

GENOCIDAS^{IR}

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2003 2(14)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR

REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2003 2(14)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2003

R e d a k c i j o s k o l e g i j a :

Vyriausioji redaktorė
DALIA KUODYTĖ

Mokslinis redaktorius
ARVYDAS ANUŠAUSKAS

Nariai:

KĘSTUTIS K. GIRNIUS („Laisvosios Europos“ radijas, RFE/RL)
ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)
KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)
ANTANAS KULAKAUSKAS (Vytauto Didžiojo universitetas)
BRONIUS MAKASKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)
HEINRIHS STRODS (Latvijos okupacijos muziejus, Latvijos universitetas)
SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)
JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)
ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)
VYTAUTAS TININIS (Karo akademija)
LIUDAS TRUSKA (Vytauto Didžiojo universitetas, Vilniaus pedagoginis universitetas)

Turiny – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Arūnas Bubnys

- Vilniaus žydų žudynės ir Vilniaus getas (1941–1944) 7
Massacre of Vilnius Jews and Vilnius Ghetto (1941–1944) 42

Simonas Strelcovas

- Chiune Sugihara ir Janas Zwartendijkas – Pasaulio Tautų Teisuoliai. Istorinės peripetijos tarp sovietinių struktūrų, žydų pabėgėlių ir jų gelbėtojų 44
Chiune Sugihara and Jan Zwartendijk: the Righteous of the World Nations. Historical Peripeteias among Soviet Structures, Jewish Refugees and Their Redeemers 50

Raminta Kšanytė

- Okupacinė kariuomenė Lietuvoje 1990–1991 m.: problemos ir sprendimai 51
Occupational Army in Lithuania in 1990–1991: Problems and Solutions 68

Margarita Matulytė

- Sovietinės fotografijos funkcijos ir specifika 1940–1953 m. 69
Functions and Specifics of Soviet Photography in 1940–1953 101

STUDENTŲ STUDIJS – STUDENTS' RESEARCH

Ramunė Briedienė

- Lietuvių vaikai tremtyje: vaikų gelbėjimo ekspedicijos 103
Lithuanian Children in Exile: Expeditions to Rescue Children 118

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

Juozas Starkauskas

- Sovietinis prokuroras apie represinių struktūrų veiklą ir pasipriešinimo judėjimą Lietuvoje pokario metais 119

RECENZIJOS – REVIEWS

Dalia Kuodytė

Šešėlių žaismas (Liudas Truska, „1944–1953 metai: ką davė Lietuvai partizaninis karas?“, *Akiračiai*, 2003, kovas) 154

KRONIKA – CRONICALS 163

KNYGOS – BOOKS 173

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS 174

Arūnas Bubnys

Vilniaus žydų žudynės ir Vilniaus getas (1941–1944)

Straipsnyje apžvelgiamas Vilniaus žydų bendruomenės sunaikinimas, išskirti svarbiausi Vilniaus geto istorijos etapai ir būdingi bruožai, pateikta aukų statistika, apibūdinta geto vidaus administracijos struktūra ir jos funkcionavimas, apžvelgta geto antinacinio pagrindžio veikla. Straipsnio autorius ne tik apibendrina gerai žinomą literatūrą apie Vilniaus žydų genocidą, bet ir panaudojo mažiau žinomus archyvinis šaltinius.

IVADAS

Vilniaus žydų bendruomenės istorija sulaukė didelio pasaulio istorikų dėmesio. Iki Antrojo pasaulinio karo Vilnius buvo vienas svarbiausių Europos žydų kultūros, mokslo, švietimo ir rabiniškojo mokslingumo centrų. Nacių–sovietai karo išvakarėse Vilniuje gyveno apie 58 tūkst. žydų. Karo ir nacių okupacijos pabaigos sulaukė vos keli tūkstančiai Vilniaus žydų. Tragiška „Lietuvos Jeruzalės“ žūtis iki šiol tebejaudina pasaulio ir Lietuvos istorikus bei plačius visuomenės sluoksnius. Šis Vilniaus žydų istorijos laikotarpis gana plačiai nušviestas pasaulinėje historiografijoje ir memorialinio pabūdžio literatūroje. Daugiausia darbų apie Vilniaus žydų genocidą paskelbta Izraelyje ir JAV. Pastaruoju metu holokausto tyrimų daugėja ir Lietuvoje. Pirmiausia paminėtini Valstybinio Vilniaus Gaono žydų mu-

ziejaus tyrinėtojų darbai. Vis dėlto svarbiausias mokslinis darbas apie Vilniaus getą ir žydų žudynes yra Izraelio profesoriaus Icchako Arado dar 1982 m. Niujorke išleista knyga „Ghetto in Flames“ („Getas liepsnose“)¹. Prof. I. Aradas išnagrinėjo svarbiausius Vilniaus geto istorijos įvykius ir etapus: masines žudynes Paneriuose 1941 m., geto egzistavimą stabilizacijos laikotarpiu (1942–1943 m.) ir geto likvidavimą (1943 m. rugsėjis). Knygos autorius pateikė aukų statistiką, aprašė geto vidaus administracijos funkcionavimą ir struktūrą, geto antifašistinio pagrindžio, taip pat genocidą vykdyusių okupacinės valdžios institucijų veiklą.

Labai svarbus Vilniaus geto istorijos šaltinis yra amžininkų dienoraščiai ir atsiminimai. Šio žanro literatūros paskelbta reliatyviai daug įvairiomis pasaulio kalbomis. Straipsnio autorius remiasi lietuvių, vokiečių, lenkų ir anglų kalbomis paskelbtais holokausta išgyvenusių ir stebėjusių liudytojų dienoraščiais. Ypač vertingi G. Šuro, H. Kruko, K. Sakovičiaus, A. Suckeverio, M. Rolnikaitės dienoraščiai ir prisiminimai apie Vilniaus getą ir Vilniaus žydų žudynes². Vilniaus žydų genocido tyrimus labai paskatino 1993 m. vykusią tarptautinę konferenciją, skirta Vilniaus geto sunaikinimo 50-mečiui. Konferencijos dalyvių pranešimai trimis kalbomis buvo išleisti atskiru leidiniu³. Tarp naujausių istorinių tyrimų apie Vilniaus getą pirmiausia

paminėtini Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus leidiniai⁴. Juose pateikta daug naujų faktų apie Vilniaus geto kalinių skaičių, geto darbo stovyklas provincijoje bei dvasinį ir kultūrinį gyvenimą Vilniaus gete. Kadangi pasaulinė literatūra apie Vilniaus žydų bendruomenės sunaikinimą skaičiuojama dešimtimis ir šimtais pozicijų, šiame straipsnyje remiamasi tik anksčiau išvardytais svarbiausiais ir naujausiais leidiniais.

Originalių archyvinų dokumentų apie Vilniaus žydų genocidą nėra daug. Šie dokumentai saugomi Lietuvos centriname valstybės archyve (toliau – LCVA). Tarp svarbesnių nagrinėjamai temai LCVA fondų paminėtinas vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje fondas (R-1399). Jame yra 1942–1943 m. rašytų mėnesinių pranešimų Vyriausiajai reicho saugumo valdybai (RSHA) Berlyne apie politinę, ekonominę ir kultūros padėtį nacių okupuotoje Lietuvoje. Tuose pranešimuose buvo specialūs poskyriai, skirti partizanų veiklai, pasipriešinimo judėjimui ir žydams. Minėto fondo dokumentuose yra svarbių statistinių duomenų apie Vilniaus geto kalinių skaičių, geto gyventojų panaudojimą įvairiems darbams, pabėgimus iš geto ir t. t. Svarbios informacijos apie Vilniaus žydų persekiojimą (areštus, tardymus) galima rasti lietuvių saugumo policijos Vilniaus apygardos įstaigų fonduose (R-1673, R-681) ir Vilniaus miesto policijos vado fonde (R-689). Vokiečių civilinės okupacinės valdžios įstaigų fonduose taip pat yra dokumentų, atspindinčių Vilniaus geto kalinių padėtį. Pirmiausia paminėtinas Vilniaus miesto komisaro fondas (R-614). Jame yra dokumentų apie Vilniaus geto kalinių panaudojimą darbams, apie konfiskuotą žydų turtą ir jo panaudojimą okupacinės valdžios poreikiams bei privatiems asmenims, apie žydų kultūros vertybių išvežimą į Vokietiją, geto aprūpinimą maisto produktais, geto darbininkų atlyginimus, prekių kainas getuose ir kt. klausimais. Svarbios informa-

cijos apie Vilniaus getą ir jo gyventojus saugoma ir kituose LCVA fonduose: Vilniaus miesto savivaldybės (R-643) (šiam fonde yra 1942 m. gegužės mėn. visuotinio Vilniaus geto gyventojų surašymo duomenys); Vilniaus apskrities viršininko (R-685); reichsleiterio A. Rozenbergo operatyvinio štabo okupuotoms sritims darbo grupės Lietuvoje (R-633); Vilniaus sunkiųjų darbų kalėjimo (R-730) ir ypač Vilniaus žydų geto (R-1421) fonde. Pastarajame fonde yra išlikusių nacių okupacinės valdžios potvarkių, įsakymų ir instrukcijų žydams, geto vidaus administracijos (Žydų tarybos, geto policijos) dokumentų įvairiais geto gyvenimo klausimais.

Antra labai svarbi archyvinų dokumentų grupė – Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) dokumentai. Tai pokario metais NKGB–MGB–KGB suimtų ir nuteistų holokauste dalyvavusių asmenų baudžiamosios bylos. Jos saugomos LYA baudžiamųjų bylų apyraše (f. K-1, ap. 58). Šie dokumentai atspindi Vilniaus žydų genocidą holokausto vykdytojų akimis. Straipsnio autoriui pavyko rasti keliolika liūdnai pagarsėjusio ypatingojo būrio narių bylų. Kaip žinome, šis būrys nužudė kelias dešimtis tūkstančių žydų Paneriuose. Tame pačiame fonde saugoma daug kitų Vilniaus žydų genocido tyrimams svarbių baudžiamųjų bylų: tai buvusių vokiečių ir lietuvių įstaigų pareigūnų bei Vilniaus geto vidaus administracijos tarnautojų bylos, taip pat Vilniaus geto administratoriaus Franzo Murerio, Vilniaus geto žydų policininkų Solomonio Alperno, Berho Meščansko, geto administracijos tarnautojo Jefimo Minco ir daugelio kitų asmenų baudžiamosios bylos. Svarbių dokumentų apie Vilniaus žydų genocidą galima rasti ir kituose LYA apyrašuose (f. K-1, ap. 8, 45, 46). Kiti straipsnyje panaudoti archyviniai šaltiniai ir literatūra atspindi nuorodose.

Minėta literatūra ir archyviniai šaltiniai suteikia galimybę holokausto tyrinėtojams gana išsamiai išnagrinėti Vilniaus žydų ben-

druomenės ir Vilniaus geto istoriją nacių okupacijos metais.

Vilniuje gyveno seniausia ir gausiausia Lietuvos žydų bendruomenė, pasaulyje žinoma „Lietuvos Jeruzalės“ vardu. Vis dėlto nustatyti tikslų holokausto išvakarėse Vilniuje gyvenusių žydų skaičių gana sunku. Oficialus visuotinis Vilniaus gyventojų surašymas įvyko 1931 m. Surrašymo duomenimis, Vilniuje tada gyveno 195,1 tūkst. gyventojų, tarp jų 54,6 tūkst. žydų. Statistikos valdybos 1941 m. sausio 1 d. duomenimis, Vilniuje gyveno 58 263 žydai (27,78 proc. miesto gyventojų)⁵.

Vokiečių kariuomenė Vilnių užėmė 1941 m. birželio 24 d. Su besitraukiančia sovietų kariuomene į Sovietų Sąjungos gilumą bandė išvykti ir tūkstančiai Vilniaus žydų. Tikėtina, jog trims tūkstančiams pavyko tai padaryti⁶, tačiau didelė bėglių dalis pasitraukti nespėjo ir buvo priversti grįžti į Vilnių. Sovietams traukiantis iš miesto, lietuvių partizanai ir sukilėliai pradėjo užiminėti svarbiausius miesto objektus ir kurti laikinus valdžios organus. 1941 m. birželio 24 d. ėmė veikti Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas (toliau – Komitetas). Jo pirmininku buvo išrinktas Vilniaus universiteto doc. Stasys Žakevičius. Komitetas paskyrė įvairių sričių (vidaus reikalų, finansų, pramonės ir t. t.) reikalų valdytojus. Vilniaus miesto laikinuoju burmistru tapo A. Krutulis (vėliau jį pakeitė K. Dabulevičius)⁷. Birželio 25 d. S. Žakevičius kartu su Vilniaus miesto vokiečių karo komendantu plk. lt. Karlu von Ostmanu pasirašė įsakymą dėl karo padėties įvedimo Vilniuje nuo birželio 25 d. Vidaus reikalų valdytojui Kostui Kalendrai buvo pavesta suorganizuoti savivaldybes ir policiją Vilniaus srityje (Vilniaus, Švenčionių ir Trakų apskrityse). Vilniaus miesto policijos vadu buvo paskirtas Antanas Iškauskas⁸. Vis dėlto aukščiausią valdžią mieste turėjo vokie-

čių karinė administracija (iki 1941 m. rugpjūčio, kai visoje Lietuvoje buvo įvesta vokiečių civilinė valdžia). Vokiečių karinė valdžia nelaikė Komiteto lygiaverčiu partneriu ir neleido jam veikti kaip Lietuvos valstybės valdžios įstaigai. 1941 m. liepos mėn. vokiečių karinė administracija uždraudė Komitetui dokumentuose vartoti žodžius „Lietuvos Respublika“, „ministerijos“ ir pabrėžė, kad „vokiečių kariuomenės, vokiečių igulos, saugumo policijos ir SD veiksmai turi pirmenybę prieš Lietuvos teismo įstaigų veiksmus“⁹. Komiteto veikla buvo sustabdyta 1941 m. rugsėjo 15 d. generalinio komisaro Lietuvai Adriano von Rentelno įsakymu¹⁰.

Žydų persekiojimas Vilniuje prasidėjo jau pirmomis nacių okupacijos dienomis. 1941 m. birželio 29 d. Komiteto pirmininkas S. Žakevičius per Vilniaus radiją pasakė žydus kaltinančią ir jiems grasinančią kalbą: „[...] Žydai, kuriais rėmėsi kruvinasis bolševikų teroras ir kurie buvo aktyviausi raudonųjų dvidešimto amžiaus žmonių medžiotojų tarnai, bus iš politinio, ekonominio ir kultūrinio Lietuvos gyvenimo išbraukti. [...] Tačiau visa tai bus nustatyta teisiniais vyriausybės aktais“¹¹.

Nors didelio masto žydų pogromų Vilniuje, kitaip negu Kaune, pirmomis okupacijos dienomis nebuvo, vis dėlto G. Šuras savo kronikoje rašo, kad 1941 m. birželio 24 d. Pranciškonų bažnyčios sodelyje Trakų gatvėje lietuvių aktyvistai (t. y. LAF'o nariai) sušaudė kelias dešimtis sovietų karo belaisvių ir žydų. Sušaudytųjų lavonai visą dieną gulėjo sodelyje ir tik vakare buvo surinkti ir išvežti už miesto. Atėję pasižiūrėti sušaudytųjų miestiečiai (daugiausia lietuvių ir lenkų moterys) esą visaip reiškė pasipiktinimą ir baisiausiai koliojo bolševikus ir žydus¹². Dauguma Vilniaus žydų nė neįtarė, kad baisiausi dalykai jų laukia netolimoje ateityje ir tik labai mažai daliai pavyks išgyventi šiurpius nacių okupacijos metus.

1941 m. liepos 4 d. mieste buvo išplatintas S. Žakevičiaus ir A. Iškausko pasirašytas skelbimas. Jame rašoma, kad remiantis vokiečių karo komendanto (K. von Ostmano) 1941 m. liepos 3 d. įsakymu visi žydai privalo ant krūtinės ir ant nugaros nešioti geltonos medžiagos 10 cm skersmens skritulius su raide „J“ (*Jude*) viduryje. Be to, žydams uždrausta nuo 18 val. vakaro iki 6 val. ryto vaikščioti gatvėmis. Įsakymas įsigaliojo nuo liepos 8 d. Už jo nevykdymą pagrasinta griežtomis bausmėmis. Žydams skirtas ženklo pavyzdžiai buvo iškabinti visose policijos nuovadose¹³.

Žydus diskriminuojančių įsakymų ir nurodymų vis gausėjo. Nuo 1941 m. liepos 5 d. žydams liepta pirkti maisto produktus tik specialiai tam skirtose parduotuvėse ir tik griežtai nustatytomis valandomis: nuo 16 val. iki 18, kai parduotuvės būdavo apytuštės. Valdžia žydams paskyrė 30 parduotuvių ir 10 kepyklų. Žydus imta masiškai atleidinėti iš darboviečių, iš jų buvo konfiskuojamos transporto priemonės: automobiliai, motociklai, vyriški dviračiai, taip pat radijo imtuvai. Žydams uždrausta gydytis pas gydytojus nežydus ir bendrosiose ligoninėse. Jiems buvo paskirta Pylimo gatvėje buvusi 2-oji ligoninė, kurią savo lėšomis įsakyta išlaikyti pačiai žydų bendruomenei. Gydytojams žydams valdžia uždraudė gydyti nežydus ir juos masiškai atleido iš visų gydymo įstaigų¹⁴.

Politinė žydų diskriminacija vis stiprėjo, o gyvenimo sąlygos nuolat blogėjo. Rugpjūčio pradžioje vokiečių karinę valdžią pakeitė civilinė vokiečių administracija. Vilniaus miesto komisaru buvo paskirtas Hansas Hingstas, o Vilniaus apygardos komisaru – Horstas Wulffas. Okupacinės valdžios spaudimas žydams dar labiau padidėjo. 1941 m.

rugpjūčio 2 d. H. Hingstas išleido privalomą nutarimą Nr. 1, kuriuo visi žydai buvo įpareigoti ant kairės krūtinės pusės ir nugaros nešioti geltoną Siono žvaigždę; žydams uždrausta naudotis visomis pasivaikščiojimo bei poilsio vietomis ir viešaisiais parkais, vaikščioti šaligatviais, naudotis viešojo susiekimo priemonėmis – taksi, autobusais, garlaiviais, vežikais ir pan. Šis nutarimas įsigaliojo nuo paskelbimo dienos¹⁵.

H. Hingsto įsakymu žydams buvo uždrausta vaikščioti svarbiausiomis Vilniaus miesto gatvėmis: Gedimino, Basanavičiaus, Savanorių, Trakų, Dominikonų, šv. Jono, Didžiosios, Kalvarijų, Pylimo, Magdalenos, Vokiečių, Jogailos, Sodų, Stoties, Aušros vartų ir Bazilionų. Šiose gatvėse gyvenantiems žydams leista vaikščioti tik nuo savo buto iki artimiausios šoninės gatvės. Nuovadų policijai pavesta kontroliuoti įsakymo vykdymą¹⁶.

Tarpininku tarp okupacinės valdžios ir žydų bendruomenės turėjo tapti Žydų taryba (*Judenrat*). Nacių įsakymas išrinkti Žydų tarybą buvo duotas 1941 m. liepos 4 d. Tarybos rinkimuose dalyvavo 57 įvairių žydų partijų ir socialinių sluoksnių atstovai. Iš žymių miesto žydų bendruomenės atstovų buvo išrinkta Žydų taryba. Iš pradžių ją sudarė 10 narių, o 1941 m. liepos 24 d. taryba buvo išplėsta iki 24 narių. Tarybos pirmininku išrinktas inžinierius Saulas Trockis*, jo pavaduotoju – inžinierius Anatolis Friedas, sekretoriumi – prekybininkas Abraomas Zajdšnuras. Žydų taryba įsikūrė Strašuno gatvėje Nr. 6¹⁷. Vienas svarbiausių Žydų tarybos (ji tuomet buvo vadinama Vilniaus miesto žydų komitetu) uždavinių – ap rūpinti karines ir civilines įstaigas žydų darbininkais. Kasdien įvairioms įstaigoms buvo pristatoma po 2 tūkst. žydų darbininkų.

* S. Trockis buvo gestapo nužudytas Paneriuose 1941 m. rugsėjo mėn.

MASINIAI AREŠTAI IR ŽUDYNĖS

Masiniai žydų areštai ir šaudymai prasidėjo 1941 m. liepos viduryje. Liepos pradžioje žydai buvo varomi dirbti įvairių sunkių ir nešvarių fizinių darbų. Tokių darbų metu jie dažnai būdavo mušami ir niekinami, tačiau masinės žudynės iki liepos vidurio dar nebuvo vykdomos. Liepos viduryje prasidėjo masiniai žydų areštai. Žydai be jokios aiškos priežasties buvo suimami gatvėse, butuose ir darbovietėse. Areštus vykdė vokiečių gestapininkai, ypatingojo būrio nariai ir lietuvių policininkai. Suimtieji buvo varomi į Lukiškių kalėjimą, ten laikomi be maisto kelias dienas, iš jų buvo atimami pinigai, vertingesni daiktai ir drabužiai. Po kelių dienų suimtieji partijomis po kelis šimtus žmonių buvo nugabunami į Panerius ir ten sušaudomi vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingojo būrio (*Sonderkommando*) narių. Netoli egzekucijos vietos (vadinamos „baze“) gyvenęs lenkų žurnalistas Kazimiežas Sakovičius (Kazimierz Sakowicz) buvo daugelio žudynių liudytojas ir metraštininkas, slapta fiksavęs kraupius įvykius dienoraštyje. Pirmas įrašas jo dienoraštyje padarytas 1941 m. liepos 11 d. Pasak K. Sakovičiaus, tos dienos popietę buvo sušaudyta apie 200 žydų. Šaudymas truko kelias valandas. Žudynės vyko ir kitomis dienomis. K. Sakovičius rašo, kad Paneriuose buvo šaudoma liepos 12–19, 23–26, 28–31 d., t. y. 17 dienų, ir iš viso buvo nužudyta apie 5 tūkst. žmonių¹⁸. K. Sakovičiaus užfiksuotus faktus patvirtina ir išlikę archyviniai dokumentai. Į Panerius vežamiems žydams buvo sakoma, kad jie siunčiami į darbus. Tačiau iš tų „darbų“ niekas negrįždavo. 1941 m. liepos 11 d. Lukiškių kalėjimo prižiūrėtojas kitoje 364 suimtų žydų sąrašo pusėje užrašė: „168 asmenis išsivedžiau darbams (sušaudyti)“. Kitame dokumente tiesiai prirašyta: „Paėmiau 179 kalinius žydus (sušaudyti)“¹⁹.

Vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinių būrių pranešimuose rašoma, kad su-

ėmimai Vilniuje prasidėjo 1941 m. birželio 26 d., o pogromai – liepos 4–5 d. Liepos 13 d. pranešime Nr. 21 rašoma, jog lietuvių tvarkos tarnybą perdavus operatyvinio būrio dispozicijon, jai buvo pavesta dalyvauti žydų likvidavimo akcijoje. Buvę atrinkta 150 lietuvių tarnautojų, kurie turėjo suiminėti žydus ir uždaryti juos į koncentracijos stovyklą „ypatingam apdorojimui“ (iš tikrųjų nužudymui Paneriuose). Šis darbas esą jau prasidėjęs ir kasdien likviduojama po 500 žydų ir sabotuotojų. Nužudytųjų pinigai ir vertingi daiktai perimami reicho nuosavybėn²⁰.

Masiniai žmonių areštai ir dingimai smarkiai sujaudino Vilniaus žydų bendruomenę. Žydų taryba 1941 m. liepos 24 d. raštu kreipėsi į Vilniaus miesto ir apskrities policijos vadą dėl masinių žydų areštų: „[...] žydų vyrai masiškai sulaikomi gatvėse ir savo butuose asmenų su policijos raiščiais, o kai kada ir be jų, ir nuvedami į Lukiškių kalėjimą. Esamomis žiniomis, tokiu būdu sulaikytų skaičius siekia daugelį tūkstančių. Sulaikytiems buvo pareikšta, kad jie imami darbams, nors tarp sulaikytų buvo vaikų, senelių ir invalidų. Vilniaus miesto žydai yra giliai sukrėsti. Motinos ir žmonos labai nusiminusios dėl jų vaikų ir vyrų likimo. Visa tai visiškai dezorganizuoja Žydų komiteto veiklą. Žydų komiteto atstovai buvo priversti ne kartą kreiptis į Karo Lauko Komendantūrą, taip pat ir Lietuvos valdžios organus. Mums buvo pareikšta, kad šis reikalas bus sutvarkytas. Tačiau šie reiškiniai buvo tęsiami vakar ir šiandien. [...]

Dėl to Žydų komitetas priverstas pakartotinai kreiptis į valdžios organus [prašydamas] pašalinti išdėstytus neigiamus reiškinius, kurie dezorganizuoja žydų gyvenimą, o taip pat Žydų komiteto veiklą“²¹.

Tačiau Žydų tarybos (komiteto) prašymai ir skundai liko be atsako. Mirties konvejeris Paneriuose vis labiau įsibėgėjo.

1941 m. rugpjūčio 6 d. miesto komisaro H. Hingsto įsakymu Vilniaus žydams buvo

paskirta 5 mln. rublių (0,5 mln. reichsmarčių) kontribucija. Ją pareikalauta surinkti per 24 valandas. Po derybų su žydų bendruomenės vadovais naciai sutiko mokėjimo terminą pailginti keliomis dienomis. Paraginti bendruomenės vadovų, žydai nešė savo pinigus, aukso ir sidabro dirbinius, kailinius, odinius švarkus ir kitus vertingus daiktus. Vokiečiai atneštus daiktus svėrė, vertino ir įkainodavo rubliais. Akciją kontroliavo H. Hingsto adjutantas ir referentas žydų reikalams F. Mureris. Jo įsakymu įkaitais buvo paimta dešimt lėšas renkančių žydų. Devyni įkaitai buvo išvežti ir nebegrįžo. Tačiau kontribucijos sumokėjimas žydinių nesustabdė²².

Pasak K. Sakovičiaus, 1941 m. rugpjūčio mėn. Paneriuose buvo šaudoma šiomis dienomis: 1-ą ir 2-ą (sušaudyta maždaug po 300 žmonių), 6-ą (apie 300 žmonių), 8-ą (apie 200 žmonių), 11-ą, 16-ą (apie 200 žmonių, tarp jų nemažai 12–15 metų paauglių ir senelių), 19-ą (apie 100 žmonių, daug jaunuolių), 22-ą (tą dieną vienas žydas buteliu trenkė vokiečiui į smilkinį ir šis nuvirto, iš viso sušaudyta per 100 žmonių), 23-ią (12 jaunų žydžių), 26-ą (88 žmonės, tarp jų 6 žydės). Iš viso rugpjūčio mėn., kaip teigia K. Sakovičius, Paneriuose sušaudyta apie 2000 žydų. Garsiajame Karlo Jägerio raporte nurodyta, kad 1941 m. rugpjūčio 12 d.–rugsėjo 1 d. Vilniuje sušaudyta 461 žmogus: 425 žydai, 19 žydžių, 8 komunistai ir 9 komunistės²³.

1941 m. rugpjūčio 31-oji tapo viena tragiškiausių dienų Vilniaus žydų istorijoje, ji buvo pavadinta provokacijos diena. G. Šuras savo kronikoje rašė, kad rugpjūčio 31 d., sekmadienį, du civiliais drabužiais apsirengę lietuviai „partizanai“ užėjo į Stiklį ir Didžiosios gatvės kampinio namo butą ir pro jo langą du kartus iššovė. Netoliese prie įėjimo į „Pano“ kino teatrą stovėjo daug vokiečių kareivių. „Partizanai“ išbėgo į gatvę ir ėmė šaukti, kad šaudė name gyvenantys žydai. Kartu su vokiečių kareiviais jie įsibro-

vė į žydų butą ir išsitempę du žmones sušaudė vietoje. Tai buvo signalas pradėti pogromą ir suimti Stiklį, Mėsinių, Gaono, Žydų, dalies Vokiečių, Strašuno, Šiaulių ir Ligoninės gatvių gyventojus žydus. Areštų banga truko dvi dienas. Akcijai vadovavo vokiečių gestapininkas Horstas Schweinbergeris su savo padėjėjais M. Weissu ir Augustu Heringu. Suėmimus vykdė gestapininkai ir ypatingojo būrio nariai. Tūkstančiai suimtų žydų buvo varomi į Lukiškių kalėjimą ir grūdami į perpildytas kameras. Ten jie buvo siaubingai mušami ir verčiami kęsti įvairius sargybinių kankinimus bei patyčias. Kaip parodė vėlesni įvykiai, rugpjūčio 31 d. akcija siekta parengti senamiesčio rajoną būsimam žydų getui²⁴.

Iš Lukiškių kalėjimo suimtus žydus lietuvių policijos batalionai konvojavo į Panerius, ten atvarytuosius šaudė vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys. K. Jägerio raporte teigiama, jog 1941 m. rugsėjo 2 d. Paneriuose sušaudyta 3700 žydų: 864 vyrai, 2019 moterų ir 817 vaikų. K. Jägeris pažymėjo, kad tai buvo „ypatinga akcija, nes žydai šaudė į vokiečių kareivius“²⁵.

Rugsėjo 2 d. žudynes slapta stebėjęs K. Sakovičius rašė, kad į Panerius varomų žydų kolona buvo 2 km ilgio. Diena buvo lietinga, vėjuota ir šalta. Kai pasmerktieji pasuko į mišką, tuomet daugelis suprato, kad jų laukia mirtis, pradėjo šaukti „gelbėkit“ ir vaitoti. Žydus šaudė apie 80 būdelių, dar apie 100 saugojo žudynių vietą. Prieš sušaudymą žydai buvo smarkiai mušami pagaliais ir šautuvų buožėmis. Moterys buvo išrengtos iki apatinių drabužių. Buvo daug sužeistų. Kai kuriems sužeistiems žydams iš žudynių vietos pavyko pabėgti. Po šaudymo baudėjai dvi dienas girtuokliavo ir urmu pardavinėjo aukų drabužius, avalynę bei kitus daiktus Panerių ir aplinkinių kaimų gyventojams²⁶.

1941 m. rugsėjo 1 d. mieste buvo išplatintas Vilniaus miesto komisaro H. Hings-

to skelbimas. Jame rašoma: „Vakarykščio sekmadienio popietį buvo iš pasalų šaudoma į vokiečių kareivius.

Du baliųjų banditų buvo pažinti, tai buvo žydai. Piktadariai užsimokėjo gyvybe. Juos tučtuojau sušaudė. Kad ateity išvengus panašių piktadariškų žygių, numatyta eilė naujų griežčiausių parėdymų. Atsakomybė krenta visai žydų bendruomenei.

Pirmiausia abiejų lyčių žydams yra uždrausta, tučtuojau vykdytina, išeiti iš jų gyvenamų butų nuo 15 val. po pietų iki 10 val. ryto.

Išimtį sudaro tik tie žydai ir žydės, kurie turi aiškų darbo įsakymą [...]“²⁷.

Po dviejų dienų (rugsėjo 3 d.) H. Hingstas išleido potvarkį dėl žydų turto paėmimo. Žydams įsakyta nedelsiant į policijos nuovadas pristatyti vidaus ir užsienio valiutą, vertybinius popierius, akcijas, vekselius, bankų ir taupomųjų kasų knygeles, aukso, sidabro ir kitų tauriųjų metalų dirbinius bei papuošalus, įvairių prekių (odos, galanterijos ir pan.) atsargas²⁸.

Vilniaus geto įsteigimo diena vis labiau artėjo. Vis dėlto geto kūrimas Vilniuje užtruko ilgiau negu Kaune. Nacių valdžia planavo įsteigti getą gerokai anksčiau. Dar 1941 m. birželio 30 d. Vilniuje buvo sudaryta komisija, kuri turėjo skirti žydams gyvenamąją vietą. Liepos 18 d. Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto vidaus reikalų valdytojas K. Kalendra informavo Komitetą apie žydų kvartalo (geto) techninį parengimą. Atsižvelgiant į vokiečių karo komendantų pasiūlymą įsteigti getą 20 tūkst. žydų, o likusius išgabenti iš Vilniaus srities, getą buvo planuojama steigti miesto kvartale, kurio gyventojų daugumą (78 proc.) sudarė žydai²⁹. Liepos 30 d. nutarta žydus perkelti į getą iki rugpjūčio 15 d. (Kauno žydai į getą buvo perkelti būtent iki šios datos). Tačiau susirašinėjimu bei įvairių projektų rengimu viskas ir baigėsi. Vilniaus miesto referentas žydų reikalams Jonas Čiuberkis 1941 m. rug-

pjūčio 14 d. pranešė miesto burmistrui, kad vokiečių komisariatui pasiūlyti trys geto steigimo variantai: Šnipiškės, Naujininkai ir buvusios karinės vasaros stovyklos barakai Kairėnuose (10 km už Vilniaus)³⁰.

1941 m. rugpjūčio pabaigoje miesto komisaras H. Hingstas gavo Ostlando reicho komisaro Hinricho Lohse's nurodymą įsteigti getą toje miesto dalyje, kurioje gyveno daugiausia žydų. Vokiečių valdžia nutarė getą steigti Senamiestyje³¹. Pretekstas geto steigimui buvo anksčiau minėta 1941 m. rugpjūčio 31 d. provokacija. Senamiestyje gyvenantiems nežydams įsakyta išsikelti į kitus miesto rajonus. Po rugsėjo 2 d. žudynių atsirado daugiau gyvenamojo ploto numatytame geto rajone. Žydai į getą perkelti 1941 m. rugsėjo 6 d. Perkėlimas vyko planingai. Jis pradėtas nuo Žvėryno (t. y. IV kvartalo), vėliau žydai buvo iškeliami iš Lukiškių rajono (III kvartalo), paskui iš II ir I kvartalo. Kaip savo raportuose rašė policijos nuovadų (jų iš viso Vilniuje buvo septynios) viršininkai, perkėlimas vyko tvarkingai ir be trukdymų. Viename raporte skaitome: „Išėjimas iš miesto buvo apsaugotas trimis poromis karinių sargybų, vadovaujamų puskarininkio. Surinktas į iš anksto numatytas vietas žydų kolonas varinėjo dvi karių grupės, o iškeldinimą iš butų vykdė policija, vadovaujant nuovados valdininkams [...]. Perkėlimo akcija buvo baigta 23 val.“³² Kaip rodo policijos nuovadų raportai, žydų perkėlimą į getą vykdė lietuvių viešojoji policija ir savisaugos dalinių kareiviai. Į getą perkeliama žydų butuose paliktas turtas buvo užrakinamas ir užantspauduojamas, butų ir kambarių raktai su buvusių savininkų pavardėmis, namo ir buto numeriais pristatomi į policijos nuovadų raštines³³. Pačių žydų akimis, perkėlimas į getą atrodė ne taip gražiai, kaip aprašyta policijos viršininkų raportuose. Štai kaip tuometinius įvykius savo kronikoje aprašė G. Šuras: „Varydami žydus į getą, vykdytojai visai savivaliaudavo. Užuo- nuvedę

į getą, daugelį nuvarydavo į kalėjimą, iš kur beveik niekas gyvas nebeišeidavo, kitus nuveddavo į pirmąjį getą (Rūdninkų gatvės rajonas) arba į antrąjį (Žydų gatvės rajonas). Atsitikdavo taip, kad to paties namo, net tos pačios šeimos žmonės aktyvistai atskirdavo ir vienus nuveddavo į kalėjimą, kitus – į getą. Kartais viską nulemdavo galimybės ir apskrumas. Pražūtingojo kalėjimo suimtieji išvengdavo įbrukę konvojininkams pinigų arba išslapstytų brangių daiktų³⁴.

Vilniaus žydai buvo apgyvendinti dviejuose getuose: Mažajame (Antokolskio ir Žydų gatvės, dalis Gaono ir Stiklių gatvių) bei Didžiajame (Ašmenos, Dysnos, Ligoninės, Mėsinių, Rūdninkų, Strašuno, Šiaulių gatvės, dalis vienos pusės Arklių, Karmelitų, Lydos ir Pylimo gatvių). Getus skyrė Vokiečių gatvė. Į Didįjį getą suvaryta apie 29 tūkst., į Mažąjį – apie 9 tūkst. žydų³⁵. Getai buvo perpildyti žmonių. Geto kaliniai gyveno ne tik kambariuose, bet ir virtuvėse, palėpėse, koridoriuose ir rūsiuose. Vienam geto gyventojui teko apie 1,5 kvadratinio metro gyvenamojo ploto. Gyventojų pertekliaus problemą naciai „sprendė“ masinėmis žudynėmis („akcijomis“). Jie stengėsi gete palikti tik darbingus ir turinčius darbininkų bei amatininkų specialybes žydus, o visus kitus sunaikinti. Naujų akcijų pretekstu dažniausiai būdavo darbo pažymėjimų tikrinimas ir keitimas. Iš pradžių dirbantys geto žydai turėjo baltos spalvos pažymėjimus, kuriuose buvo nurodyta asmens tautybė, darbovietė ir specialybė. Pažymėjimas turėjo būti pateikiamas kartu su asmens liudijimu ir galiojo nustatytą terminą. Rengiant naują žudynių akciją (jos buvo vadinamos „valymais“), iš daugelio žydų imta atiminėti baltuosius darbo pažymėjimus (vadinamuosius šainus) ir netekusiems pažymėjimų asmenims uždrausta išeiti iš geto. Pradėta išdavinėti naujus šainus. Jie buvo irgi baltos spalvos, bet su raudonu spaudu „Facharbeiter“ (specialistas). Šie pažymėjimai turėjo būti patvir-

tinti Darbo biržos (*Arbeitsamt*) antspaudu su svastika.

Pirmoji „valymo“ akcija gete surengta 1941 m. rugsėjo 15 d. Okupacinė valdžia pareiškė, kad žydų perkėlimas į getą įvykdytas neteisingai: esą Didžiajame gete (dar vadintame getu Nr. 1) privalo gyventi specialistai, o Mažajame gete (getas Nr. 2) – juodadarbiai, neturintys specialybių žydai. Valdžios nurodymu žydai ėmė keltis iš vieno geto į kitą. Kraustymosi metu policininkai suėmė apie 1200–1500 žydų ir nuvarė į Lukiškių kalėjimą³⁶. Rugsėjo 15 d. suimti žydai buvo sušaudyti Paneriuose rugsėjo 17 d. K. Jägerio raporte rašoma, jog tuomet sušaudyta 1271 žydas: 337 vyrai, 687 moterys ir 247 vaikai. Tačiau dar didesnės žudynės įvyko anksčiau – rugsėjo 12 d. Tuomet buvo šaudomi rugpjūčio 31 d. provokacijos ir geto steigimo laikotarpiu suimti žydai. Iš viso, kaip rašoma K. Jägerio raporte, rugsėjo 12 d. nužudyta 3334 žydai: 993 vyrai, 1670 moterų ir 771 vaikas³⁷.

Kita „valymo“ akcija gete įvykdyta 1941 m. spalio 1 d. per svarbią žydų šventę – Permaldavimo dieną (Jom Kipur). Šios šventės metu religingi žydai meldžiasi ir pasninkauja. Pavakare į getą įsiveržė vokiečių gestapininkai ir lietuvių policininkai. Jie pareikalavo iš geto administracijos tučtuojau duoti laužtuvų, kirvių ir žvakių. Paskui įsiveržėliai ėmė tikrinti rūsius, sandėlius, pastoges, ieškodami slėptuvėse (malinose) pasislėpusių, darbo pažymėjimų neturinčių žydų. Akcijos metu gete suimta apie 2000–2300 žydų. Akcija įvykdyta darbo pažymėjimų registravimo pretekstu. Suimtieji nuvesti į Lukiškių kalėjimą ir po kelių dienų sušaudyti Paneriuose³⁸.

K. Jägerio raporte pažymėta, jog 1941 m. spalio 4 d. sušaudyta 1983 žydai: 432 vyrai, 1115 moterų ir 436 vaikai. Tikriausiai žudynės vyko kelias dienas iš eilės, nes K. Sakovičius savo dienoraštyje rašė, kad Paneriuose buvo šaudoma spalio 2 ir 3 d.³⁹

Vis dėlto ir po šių žudynių, nacių nuomone, geto gyventojų skaičius dar buvo per didelis. 1941 m. spalio 15 d. getui išduota 3 tūkst. geltonos spalvos pažymėjimų (geltonųjų šainų). Juos išduodavo Darbo birža, atsižvelgdama į vokiečių įstaigų užsakymus žydų darbo jėgai. Dalį pažymėjimų gavo ir Žydų taryba. Ji skirstė pažymėjimus remdamasi geto gyventojų turimais specialistų diplomais arba dviejų liudytojų parodymais. Dėl to atsirado dirva įvairioms spekuliacijoms ir suktybėms. Būdavo nemažai atvejų, kai geltonųjų šainų negaudavo kvalifikuoti specialistai, tačiau juos už pinigus ar kitais būdais įsigydavo įvairūs apsišaukėliai. Geto gyventojai suprato, kad geltonieji šainai yra gyvybės garantas, ir visaip stengėsi juos įsigyti. Geltonojo šaino kaina išaugo nuo 15 iki 80 tūkst. rb⁴⁰.

Netrukus po geltonųjų šainų įvedimo prasidėjo „valymo“ akcijos. Pirmoji akcija įvykdyta Mažajame gete (Nr. 2) maždaug spalio 15 d. Naktį žydų policininkai ėmė žadinti geto gyventojus ir liepė geltonųjų šainų savininkams eiti į Žydų tarybą (Strašuno g. 6) registruoti savo pažymėjimų. Gete prasidėjo panika. Prie Žydų tarybos pastato ir jo viduje kilo neapsakoma spūstis ir chaosas. Specialūs įgaliotiniai užrašinėjo geltonųjų šainų savininkus ir jų šeimų narius, pastariesiems išdavė žydros spalvos korteles su numeriu. Vėliau paaiškėjo, kad šios kortelės yra gyvybės garantas. Geltonųjų šainų neturintys žmonės maldavo laiminguosius įrašyti juos į savo šeimos sąrašą, kad gautų žydąją kortelę. Tačiau daug kas atsisakė taip padaryti, bijodami griežtos kontrolės ir sušaudymo. Registracija truko visą naktį. Išeinančius iš geto geltonųjų šainų savininkus ir jų šeimų narius tikrino gestapininkai ir ypatingojo būrio nariai. Šainų savininkams uždrausta išsivesti vyresnius kaip 16 metų vaikus ir tėvus. Pastaruosius kontroliuotojai iš karto suimdavo. Mėginančius praeiti be numerio sušaudydavo čia pat, tarpuvartėje. Iš-

leidus visus geltonųjų šainų savininkus, į getą įsiveržė gestapininkai ir lietuvių policininkai. Jie suiminėjo gete pasilikusius pažymėjimų neturinčius žmones ir grūdo juos į netoli stovinčius sunkvežimius. Dauguma suimtųjų buvo moterys, vaikai ir seneliai. Kai kurie bandė slėptis malinose, kiti bėgo iš geto per tvoras ir stogais. Daug tokių bėglių buvo nušauta. „Valymo“ akcijos Mažajame gete truko iki spalio pabaigos, kol Mažasis getas buvo galutinai likviduotas. Yra žinoma, kad tokios akcijos buvo surengtos 1941 m. spalio 16, 21, 23, 24 ir 31 d.⁴¹ Suimti žydai buvo vežami į Panerius ir ten sušaudomi. Pasak K. Jägerio, 1941 m. spalio 16 d. Paneriuose sušaudyta 1146 žydai: 382 vyrai, 507 moterys ir 257 vaikai⁴². Spalio 21 d. Paneriuose sušaudyta dar 2367 žydai⁴³.

1941 m. spalio 24 d. okupacinė valdžia įsakė visiems specialistams su šeimomis išeiti iš geto ir atvykti į savo darbo vietas. Kai tai buvo padaryta, į getą įsiveržė gestapininkai ir policininkai, jie ėmė gaudyti nespėjusius pasislėpti žydus. Kai kurie sergantys seneliai maldavo pasigailėti, tačiau budeliai juos šaudė vietoje. Iš viso gete nušauta apie 25 seneliai. Iš geto baudėjai į Lukiškes išvedė kelis tūkstančius žydų vyrų, moterų ir vaikų. Kitą dieną į Panerius konvojuojamiems žydams įsakyta groti ir dainuoti rusiškas dainas⁴⁴. 1941 m. spalio 25 d. žudynės gana smulkiai aprašė K. Sakovičius. Žydų kolona (daugiausia moterys ir vaikai) į Panerius atvaryta ryte. Dalis pasmerktųjų dar iki kolonos atvykimo į Panerius atvežti dviem sunkvežimiais. Viena moteris paklausė sargybinio, kokia čia vieta. Išgirdus atsakymą „Paneriai“, kolonoje kilo sąmyšis ir verksmai. Kolona sustojo. Tada sargybiniai ėmė mušti žydes šautuvų buožėmis ir varyti jas prie duobių. Šaudymas truko visą dieną. Sušaudžius vieną aukų eilę, ant jų lavonų buvo atvedama kita pasmerktųjų grupė ir šaudoma. Kai kurios sužeistos žydės po žudynių naktį bandė pabėgti. Šūviai miške ai-

dėjo visą naktį. Pasak K. Jägerio, 1941 m. spalio 25 d. Paneriuose nužudyta 2578 žydai: 1766 moterys ir 812 vaikų⁴⁵.

Spalio 27 d., kaip teigiama K. Jägerio raporte, Paneriuose sušaudyta dar 1203 žydai: 946 vyrai, 184 moterys ir 73 vaikai. K. Sakovičius apie tos dienos žudynes rašė, kad buvo šaudomi beveik vieni vyrai, tarp jų esą buvo apie 15 sovietų karo belaisvių. Viena žydė ir du žydų paaugliai bandė pabėgti. Vienas jaunuolis buvo nušautas, o moteriai ir paaugliui pavyko pabėgti⁴⁶.

Paskutinis „valymas“ Mažajame gete įvyko 1941 m. spalio 30 d. Po šios akcijos Mažasis getas buvo likviduotas ir Vilniuje liko tik vienas (Didysis) getas. Spalio 30 d. Paneriuose sušaudyta 1533 žydai: 382 vyrai, 789 moterys ir 362 vaikai. Šias žudynes savo dienoraštyje gana detaliai aprašė K. Sakovičius. Ta diena buvo saulėta. Apie 9 val. ryto į Panerius atvažiavo 4 sunkvežimiai, pilni lietuvių karininkų ir kareivių. Netrukus atvažiavo sunkvežimiai su moterimis ir vaikais. Pasigirdo šūviai. Po valandos pasirodė ilga varomų žydų kolona. Šaudymas truko iki vakaro. Kai kurie sužeisti žydai sulaukė tamsos ir bandė pabėgti. Miške vėl aidėjo pavieniai šūviai. Žudynės tęsėsi ir lapkričio 1 d. (Visų šventųjų diena). Net ir religinė šventė nesukliudė budeliams tęsti kruviną darbą⁴⁷.

Dar viena akcija gete surengta 1941 m. lapkričio 3–5 d. Visi turintys geltonuosius šainus žydai buvo perkelti į buvusio Mažojo geto rajoną ir ten laikomi tris dienas. Tuo metu iš Didžiojo geto išvesta apie 1200 žmonių, neturinčių darbo pažymėjimų ir besislapstančių malinose⁴⁸. Suimtieji sušaudyti Paneriuose 1941 m. lapkričio 6 d. K. Jägerio raporte rašoma, jog tuomet nužudyta 1341 žydas: 340 vyrų, 749 moterys ir 252 vaikai⁴⁹. Faktiškai tai buvo paskutinė didelė Vilniaus žydų naikinimo akcija (kai sušaudoma tūkstantis ir daugiau žmonių per dieną). Nedidelės žydų grupės Paneriuose buvo žudomos iki

pat 1941 m. pabaigos. K. Jägerio raporte nurodyta, kad lapkričio 19 d. Paneriuose sušaudyta 171 žydas: 76 vyrai, 77 moterys ir 18 vaikų. Lapkričio 25 d. sušaudyta dar 63 žydai: 9 vyrai, 46 moterys ir 8 vaikai⁵⁰. K. Sakovičiaus dienoraštyje rašoma, kad Paneriuose buvo žudoma lapkričio 17, 19, 21 ir gruodžio 5 d. (nužudyta apie 360 žmonių, daugiausia moterys ir nualinti žydų darbininkai)⁵¹. G. Šuro teigimu, 1941 m. gruodžio 3–4 d. į Panerius išsiųsta 78 žmonės, o gruodžio 20–22 d., atlikus bendrąją butų kontrolę, gete suimta dar 400 žmonių⁵². Taigi geto įsteigimo metu čia gyveno beveik 40 tūkst. žydų, o 1941 m. gruodžio pabaigoje Vilniaus gete beliko apie 20 tūkst. gyventojų. Per šį laikotarpį (rugsėjis–lapkritis) sušaudyta apie 20 tūkst. žydų (K. Jägerio raporte rašoma, jog 20 686 žydai). Iš viso nuo okupacijos pradžios iki 1941 m. pabaigos nužudyta apie 33–34 tūkst. Vilniaus žydų⁵³.

Oficialiais okupacinės valdžios 1941 m. lapkričio 23 d. duomenimis, gete gyveno 3705 žydai specialistai ir Žydų tarybos administracijos nariai (iš jų 2983 vyrai ir 722 moterys). Įvairiose darbovietėse tuo metu dirbo 3231 žydas, kiti (474 vyrai) buvo rezerve, t. y. laikinai nedirbo. Dirbančių žydų šeimos narių tuo metu buvo 7742, o bendras geto gyventojų skaičius – 13 647 žmonės⁵⁴. Iš tikrųjų geto gyventojų skaičius buvo didesnis, nes daug neturinčių pažymėjimų žydų, bijodami sušaudymo, nesiregistravo ir slapstėsi gete.

Po masinių 1941 m. šaudymų gete prasidėjo vadinamasis stabilizacijos, arba ramybės, laikotarpis. Jis truko iki 1943 m. kovo mėn. Šiuo laikotarpiu masinės žudymo akcijos nebuvo vykdomos. Kartais už smulkius nusižengimus sušaudydavo pavienius asmenis arba nedideles geto kalinių grupes. Geto gyvenimas įėjo į reliatyviai stabilaus ir kasdieniško gyvenimo vėžes. Nusistovėjo geto vidaus administracinė struktūra, vyko kasdieninis darbas. Getas tapo savotiška „vals-

tybe valstybėje“, turinčia savo valdžią, policiją, įvairias dirbtuves, dvasinio ir kultūrinio gyvenimo formas bei institucijas.

GETO ADMINISTRACIJA

Aukščiausia geto savivaldos institucija buvo Žydų taryba. Įsteigus Vilniaus getą, įsteigta ir Žydų taryba. Daugumą pirmosios Žydų tarybos (komiteto) narių, kuriai vadovavo S. Trockis, naciai suėmė ir sušaudė 1941 m. rugpjūčio mėn. Kol egzistavo du getai, Didžiojo geto (Nr. 1) Žydų tarybos pirmininku buvo Anatolis Friedas, o Mažojo geto (Nr. 2) – Eizikas (Icchokas) Leibovičius⁵⁵. Žydų tarybai (ją sudarė 5 nariai) buvo pavaldūs įvairūs skyriai. Gete veikė darbo, sveikatos apsaugos, socialinio aprūpinimo, maisto ir butų skyriai, geto policija, teismas, paštas, mokyklos, ligoninė, vaistinė, dirbtuvės, pirtys, kirpyklos, biblioteka, teatras ir t. t. 1943 m. rugpjūčio mėn. geto administracijoje, išskyrus geto policiją, iš viso dirbo 888 asmenys⁵⁶.

Svarbiausias gete buvo **darbo skyrius**. Geto vadovybė manė, kad tol, kol vokiečiams ekonomiškai bus naudingas geto kalinių darbas, jie geto nelikviduosią. Darbas esą yra geto išlikimo pagrindas. Darbo skyrių sudarė trys poskyriai (darbo jėgos panaudojimo, kartoteka ir biuras). Skyriuje iš viso dirbo 27 žmonės. Darbo skyriui vadovavo Acharonas Braudė. Jis turėjo didelę įtaką geto administracijai. Darbo jėgos panaudojimo poskyriui vadovavo Bagranskis, biurui – Zigmontas (Mošė) Helleris, kartotekai – Nidermanas⁵⁷. Skyriuje buvo saugomos visų darbininkų kartotekos. Darbo skyriaus statistikos duomenimis, 1942 m. gegužės mėn. dirbo 6609, gruodžio mėn. – 8874 Vilniaus geto žydai⁵⁸. Taigi geto gyventojų ekonominis panaudojimas vis labiau augo. Vokiečių ir lietuvių įstaigos siųsdavo užsakymus žydų darbo jėgai, o geto darbo skyrius buvo

atsakingas už šių užsakymų vykdymą. Darbo skyrius geto darbininkams išdavė garsiuosius geltonuosius šainus, o 1942 m. balandžio 18 d. – darbo knygeles⁵⁹. Kasdien tūkstančiai geto kalinių būdavo išvedami dirbti į įvairias darbovietes mieste ir už jo ribų (pvz., į „Kailio“ fabriką, ginklų dirbtuves ir kt.). Po 10 valandų darbo dienos jie buvo grąžinami į getą. 1943 m. vasarą apie 14 tūkst. (du trečdaliai) Vilniaus geto žydų dirbo įvairiose įmonėse ir žydų darbo stovyklose⁶⁰.

1942 m. lapkričio 5 d. Vilniaus miesto komisaras H. Hingstas išleido nuostatus dėl žydų darbo jėgos panaudojimo. Pagal šiuos nuostatus žydų darbininkai turėjo būti skirstomi per Darbo biržą (1942 m. ji vadinosi *Sozialamt*). Užsakymai žydų darbininkams turėjo būti siunčiami šiai įstaigai. Į darbą ir iš darbo žydai privalėjo būti vedami kolonomis su ginkluota apsauga. Žydų darbininkų vienoje darbovietėje turėjo būti ne mažiau kaip 10 žmonių. Įdarbinti pavienius žydus už geto esančiose darbovietėse buvo uždrausta. Išimtis buvo daroma tik tais atvejais, kai reikiamam darbui atlikti neturėta nežydų tautybės specialistų. Į getą žydų darbininkai turėjo būti grąžinami ne vėliau kaip 20 val. (kad negalėtų pabėgti tamsiu paros metu). Žydų darbininkams buvo nustatytas toks atlyginimas: vyrams nuo 16 metų už geto ribų – 0,15 RM (reichsmarkių), moterims nuo 16 metų už geto ribų – 0,12 RM ir paaugliams iki 16 metų – 0,10 RM už darbo valandą. Privačios įmonės ir trestai už žydų darbo jėgos panaudojimą turėjo mokėti pinigus Vilniaus miesto komisariato kasai. Nežydams griežtai uždrausta palaikyti bet kokius nedarbinius santykius su žydų darbininkais. Už šio reikalavimo pažeidimą nežydai privalėjo būti traktuojami kaip žydai. Darbdaviams, pažeidžiantiems šiuos nuostatus, pagrasinta atimti žydų darbininkus⁶¹.

Socialinio aprūpinimo skyrius išduodavo pašalpas geto vargšams ir ligotiems gyven-

tojams, spręsdavo, ką atleisti nuo mokesčio už butą, gydymą ligoninėje, vaistus ir kitas geto įstaigų teikiamas paslaugas⁶². 1942 m. skyriui vadovavo advokatas Benjaminas Srolovičius. Socialinė rūpyba geto sąlygomis buvo nepaprastai svarbi. Didelė geto gyventojų dalis neturėjo galimybių savarankiškai apsirūpinti maistu, drabužiais, avalyne ir pastoge. Gete buvo sukurta veikli ir gana efektyvi socialinės rūpybos sistema. Svarbiausi šios sistemos elementai – socialinio aprūpinimo skyrius, Visuomeninis socialinės rūpybos komitetas ir Jakobo Genso iniciatyva 1942 m. spalio mėn. įsteigtas Žiemos pagalbos komitetas⁶³. Socialinio aprūpinimo skyrius subsidijavo vaikų priežiūros įstaigas, senelių namus, rėmė provincijoje esančias žydų darbo stovyklas, dotavo viešąsias valgyklas. Socialinės rūpybos institucijų pagalba 1942 m. naudojosi beveik pusė geto gyventojų. Per pirmus šešis 1942 m. mėnesius socialinio aprūpinimo skyrius išleido 151 318 RM, o per antrą pusmetį – 247 928 RM. Socialinė rūpyba Vilniaus gete buvo geriau išplėtotą negu daugelyje kitų Rytų Europos getų, todėl badavimas ir mirtingumas čia buvo mažesnis negu Varšuvos arba Lodzės getuose⁶⁴.

Finansų skyrius. Jam vadovavo buvęs banko direktorius S. Kašukas. Visi dirbantys geto gyventojai privalėjo mokėti mokesčius: 18–20 metų ir 50–60 metų vyrai – 10 RM, 20–50 metų vyrai – 15 RM, 18–20 metų moterys – 8 RM, 20–40 metų moterys – 12 RM. Už tėvų išlaikomus vaikus buvo imama 15 proc. nuo minėtų sumų. Mokesčių nemokantys geto gyventojai negaudavo maisto produktų, kurie buvo išduodami pagal korteles⁶⁵.

Technikos skyrius (1942 m. gruodžio mėn. reorganizuotas į pramonės skyrių). Jam vadovavo M. S. Šreibergas (vėliau jį pakeitė inžinierius Grigorijus Guchmanas). Skyriaus pastangomis įsteigta įvairaus profilio dirbtuvių. Baldų dirbtuvėse gaminamus kokybiškus baldus nesigėdindavo užsisakyti ir vokiečių pareigūnai. Elektromechanikos

dirbtuvėse buvo taisomi įvairūs buitiniai prietaisai⁶⁶. 1942 m. kovo 28 d. Žydų tarybos pirmininkas informavo Vilniaus miesto savivaldybės referentą žydų reikalams apie geto specialistų ir dirbtuvių veiklą: „[...] Aplačiai reikia nurodyti, kad nuo Naujųjų Metų, t. y. nuo to laiko, kai nusistatyta daugiau išvežimų nebedaryti [t. y. nevykdyti masinių naikavimo akcijų. – A. B.], žydai parodė darbštumo pakilimą ir net didelio kūrybinio darbo. Gete savo jėgomis naudojant vien seną surinktąją medžiagą ir atmatų buvo įrengta stalių, šaltkalvių, skardininkų ir elektrotechnikų dirbtuvės, moderninė, kad ir nedidelė pirtis su desinsektoriu, kuri per 16 darbo val. praleidžia 300 žmonių, ir baigiama ruošti antra, dar didesnė tos pat rūšies pirtis; įruošta skalbykla, atskira dezinfekc. stotis ir ambulatorija, kuri aptarnauja kasdien 400 žmonių – iš jų 150 dantų ligočių. [...] Gete buvo sukonstruota mašina užšalusiesiems vamzdžiams atšildyti. Šitą mašiną, kuri yra vienintelė Vilniaus mieste, naudojasi miesto savivaldybė ir įvairios kariškos bei kitos įstaigos. Mašiną aptarnauja specialistai žydai.

Getas šiuo metu yra padavęs Socialamtui projektą įruošti pačiame gete moterų mezgimo ir nėrimo dirbtuves, kuriose galėtų dirbti iki 500 moterų specialiai kariuomenei. Taip pat norima įruošti pačiame gete šepečių, kartoninių dėžučių ir kt. dirbtuves, taip pat kariuomenės ir valdinių įstaigų reikalams⁶⁷.

Technikos skyriaus specialistai labai stengėsi palengvinti geto gyventojų buitines sąlygas ir poreikius. Stalių dirbtuvės gamino daug klumpių, nes odinės avalynės itin trūko. Geto specialistai sukonstravo specialias krosneles, kurioms reikėdavo mažai malkų. Malkos gete buvo labai brangios, kadangi jas, kaip ir maisto produktus, į getą įnešti buvo draudžiama. Gete pagamintos krosnelės buvo daug pigesnės negu gamintos mieste, todėl jas užsakydavo vokiečių

ir lietuvių įstaigos. Geto dirbtuvės veikė pelningai, tad Žydų taryba mokėdavo atlyginius jų administracijai ir stengėsi darbininkams sudaryti geresnes darbo sąlygas⁶⁸.

Butų skyrius (1942 m. liepos mėn. jo vadovu paskirtas Josifas Glazmanas) skirstė gyvenamąjį plotą geto gyventojams, rūpinosi patalpų remontu ir jų pritaikymu gyvenimui. Jam pavaldūs namų valdytojai ir sargai rūpinosi tvarkos bei švaros palaikymu. Vėliau butų skyriui vadovavo Baranas⁶⁹. Įsteigus getą, jo namai ir butai buvo perpildyti žmonių. Kaip minėta, vienam žmogui teko apie 1,5 kvadratinio metro gyvenamojo ploto. Tačiau po masinių 1941 m. geto „valymų“ ir tūkstančių žydų sunaikinimo likusiems geto kaliniams atsirado daugiau erdvės.

Maisto skyrius privalėjo aprūpinti geto gyventojus maisto produktais. Skyriui vadovavo Chaimas Traineris (kitais duomenimis – Chaimas Trapidas). Vilniaus gete veikė 4 parduotuvės. Produktai jose buvo išduodami pagal korteles. Be to, gete veikė 5 valgyklos, kurios kasdien pagamindavo 4000 porcijų pietų⁷⁰. Nemažai maisto produktų žydai įsinešdavo į getą nelegaliai. Lengviau tai galėjo padaryti už geto ribų dirbantys darbininkai, turėję galimybę išmainyti įvairius daiktus į maisto produktus. Tačiau maisto vis tiek labai trūko. Sveikatos skyriaus iniciatyva gete buvo atidaryta keletas arbatinių, kuriose pusvelčiui buvo galima gauti karšto virinto vandens. 1942 m. birželio mėn. gete veikė 5 arbatinės, jos geto gyventojams išdavė 113 tūkst. litrų virinto ir 20 800 litrus karšto vandens. 1942 m. birželio mėn. gete buvo atidaryta nauja kavinė. Ji dirbo nuo 6 iki 22 val. Kavinėje buvo galima pigiai nusipirkti kavos ir papiegti. Norintieji pietauti kavinėje turėjo atiduoti atitinkamus maisto kortelių kuponus. Pagal tuos kuponus kavinė gaudavo reikalingų maisto produktų. Kavinė kasdien aptarnaudavo 2–2,5 tūkst. žmonių⁷¹. 1942 m. liepos mėn. gete atidaryta dar viena arbatinė

ir kavinė-valgykla. Pastaroji kasdien išduodavo 450 porcijų pietų ir 800 porcijų juodos kavos⁷².

Sveikatos skyrius (vedėjas Šepselis Milkonovickis) itin daug nusipelnė geto gyventojams. Iš viso skyriuje dirbo apie 150 gydytojų, medicinos seselių ir techninio personalo darbuotojų. Gete veikė pavyzdinčiai įrengta ligoninė (direktorius Elijas Sedlis). Joje buvo 165 lovos. Sveikatos skyriui priklausė ambulatorijos, greitosios pagalbos poskyris, pirtys su dezinfekcijos kameromis. Pirtyse buvo galima ne tik išsimaudyti, bet ir išsidezinfekuoti drabužius. Be to, gete buvo įsteigta mechaninė skalbykla, galinti per dieną išskalbti 100 kg skalbinių. Geto administracija ypač rūpinosi geto gyventojų sveikata ir švara, nes bijojo epidemijų ir kad šiuo pretekstu naciai nelikviduotų geto. Itin daug darbo turėjo sanitarijos ir epidemijų sekcija. Darbo labai padaugėdavo pavasarį, kai reikėdavo pašalinti per žiemą susikaupusius nešvarumus ir atliekas. Sekcijos pastangomis geto teritorija būdavo greitai ir gerai išvaloma. Per visą geto egzistavimo laikotarpį jame nebuvo kilusios užkrečiamųjų ligų epidemijos. Gete buvo privalomai skiepijama nuo vidurių šiltinės ir raupų⁷³. 1942 m. gegužės 29 d. surašymo duomenimis, gete (su „Kailio“ fabriko žydų darbininkais) gyveno 15 278 žydai⁷⁴. Tų metų gegužės mėn. geto ambulatorija suteikė medicininę pagalbą 11 436 pacientams, nuo užkrečiamųjų ligų buvo paskiepyta 2500 asmenų, viešojo skalbykla per mėnesį išskalbė apie 2500 kg skalbinių, dezinfekcijos stotyje išdezininfekuota 11 580 kg drabužių, sanitarinės brigados dėl švaros inspektavo 3500 butų, gete veikiančias pirtis per mėnesį aplankė 13 200 žmonių, iš geto išvežta 650 vežimų sąslavų⁷⁵. Geto gyventojų natūralus mirtingumas stabilizacijos laikotarpiu nebuvo itin didelis. Pvz., 1942 m. birželio mėn. gete mirė 34 žmonės (iš maždaug 16 tūkst. gyventojų), o rugsėjo mėn. – 18 žmonių⁷⁶. Vilniaus geto ka-

linių mirtingumas (neskaitant nužudymų) buvo mažesnis negu Varšuvos gete. 1942 m. Vilniaus gete natūralia mirtimi mirė 522 žydai (tai sudarė 2,9 proc. geto gyventojų). Taikos metu (1932–1937 m.) Vilniaus žydų mirtingumas buvo 1,9 proc.⁷⁷

Nors geto moterims buvo griežtai uždrausta gimdyti vaikus, tačiau kai kurios ryždavosi tai daryti. Gete slaptai veikė ginekologijos poskyris, kuris rūpinosi gimdymais. Gimę vaikai kurį laiką būdavo slepiami geto ligoninėje, o kai paūgėdavo, būdavo įrašomi į geto gyventojų sąrašus kaip gimusieji dar iki geto įsteigimo⁷⁸.

Kultūros ir švietimo skyrius (vadovas Griša Jašunskis, vėliau dr. Leo Bernšteinas ir galiausiai Izraelis Dimentmanas) rūpinoši geto gyventojų dvasiniu ir kultūriniu gyvenimu. Skyrius įsteigtas 1942 m. vasario mėn. Gete atidarytos keturios mokyklos, kuriose mokėsi vaikai nuo septynerių metų. Reguliarus vaikų mokymas nusistovėjo 1941 m. lapkričio mėn. Iš viso mokėsi apie 700–900 vaikų, juos mokė per 100 mokytojų. Be to, gete buvo 2 vaikų darželiai 3–6 metų vaikams, internatas beglobiams vaikams (atidarytas 1942 m. kovo 8 d.), kursai vyresnio amžiaus vaikams, anksčiau lankiusiems gimnazijas. Kultūros ir švietimo įstaigos padėjo geto vaikams palaikyti moralinę tvirtybę, nepasiduoti rezignacijai ir sulaukėjimui. Gete veikė ir muzikos mokykla, kurioje dirbo 11 mokytojų ir mokėsi apie 100 mokinių. Gete taip pat veikė Mokslo žinių skleidimo draugijos biblioteka (Strašuno g. 6). Jai vadovavo iš Varšuvos atvykęs Hermanas Krukas. Biblioteka pradėjo dirbti jau 1941 m. rugsėjo 11 d. Iš bibliotekos vokiečių reikalavimu buvo pašalintos komunistinio pobūdžio ir įvairių žydų autorių knygos, tačiau liko daug grožinės literatūros įvairiomis kalbomis, taip pat mokslinės literatūros. Iš viso bibliotekoje buvo apie 45 tūkst. knygų. Biblioteka turėjo skaityklą, kuri nuolat buvo pilna skaitančių žmonių⁷⁹. 1942 m. lapkričio mėn. skaityto-

jams išduota šimtatūkstantinė knyga. Ta proga biblioteka suorganizavo šventinį vakarą⁸⁰. Prie bibliotekos buvo įsteigta archyvų ir mokslo žinių sekcija, vadovaujama Zalmano Kalmanovičiaus. Ji rinko įvairius dokumentus, taip pat nacių valdžios potvarkius, geto administracijos įsakymus, instrukcijas, žudynių metu išsigelbėjusių žydų liudijimus⁸¹.

Gete taip pat buvo įsteigtas teatras. Jis įsikūrė Rūdninkų gatvėje Nr. 6. Pirmasis vaidinimas įvyko 1942 m. sausio 18 d., praėjus vos keliems mėnesiams nuo masinių žudynių pradžios. Teatro atidarymą geto gyventojai vertino prieštaringai. Ant namų sienų atsirado kreida užrašytų šūkių: „Kapinės – tai ne teatras“. Vienas teatro steigimo iniciatorių – geto vadovas J. Gensas. Teatro meno vadovu buvo Izraelis Segalis. Daugelio nuostabai, spektakliai ir koncertai turėjo daug lankytojų. Bilietai į juos visada buvo išparduodami. Už bilietus gautais pinigais buvo šelpiami geto vargšai. J. Gensas teatrą laikė svarbia priemone geto gyventojų moralinei dvasiai palaikyti ir jiems sutelkti. Per metus geto teatras surengė 111 spektaklių ir pardavė 34 804 bilietus⁸².

Teatro metinių proga gete buvo surengtas Menų festivalis. Jo metu pakartoti pirmieji teatro spektakliai, surengti jidiš choro koncertai, muzikantų rečitaliai, populiarios muzikos koncertai, džiazų grupės „Jazz 6“ koncertas. 1943 m. sausio 24 d. laikraštis „Ghetto Yediess“ („Geto naujienos“) aprašydamas festivalį teigė, kad toks renginys galėtų papuošti autoritetingiausią Europos kultūros sostinę⁸³.

Gete taip pat buvo įsteigtas simfoninis orkestras (jame grojo 17 muzikantų, vadovas Volfas Durmaškinas). Vokiečiai leido muzikantams susigrąžinti muzikos instrumentus iš buvusių butų, dalis instrumentų į getą įnešta nelegaliai. Geto simfoninis orkestras pirmąjį viešą koncertą surengė 1942 m. sausio 18 d. Koncertą finansavo J. Gensas ir geto policininkai. Koncerte dainavo garsi

dainininkė Liuba Levicka. Koncerto metu surinkti 4 tūkst. rb buvo skirti socialinės globos reikalams⁸⁴. Be to, gete buvo suorganizuoti du chorai, kurie taip pat rengdavo koncertus ir pajvairindavo niūrią geto kasdienybę.

1942 m. rugsėjo mėn. geto administracija pradėjo leisti savaitinį laikraštį jidiš kalba „Geto žinios“. Jame buvo spausdinami geto administracijos skelbimai, aprašomos kasdieninio gyvenimo naujienos ir įvykiai. Laikraštis buvo 6–16 puslapių ir platinamas geto institucijose bei klijuojamas ant skelbimo stulpų. „Geto žinios“ ėjo iki pat geto likvidavimo. Laikraštį redagavo žurnalistas ir rašytojas dr. Zemachas Feldšteinas⁸⁵.

1942 m. vasario 17 d. įvyko geto literatų ir menininkų susirinkimas. Jame dalyvavo apie 100 rašytojų, muzikantų, dailininkų ir artistų. Išrinkta valdyba (pirmininkas filologas Zeligas Giršas Kalmanovičius). Ji rinko žuvusių menininkų kūrinius ir sudarinėjo žuvusiųjų sąrašus, rengdavo literatūrinius vakarus⁸⁶. Taigi nepaisant žiauraus nacių teroro ir sunkių gyvenimo sąlygų, geto gyventojai stengėsi nepalūžti ir gyventi aktyvų kultūrinį gyvenimą, siekė mokslo žinių, skaitė knygas, lankė koncertus ir spektaklius.

Geto policija. 1941 m. rudenį gete buvo įsteigta geto žydų policija. Jai iš pradžių vadovavo J. Gensas (pavadootojas J. Glazmanas), vėliau Salekas (Saulas) Desleris. Iš pradžių geto policijoje tarnavo apie 150 policininkų, o 1943 m. rugpjūčio mėn. – 226 asmenys.

Geto policijos struktūra buvo tokia. Getas buvo padalytas į tris nuovadas (komisariatus) – A, B, C, kiekvienoje nuovadoje dirbo po 15–20 policininkų. Pirmojo komisariato („A“) komisaru buvo N. Ringas (pavadootojas Bernšteinas); antrojo („B“) komisariato – Izidorius Fruchtas. Kriminalinės policijos padaliniui vadovavo komisaras Osteris, geto vartų sargybai vadovavo Meiras Levas, jo pavadootoju buvo Solomonas

Gensas. Be to, dar buvo darbo policijos, kalėjimo sargybinių ir sanitarinės policijos padaliniai. 1942 m. pirmoje pusėje geto policijoje dirbo 200 žmonių. Policijos inspektoriaus pareigas ėjo Josifas Muškatas. Geto kalėjimas buvo Lydos gatvėje. Jį nuolatos saugojo 12 policininkų. 1942 m. sausio mėn. jame kalėjo 135, vasario – 211, kovo – 341 kalinys. Dauguma kalinių buvo baudžiami 1–2 parų arešto bausmėmis⁸⁷.

Didelė dalis geto gyventojų buvo nepatenkinti geto policijos veikla. Kaip rašė G. Šuras, kituose getuose nebuvo tokio griežto režimo kaip Vilniaus gete. Geto vartų sargyba, vadovaujama M. Levo, žiauriai sumušdavo kiekvieną žydą, pas kurį rasdavo paslėptų maisto produktų. Ypač jie siautėdavo tada, kai vartų sargybinių darbą stebėdavo vokiečių gestapininkai⁸⁸. Gestapas tarp geto policininkų turėjo savo agentų ir informatorių. Geto policijos viršininko pavadootoją S. Deslerį gestapas užverbavo 1941 m. S. Desleris per savo agentus rinko informaciją apie geto gyventojų nuotaikas ir sekė Vilniaus geto pagrindinės organizacijos veiklą. Jis palaikė ryšius su vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus skyriaus referentu žydų reikalams Augustu Meyeriu ir ypatingojo būrio viršininku M. Weissu. Gestapo nurodymu S. Desleris atrinkdavo sušaudyti numatytus žydus, be to, jis dalyvavo likviduojant Ašmenos, Švenčionių, Mikališkių ir Salų getus⁸⁹.

1942 m. spalio 19 d. 22 Vilniaus geto žydų policininkai buvo pasiųsti į Ašmenos getą vykdyti žydų likvidavimo akciją. Jiems išduotos lietuvių karinės kepurės, ant kurių žydų policininkai prisitvirtino Dovydo žvaigždės. Baudžiamajai ekspedicijai vadovavo M. Weissas, žydų policininkų vyresniuolu paskirtas S. Desleris. Ašmenos gete sušaudymui jie atrinko 406 žydus. Gestapas reikalavo sušaudyti 1500 moterų ir vaikų, tačiau J. Gensui pavyko „nusiderėti“ iki 406. Buvo sušaudyti 404 vyresnio amžiaus žydai

ir du maži vaikai⁹⁰. Ar patys žydų policininkai šaudė Ašmenos žydus, nėra tiksliai žinoma. Vis dėlto Vilniaus geto kaliniai labai neigiamai vertino geto policininkų dalyvavimą šioje akcijoje. G. Šuras savo užrašuose taip įvertino šiuos įvykius: „Grįžę žydų policininkai su uniforminėmis lietuviškomis kepurėmis atrodė šlykštūs. Patarnaujantys savųjų žudikams žydų policininkai įsijautė į vaidmenį esą tikri kitų savo nelaimės brolių gyvenimo ir mirties viešpačiai. Jie pasijuto beveik esą gestapo vokiečiai ir manė niekšybėmis bei paklusnumu laimėsia sau gyvenimą. Tačiau, kaip dabar sužinojome, vokiečių gestapas Baranovičiuose [Baltarusijoje. – A. B.] išskerdė visą 9000 žydų getą, tarp jų policininkus su komendantu ir geto taryba“⁹¹.

Vis dėlto vienareikšmiškai vertinti geto policijos vaidmenį būtų neteisinga. Viena vertus, jie buvo okupantų įsakymų vykdytojai ir talkininkai, kita vertus, stengėsi sušvelninti nacių reikalavimus ir padėti pasmerktiems savo tautiečiams. Dalis geto policininkų tapo geto antifašistinio pagrindžio nariais. Pavyzdžiui, Vilniaus geto policijos viršininko pavaduotojo J. Glazmano bute 1942 m. sausio 21 d. buvo įkurta Jungtinė partizanų organizacija (*Fareinigte partizaner organizacie, FPO*), kuri suvienijo žydų pasipriešinimo grupes. J. Glazmanas tapo FPO štabo nariu⁹².

Oficialiai geto policija buvo pavaldi Žydų tarybai, tačiau ilgainiui geto policijos viršininko J. Genso įtaka ir galia pranoko Žydų tarybos valdžią. 1942 m. liepos 12 d. Vilniaus miesto komisaro sprendimu Žydų taryba buvo paleista. Nuo tos dienos vienvaldžiu geto vadovu buvo paskirtas J. Gensas. Savo pavaduotojais su apygardos komisaro pritarimu jis paskyrė inžinierių Anatolį Friedą (ligtolinį Žydų tarybos pirmininką) – administracijos reikalams ir S. Deslerį – policijos reikalams⁹³.

J. Gensas 1920 m. savanoriu įstojo į Lietuvos kariuomenę, baigė karo mokyklą ir

užsitarnavo leitenanto laipsnį. Jo žmona Elvyra buvo lietuvė ir kartu su dukra Ada gyveno Vilniuje. Gete J. Gensas pasižymėjo kaip geras administratorius ir tarp geto gyventojų turėjo didelį autoritetą. Permainos geto valdžioje sukėlė geto gyventojams baimę dėl geto likimo. J. Gensas nuramino žydus paaiškinęs, jog keičiasi tik valdymo forma: vokiečiai nori, kad getui vadovautų vienas jiems atsakingas žmogus, nes tada įsakymai vykdomi tiksliau ir griežčiau. J. Gensas daugumą buvusios Žydų tarybos narių paliko dirbti skyrių viršininkais. Bendrojo skyriaus viršininku buvo paskirtas Abraomas Notesas, technikas inžinierius – Grigorijus Guchmanas, butų – J. Glazmanas, sveikatos apsaugos – Š. Milkonovickis, socialinio aprūpinimo – B. Srolovičius, švietimo ir kultūros – G. Jašunskis, maisto – Ch. Trapidas, amatininkų dirbtuvėms vadovavo Joelis Fišmanas, darbo skyriui – Marijanas Nisbaumas. Braudė (Broido) buvo atsakingas už ryšius tarp geto darbo skyriaus ir Darbo biržos. J. Genso paskyrimo geto viršininku proga geto vadovybei surengta prašmatni puota ir suteikta „amnestija“ keliems geto areštiniėje Lydos gatvėje uždarytiems asmenims⁹⁴. Tačiau iš esmės geto gyvenimas nepasikeitė, iki 1943 m. pavasario jis tekėjo ta pačia vaga.

Reliatyviai ramų geto gyvenimą sujaukė 1942 m. liepos įvykiai. Nacių valdžia pareikalavo „atiduoti“ 500 geto kalinių. Prieš tai buvo reikalaujama „atiduoti“ vaikus iki 13 metų, tačiau Žydų taryba įvairiais būdais vilkino įsakymo vykdymą (esą tai ir buvo jos paleidimo priežastis). Gestapas įsakė geto vadovybei sudaryti pasmerktų mirčiai žmonių sąrašus. J. Gensas nutarė verčiau paaukoti tam tikrą skaičių žmonių, kad išvengtų dar didesnių nuostolių. Į sąrašą pirmiausia buvo įtraukiami nusenę, paliegi ir sergantys žmonės. Geto policija surinko pasmerktuosius ir uždarė areštiniėje Lydos

skersgatvyje. 1942 m. liepos 17 d. gestapininkas M. Weissas paėmė 86 senelius ir išvežė į netoli Vilniaus, Papiškėse, esantį pensioną. Gestapininkai iš pradžių nepaprastai rūpinosi išvežtaisiais. Jie buvo gerai maitinami ir prižiūrimi medicinos seserų. Liepos 24 d. į pensioną atvažiavo M. Weissas su tarptautinio Raudonojo Kryžiaus atstovais ir fotokorespondentais. Svečiams buvo parodyta, kaip nacių valdžia globoja nusenčius ir ligotus žydus. Esą kalbos apie žydų šaudymą tėra Vokietijos priešų skleidžiamas melas. Komisijai išvykus, liepos 27 d. seneliai dengtais sunkvežimiais buvo išvežti į Panerius ir ten sušaudyti. K. Sakovičius savo dienoraštyje pažymėjo, kad 1942 m. liepos 30 d. Paneriuose sušaudyta apie 150 senų žydų. Dalis sužeistų, bet dar gyvų senelių užkasti gyvi⁹⁵. Nedidelės grupės žydų Paneriuose buvo žudomos taip pat rugpjūčio 6 ir 26 d.⁹⁶ Žydams nuolatos grėsė mirties pavojus. Jie galėjo būti suimti ir sušaudyti už vaikščiojimą draudžiamu metu arba be skiriamųjų ženklų, už nelegalų maisto produktų pirkimą ir išėjimą iš geto ir t. t. Suimtuosius nuvesdavo į Lukiškių kalėjimą arba gestapo pastatą Gedimino prospekte. Ten juos tardydavo, paskui tardymo protokolai būdavo duodami pasirašyti Vilniaus gestapo viršininkui R. Neugebaueriui. Pastarasis dažniausiai užrašydavo „B. B.“ (*Besondere Behandlung* – ypatingas pasielgimas, t. y. sušaudymas). Suimtieji buvo išvežami į Panerius ir ten sušaudomi⁹⁷. Geto gyventojus nuolatos kamavo ne tik sunkios materialinės sąlygos, badmiriavimas ir vergiškas darbas, bet ir nuolatinė įtampa, baimė dėl nežinomos ateities ir geto likvidavimo.

1942 m. rugpjūčio 26 d. K. Sakovičius savo dienoraštyje pažymėjo, kad Paneriuose buvo sušaudyta 20 žydų, kurie slapstėsi miškuose ir policininkų buvo suimti⁹⁸. Pasak K. Sakovičiaus, tų metų spalio 13 ir 20 d. Paneriuose buvo sušaudyta po keliolika senyvo amžiaus žydų⁹⁹.

1942 m. rugpjūčio 31 d. nacių valdžia pareikalavo pristatyti 400 moterų nuo 16 iki 26 metų. Gete buvo iškabintas J. Genso skelbimas, reikalaujantis registruotis visas nurodyto amžiaus merginas ir moteris. Tačiau savanoriškai beveik niekas nesiregistravo. Tuomet geto policija rugsėjo 2-osios naktį į 3-iąją ėmė daryti kratas butuose ir suiminėti 16–25 metų amžiaus moteris. Niekas nežinojo, kas šių moterų laukia: ar jos bus siunčiamos į darbus, ar bus sušaudytos¹⁰⁰.

Vilniaus geto stabilizacijos, arba ramusis, laikotarpis baigėsi 1943 m. balandžio mėn. 1943 m. kovo mėn. Vilniaus apygardos komisaro įsakymu dalis Švenčionių, Ašmenos ir kitų Rytų Lietuvos miestelių žydų (apie 3 tūkst.) buvo perkelti į Vilniaus getą, o kitiems pasakyta, kad jie bus perkelti į Kauno getą. Dar prieš tai nacių nurodymu J. Gensas aplankė mažuosius Vilniaus apygardos getus (Ašmeną, Salas, Mykoliškes) ir įtikinėjo jų gyventojus, kad jiems niekas negresia, kad tuo siekiama apsaugoti žydus nuo kaltinimų, esą jie palaiko ryšius su sovietų partizanais. Perkeliams mažųjų getų gyventojams leista pasiimti savo turtą ir maisto produktų. Pirmoji didelė grupė (keli šimtai žmonių) vežimais iš Švenčionių geto buvo atvežta į Vilniaus getą. Atvežtieji nusiramino ir noriai ėmė rengtis kelionei į Kauną. Atsirado nemažai ir Vilniaus geto senbuvų, pareiškusių norą persikelti pas savo giminaičius į Kauną. 1943 m. balandžio 4 d. iš geto išėjo pirma kalinių grupė (apie 400 žmonių), pasirengusi išvykti į Kauną. Jie buvo susodinti į prekinis vagonus, kuriuos geležinkelio darbininkai apraizgė vielomis ir užkalė lentomis. Paskutiniame traukinio vagonė susėdo J. Genso ir S. Deslerio vadovaujami geto policininkai, kurie turėjo lydėti vežamuosius į Kauno getą. J. Gensas turėjo Vilniaus apygardos komisaro H. Hingsto raštą, jog traukinys vyksta į Kauną. Tačiau ankstų 1943 m. balandžio 5 d. rytą traukinys sustojo Panerių stotyje. Norėdami

nuraminti ir suklaidinti vagonuose uždarytus žydus, gestapininkai įsakė gydytojams nuvykti į Panerius ir suteikti reikalingą pagalbą vagonuose uždarytiems žydams. Apie 6 val. ryto į Panerius atvažiavo gestapininkai ir lietuvių savisaugos dalinių kareiviai. Atidaryti pirmieji vagonai ir žydams įsakyta iš jų išlipti be daiktų. Išlipančius žydus apsupo tanki sargybinių grandis. Pirmoji žydų grupė buvo nuvesta į šaudymo vietą. Pamatę dideles duobes, jaunesnio amžiaus žydai ėmė bėgti. Prasidėjo neregėto žiaurumo žmonių skerdynės. Prieš pat egzekuciją gestapininkas M. Weissas atidarė paskutinį vagoną ir įsakė žydų policininkams nedelsiant sėsti į sunkvežimį ir važiuoti į Vilnių. Taip geto policija išvengė mirties. Panerių stotyje kilo sąmyšis. Nevilties ir panikos apimti žydai ėmė laužti vagonų duris ir bėgti. Vidury šviesios dienos sargybiniai vaikėsi ir šaudė mirčiai pasmerktus žydus. Kai kurie jauni vyrai bandė vos ne plikomis rankomis pulti savo budelius. Buvo užmušti du lietuvių savisaugininkai ir sužeistas vokiečių gestapininkas. Vis dėlto didžioji dalis (daugiausia moterys ir mažamečiai vaikai) paklusniai pasitiko mirtį. Aukos buvo atvestos prie duobių ir čia joms liepta nusirengti. Paskui jas sargybiniai suvarė į duobes ir nuo duobės krašto sušaudė. Maldaujančios pasigailėjimo arba besipriešinančios moterys buvo negailestingai daužomos šautuvų buožėmis, spardomos auliniais batais arba šaudomos vietoje. Sušaudžius vieną žmonių grupę, iš traukinio buvo atvesta kita pasmerktųjų grupė. Kai kurios motinos bandė savo kūdikius paslėpti netoli duobių esančiose drabužių krūvose, tačiau sargybiniai juos surado ir užkojų sumėtė į duobes. Iki 11 val. ryto sušaudyta 11 didelių žydų grupių. Traukinyje likęs aukų turtas buvo išverstas ant žemės. Šalia geležinkelio sankasos mėtėsi kalnai patalynės, drabužiai, ryšuliai, vaikiški vežimėliai, maisto produktai. Iš viso per 4 valandas sušaudyta 49 vagonai (apie 2500) žmo-

nių. Pavyko pabėgti tik apie 50 žydų. Pabėgusiųjų procentas galėjo būti daug didesnis, jei būtų bandžiusios bėgti didelės žmonių grupės, tačiau dažniausiai bandydavo bėgti pavieniai asmenys arba nedidelės grupelės. Jas lengvai nušaudavo sargybiniai¹⁰¹.

Apie pietus į Panerių stotį atvyko antras traukinys su žydais. Pamatę lavonais nusėtus laukus, jie iš karto suprato, koks „Kaunas“ čia jų laukia. Išvarius pasmerktuosius iš vagonų ir pradėjus rikiuoti į kolonas, didelės grupės žydų bandė bėgti. Vėl kilo didelis sąmyšis ir padrikas šaudymas. Panerių gyventojų akivaizdoje prasidėjo žmonių medžioklė. Šį kartą pavyko pabėgti didesniai žydų skaičiui. Vis dėlto dauguma antruoju traukiniu atgabentų žydų (ypač moterų su mažamečiais vaikais ir senelių) buvo nužudyta tokiu pat būdu kaip ir pirmojo transporto aukos. Iš viso sušaudytos 9 didelės antrojo traukinio žydų grupės, nužudyta apie 5 tūkst. žydų. Žudynės baigėsi apie 16 val.¹⁰²

Balandžio 5 d. įvykiai sukrėtė visus geto gyventojus. Geto kalinių nuotaikas po šios tragedijos gerai išreiškė G. Šuras: „Žmonių naikinimo istorijoje, atrodo, nebuvo dar tokių klastingų masinių žudynių. Pagal iš anksto apgalvotą planą šlykščiu melu vokiečiai į spąstus įviliojo tūkstančius jaunų sveikų žmonių. Jie užmušti lyg gyvuliai skerdyklose. Kvalifikuoti darbininkai, puikūs amatininkai, šie jauni ir sveiki žmonės visą laiką triūsė vokiečiams ir todėl vylėsi liksią gyvi. Bet gestapui nereikėjo jų darbo, reikėjo juos sunaikinti. Jeigu jie būtų žinoję, kad juos veža sušaudyti, kaip iki šiol buvo daroma Vilniuje ir kitose vietose, jeigu būtų supratę, jog tai, kitaip tariant, eilinis **valymas**, jie būtų pasiruošę gintis ir, ko gero, nepigiai būtų atidavę savo jaunas gyvybes. Suprato šitai tikriausiai ir gestapininkai, todėl ir pritaikė tvirtiems provincialams naują šėtonišką planą, pasitelkdamį tam apmulkintą Vilniaus geto policiją“¹⁰³.

Kitą dieną M. Weissas paėmė iš geto 25 žydų policininkus ir nuvežė juos į žudynių vietą. Jie privalėjo surinkti laukuose besimėtančius žydų lavonus ir juos užkasti. Lavonų laidojimas truko kelias dienas. Be to, policininkai sukrovė į vagonus aukų drabužius ir juos išvežė į gestapo sandėlius Vilniuje. Geriausių drabužių ir daiktus pasiėmė vokiečiai, o nereikalingus išsiuntė į Vilniaus getą¹⁰⁴.

Po 1943 m. balandžio 5 d. žudynių gete kurį laiką vyravo slogios ir pesimistinės nuotaikos. Dauguma žydų suprato, jog anksčiau ar vėliau naciai vis tiek bandys išžudyti visus žydus, kaip tai padarė Varšuvoje ir kituose dideliuose miestuose. Vis dėlto geto vadovybė (pirmiausia J. Gensas) ir toliau laikėsi laviravimo taktikos – paaukoti dalį geto gyventojų naciams, kad kiti išliktų gyvi ir sulauktų karo pabaigos.

GETO LIKVIDAVIMAS

1943 m. vasarą atėjo eilė Vilniaus geto darbo stovyklų likvidavimui. Birželio 21 d. H. Himmleris įsakė likviduoti visus Ostlando teritorijoje esančius getus. Darbingi žydai turėjo būti perkelti į SS valdomas koncentracijos stovyklas. Dauguma Vilniaus geto darbo stovyklų atsirado dar 1941 m. vasarą, iki geto įsteigimo. Dėl masinio žydų atleidinėjimo iš darboviečių jiems labai opus tapo įsidarbinimo ir išgyvenimo klausimas. Darbo stovyklos buvo savotiškas būdas išvengti mieste vykstančių masinių areštų ir šaudymų. Durpių kasimui, miško kirtimui ir kitiems sunkiems fiziniams darbams buvo įsteigtos Vilniaus getui pavaldžios žydų darbo stovyklos Baltosios Vokės durpynuose, Bezdonyse ir kt. vietose. Stovyklas saugojo lietuvių policija¹⁰⁵.

Baltosios Vokės žydų darbo stovykla (apie 11 km nuo Vilniaus) buvo įsteigta dar iki Vilniaus geto įkūrimo. Šioje stovykloje

gyvenantys žydai kasė durpes ir kirtė mišką. 1943 m. vasaros pradžioje čia dirbo apie 200 žydų. Birželio 24 d. iš Baltosios Vokės stovyklos, pavogę sargybinių ginklus, pabėgo 6 žydai. Jie prisijungė prie sovietų partizanų. Birželio 28 d. į stovyklą atvažiavo būsimasis Vilniaus geto likvidatorius B. Kittelis. Gestapininkai sušaudė 68 stovyklos darbininkus. Netrukus, 1943 m. liepos mėn. Baltosios Vokės stovykla buvo likviduota. Dalis stovyklos žydų išsibėgiojo, kiti buvo išvežti į Vilniaus getą. 22 jaunuoliai, FPO nariai, pasitraukė į mišką pas sovietų partizanus¹⁰⁶.

Bezdonių žydų darbo stovykla (21 km nuo Vilniaus) buvo įsteigta 1941 m. vasarą. Čia uždaryti žydai dirbo Buzaraisčio durpynė. 1943 m. gegužės mėn. stovykloje dirbo apie 330 žydų. Stovyklą saugojo 1-ojo lietuvių policijos bataliono policininkai. Tų metų liepos 9 d. į stovyklą su būriu gestapininkų atvyko B. Kittelis. Jis pagyrė žydus už gerą darbą, vaišino juos cigaretėmis, paskui įsakė visiems susirinkti barake. Iš žydų buvo paimti vertingesni daiktai. Grupei vyrų įsakyta netoli barakų iškasti didelę duobę. Iškasus duobę žydams liepta grupėmis po 10 žmonių išeiti iš barako, tačiau jie atsisakė tai padaryti. Tuomet gestapininkai ir policininkai baraką apšaudė ir padegė. Bandantys gelbėtis žydai buvo nušauti. Dauguma žmonių sudegė barake. Iš viso Bezdonių stovykloje nužudyta apie 300–350 žydų. Gyvi išliko tik tie, kurių egzekucijos metu nebuvo stovykloje. Mirties išvengęs buvęs Bezdonių stovyklos kalinys Abraomas Šabrinskis stebėjosi klastingu B. Kittelio elgesiu. Prieš egzekuciją jis žadėjo žydams už gerą darbą padidinti maisto normas, paskui nuėjo pas stovyklos kirpėją žydą nusiskusti. Švariai nusiskutęs B. Kittelis įsakė pradėti žydų žudynes¹⁰⁷.

Kenos žydų darbo stovykla Margių durpynė (25 km nuo Vilniaus) buvo įsteigta 1942 m. rudenį. 1943 m. gegužės mėn. sto-

vykloje dirbo 320 žydų. Liepos 8 d. į Kenos stovyklą atvyko B. Kittelis. Jis sukviėtė visus žydų darbininkus ir pasakė jiems kalbą, ragindamas visus stropiai dirbti ir už tai žadėdamas ramybę ir gyvybę. Baigęs kalbą B. Kittelis išėjo iš stovyklos ir įsakė kartu atvykusiems gestapininkams ir ypatingojo būrio budeliams pradėti stovyklos likvidavimą. Barakai buvo apmėtyti granatomis ir padegti. Pabėgti bandančius žydus nušovė stovyklą apsupę baudėjai. Taip buvo nužudyti visi stovykloje buvę žydai (apie 240 žmonių)¹⁰⁸.

Sužinoję apie Kenos ir Bezdonių stovyklų likvidavimą, Riešės (12 km nuo Vilniaus) stovyklos žydai išsibėgiojo. Didelė bėglių dalis slapta sugrįžo į Vilniaus getą¹⁰⁹.

Norėdama nuraminti Kenos ir Bezdonių stovyklų likvidavimo sujaudintus žydus, Vilniaus geto vadovybė pranešė, jog šios stovyklos buvo likviduotos dėl to, kad jose gyvenę žydai esą palaikę ryšius su sovietų partizanais ir kad teisūs buvę geto vadovai, trukdę jauniems žydams bėgti į miškus. Vokiečių vadovybė įspėjo geto gyventojus, kad neatsakingų asmenų poelgiai kelia pavojų visam getui. Geto vadovybė uždraudė geto gyventojų susirinkimus ir kitus kolektyvinius renginius¹¹⁰. Gete po minėtų tragiškų įvykių tvyrojo baisi įtampa ir neviltis, visi laukė greito geto likvidavimo. 1943 m. liepos 13 d. J. Gensą ir S. Deslerį priėmė Vilniaus miesto komisaras H. Hingstas. Jis pranešė geto vadovams, kad Vilniaus geto gyventojai nebus žudomi. Įtampa gete laikinai atslūgo¹¹¹, tačiau mažesnio masto žudynių akcijos ir toliau buvo vykdomos. Liepos 25-osios naktį į 26-ąją gestapo įsakymu žydų policija suėmė 11 žydų kolonų brigadininkų su šeimomis. Suėmimo priežastis – nesiliaujantys žydų bėgimai į miškus. Taip pat buvo suimtos ir bėglių šeimos. Tą pačią dieną gestapo sunkvežimis į Panerius išvežė 32 žmones. J. Gensas nesėkmingai mėgino gelbėti brigadininkus. Tarp sušaudytųjų buvo daug žinomų ir populiarių gete

žmonių. Į getą atvykęs B. Kittelis pagrasino: jei bėgimai į miškus nesiliausią, getas sulauks dar žiauresnių represijų¹¹². K. Sakovičius savo dienoraštyje pažymėjo, kad 1943 m. liepos 24 d. į Panerius atvažiavo lengvasis automobilis ir sunkvežimis. Girdėjosi karabinių ir revolverių šūviai. Jis pridūrė, jog greičiausiai buvo sušaudyti žydai; tai buvo bausmė už kitų žydų pabėgimus iš geto. Panaši egzekucija Paneriuose įvykdyta ir liepos 26 d. Į sušaudymo vietą atvažiavo trys gestapininkai vokiečiai ir daug ypatingojo būrio lietuvių policininkų. Tarp sušaudytųjų buvo nemažai moterų ir mažamečių vaikų. Su savimi gestapininkai atsivežė ir vilkšunį, kurį treniravo gaudyti žudomus žmones. Gestapininkai įsakydavo pasmerktajam bėgti, paskui bėglį užsiundydavo vilkšuniu¹¹³.

1943 m. liepos pabaigoje buvo likviduota viena paskutinių žydų darbo stovyklų už Vilniaus miesto ribų – **Naujojoje Vilnioje**. Šioje stovykloje žydai dirbo geležinkelio aptarnavimo darbus. 1943 m. vasario mėn. jame dirbo 52 žmonės. Liepos 24 d. 14 šios stovyklos žydų pabėgo pas sovietų partizanus. Pakeliui į mišką, prie tilto per Vilnelę, bėgliai pateko į pasalą. 9 žmonės žuvo, kiti pasislėpė aplinkiniuose miškuose, o kiek vėliau prisijungė prie partizanų. Gestapas nutarė nedelsiant likviduoti Naujosios Vilnios stovyklą. Stovykloje pasilikę žydai buvo nuvežti į Panerius ir sušaudyti. Apie Naujosios Vilnios stovyklos likvidavimą Vilniaus gete sužinota liepos 28 d.¹¹⁴ K. Sakovičius dienoraštyje užfiksavo liepos 29 ir 30 d. Paneriuose vykusias žudynes. Pasak jo, liepos 30 d. į Panerius atvažiavo mašina su telefono stulpais. Juos iškrovė 4 žydų vyrai ir 3 moterys. Darbą pabaigus, žydai buvo sušaudyti¹¹⁵.

Dėl masinių žydų pabėgimų į mišką Vilniaus gete dar labiau buvo sugriežtinta vidaus tvarka ir kontrolė. 8 val. vakaro visi geto gyventojai privalėjo būti savo butuose, 9 val. butų komendantai apie nesančius turėjo informuoti policiją. Pabėgimas grėsė

mirtimi pabėgusiojo šeimai, kartais ir kitiems žmonėms¹¹⁶.

Laipsniškai likviduoti Vilniaus getą pradėta 1943 m. rugpjūčio mėn. Rugpjūčio pradžioje Vilniaus gestapo vadovybė pranešė geto vadovams, jog Vilniaus geto kaliniai bus perkelti į Estiją ir Latviją. Be to, jie pareikalavo, kad žydai savanoriškai registruotųsi išvykti į darbus, ir grasino, kad priešingu atveju gestapas bus priverstas imtis teroro akcijų. Pamokyti kartaus patyrimo žydai atsisakė registruotis. Rugpjūčio 5 d. B. Kittelis išvežimui pareikalavo surinkti 2 tūkst. žmonių. Nesitikėdamas greitai suimti tokį kontingentą, gestapas vėl griebėsi klastos: imta suiminėti į darbus (į Kirtimus, prie geležinkelio ir kt.) vykstančius žydų darbininkus. Žydų gaudyti į Vilnių buvo atsiųsta keli šimtai estų policininkų. Bandantys bėgti žydai buvo šaudomi. Iš viso nušauta kelios dešimtys žydų (20–50). Sugaudyti žydai buvo laikomi barakuose prie geležinkelio stoties, paskui suvaryti į prekinis vagonus ir 1943 m. rugpjūčio 6 d. per Rygą išvežti darbam į Vaivarą ir kitus Estijos lagerius. Iš viso išvežta apie 1000–1200 žmonių. Netrukus išvežtieji atsiuntė į Vilniaus getą kelio-lika laiškų, kuriuose rašė, kad jie yra gyvi ir gyvena didžiuliuose barakuose prie jūros¹¹⁷. Šie laiškai bent kiek nuramino geto gyventojus. Žydai suprato, kad 1943 m. balandžio 5 d. tragedija šįsyk nepasikartojo.

1943 m. rugpjūčio 24–25 d. buvo įvykdyta antroji geto kalinių išvežimo į Estijos lagerius akcija. Šį kartą ją vykdė pati geto administracija. Geto policija vaikščiojo po numatytų išvežti žmonių butus ir daliavo jiems šaukimus. Geto vadovybės žiniomis, per du mėnesius turėjo būti išvežta 4 tūkst. žmonių. Į numatytų išvežti asmenų sąrašus pirmiausia buvo įtraukiami šeimos nariai tų, kurie buvo išvežti rugpjūčio 6 d. Išvežamųjų surinkimo punktas įsikūrė buvusioje geto arbatinėje Šiaulių g. 1. Daugumą šaukiamųjų prievarta atvedavo geto policininkai.

Vietoj besislapstančiųjų buvo imami gimimaičiai arba buto kaimynai. Rugpjūčio 25 d. surinktieji išvesti iš geto ir sugrūsti į vagonus prie geležinkelio atšakos Rasų gatvėje. Šį kartą į Estijos lagerius išvežta apie 1,2–1,5 tūkst. Vilniaus geto žydų. Po kelių dienų iš Estijos į Vilnių atvyko gestapo pareigūnas, kuris atvežė rugpjūčio 25 d. išvežtųjų laiškus. Laiškuose buvo rašoma, kad žydai dirba įvairius darbus ir esą yra gerai maitinami¹¹⁸.

1943 m. rugsėjis buvo paskutinis ir bene tragiškiausias Vilniaus geto istorijos laikotarpis. Rugsėjo 1–4 d. įvykdyta dar viena išvežimo į Estijos lagerius akcija. Rugsėjo 1 d. apie 5 val. ryto į getą įsiveržė gestapininkai ir estų policininkai. Jie pareikalavo surinkti 1000 sveikų vyrų. Per porą valandų nesurinkus reikalaujamo kontingento, prasidėjo žmonių medžioklė. Padedami geto policininkų atvykėliai krėtė namus ir butus, suiminėjo surastus žmones, sprogdino gete įrengtas slėptuves. Po griuvėsiais žuvo dešimtys žmonių. Getas tapo panašus į mūšio lauką. Keliose vietose (Strašuno ir Ašmenos gatvėse) geto pagrindininkai ginklu pasipriešino siautėjantiems gestapininkams ir policininkams. Košmariška akcija truko keturias dienas. Jos metu žuvo apie 500 žydų (dauguma po susprogdintų namų griuvėsiais). Buvo suimta dauguma geto ligoninės gydytojų. Vienos medicinos seselės vyras bandė pasislėpti ligoninėje, tačiau jį surado ir nušovė geto policininkas Tovbinas. Tarp sugaudytųjų pakliuvo ir kai kurie geto administracijos pareigūnai (pvz., geto darbo biržos vadovas Broido). Grupės suimtųjų buvo sunkvežimiais vežamos į geležinkelio stotį ir grūdomos į prekinis vagonus. Paskui vagonai buvo apraizgyti vielomis ir užplombuoti. Užpildžius vieną sąstatą, buvo formuojamas kitas. Iš viso 1943 m. rugsėjo 1–4 d. akcijos metu išvežta apie 7–8 tūkst. žydų. Gete liko apie 10–12 tūkst. kalinių. Rugsėjo 5 d. getas buvo paskelbtas uždaru –

niekas be specialių leidimų į jį negalėjo nei įeiti, nei išeiti. Maisto produktų kainos gete neregėtai pakilo. Geto ryšys su išoriniu pasauliu nutrūko. Išlikę geto gyventojai vaikščiojo sukritusiais nuo bado ir baimės veidais. Daug kam po rugsėjo 1–4 d. įvykių pasimaišė protas¹¹⁹.

1943 m. rugsėjo 14 d. į gestapą buvo iškviestas ir ten nužudytas geto vadovas J. Gensas. Gestapininkai R. Neugebaueris ir M. Weissas paskleidė gandą, esą J. Gensas palaikęs ryšius su partizanais¹²⁰. Geto gyventojų nuotaika dar labiau krito. Visi suprato, kad geto laukia neišvengiama ir greita žūtis. Nepasiteisino nė J. Genso laviravimo ir nuolaidžiavimo taktika: kai jis tapo nereikalingas, gestapas be jokių skrupulų jį sušaudė.

Po J. Genso mirties geto komendantu, kaip rašė G. Šuras, buvo paskirtas „niekšas, išdavikas ir visiškas menkysta Saulas Desleris, kuris, matydamas besiantinant katastrofą ir geto žūtį, pabėgo kartu su vartų sargybos viršininku Levu, nepamiršusiu pasigriebti portfelį su atimtu iš žmonių auksu ir stambiomis visuomeninių pinigų sumomis...“¹²¹ Pabėgus S. Desleriui, naujuoju geto policijos viršininku buvo paskirtas Oberhartas, o geto administracijos vadovu B. Kittelis paskyrė iš Kauno kilusį Borią Beniakonskį¹²². Tačiau po J. Genso žuvimo geto administracija iš esmės pakriko. Geto gyventojai slėpėsi malinoje, jaunesnieji bandė bėgti iš geto požeminiais kanalizacijos ir vandentiekio vamzdžiais.

1943 m. rugsėjo 23 d. prasidėjo galutinis Vilniaus geto likvidavimo etapas. Išvakarėse B. Kittelis paskelbė geto gyventojams apie kitą dieną įvyksiančią geto „evakuaciją“: žydai būsią perkelti į Estijos darbo stovyklas. Bandantys slėptis bus šaudomi, geto namai bus susprogdinti. Rugsėjo 23 d. pusę dvyliktos getą apsupo gestapininkai, latvių ir ukrainiečių kareiviai. Žydai grupėmis buvo varomi pro geto vartus į Rasų gatvę. Pa-

keliui Subačiaus gatvėje vyko žydų selekcija. Vyrų buvo atskirti nuo moterų ir vaikų ir siunčiami į surinkimo punktą. Ten jie buvo susodinti į vagonus ir išvežti į Estijos lagerius. Moterys su vaikais buvo suvarytos į Darbo biržos kiemą bei gretimą Misionierių bažnyčios kiemą. Po atviru dangumi, lietui lyjant, jos buvo laikomos dvi paras. Valgyti ir gerti nedavė. Už dviejų gestapininkų nušovimą buvo atvežti geto pagrindžio organizacijos nariai Abraomas Chvoinkas, Jakobas Kaplanas, Grigorijus Levinas ir Asia Big. Jie buvo pakarti Darbo biržos kieme (Subačiaus g. 19). Rugsėjo 25 d. buvo surengta dar viena selekcija: į dešinę pusę buvo skiriamos jaunesnio amžiaus ir darbingos moterys, į kairę – vyresnio amžiaus moterys, seneliai ir beglobiai vaikai. Paskui visus nuvarė į Rasų gatvę ir sugrūdo į vagonus. Dauguma suimtųjų, moterų ir vaikų (apie 5–7 tūkst.) buvo išvežti į Vokietijos koncentracijos stovyklas (Osvencimą, Treblinką ir kt.). Keli šimtai senelių ir ligonių sušaudyta Paneriuose. Apie 1,6–2 tūkst. vyrų išvežti į Estijos lagerius, apie 1,4–1,7 tūkst. jaunų moterų – į netoli Rygos esantį Kaizervaldo lagerį¹²³.

Po geto likvidavimo apie 1 tūkst. žydų buvo palikta dirbti „Kailio“ fabrike, maždaug tiek pat – kariuomenės autoremonto dirbtuvėse (H.K.P.), apie 50 žmonių – karo ligoninėje ir 70 – gestapo dirbtuvėse. Dar keli šimtai žydų slapstėsi geto slėptuvėse. Tačiau dėl oro, maisto ir vandens stokos jie buvo priversti išeiti iš slėptuvių ir dažniausiai buvo policininkų suimami, o paskui vežami sušaudyti į Panerius. Suimtieji taip pat dažnai išduodavo slėptuvėse pasilikusius žmones. Pastarųjų gyvenimas irgi baigdavosi Paneriuose. Besislapstančių gete žydų medžioklė truko dar kelias savaites po geto likvidavimo¹²⁴.

Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus skyriaus 1943 m. lapkričio 11 d. pranešime rašoma, kad Vilniaus srityje getuose ir koncentracijos stovyklose buvo kalina-

ma 24 108 žydai. Iki pranešimo dienos nužudyta 8019 žydų, darbams į Estiją išvežta 14 tūkst., Vilniuje palikta 2382, kaimuose dar yra 1720 žydų¹²⁵.

Tragiški geto likvidavimo įvykiai atsispin-di ir lietuvių viešosios policijos nuovadų pranešimuose. Kasdien juose buvo gausu žinių apie suimtus besislapstančius žydus. Daugiausia tokių pranešimų siuntė 4-oji policijos nuovada, kurios veikimo teritorijoje buvo Vilniaus getas. 1943 m. rugsėjo 27 d. šios nuovados policininkai dienos metu sulaikė 32 iš geto bandančius išeiti žydus. Suimtieji buvo perduoti vokiečių saugumo policijai¹²⁶. Be abejo, jie buvo nugabenti į Panerius ir ten sušaudyti. Rugsėjo 30 d. ir spalio 1 d. policininkai suėmė dar 59 iš geto bandančius pabėgti žydus. Jie buvo perduoti vokiečių saugumo policijai¹²⁷. Spalio 2 d. buvo sulaikyti 38 iš geto bandantys pabėgti žydai, dar vieną žydę geto sargybiniai nušovė¹²⁸. Spalio 3 d. geto rajone policininkai sulaikė 23 žydus, spalio 4 d. – 30, spalio 5 d. – 40, spalio 6 d. – 115 žydų vyrų, moterų ir vaikų, spalio 7 d. – 111 žydų, spalio 8 d. – 161, spalio 9–10 d. – 89, spalio 11 d. – 11, spalio 12 d. – 85, spalio 13 d. – 63, spalio 14 d. – 57, spalio 15 d. – 61, spalio 16–17 d. – 21, spalio 19 ir 20 d. – po 8, spalio 22 ir 23 d. – po 2, spalio 25 d. – 6, spalio 26 d. – 2, spalio 27 d. – 31, spalio 28 d. – 2, spalio 29 d. – 1 žydę, spalio 31 d. – 17 žydų¹²⁹. Sulaikytieji buvo perduodami saugumo policijai ir vežami sušaudyti į Panerius. Tuščius geto namus iš pradžių plėšė getą likvidavę kareiviai ir policininkai, vėliau vietos gyventojai. K. Sakovičiaus dienoraštyje 1943 m. rugsėjo–spalio mėn. itin daug užrašų apie Paneriuose vykusius šaudymus. 1943 m. rugsėjo 9 d. buvo sušaudyta 14 žydžių už bandymą pabėgti iš geto Rasų gatvėje. Rugsėjo 24 d. ypatingojo būrio budeliai sušaudė autobusu į Panerius atvežtus žydų vaikus ir vyrus¹³⁰. Spalio 1 d. į Panerius dviem sunkvežimiais buvo atvežti ge-

te sugaudyti žydai. Prieš sušaudymą jiems įsakyta nusirengti ir sulipti į duobes. Iš viso sušaudyta apie 100 žydų. Keturi žydai, sutikę parodyti gete esančias slėptuves, laikinai buvo palikti gyvi. Spalio 4 d. vėl atvežta apie 150 žydų. Tarp jų buvo ir tie keturi, kurie praeitą kartą gestapininkams išdavė jiems žinomas slėptuves. Jie buvo sušaudyti kartu su naujai sugaudytais žydais. Toks pasislėpusių žydų ieškojimo metodas pasirodė gana veiksmingas. Laikiniai palikti gyventi išdavikai nesuprasdavo, kad jų laukia toks pat likimas kaip ir visų žydų¹³¹. Spalio 6 d. Paneriuose buvo sušaudyta apie 400 žydų vyrų, moterų ir vaikų. Šaudymas prasidėjo pavakare ir tęsėsi naktį mėnulio šviesoje. Iš viso į Panerius atvežta 8 dideli sunkvežimiai mirčiai pasmerktų žmonių. Šaudė gestapininkai ir ypatingojo būrio nariai. Žudynėms pasibaigus, budeliai visą naktį girtuokliavo, o kitą dieną pardavinėjo aukų drabužius. Žudynės Paneriuose vyko ir kitas dvi dienas (spalio 7–8 d.)¹³². Spalio 11 d. į Panerius vėl atvažiavo 8 dideli sunkvežimiai. Tą dieną sušaudyta apie 300 žydų. Pasak K. Sakovičiaus, mažesnės žmonių grupės Paneriuose buvo sušaudytos 1943 m. spalio 13, 14, 15, 18 (suskaiciavo 32 šūvius), 25 ir 28 d.¹³³ Lapkričio 3 d. į Panerius vėl atvežta nauja partija žydų. Dauguma aukų – moterys ir vaikai¹³⁴. Taip buvo sušaudyti visi gete surasti ir suimti žydai. Nuo 1943 m. rugsėjo pabaigos iki lapkričio pradžios Paneriuose galėjo būti sušaudyta apie 1 tūkst. buvusių Vilniaus geto kalinių.

ŽYDŲ DARBO STOVYKLOS VILNIUJE PO GETO LIKVIDAVIMO

Po geto likvidavimo Vilniuje buvo palikta dirbti apie 3 tūkst. žydų. Kaip minėta, jie dirbo „Kailio“ fabrike, kariuomenės autoremonto dirbtuvėse, karo ligoninėje ir gestapo dirbtuvėse.

„Kailio“ fabrike žydai dirbo nuo pat nacių okupacijos pradžios. Fabrikas vykdė karinius užsakymus. Šiame fabrike dirbusių žydų darbininkų gyvybės išsaugojimui daug nusipelnė iš Vienos pabėgęs žydas Oskaras Glikas. Jam pavyko nuslėpti savo žydišką kilmę ir gauti vokiečių kilmės asmens (*volks-deutsche*) dokumentus. O. Glikas stengėsi nuo mirties išgelbėti kuo daugiau žydų. 1941 m. rudenį žydų masinių žudynių metu jis pasiūlė vokiečių majorui Hausleriui, kariuomenės tiekimo viršininkui Rygoje, atkurti *vermachtui* svarbios produkcijos gamybą „Kailio“ fabrike. O. Glikas siūlė iškelti iš geto žydų specialistus su šeimomis ir apgyvendinti juos atskiruose blokuose. Aukštos vokiečių valdžios instancijos svarstė O. Gliko projektą ir jam pritarė. Tuo būdu nuo mirties 1941 m. akcijose buvo išgelbėti keli tūkstančiai žydų. Šis sprendimas turėjo įtakos ir visam Vilniaus getui. Nacių valdžia nutarė sustabdyti visuotinį Vilniaus žydų naikinimą ir palikti įvairių profesijų žydų specialistus dirbti vokiečių karo ekonomikai reikalingus darbus. O. Glikas tapo faktiškuoju „Kailio“ fabriko vadovu¹³⁵.

1941 m. spalio mėn. „Kailio“ fabrikas persikėlė į buvusias „Elektrito“ radijo gamyklos patalpas M. Mindaugienės gatvėje Nr. 16a. Tą patį mėnesį iš geto buvo atkelta apie 800–1000 žydų specialistų su šeimomis. Beveik visi žydų darbininkai gavo geltonuosius šainus, suteikiančius jiems teisę dirbti ir gyventi. Dėl to daug kas gete „Kailio“ fabriko darbininkus laikė privilegijuotais¹³⁶.

1942 m. sausio 18 d. „Kailio“ fabrike kilo didelis gaisras. Tirdamas gaisro priežastis gestapas išsiaiškino ir tikrąją O. Gliko kilmę. Sausio pabaigoje O. Glikas buvo sumintas ir netrukus sušaudytas. Taip pat nužudyta jo žmona Mina Dolgicer¹³⁷.

Per visuotinį 1942 m. gegužės 27–29 d. Lietuvos gyventojų surašymą buvo surašyti ir tuo metu Vilniuje gyvenę žydai. Dviejuose „Kailio“ fabriko blokuose tuomet gyve-

no 1016 žydų. „Kailio“ žydų darbo stovykloje tvarką palaikė žydų policija. Čia buvo įrengta ambulatorija, mokomi vaikai, veikė biblioteka. Tačiau pereiti iš „Kailio“ fabriko stovyklos į Vilniaus getą buvo galima tik su specialiais leidimais ir policijos palyda¹³⁸.

Geto likvidavimo laikotarpiu į „Kailio“ fabriko stovyklą slapta perėjo dar keli šimtai žydų. Už jų slėpimą blokų vadovai turėjo atsakyti savo galva. Daliai nelegaliai atvykusių į getą žydų pavyko legalizuotis. 1943 m. rudenį „Kailio“ stovykloje gyveno apie 1250 žydų. Režimas stovykloje buvo griežtas, išeiti iš stovyklos teritorijos draudžiama. Vyriausias tvarkos prižiūrėtojas „Kailio“ stovykloje buvo esesininkas Richteris. Jis nuolatos naršydavo po stovyklą ieškodamas nustatytos tvarkos pažeidimų ir viską kontroliuodamas. Žinodami, kad „Kailio“ stovykloje slepiasi bėgliai iš geto, vokiečiai 1943 m. spalio 15 d. čia surengė kontrolinį patikrinimą. Į stovyklą atvyko ir Vilniaus žydų siaubas B. Kittelis. Jis pats tikrino žydų darbininkus. Apie 30 nelegaliai stovykloje gyvenančių žydų buvo sulaikyta, susodinta į sunkvežimį ir išvežta sušaudyti į Panerius. Panašūs žydų tikrinimai „Kailio“ stovykloje buvo rengiami ir vėliau: 1943 m. spalio 30 d., lapkričio 4 ir 6 d.¹³⁹ Gruodžio mėn. gestapas suėmė kelis „Kailio“ stovyklos administracijos vadovus: pirmojo bloko komendantą Leoną Buraką, faktiškąjį fabriko direktorių inžinierių I. Papę ir keletą eilinių žydų. Dideliam stovyklos kalinių džiaugsmui ir nuostabai, po kurio laiko I. Papė ir L. Burakas buvo sugrąžinti į stovyklą¹⁴⁰.

1944 m. kovo 27 d. „Kailio“ ir kariuomenės autoremonto stovyklose buvo surengta žiauri vaikų pagrobimo akcija. Jai vadovavo gestapininkai M. Weissas, W. Schroederis ir kt. Numatomų išvežti vaikų sąrašus sudarė vyriausias stovyklos prižiūrėtojas Richteris. Kovo 27 d. jis sukvietė „Kailio“ stovyklos vaikus eiliniam patikrinimui (vok.

Appel) ir tariamam medicininiam patikrinimui. Tėvams išėjus dirbti į fabriką, vaikai buvo sukviešti į ligoninės patalpas. Staiga pasirodė sunkvežimiai su gestapininkais ir lietuvių policininkais. Žydų vaikai buvo išvesti į kiemą ir susodinti į sunkvežimius. Ten pat buvo nunešti ir ligoninėje gulėję ligoniai. Sulaikytieji buvo nuvežti į Rasų gatvę ir sugrūsti į vagonus. Iš pirmojo bloko išvežti visi į sąrašus įtraukti vaikai. Antrojo bloko komendantas atsisakė atiduoti sąraše esančius vaikus. Tuomet gestapininkai ir policininkai įsiveržė į bloką ir pradėjo vaikų medžioklę. Kartu su vaikais buvo išgabenti ir juos bandę užstoti aktorius Herbstas ir mokytojas Moišė Olickis. Pasislėpti ir išvengti išvežimo pasisekė tik nedaugeliui vaikų. Sugrįžę iš darbo tėvai sužinojo apie įvykusią tragediją. Blokuose viešpatavo sielvaratas. Niekas nevalgė ir nemiegojo. Kitą dieną, kaip paprastai, vėl reikėjo eiti į darbą. Nežinoma kryptimi iš „Kailio“ stovyklos buvo išvežta apie 250 vaikų ir senelių¹⁴¹.

Balandžio pabaigoje į Panerius lavonams deginti iš „Kailio“ stovyklos buvo paimta 80 vyrų ir 6 moterys. Jie į stovyklą negrįžo: prieš pasitraukdami gestapininkai juos sušaudė Paneriuose¹⁴². 1944 m. grupė „Kailio“ stovyklos darbininkų buvo išvežti darbams į Kazlų Rūdą¹⁴³.

1944 m. liepos 2–3 d. „Kailio“ ir kitas žydų stovyklas apsupo esesininkai. Stovyklose kilo baisi panika. Žydams pasakė, kad juos veš į Kauną. „Kailio“ stovyklos likvidavimui vadovavo minėtas Richteris. Žydai buvo susodinti į sunkvežimius ir nuvežti sušaudyti į Panerius. Iš „Kailio“ stovyklos išvežta apie 450 žmonių. 1944 m. liepos 2–3 d. iš viso sušaudyta apie 2–2,3 tūkst. Vilniuje likusių žydų¹⁴⁴.

Kariuomenės autoremonto dirbtuvių (*Heereskraftfahrpark OST 562*, toliau – H.K.P.) stovykla buvo įsteigta 1943 m. rugsėjo 17 d. Joje gyveno apie 1,5 tūkst. žydų. Stovyklos viršininku buvo žydams palankus ma-

joras Karlas Plagge. Stovyklos filialai buvo išsimėtę keliose miesto vietose. Pagrindinės H.K.P. dirbtuvės buvo Olandų gatvėje, technikos mokyklos patalpose (Olandų g. 12). H.K.P. stovyklos žydai gyveno Subačiaus gatvės Nr. 37 blokuose. Geto likvidavimo laikotarpiu į stovyklą nelegaliai atvyko ir dalis išvežimo bei areštų išvengusių žydų. Žydų stovyklos komendantu buvo išrinktas brigadininkas Kolyšas (Kolysz). Stovykloje gyveno automechanikai, dailidės ir kt. specialybių žydai su šeimomis. Stovyklą saugojo ginkluoti vokiečių ir lietuvių sargybiniai¹⁴⁵. Už pabėgimą iš stovyklos grėsė mirties bausmė. Kartą mieste buvo sulaikyta žydų sutuoktinių pora, ieškojusi mažametės dukrelės. Sulaikytieji buvo atgabenti į H.K.P. stovyklą ir viešai pakarti. Koriko vaidmenį atliko žydų brigadininkas Griša Šneideris. Egzekucijai vadovavo liūdnai pagarsėjęs B. Kittelis. Korimo metu nutrūko virvė ir pasmerktieji ėmė prašyti pasigailėjimo. B. Kittelis iš pistoleto sušaudė mirčiai pasmerktus sutuoktinius ir jų dukrelę¹⁴⁶. 1943 m. spalio 28 d. iš H.K.P. stovyklos pabėgo Dovydas Zalkindas su žmona. Dėl to gestapininkai tą pačią dieną suėmė ir sušaudė 30 žydų darbininkų ir 5 žydų policininkus. D. Zalkindas taip pat buvo suimtas ir pakartas¹⁴⁷.

1943 m. gruodžio mėn. B. Kittelis pareikalavo išduoti besislapstantį buvusį J. Gensso pavaduotoją S. Deslerį. Vienas žydų policininkas išdavė S. Deslerio slėptuvę, kuri buvo įrengta Batoro gatvėje. Kartu su S. Desleriu suimta dar apie 30 žydų. Suimtieji buvo nuvežti į gestapą. Senyvo amžiaus žydus sušaudė gestapininkai, kiti mirė kalėjime, treči buvo išsiųsti į „Kailio“ fabriko ir H.K.P. stovyklas. S. Deslerį su žmona gestapininkai irgi sušaudė¹⁴⁸. 1944 m. vasario viduryje H.K.P. stovykloje gyveno 1243 žydai: 499 vyrai, 554 moterys ir 190 vaikų¹⁴⁹.

1944 m. kovo 27 d. H.K.P. stovykloje taip pat buvo įvykdyta vaikų išvežimo akcija. Anksti ryte prie stovyklos vartų atvyko

oberšarfiureris Richteris. Kartu su juo atvažiavo gestapininkai (tarp jų buvo M. Weisas) ir policininkai. Stovyklos komendantui Kolyšui buvo pasakyta, kad visuose Ostlando lageriuose H. Himmlerio įsakymu vyksta nedarbingų žmonių (vaikų, senelių, ligonių) pašalinimo akcija. Kai kurie tėvai dar bandė slėpti savo vaikus. Stovyklos gyventojus ištiko šokas ir apėmė panika. Įsibrovėliai pradėjo daryti kratas ieškodami vaikų ir senelių. Surastieji buvo atvaryti į šalia stovyklos vartų esančią aikštę. Iš viso surinkta apie 150–200 vaikų. Motinos, bandžiusios ginti savo vaikus, buvo žiauriai mušamos. Viena moteris (Žukovska) M. Weisą pavadino vaikų žudiku. Šis parklupdė moterį ant žemės ir pistoleto šūviu į pakaušį nušovė. Paskui vaikai buvo sumesti į sunkvežimius ir išvežti nežinoma kryptimi. Tik labai nedaugeliui vaikų pavyko pasislėpti ir išvengti išvežimo. Jie liko gyventi nelegaliai iki pat stovyklos likvidavimo¹⁵⁰.

Gegužės pabaigoje duotas įsakymas dalį stovyklos žydų išsiųsti į Kazlų Rūdos durpyną. Savanorių važiuoti neatsirado. Tuomet vokiečiai su žydų policininkais surinko apie 200 žmonių ir juos išsiuntė į Kazlų Rūdą. Tik nedaugelis ten išsiųstų liko gyvi. Iki 1944 m. liepos mėn. H.K.P. stovykloje liko apie 900 žydų. Nujausdami artėjančią stovyklos likvidaciją žydai įrenginėjo slėptuves, kiti ruošėsi aktyviam pasipriešinimui. 1944 m. birželio 30 d. H.K.P. viršininkas mjr. K. Plagge pranešė žydams apie būsimą stovyklos evakavimą ir bandė nuraminti išsigandusius žydus. Tos pačios dienos vakare grupė žydų per šaltkalvių dirbtuvių sienoje išpjautą skylę mėgino pabėgti. Juos pastebėjo sargybiniai ir pradėjo šaudyti. Kai kuriems pavyko pabėgti, tačiau buvo nemažai nušautų, tarp jų stalių dirbtuvių vedėjas, partizanų grupės narys Dovydas Aizenfeldas¹⁵¹. Kitą dieną stovykloje buvo surengtas kalinių patikrinimas. Daug žmonių liko sėdėti slėptuvėse ir nesiregistravo. Liepos 2 d. ankstų rytą į H.K.P. stovyklą

atvažiavo ginkluoti gestapininkai ir esesininkai. Visiems žydams įsakyta išeiti iš butų bei slėptuvių ir sėstis į sunkvežimius. Jokios mantos su savimi įsakyta neimti. Daug neviltes nualintų žydų pakluso nacių įsakymui, kiti liko slėptuvėse. Sunkvežimiai kas 20 minučių vežė naujas aukas į Panerius. H.K.P. stovyklos žydai buvo sušaudyti tomis pačiomis dienomis kaip ir „Kailio“ stovyklos žydai. Paneriuose 1944 m. liepos 2–3 d. sušaudyta apie 600 H.K.P. stovyklos žydų. Keli šimtai pasislėpė slėptuvėse. Liepos 4 d. naktį Vilnių bombardavo sovietų aviacija. Stovyklos pasipriešinimo grupė išėjo iš slėptuvės, nužudė kelis esesininkus ir iš miesto pabėgo. Dalį slėptuvėse surastų žydų vokiečiai sušaudė tos pačios dienos rytą. Išsigelbėjo tik apie 120–150 žydų¹⁵².

Žydų darbo stovykla prie karo ligoninės Antakalnyje likviduota pirmomis 1944 m. liepos dienomis. Apie 80 ten dirbusių žydų buvo atvežti į „Kailio“ fabriko stovyklą. Tarp jų buvo ir Europoje žinomas rentgenologas dr. Samuelis Margolis. Atvežtieji kartu su „Kailio“ fabriko darbininkais sušaudyti Paneriuose 1944 m. liepos 3 d.¹⁵³

Gestapui pavaldžioje žydų darbo stovykloje dirbo apie 80 žydų. Jie buvo apgyvendinti nedideliame kalėjime Rasų gatvėje. 1944 m. liepos pradžioje gestapininkai juos išsivežė į Kauną ir sušaudė IX forte¹⁵⁴.

Nacių okupacijos pabaigos sulaukė tik apie 2–3 tūkst. Vilniaus žydų (iš beveik 60 tūkst. gyvenusių prieš karą)¹⁵⁵. „Lietuvos Jeruzalė“ buvo visiškai sunaikinta.

GETO ANTIFAŠISTINIS POGRINDIS IR PARTIZANAI

Po masinių 1941 m. rudens žudynių tarp geto jaunimo vis labiau stiprėjo pasipriešinimo nuotaikos. 1942 m. sausio 1 d. gete buvo išleistas pirmas atsišaukimas. Jo tekstą parašė Aba Kovneris. Atsišaukimas pradėtas šūkiu:

„Nesileisime vedami kaip avys į skerdyklą!“ Atsišaukime buvo rašoma, kad Hitleris nutarė sunaikinti visus Europos žydus ir Vilniaus žydams buvo lemta būti pirmiems šios tragedijos liudytojams. Toliau raginama likti laisvais žmonėmis ir žūti kovojant, bet nesusitaikyti su žudikų valia ir pasyviai laukti mirties¹⁵⁶. Sumanymas įkurti gete pasipriešinimo organizaciją kilo sionistinės „Beitar“ („Tėvynės sargo“) organizacijos vadovui Josifui Glazmanui. Steigiamasis posėdis įvyko 1942 m. sausio 21 d. J. Glazmano bute. Dalyvavo buto šeimininkas, A. Kovneris. Nutarta įsteigti Jungtinę partizanų organizaciją (FPO). Ši organizacija suvienijo įvairių politinių pažiūrų žydus: sionistus, komunistus, bundininkus. FPO štabo nariais buvo išrinkti Icikas Vitenbergas (komendantas, komunistų atstovas), J. Glazmanas („Beitar“ atstovas), A. Kovneris, Abraomas Chvoinkas ir Nisanas Reznikas (sionistų ir Bundo atstovai). Organizacija iš pradžių steigėsi trejetų, vėliau – penketų principu. Penketai sudarė būrius, o būriai – du batalionus, kuriems vadovavo A. Kovneris ir J. Glazmanas. Iš viso FPO priklausė apie 300 narių. Be to, dar buvo žvalgybos, ryšių ir karinių instruktorių būriai¹⁵⁷. Svarbiausiu veiklos tikslu FPO laikė ginkluoto sukilimo gete parengimą. Tuo norėta apsaugoti gete likusius žydus nuo visiško sunaikinimo. FPO verbavo naujus narius, kaupė ginklus, vykdė diversijas ir sabotažo aktus, užmezgė ryšius su sovietų partizanais ir pagrindininkais. FPO štabas parengė kovinę instrukciją, kurioje buvo aptarti veiksmų planai aliarmo atveju, gatvių karo taktika ir kiti kovos veiksmai. Ginkluoto sukilimo signalu buvo pasirinktas slaptažodis „Liza šaukia!“ (žuvusios pasipriešinimo dalyvės Lizos Magun garbei)¹⁵⁸.

Burbiškių kariniuose sandėliuose dirbantys žydai vogė ten laikomus ginklus ir slapta įnešdavo juos į getą. Šiame itin rizikingame darbe pasižymėjo Borisas Goldšteinas: jam pavyko į getą atnešti ir perduoti

FPO nemažai ginklų. Per gana trumpą laiką geto pagrindis įsigijo 5 kulkosvaidžius, 50 granatų, 30 revolverių, keletą šautuvų ir daug šovinių¹⁵⁹.

FPO ieškojo ryšių su kitomis Vilniuje veikiančiomis antifašistinėmis grupėmis ir organizacijomis. 1942 m. pradžioje senas komunistas Janas Pševalskis Vilniuje suorganizavo prokomunistinę lenkų antifašistų organizaciją „Związek Walki Czynnej“ („Aktyvios kovos sąjunga“). Joje buvo apie 60–80 narių. 1942 m. pavasarį FPO užmezgė ryšius su J. Pševalskio vadovaujama „ZWCz“, vėliau ir pagrindiniu komunistų partijos Vilniaus miesto komitetu, kuriam iš pradžių vadovavo Juozas Vitas-Valūnas. Į LKP(b) Vilniaus miesto komitetą taip pat buvo išrinkti J. Pševalskis (slap. Jankovskis), Makaras Korablikovas (Volodia), FPO vadas I. Vitenbergas (Leonas), B. Šeršnevskis (Juodaitis) ir Vacys Kazlauskas (Biliūnas)¹⁶⁰.

Į FPO veiklą įsitraukė ir nežydų tautybės antifašistai. Ryšius su Varšuvos, Kauno ir Šiaulių getais FPO palaikė per lenkę Ireną Adamovič. Austras viršila Antonas Schmidtas savo sunkvežimiu vežiojo geto kurjerius į Varšuvą ir Balstogę. 1942 m. balandžio mėn. už pagalbą žydams jis buvo suimtas ir sušaudytas¹⁶¹. Geto pagrindžiui talpininkavo ir daugiau nežydų tautybės asmenų. Vokiškose įstaigose dirbantys žydai stengėsi visokiausiais būdais kenkti okupantams vykdydami sabotažo ir diversijos aktus. Burbiškėse dirbęs inžinierius Icchakas Ratneris sukonstravo miniatiūrinį cheminį prietaisą, kurį įmetus į tanko degalų baką, po 8 valandų įvykdavo sprogimas. Geto partizanų grupės narys Levas Distelis karinėse dirbtuvėse remontavo vokiečių zenitinius pabūklus. Per kelis 1942 m. mėnesius jis sugadino 43 patrankas. Bezdonių stovykloje dirbę žydai darbininkai 1942 m. vasario 20 d., vadovaujami FPO nario Giršo Levino, sugadino daugiau kaip 100 m bėgių geležinkelio linijoje Vilnius–Ignalina. FPO nariai su

lenkų ir lietuvių darbininkų pagalba 1942 m. sausio mėn. suorganizavo didelį gaisrą Vilniaus „Kailio“ fabrike. Gaisro metu sudegė dešimtys tūkstančių vokiečių kariuomenei paruoštų puskailinių. Panašių sabotažo aktų buvo labai daug. Beveik visi geto darbininkai laikė savo pareiga kuo labiau kenkti naciams¹⁶².

1942 m. gegužės mėn. grupė geto kovotojų įvykdė geležinkelio diversiją netoli Naujosios Vilnios: buvo susprogdintas į Polocką vykęs vokiečių traukinys. Nuo bėgių nuversta dvylika vagonų su ginklais ir kareiviais¹⁶³.

Po 1943 m. balandžio 5 d. žudynių tarp Vilniaus geto kalinių paplito prieštaringos nuotaikos. Vieni visai pasyviai ir su baime laukė būsimų įvykių, tikėdamiesi stebuklingo išsigelbėjimo, kitus (pirmiausia geto jaunimą) vis labiau apėmė ryžtingo pasipriešinimo nuotaikos. Vis daugiau žydų mėgino pabėgti iš geto į miškus ir prisijungti prie ten veikiančių sovietų partizanų, kiti būrėsi į antifašistinę pogrindį. Geto jaunimas ėmė priešintis ir kolaborantinei geto vadovybės politikai. Tarp geto vadovybės (J. Genso) ir FPO brendo neišvengiamas konfliktas. J. Gensas svarbiausiu pasipriešinimo kurstytoju laikė J. Glazmaną ir nutarė jo atsikratyti. 1943 m. birželio 26 d. J. Genso įsakymu geto kriminalinės paieškos vadovas Osteris prie geto vartų suėmė iš darbo grįžtantį J. Glazmaną. Suimtajį buvo numatyta išsiųsti į Riešės darbo stovyklą. Tą pačią dieną žydų policininkus užpuolė FPO nariai ir J. Glazmaną išlaisvino. J. Genso autoritetas po šio įvykio smarkiai smuko. Vis dėlto J. Glazmanas su grupe savo šalininkų geranoriškai išvyko į Riešės stovyklą¹⁶⁴.

1943 m. birželio pabaigoje gestapas suėmė kelis pagrindinio Vilniaus miesto komunistų partijos komiteto narius (J. Vitą, V. Kazlauską). Kankinami suimtieji gestapui paminėjo ir I. Vitenbergo pavardę. Liepos 8 d. B. Kittelis pareikalavo, kad geto valdžia

išduotų I. Vitenbergą. Liepos 15 d. policija I. Vitenbergą suėmė, tačiau vedamą iš geto FPO nariai jį išlaisvino. Kitą dieną gestapas pateikė ultimatumą: jei I. Vitenbergas iki liepos 16 d. 18 val. neatvyks į policiją, getas bus sunaikintas. Geto valdžia įtikinėjo I. Vitenbergą pasiduoti. Jis ryžosi pasiduoti ir FPO vadu paskyrė A. Kovnerį. Tą pačią dieną I. Vitenbergas išėjo iš slėptuvės ir prie geto vartų gestapininkai jį suėmė. Kitą dieną gete jau buvo žinoma, kad gestapininkai I. Vitenbergą nukankino¹⁶⁵. I. Vitenbergo poelgis sujaudino visą getą. Geto kaliniai kalbėjo apie jį kaip apie didvyrį, paaukojusį savo gyvybę dėl kitų žydų. FPO autoritetas gete dar labiau išaugo. Po šio įvykio FPO nutarė siųsti savo narius į sovietų partizanų būrius.

Pirmoji grupė iš geto išėjo 1943 m. liepos 24 d.¹⁶⁶ Rugpjūčio pradžioje Vilniaus geto žydus esesininkai pradėjo gabenti į Estijos lagerius, netrukus prasidėjo geto likvidavimas. Tai dar labiau paskatino FPO narius ir kitus žydus išeiti iš geto pas partizanus. Kiti FPO nariai rengėsi ginkluotam pasipriešinimui pačiame gete. Rugsėjo pirmomis dienomis gete buvo vykdoma dar viena išvežimo į Estijos lagerius akcija. Gete pasilikę FPO nariai nutarė priešintis. Ligoninės gatvėje jie ėmė statyti barikadą, tačiau staiga atvykę policininkai čia buvusius jaunolius suėmė – juos kažkas išdavė. Suimtieji buvo nuvežti į gestapą ir ten žiauriai kvočiami reikalaujant išduoti kitus pagrindininkus ir jų slėptuves. Kai kuriuos net atgabeno į getą parodyti ginklų ir žmonių slėptuves. Kita barikada buvo įrengta šalia namo Strašuno gatvėje Nr. 12. Geto partizanai ugnimi pasitiko čia atvykusius policininkus. Per susišaudymą žuvo bataliono vadas Jechielis Šeinboimas. Tuomet vokiečiai pastatą užminavo ir susprogdino. Po jo griuvėsiais žuvo apie 100 žmonių¹⁶⁷. 1943 m. rugsėjo 11 d. į Fiodoro Markovo partizanų brigadą prie Naručio ežero buvo išsiųsta

grupė Vilniaus geto kovotojų; jiems pavyko be aukų pasiekti brigados stovyklą. Paskutinę geto gyvavimo dieną (1943 m. rugsėjo 23 d.) apie 150 FPO narių sugebėjo kanalizacijos trasomis pabėgti iš apsupto geto ir pasiekti Rūdninkų girią¹⁶⁸. Prisišlieję prie sovietų partizanų žydai turėjo galimybę išvengti mirties ir prisidėti prie ginkluotos kovos su fašizmu, atkeršyti už nacių įvykdytas masines žydų žudynes. 1943 m. vasarą ir rudenį į sovietų partizanų būrius išvyko apie 360 Vilniaus geto kovotojų. Dalis jų žuvo pakeliui į miškus. 1943 m. lapkričio 5 d. iš Rūdninkų girios Lietuvos partizaninio judėjimo štabo viršininkui Antanui Sniečkui buvo pranešta, kad nutarta sudaryti keturis žydų partizanų būrius po 65 žmones kiekviename būryje. Būrių vadais buvo paskirti A. Kovneris, M. Brantas, Samuilas Kaplinskis ir A. Aronovičius. Vėliau šie būriai buvo pavadinti „Keršytoju“, „Už pergalę“, „Mirtis fašizmui“ ir „Kova“. Kauno geto žydai sukūrė partizanų būrį „Mirtis okupantams“, kuriame buvo ne mažiau kaip 200 partizanų. Taigi išeitų, jog dauguma 1943 m. pabaigoje Rūdninkų girioje veikusių sovietų partizanų (apie 500 iš 650) buvo žydai; tik pusė partizanų buvo ginkluoti¹⁶⁹. Lietuvos partizaninio judėjimo štabo duomenimis, iš 3904 Lietuvoje veikusių sovietų partizanų 676 buvo žydai¹⁷⁰. Tačiau sovietų partizaninio judėjimo vadovybė netoleravo grynai nacionalinių partizanų būrių. „Kova“ ir „Mirtis fašizmui“ buvo sujungti su lietuvių būriais ir liko tik du žydų būriai – „Keršytojas“ ir „Už pergalę“¹⁷¹. Šiuose dviejuose būriuose buvo daugiau kaip 200 partizanų. Žydų partizanai įvykdė keletą didelių kovos operacijų. Vilniaus–Varėnos geležinkelio ruože buvo nuversti trys vokiečių traukiniai, be to, jie sudegino tris tiltus, Valkininkuose susprogdino gamyklą, elektros stotį Vilniuje ir t. t. Kovose su naciais pasižymėjo žydų partizanai J. Rudnickis (Aradas), Vitka Kempner, Grigorijus

Gurevičius, Chaimas Lazaris, Zeldas Trėger ir daug kitų žydų kovotojų¹⁷².

Prof. Dovo Levino tyrimais, pas sovietų partizanus pasitraukė apie 1150 žydų pagrindžio organizacijų narių ir 650 neorganizuotų žydų (64 proc. bėglių buvo Vilniaus geto žydai). Be jų, dar apie 200 bėglių dėl įvairių priežasčių nepasiekė partizanų būrių (dažniausiai žūdavo traukdamiesi). Apie 850 žydų partizanų kovojo Lietuvos partizanų būriuose, apie 450 – Baltarusijos partizanų būriuose („Vorošilovo“, „Spartako“ brigadose ir kt.), apie 250 slapstėsi miškuose kartu su šeimomis. Partizanų būriuose žuvo apie 156 ir bėgdami iš geto – 150 žydų¹⁷³.

Galima drąsiai teigti, jog žydų vaidmuo sovietų partizaniniame judėjime buvo reikšmingas. Žydai jame dalyvavo aktyviau negu kitų Lietuvos tautybių žmonės. Žydai sugebėjo nepasiduoti žiauriam likimui ir nepalankiausiomis sąlygomis kovojo dėl savo gyvybės, laisvės ir tautinės garbės.

VILNIAUS GETO ŽYDAI ESTIJOS LAGERIUOSE

Likvidavus Vilniaus getą, apie 8,5–9,5 tūkst. buvusių geto kalinių buvo išvežta į Estijos darbo stovyklas¹⁷⁴. 1943–1944 m. Estijoje veikė Vaivaros koncentracijos stovykla. Ji turėjo 27 dukterines stovyklas (filialus) įvairiose Estijos vietovėse. Vaivaros lagerių kompleksui vadovavo SS haupšturmfiureris Hansas Aumeieris. Kalinius saugojo vokiečių ir estų esesininkai¹⁷⁵. Didžiausi lageriai buvo Vaivaroje, Kloogoje ir Lagedėje. Juose dirbo po 1–2 tūkst. kalinių.

Pirmas Vilniaus geto kalinių ešelonas iš Vaivaros buvo nukreiptas į Kloogos lagerį. Tuomet jame kalėjo apie 400 vyrų ir 150 moterų. Kaliniai buvo suskirstyti į brigadas ir dirbo sunkius fizinius darbus. Vyrų nešiojo cemento maišus iš gamyklos į geležinkelio stotelę (apie 150 m nuo gamyklos). Prižiū-

rėtojai kalinius mušdavo lazdomis. Kiti kaliniai dirbo cemento gamykloje, skalūnų skaldyklose, kirto mišką. Moterys dirbo tuos pačius sunkius darbus kaip ir vyrai. Darbo diena trukdavo 10–12 valandų. Už menkiausius režimo pažeidimus kaliniai buvo mušami bižūnais po 25 kirčius. Kiekvienas kalinys turėjo savo numerį. Maitinimas lageryje buvo labai prastas: kasdien kaliniai gaudavo po 340 g duonos, skystos sriubos ir kavos pakaitalo (vok. *Ersatzkoffe*). Dėl nepakeliamų gyvenimo sąlygų lageriuose ėmė plisti ligos. Susirgę kaliniai nebuvo gydomi. Kloogos lageryje vyriausiuoju sanitaru dirbo daktaras vokiečių Bodmanas. Jo nurodymu ligoniai buvo nuodijami suleidžiant nuodų ampules¹⁷⁶. Vaivaros koncentracijos stovykloje per kelis mėnesius iš tūkstančio kalinių žuvo 600¹⁷⁷.

Lageriuose nuolat buvo vykdomos kalinių selekcijos: mirčiai atrinkdavo senius, ligonius ir vaikus. 1944 m. vasario mėn. apie 800 Vilniaus žydų ligonių, vaikų ir senelių iš Estijos lagerių buvo išvežta sunaikinti į Lenkijoje esančias koncentracijos stovyklas¹⁷⁸. Dauguma lagerių buvo įsteigti rytinėje Estijos dalyje, pelkėtose, miškingose ir retai gyvenamose vietose. Pabėgti iš jų buvo beveik neįmanoma. Vis dėlto ir Estijos lageriuose buvę Vilniaus geto kaliniai įkūrė pagrindines grupes ir visaip stengėsi palaikyti tarpusavio solidarumo bei pagalbos dvasią. Kartais kaliniai mėgindavo iš lagerio pabėgti. Iš Eredos lagerio pabėgo 14 kalinių. Jie miške slėpėsi 56 dienas, kol sulaukė Raudonosios armijos atėjimo¹⁷⁹.

Vilniaus geto kaliniai buvo kalinami įvairiuose Vaivaros koncentracijos stovyklos filialuose. Yra žinoma, kad jie kalėjo Kloogos, Kiviolio, Auverio, Fifikonės, Lagedės, Eredos ir kituose lageriuose. Lagedės lageryje buvo kalinamas rašytojas Hermanas Krukas. Jis slapta rašė Vilniaus geto dienoraštį. Prieš stovyklos likvidavimą H. Krukas draugams parodė vietą, kurioje užkasė savo dienoraštį. Po išlaisvinimo Nisanas Anoli-

kas dienoraštį paėmė ir perdavė jį A. Kovneriui, kuris jį nuvežė į Izraelį¹⁸⁰.

1944 m. vasarą prasidėjo Estijos lagerių likvidavimas. Dalis kalinių buvo siunčiama į Štuthofio koncentracijos stovyklą ir Rytprūsių lagerius. Dauguma jų ten ir žuvo¹⁸¹. 1944 m. liepos mėn. buvo išžudyti visi Kiviolio lagerio seneliai ir ligoniai. Dar prieš tai buvo likviduotas Eredos lageris. Priartėjus Raudonajai armijai, naciai nutarė likviduoti visus likusius lagerius. 1944 m. rugsėjo 19 d. Kloogos lagerio kaliniai vyrai buvo išrikiuoti patikrinimui. Apie 300 sveikesnių vyrų išvedė neva malkų vežti. Apie vidurdienį miške nuaidėjo šūviai. Po kurio laiko į lagerį vėl atvyko ginkluoti esesininkai ir paėmė 30 kalinių. Netrukus miške vėl nuaidėjo šūviai. Visi suprato, kad kalinių laukia mirtis. Likusieji lageryje puolė slėptis. Šitaip išsigelbėjo dalis Kloogos lagerio kalinių¹⁸².

Pasak liudytojų parodymų, Kloogos lageryje buvo nužudyta apie 2,5 tūkst. kalinių. Aukų lavonai buvo sudeginti keliuose dideliuose laužuose. Išsigelbėjo tik 82 kaliniai¹⁸³.

IŠVADOS

Vilniaus žydų bendruomenės ir geto istoriją nacių okupacijos laikotarpiu galima suskirstyti į keletą laikotarpių: 1) žydų diskriminavimas ir žudymas iki geto įsteigimo (1941 m. birželio 24 d.–1941 m. rugpjūtis); 2) getų (Nr. 1 ir Nr. 2) suformavimo ir masinių žudynių laikotarpis (1941 m. rugsėjis–lapkritis); 3) stabilizacijos laikotarpis (1941 m. gruodis–1943 m. kovas); 4) mažųjų getų, darbo stovyklų ir Vilniaus geto likvidavimo laikotarpis (1943 m. balandis–rugsėjis); 5) likusių Vilniaus geto gyventojų kalinimas Estijos koncentracijos stovyklose ir Vilniaus darbo stovyklose (1943 m. spalio–1944 m. rugsėjis).

Vilniaus žydų diskriminavimas ir persekiojimas prasidėjo jau pirmomis nacių oku-

pacijos dienomis. Vokiečių karo komendantūra ir saugumo policija bei naciams talkininkaujanti lietuviškoji administracija (Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas, policija, savisaugos daliniai) leido žydus diskriminuojančius nuostatus, įsakymus, organizavo žydų areštus, kalinimą ir pirmuosius šaudymus. Žydams buvo įsakyta nešioti skiriamuosius ženklus, jiems uždrausta vaikščioti centrinėmis miesto gatvėmis, apribotas maisto produktų pardavimas, jie buvo masiškai atleidžiami iš darboviečių, iš jų atimtos susisiekiimo priemonės ir radijo aparatai, uždrausta naudotis viešojo susisiekiimo transportu, poilsio vietomis ir t. t. 1941 m. rugpjūčio pradžioje vokiečių karinę administraciją pakeitus civilinei vokiečių administracijai (komisarams), politinis žydų diskriminavimas ir terorizavimas dar labiau sustiprėjo. Masiniai žydų areštai ir šaudymai prasidėjo 1941 m. liepos viduryje. Iš pradžių jie buvo gana neorganizuoti ir chaotiški. Žydai buvo suimami gatvėse, darbovietėse ir butuose. Suimtieji iš pradžių buvo gabenami į Lukiškių kalėjimą, o iš ten sušaudyti į Panerius. Areštus ir konvojavimą vykdė vokiečių gestapininkai, lietuvių viešojo policija, savisaugos daliniai ir ypatingojo būrio nariai. Masinės žudynės Paneriuose dažniausiai vykdė vokiečių saugumo policijai ir SD pavaldus ypatingasis būrys (*Sonderkommando*). Sušaudyti varomiems žydams buvo sakoma, kad jie yra siunčiami į darbus. Pirmųjų masinių akcijų metu dažniausiai buvo šaudomi žydų vyrai. Nužudytųjų pinigų ir vertingų daiktų konfiskavo nacių valdžia. Iki 1941 m. rugsėjo mėn. galėjo būti nužudyta apie 7 tūkst. Vilniaus žydų.

Didžiausios žudynės įvykdytos pradiniu geto formavimo ir egzistavimo laikotarpiu. Jos prasidėjo 1941 m. rugsėjo pirmomis dienomis. Vien rugsėjo mėn. nužudyta daugiau kaip 8 tūkst. Vilniaus žydų. Šių akcijų metu masiškai buvo šaudomi ne tik vyrai, bet ir moterys su vaikais. Šaudė minėtas ypatinga-

sis būrys, kartais jam talkininkaudavo Vilniuje dislokuoti lietuvių policijos batalionai.

Vilniaus getas buvo suformuotas 1941 m. rugsėjo 6 d. Senamiestyje veikė du getai (Didysis ir Mažasis, arba Nr. 1 ir Nr. 2). Didžiajame gete buvo įkalinta apie 29 tūkst., Mažajame – apie 9 tūkst. žydų. Getai buvo perpildyti žmonių. Gyvenamojo ploto trūkumo problemą nacių valdžia „sprendė“ masinių žudynių akcijomis. Okupacinė valdžia ketino laikinai palikti gyvus tik darbingus ir kvalifikuotus amatininkus su šeimomis. Likusieji žydai turėjo būti sušaudyti. Per kelias 1941 m. spalio mėn. vykusias akcijas visiškai likviduotas Mažasis getas. Tačiau masinės žudynės tęsėsi beveik iki pat 1941 m. pabaigos. Nuo karo pradžios iki 1942 m. nužudyta apie 33 tūkst. žydų (iš 58 tūkst., gyvenusių iki karo). Gete liko gyventi apie 15 tūkst. žydų.

Nuo 1941 m. pabaigos iki 1943 m. kovo mėn. masinės žydų žudynės nebuvo vykdomos. Šis laikotarpis vadinamas stabilizacijos (ramiuoju) laikotarpiu. Vokietijai nepavykus laimėti „žaibiško karo“ prieš Sovietų Sąjungą, darbo jėgos poreikis vokiečių karo ekonomikai labai padidėjo. Dėl to nacių valdžia nutarė laikinai palikti gyvus kvalifikuotus žydų darbininkus su šeimomis. Šiuo laikotarpiu geto gyvenimas reliatyviai tapo normalus ir stabilus. Nusistovėjo geto administracinė struktūra, vyko kasdieninis darbas. Getas tapo savotiška „valstybe valstybėje“, turinčia savo valdžią, policiją, dirbtuves, dvasinio ir kultūrinio gyvenimo formas bei institucijas. Aukščiausia geto savivaldos institucija buvo Žydų taryba (*Judenrat*). Jai buvo pavaldi geto policija bei įvairūs skyriai: darbo, sveikatos apsaugos, socialinio aprūpinimo, maisto, butų ir kt. Ypač svarbus buvo darbo skyrius. Geto vadovybė manė, kad tol, kol vokiečiams ekonomiškai bus naudingas žydų darbas, jie geto nelikviduosią. Su tuo geto vadovybė siejo geto išlikimo ir išsaugojimo viltis. Beveik visi darbingo am-

žiaus žydų vyrai ir moterys dirbo įvairiose gamyklose, dirbtuvėse ir darbo stovyklose. 1943 m. vasarą apie 14 tūkst. (du trečdaliai) geto gyventojų dirbo įvairiausius darbus. 1942 m. liepą vokiečių valdžios nutarimu Žydų taryba buvo paleista ir vienvaldžiu geto savivaldos viršininku tapo J. Gensas.

1943 m. kovo mėn. baigėsi Vilniaus geto stabilizacijos laikotarpis. Tuomet buvo likviduoti Vilniaus apygardoje esantys mažieji getai (Švenčionių, Ašmenos, Salų). Dalis jų gyventojų perkelti į Vilniaus getą, kiti traukiniu atvežti į Panerius ir čia sušaudyti (iš viso apie 5 tūkst. žmonių).

1943 m. vasarą buvo likviduotos provincijoje esančios Vilniaus geto žydų darbo stovyklos (Baltosios Vokės, Bezdonių, Kenos). Šių gestapo akcijų metu nužudyta keli šimtai žydų. Vykdamas H. Himmlerio 1943 m. birželio 21 d. įsakymą dėl getų likvidavimo Ostlande, nuo 1943 m. rugpjūčio pradėta laipsniškai likviduoti Vilniaus getą. Šiai operacijai vadovavo SS oberšarfiureris B. Kittelis. Paskutinė geto likvidavimo fazė – 1943 m. rugsėjo mėn. Iki rugsėjo pabaigos Vilniaus getas buvo likviduotas. Dauguma moterų ir vaikų (apie 5–7 tūkst.) buvo išvežti į Vokietijos koncentracijos stovyklas ir ten nužudyti. Žydų vyrai (apie 2 tūkst.) išvežti į Estijos lagerius, o jaunos moterys (apie 1,4–1,7 tūkst.) – į netoli Rygos esančią Kaizervaldo koncentracijos stovyklą. Dar keli šimtai senelių ir ligonių geto likvidavimo metu sušaudyti Paneriuose.

Po Vilniaus geto likvidavimo keli tūkstančiai žydų buvo palikti dirbti „Kailio“ fabrike, kariuomenės autoremonto dirbtuvėse (H.K.P.), karo ligoninėje ir gestapo dirbtu-

vėse. 1944 m. liepos pradžioje, Raudonajai armijai priartėjus prie Vilniaus, dauguma šiose stovyklose dirbusių žydų buvo išžudyti. Taip pat naciai 1944 m. rugsėjo mėn. pasielgė ir su Estijos lageriuose kalintais Vilniaus žydais. Nacių okupacijos ir karo pabaigos sulaukė vos 2–3 tūkst. Vilniaus žydų. Lyginant Vilniaus geto istoriją su Kauno ir Šiaulių getais, pastebima tam tikrų skirtumų. Vilniaus getas egzistavo trumpiau negu Kauno ir Šiaulių getai – tik dvejus metus (nuo 1941 m. rugsėjo 6 d. iki 1943 m. rugsėjo 23 d.), o Kauno ir Šiaulių getai – beveik trejus metus (nuo 1941 m. rugpjūčio vidurio iki 1944 m. liepos vidurio). Pastarieji du getai buvo likviduoti pačioje nacių okupacijos pabaigoje, o Vilniaus getas – jau 1943 m. rugsėjo mėn. Be to, Vilniaus getas buvo įsteigtas beveik mėnesiu vėliau negu Kauno ir Šiaulių getai. Ankstyvą Vilniaus geto likvidavimą tikriausiai nulėmė sovietų partizaninio judėjimo stiprėjimas Vilniaus srityje. Vokiečių saugumo policijos požiūriu, Vilniaus getas buvo potencialus pavojaus šaltinis, nes iš geto gana masiškai bėgantys jauni žydai papildydavo Vilniaus srityje veikiančių sovietų partizanų būrius. Dėl to okupacinė valdžia nutarė nepertvarkyti Vilniaus geto į SS koncentracijos stovyklą, kaip tai buvo padaryta su Kauno ir Šiaulių getais, bet iš karto jį likviduoti.

Dar vienas specifinis Vilniaus geto istorijos bruožas – itin aktyvus geto kultūrinis gyvenimas. Vilniaus geto kaliniai, tęsdami „Lietuvos Jeruzalės“ tradicijas, net mirties akivaizdoje nenustojo domėtis menu, mokslais, literatūra, savišvieta, rūpinosi dvasiniu tobulėjimu.

Nuorodos

¹ Y. Arad, *Ghetto in Flames: The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust*, New York, 1982.

² G. Šuras, *Užrašai: Vilniaus geto kronika 1941–1944*, V., 1997; H. Kruk, *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania: Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939–1944*, New Haven and London, 2002; K. Sakowicz, *Dziennik pisany w*

Ponarach od 11 lipca 1941 r. do 6 listopada 1943 r., Bydgoszcz, 1999; A. Суцкевер, „Виленское гетто“, *Черная книга*, В., 1993; M. Rolnikaitė, *Turiu papasakoti*, V., 1963.

³ *Atminties dienos: Tarptautinė konferencija, skirta Vilniaus geto sunaikinimo 50-mečiui 1993 m. spalio mėn. 11–16 d.*, sud. E. Zingeris, V., 1995.

⁴ *Vilniaus getas: kalinių sąrašai*, sud. I. Guzenberg, t. 1, V., 1996; t. 2, V., 1998; *Žydų darbo stovykla HKP: Dokumentai*, sud. I. Guzenberg, V., 2002; R. Kostanian-Danzig, *Spiritual Resistance in the Vilna Ghetto*, V., 2002.

⁵ I. Guzenberg, „Vilniaus getas ir 1942 m. gyventojų surašymas“, *Vilniaus getas: kalinių sąrašai*, t. 1, p. 8–9; Statistikos valdybos 1941 m. sausio 1 d. duomenys apie Lietuvos gyventojų tautinę sudėtį, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-743, ap. 5, b. 46, l. 172.

⁶ „Wilna“, *Enzyklopedie des Holocaust*, München–Zürich, 1995, Bd. III, S. 1599.

⁷ V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, V., 1996, p. 101.

⁸ Ibid., p. 102–103.

⁹ 814-osios karo lauko komendantūros komendanto 1941 m. liepos 25 d. raštas Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto pirmininkui, LCVA, f. R-685, ap. 5, b. 2, l. 15.

¹⁰ V. Brandišauskas, op. cit., p. 108.

¹¹ S. Žakevičiaus per Vilniaus radiją 1941 m. birželio 29 d. pasakytos kalbos tekstas, Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – MAB RS), f. 165–167, l. 9–10.

¹² G. Šuras, op. cit., p. 26–27.

¹³ 1941 m. liepos 4 d. S. Žakevičiaus ir A. Iškausko pasirašytas skelbimas, LCVA, f. R-677, ap. 1, b. 1, l. 11; G. Šuras, op. cit., p. 28–29.

¹⁴ Ibid., p. 30–31; A. Суцкевер, op. cit., c. 217.

¹⁵ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944): Dokumentų rinkinys*, V., 1973, d. 2, p. 28–29.

¹⁶ Ibid., V., 1965, d. 1, p. 108.

¹⁷ „Wilna“, *Enzyklopedie des Holocaust*, Bd. 3, S. 1599; *Wilna unter dem Nazijoch. Berichte von Dr. med. Mozes Feigenberg aufgenommen von Mosze Wajsberg*, Landsberg, 1946, S. 6; Y. Arad, op. cit., p. 59–61.

¹⁸ K. Sakowicz, op. cit., s. 45–46.

¹⁹ LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 36, l. 80 a. p.

²⁰ Pranešimai iš SSRS, Nr. 21, Bundesarchiv-abteilungen Potsdam (BAP), R58/214, S. 147.

²¹ Vilniaus miesto žydų komiteto 1941 m. liepos 24 d. raštas Vilniaus miesto ir apskrities policijos vadui, LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 9, l. 244–245.

²² „Wilna“, *Enzyklopedie des Holocaust*, Bd. 3, S. 1600; G. Šuras, op. cit., p. 34.

²³ K. Sakowicz, op. cit., s. 46–51; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 136.

²⁴ G. Šuras, op. cit., p. 35; A. Суцкевер, op. cit., c. 219.

²⁵ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 136.

²⁶ K. Sakowicz, op. cit., s. 51–52.

²⁷ Vilniaus miesto komisaro H. Hingsto 1941 m. rugsėjo 1 d. skelbimas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 45, b. 1848, l. 189–20.

²⁸ Vilniaus miesto komisaro H. Hingsto 1941 m. rugsėjo 3 d. potvarkis Nr. 5, ibid., l. 189–9.

²⁹ I. Guzenberg, op. cit., t. 1, p. 11.

³⁰ Ibid., p. 11.

³¹ Ibid.

³² LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 10, l. 37.

³³ I. Guzenberg, op. cit., t. 1, p. 13.

³⁴ Cit. iš G. Šuras, *Užrašai*, p. 36.

³⁵ I. Guzenberg, op. cit., t. 1, p. 13; G. Šuras, op. cit., p. 37. Įvairių autorių ir liudytojų pateikiami geto gyventojų skaičiai skiriasi, tačiau dažniausiai neviršija 40 tūkst. žmonių.

³⁶ G. Šuras, op. cit., p. 37–38; K. Geršaterio 1945 m. gruodžio 22 d. apklausos protokolas, buv. Latvijos SSR KGB archyvas, F. Jeckelno baudžiamoji byla Nr. N-18313, t. 3, l. 81–82.

³⁷ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 136.

³⁸ G. Šuras, op. cit., p. 40; K. Geršaterio 1945 m. gruodžio 22 d. apklausos protokolas, Latvijos SSR KGB archyvas, b. b. Nr. N-18313, t. 3, l. 82.

³⁹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 136; K. Sakowicz, op. cit., p. 53.

⁴⁰ G. Šuras, op. cit., p. 40–41.

⁴¹ Ibid., p. 42–45; A. Rindziunskio parodymai apie Vilniaus žydų žudynes nacių okupacijos metais, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 161, l. 142.

⁴² *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 137.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ A. Rindziunskio 1945 m. gruodžio 21 d. apklausos protokolas, buv. Latvijos SSR KGB archyvas, b. b. Nr. N-18313, t. 3, l. 161.

⁴⁵ K. Sakowicz, op. cit., s. 53–56; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 137.

⁴⁶ Ibid.; K. Sakowicz, op. cit., p. 56.

⁴⁷ Ibid., p. 57.

⁴⁸ G. Šuras, op. cit., p. 50; K. Geršaterio 1945 m. gruodžio 22 d. apklausos protokolas, Latvijos SSR KGB archyvas, b. b. Nr. N-18313, t. 3, l. 82–83.

⁴⁹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 137.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ K. Sakowicz, op. cit., s. 58–60.

⁵² G. Šuras, op. cit., p. 50.

- ⁵³ „Wilna“, *Enzyklopedie des Holocaust*, Bd. 3, S. 1601.
- ⁵⁴ Vilniaus m. savivaldybės referento žydų reikalams 1941 m. lapkričio 28 d. raštas Vilniaus miesto apygardos komisarui, LCVA, f. R-643, ap. 3, b. 195, l. 152.
- ⁵⁵ „Wilna“, *Enzyklopedie des Holocaust*, Bd. 3, S. 1600.
- ⁵⁶ Vilniaus geto dirbančių žydų 1943 m. rugpjūčio 20 d. statistiniai duomenys, LCVA, f. R-614, ap. 1, b. 269, l. 44.
- ⁵⁷ Vilniaus geto darbo skyriaus etatų sąrašas (be datos), *ibid.*, f. R-626, ap. 1, b. 214, l. 18; Geto darbo skyriaus veiklos schema, *ibid.*, l. 19.
- ⁵⁸ Vilniaus geto darbo skyriaus statistiniai duomenys apie žydų darbininkų skaičių 1942 ir 1943 m., *ibid.*, l. 1.
- ⁵⁹ G. Šuras, *op. cit.*, p. 49–50.
- ⁶⁰ „Wilna“, *Enzyklopedie des Holocaust*, Bd. 3, S. 1601.
- ⁶¹ Vilniaus miesto komisaro 1942 m. lapkričio 5 d. nuostatai dėl žydų darbininkų panaudojimo, LCVA, f. R-659, ap. 1, b. 3, l. 43–43 a. p.
- ⁶² G. Šuras, *op. cit.*, p. 51.
- ⁶³ R. Kastanian-Danzig, *op. cit.*, p. 103; H. Kruk, *op. cit.*, p. 391.
- ⁶⁴ R. Kastanian-Danzig, *op. cit.*, p. 105, 106.
- ⁶⁵ G. Šuras, *op. cit.*, p. 51–52.
- ⁶⁶ *Ibid.*, p. 53; Geto administracijos schema, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1843, l. 27; Y. Arad, *op. cit.*, p. 329.
- ⁶⁷ Vilniaus geto Žydų tarybos pirmininko 1942 m. kovo 28 d. raštas žydų reikalų referentui, LCVA, f. R-643, ap. 3, b. 195, l. 100–102.
- ⁶⁸ G. Šuras, *op. cit.*, p. 53–54.
- ⁶⁹ *Ibid.*, p. 54; Geto administracijos schema, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1843, l. 27.
- ⁷⁰ *Ibid.*
- ⁷¹ Žydų tarybos 1942 m. birželio mėn. statistiniai duomenys, LCVA, f. R-643, ap. 3, b. 195, l. 44.
- ⁷² Žydų tarybos 1942 m. liepos mėn. statistiniai duomenys, *ibid.*, l. 30.
- ⁷³ G. Šuras, *op. cit.*, p. 55–56; Vilniaus geto Žydų tarybos pirmininko 1942 m. kovo 28 d. raštas referentui žydų reikalams, LCVA, f. R-643, ap. 3, b. 195, l. 99–100; Y. Arad, *op. cit.*, p. 315.
- ⁷⁴ Vilniaus geto registracijos skyriaus 1942 m. birželio 24 d. raštas referentui žydų reikalams, LCVA, f. R-643, ap. 3, b. 195, l. 46.
- ⁷⁵ Žydų tarybos 1942 m. gegužės mėn. statistiniai duomenys, *ibid.*, l. 51.
- ⁷⁶ Žydų tarybos 1942 m. birželio 26 d. raštas referentui žydų reikalams, *ibid.*, l. 6, 42.
- ⁷⁷ Y. Arad, *op. cit.*, p. 318.
- ⁷⁸ *Ibid.*, p. 316.
- ⁷⁹ G. Šuras, *op. cit.*, p. 56–57; Y. Arad, *op. cit.*, p. 318–320, 326–327.
- ⁸⁰ A. Суцкевер, *op. cit.*, c. 234.
- ⁸¹ Y. Arad, *op. cit.*, p. 320–321.
- ⁸² J. Sobol, „Gyvenimo geismas Vilniaus gete“, *Atminties dienos...*, p. 251–252.
- ⁸³ *Ibid.*, p. 253.
- ⁸⁴ Y. Arad, *op. cit.*, p. 321.
- ⁸⁵ *Ibid.*, p. 331.
- ⁸⁶ A. Суцкевер, *op. cit.*, c. 234–235.
- ⁸⁷ Y. Arad, *op. cit.*, p. 273–275; LSSR NKGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko Makliarskio 1943 m. lapkričio 9 d. specialus pranešimas B. Kobulovui, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1843, l. 5–6.
- ⁸⁸ G. Šuras, *op. cit.*, p. 63.
- ⁸⁹ LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1843, l. 6.
- ⁹⁰ G. Šuras, *op. cit.*, p. 85.
- ⁹¹ Cit. iš G. Šuras, *Užrašai*, p. 85–86.
- ⁹² Г. Аграновский, И. Гузенберг, *Литовский Ерусалим*, В., 1992, с. 27–28.
- ⁹³ Vilniaus miesto komisaro adjutanto Schroederio 1941 m. liepos 10 d. raštas Vilniaus geto žydų policijos viršininkui J. Gensui, Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen Ludwigsburg (ZSTL), Sygn. UdSSR Ordn. 245, Bl. 59; G. Šuras, *op. cit.*, p. 70.
- ⁹⁴ *Ibid.*, p. 71–72.
- ⁹⁵ *Ibid.*, p. 72–74; A. Суцкевер, *op. cit.*, c. 226–227; K. Sakowicz, *op. cit.*, s. 63.
- ⁹⁶ *Ibid.*, s. 64–65.
- ⁹⁷ A. Суцкевер, *op. cit.*, c. 227.
- ⁹⁸ K. Sakowicz, *op. cit.*, s. 65.
- ⁹⁹ *Ibid.*, s. 67.
- ¹⁰⁰ G. Šuras, *op. cit.*, p. 81.
- ¹⁰¹ *Ibid.*, p. 106–109; K. Sakowicz, *op. cit.*, s. 79–83.
- ¹⁰² *Ibid.*, s. 83–84; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 172.
- ¹⁰³ Cit. iš G. Šuras, *Užrašai*, p. 110.
- ¹⁰⁴ *Ibid.*, p. 111; A. Rindziunskio 1945 m. gruodžio 21 d. apklausos protokolas, buv. Latvijos SSR KGB archyvas, b. b. Nr. N-18313, t. 3, l. 163.
- ¹⁰⁵ I. Guzenberg, *op. cit.*, t. 2, p. 11.
- ¹⁰⁶ *Ibid.*, p. 12; *Wilna unter dem Nazijoch*, S. 23–24.
- ¹⁰⁷ I. Guzenberg, *op. cit.*, t. 2, p. 12–13; A. Rindziunskio 1945 m. gruodžio 21 d. apklausos

sos protokolas, buv. Latvijos SSR KGB archyvas, b. b. Nr. N-18313, t. 3, l. 164.

¹⁰⁸ Ibid., l. 14; G. Šuras, op. cit., p. 118–119.

¹⁰⁹ *Wilna unter dem Nazijoch*, S. 24.

¹¹⁰ G. Šuras, op. cit., p. 119–120.

¹¹¹ Ibid., p. 121.

¹¹² Ibid., p. 123–124.

¹¹³ K. Sakowicz, op. cit., s. 96–97.

¹¹⁴ I. Guzenberg, op. cit., t. 2, p. 15; G. Šuras, op. cit., p. 125.

¹¹⁵ K. Sakowicz, op. cit., c. 104.

¹¹⁶ G. Šuras, op. cit., p. 126.

¹¹⁷ Ibid., p. 127–129, 131; *Wilna unter dem Nazijoch*, S. 28–29; A. Rindziunskio 1945 m. gruodžio 21 d. apklausos protokolas, buv. Latvijos SSR KGB archyvas, b. b. Nr. N-18313, t. 3, l. 164–165; Y. Arad, op. cit., p. 404–405.

¹¹⁸ Ibid., p. 131–134, 165, 407–408.

¹¹⁹ G. Šuras, op. cit., p. 136–141; A. Rindziunskio 1945 m. gruodžio 21 d. tardymo protokolas, buv. Latvijos SSR KGB archyvas, b. b. Nr. N-18313, t. 3, l. 165; *Wilna unter dem Nazijoch*, S. 29–31.

¹²⁰ G. Šuras, op. cit., p. 141; *Wilna unter dem Nazijoch*, S. 32.

¹²¹ G. Šuras, op. cit., p. 141–144.

¹²² Y. Arad, op. cit., p. 428–429.

¹²³ G. Šuras, op. cit., p. 147–150; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 172; A. Rindziunskio 1945 m. gruodžio 21 d. tardymo protokolas, buv. Latvijos SSR KGB archyvas, b. b. Nr. N-18313, t. 3, l. 165–166; Y. Arad, op. cit., p. 432.

¹²⁴ G. Šuras, op. cit., p. 151–152.

¹²⁵ Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus skyriaus 1943 m. lapkričio 11 d. pranešimas, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 33, l. 4.

¹²⁶ Žinios apie įvykius Vilniaus m. policijos 4-os nuovados ribose 1943 m. rugsėjo 27 d., ibid., f. R-689, ap. 1, b. 318, l. 23.

¹²⁷ Ibid., b. 315, l. 67.

¹²⁸ Ibid., b. 318, l. 27.

¹²⁹ Policijos nuovadų pranešimai apie sulaikytus žydus, ibid., b. 315, l. 67–71, 73–94; b. 317, l. 32, 41; b. 318, l. 27–29, 38.

¹³⁰ K. Sakowicz, op. cit., s. 107–108, 112–113.

¹³¹ Ibid., s. 117.

¹³² Ibid., s. 117–119.

¹³³ Ibid., s. 121–131.

¹³⁴ Ibid., s. 132.

¹³⁵ G. Šuras, op. cit., p. 58–59.

¹³⁶ I. Guzenberg, op. cit., t. 2, p. 6.

¹³⁷ G. Šuras, op. cit., p. 60.

¹³⁸ I. Guzenberg, op. cit., t. 2, p. 7.

¹³⁹ G. Šuras, op. cit., p. 156–159.

¹⁴⁰ Ibid., p. 160–162.

¹⁴¹ Ibid., p. 164–166; L. Zlatkovičiaus 1944 m. rugpjūčio 19 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1848, l. 80.

¹⁴² Ibid.

¹⁴³ Ibid.

¹⁴⁴ I. Guzenberg, op. cit., t. 2, p. 8.

¹⁴⁵ *Wilna unter dem Nazijoch*, S. 36; I. Guzenberg, op. cit., t. 2, p. 9.

¹⁴⁶ *Wilna unter dem Nazijoch*, S. 39.

¹⁴⁷ Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus skyriaus viršininko R. Neugebauerio 1943 m. spalio 29 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1290, l. 41.

¹⁴⁸ *Wilna unter dem Nazijoch*, S. 40–41.

¹⁴⁹ H. K. P. Ost 562 administracijos 1944 m. vasario 19 d. raštas, LCVA, f. R-1550, ap. 1, b. 6, l. 58.

¹⁵⁰ *Wilna unter dem Nazijoch*, S. 46–48; A. Суцкевер, op. cit., c. 229–230.

¹⁵¹ *Wilna unter dem Nazijoch*, S. 51.

¹⁵² Ibid., S. 52; I. Guzenberg, op. cit., t. 2, p. 10; R. Geršono 1944 m. rugpjūčio 19 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1848, l. 77.

¹⁵³ *Wilna unter dem Nazijoch*, S. 59–60; I. Guzenberg, op. cit., t. 2, p. 10.

¹⁵⁴ *Wilna unter dem Nazijoch*, S. 60; I. Guzenberg, op. cit., p. 10–11.

¹⁵⁵ Y. Arad, op. cit., p. 470.

¹⁵⁶ A. Суцкевер, op. cit., c. 240.

¹⁵⁷ Y. Arad, op. cit., p. 234–237; R. Margolis, „Pogrindinė antifašistinė organizacija FPO Vilniaus gete (1942–1943)“, *Atminties dienos...*, p. 300–301.

¹⁵⁸ A. Суцкевер, op. cit., c. 241.

¹⁵⁹ Ibid., c. 242.

¹⁶⁰ Y. Arad, op. cit., p. 249–250; P. Štaras, *Partizaninis judėjimas Lietuvoje Didžiojo Tėvynės karo metais*, V., 1966, p. 106–107.

¹⁶¹ Y. Arad, op. cit., p. 247, 522.

¹⁶² A. Суцкевер, op. cit., c. 244–245.

¹⁶³ Ibid., c. 245–247.

¹⁶⁴ G. Šuras, op. cit., p. 114–115.

¹⁶⁵ R. Margolis, op. cit., p. 305–306; A. Суцкевер, op. cit., c. 254.

¹⁶⁶ Ibid., c. 306.

¹⁶⁷ Ibid., c. 255; G. Šuras, op. cit., p. 137.

¹⁶⁸ R. Margolis, op. cit., p. 308–309.

¹⁶⁹ R. Zizas, „Vilniaus geto žydų ginkluota kova prieš nacius (1941–1944)“, *Atminties dienos...*, p. 320–321.

¹⁷⁰ Ibid.

¹⁷¹ A. Суцкевер, op. cit., c. 257.

¹⁷² Ibid., c. 258–259.

¹⁷³ D. Levin, *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, V., 2000, p. 183–184; D. Levin, „Die Beteiligung der litauischen Juden im Zweiten Weltkrieg“, *Acta Baltica*, 1977, T. XVI, S. 182–183.

¹⁷⁴ Y. Arad, op. cit., p. 466.

¹⁷⁵ R. Hilberg, *Nusikaltėliai. Aukos. Stebėtojai: Žydų tragedija 1933–1945*, V., 1999, p. 110.

¹⁷⁶ „Лагерь в Клоога“, *Черная книга*, с. 395–396.

¹⁷⁷ Ibid., c. 397.

¹⁷⁸ Y. Arad, op. cit., p. 477.

¹⁷⁹ B. Anolik, „Nacių koncentracijos stovyklos Estijoje“, *Atminties dienos...*, p. 203, 206.

¹⁸⁰ Ibid., p. 205, 206.

¹⁸¹ Y. Arad, op. cit., p. 449.

¹⁸² „Лагерь в Клоога“, *Черная книга*, с. 397.

¹⁸³ Ibid., c. 399; B. Anolik, op. cit., p. 208.

Gauta 2003 08 01

Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5, Vilnius

Arūnas Bubnys

MASSACRE OF VILNIUS JEWS AND VILNIUS GHETTO (1941–1944)

Summary

The article gives a survey of the destruction of Vilnius Jews' community, points out the most important stages in the history of Vilnius ghetto and typical features, provides statistics on victims, describes the inside structure of ghetto administration and its behavior, also activities by the anti-Nazi ghetto underground. Author of the article not only did summarize the well known literature about the genocide of Vilnius Jews, but also used less known archival materials.

The history of Vilnius Jews' community and the ghetto in the period of Nazi occupation can be split into several periods: 1) discrimination and massacre of Jews before the establishment of ghetto (24 June 1941–August 1941); 2) the period when the ghettos No.1 and No.2 were formed and mass massacre was executed (September 1941–November 1941); 3) stability period (December 1941–March 1943); 4) the period when the small ghettos, work camps and the Vilnius ghetto were removed (April–September 1943); 5) imprisonment of Vilnius ghetto residents in concentration camps in Estonia, and in work camps in Vilnius (October 1943–September 1944).

Discrimination and persecution of Vilnius Jews started from the very first days of Nazi occupation. German military commandant's office and security police as well the Lithuanian administration working with the Nazis (citizens committee, police, and self-defense units of Vilnius city and district) issued provisions and laws discriminating Jews, organized arrests, imprisonment and the first fusillades. The Jews were ordered to have distinctive marks (Jewish stars), they were forbidden to walk along the main streets of the town, shops were ordered to sell them food in limited amounts. Jewish people were fired from most jobs, they were deprived of transportation means and radios, also forbidden to use the public transport, and go out in public places, etc. At the beginning of August 1941, after the military administration of Germans was replaced by the civil administration (commissars), the political discrimination and victimization of Jews got even more intense. Mass arrests and fusillades of Jews started in the middle of July 1941. Jews were arrested on streets, at their work places, and houses. The arrested would be first taken to Lukiškės prison and then to Paneriai to be fusilladed. The arrests and convoyment were executed by the German Gestapo, Lithuanian public police, self-defense units and the special squad members. The mass massacre in Paneriai would be usually performed by the special squad (Sonderkommando) subordinate to the German security police and SD. During the first mass actions it were Jewish

men fusilladed most often. By September 1941, about 7 thousand of Vilnius Jews might have been killed.

The biggest massacres took place at the initial stage of ghetto establishment and existence. It was only in September that more than 8 thousand of Vilnius Jews were assassinated. During those actions, not only men, but also women and children were subjected to mass killings. In Vilnius, two ghettos were established. The big ghetto had about 29 thousand, and the smaller one about 9 thousand people imprisoned. Occupational power planned to let only the employable and qualified craftsmen and their families stay alive. The rest Jews were to be subjected to fusillades. During several actions of October 1941, the small ghetto was finally removed. Nonetheless, mass killings continued to take place till the end of 1941. Since the beginning of the war up to 1942, about 33 thousand of Jews (from about 58 thousand Jews who had lived before the war) were killed. About 15 thousand of Jews remained in ghettos.

Since the end of 1941 until March 1943, no mass killings were executed. This period became known as the stability (calm) period. Germany failing to win the "cracking war" against the Soviet Union, need for the working power for the German economy increased significantly. As a result, Nazi authorities decided to leave the qualified workers and their families alive for some time. At this period, life in ghetto became relatively normal and steady. The administrative system and daily work got settled. The ghetto became a kind of "a state within a state" with its own authorities, police, manufactories, forms and institutions for spiritual and cultural life. The highest institution in the ghetto autonomy was the Jews' council (Judenrat). It controlled work of the ghetto police and various departments of: work, health service, social welfare, food, housing, etc. Of special importance was the department of work. The ghetto authorities considered that as long as the Jews' work was of use for Germans, they would not liquidate the ghetto. This was a kind of warranty allowing Jewish people to have a hope for survival and retention. Almost all men and women of employable age worked in different factories, manufactories and work camps. In summer 1943, about 14 thousand (two thirds of) ghetto residents had various kinds of occupations.

In March 1943, the stability period in Vilnius ghetto came to an end. At that time, all small ghettos in Vilnius district (in Švenčionys, Ašmena, and Salos) were liquidated. Part of the

residents were moved to Vilnius ghetto, others transported by train to Paneriai and fusilladed there (in total about 5 thousand people).

In summer 1943, all provincial work camps of Vilnius ghetto (in Baltoji Vokė, Beznodys, and Kena) were closed. During those Gestapo actions, several hundreds were killed. When passed was the order of H. Himmler of 21 June 1923 regarding liquidation of ghettos in Ostland, in August 1943 gradual liquidation of Vilnius ghetto started. This operation was supervised by the SS *oberschafürer* B. Kittel. By the end of 1943, the Vilnius ghetto was liquidated. The majority of women and children (about 5 to 7 thousand) were moved to concentration camps in Germany and killed there. The Jewish men (about 2 thousand) were taken to lagers in Estonia, and young women (about 1.4 to 1.7 thousand) taken to Keiserwald concentration camp near Riga, Latvia. Some several hundreds of elders and patients were fusilladed in Paneriai.

After the Vilnius ghetto had been liquidated, several thousands of Jews were left to work in the “Kailis” factory, military garages (H.K.P.), military hospital and the Gestapo manufactories. At the beginning of July 1944, the Red Army having drawn near to Vilnius, majority of Jews working in those camps were killed. In September 1944, Nazis did the same to Vilnius Jews imprisoned in lagers in Estonia. Fairly 2 to 3 thousand of Jews survived till the end of Nazi

occupation and war. Comparing the history of Vilnius ghetto and those of Kaunas and Šiauliai, some differences might be observed. Vilnius ghetto existed shorter than those in Kaunas and Šiauliai – only 2 years (from 6 September 1941 until 23 September 1943) while the latters existed almost 3 years each (from middle of August 1941 until the middle of July 1944). The latters were liquidated at the very end of Nazi occupation, while the Vilnius ghetto was removed already in September 1943. Moreover, Vilnius ghetto was established almost a month later than those in Kaunas and Šiauliai. The early liquidation of Vilnius ghetto most probably was determined by the growing Soviet partisan movement in Vilnius district. From the point of view of German security police, Vilnius ghetto was potentially dangerous, since the young Jews fleeing it in large numbers would enlarge the partisan squads operating in Vilnius district. Consequently, the occupational authorities decided not to transform this ghetto into the SS concentration camp as it had been done to ghettos in Kaunas and Šiauliai, but simply to liquidate it at once.

One more feature specific to the history of Vilnius ghetto was its active cultural life. Maintaining the traditions of “Lithuanian Jerusalem”, the prisoners of Vilnius ghetto even flying in the face of death did not lost their interest in art, literature, self-education, and spiritual growth.

Chiune Sugihara ir Janas Zwartendijkas – Pasaulio Tautų Teisuoliai.

Istorinės peripetijos tarp sovietinių struktūrų, žydų pabėgėlių ir jų gelbėtojų

Straipsnio tikslas – aptarti ir palyginti dviejų diplomatų, Lietuvoje gelbėjusių žydus – Chiune's Sugiharos ir Jano Zwartendijko – veiklą bei pamėginti išsiaiškinti ir atsakyti į pagrindinį klausimą – nuo ko šie diplomatai gelbėjo žydų tautybės pabėgėlius.

Apie japonų konsulo Chiune's Sugiharos – diplomato, išgelbėjusio per 6000 žydų pabėgėlių, veiklą Kaune išleista gana daug įvairios literatūros. Šio diplomato „kauniškuoju“ periodu ypač susidomėta po 1984 m., kai jis Yad Vasheme buvo pripažintas Pasaulio Tautų Teisuoliu. Visgi reikia pažymėti, jog didesnė tų rašinių dalis sėkmingiau galėtų skinti literatūrinius laurus nei pretenduoti į detalius istorinius tyrimus. Atitrūkimas nuo realybės bei elementarių istorijos žinių stoka itin būdinga internetinei Ch. Sugiharos dosjė¹. Tuo tarpu japonų konsulo veiklai skirtos išsamios analizės šiandien dar itin stokojama. Kaip išimtį būtų galima įvardyti profesorius H. Levine darbą².

Per pastaruosius kelerius metus domėjimasis Ch. Sugihara gerokai išaugo ir Lietuvoje. Nors rimtesnės mokslinės apybraižos apie Japonijos konsulato veiklą Kaune, matyt, dar laukia savo eilės ateityje, visgi keletas bandymų nuodugniau patyrinti šį mįslingą diplomato veiklos laikotarpį buvo. Čia derėtų paminėti žurnalisto A. Dargio straips-

nių seriją „Lietuvos ryte“ ir B. Ivanovo straipsnyje iškeltus klausimus³.

Kitas itin svarbus šios „vizų į gyvenimą“ dramos veikėjas, taip pat „sugihariškuoju“ laikotarpiu gyvenęs Kaune, Olandijos atstovas Janas Zwartendijkas. Nors būtent jis buvo pagrindinis ar bent jau vienas pagrindinių šio proceso variklių (žinoma, jei neskaitysime pačių suinteresuotiausiųjų – pabėgėlių), su kurio pagalba žydų pabėgėliams pavyko praverti sovietų pasienio užtvaras – gauti išvykimo vizas ir taip pradėti savo ilgą kelionę Transsibiro magistrale, šiam diplomatui skirta kur kas mažiau dėmesio. Pasaulio Tautų Teisuolio vardas jam buvo suteiktas praėjus dvejiems metams po Ch. Sugiharos pasaulinio pripažinimo ir dviem dešimtmečiams po jo paties mirties.

Abu šie diplomatai tapo pasaulinio masto istorinėmis asmenybėmis, nes savo veikla išgelbėjo kelis tūkstančius žydų tautybės žmonių. Tokie pasakymai kaip „gelbėti žydus“ ar suteikti jiems „vizas į gyvenimą“ labai natūraliai ir iš pirmo žvilgsnio net noriai šliejasi prie holokausto temos. Juolab kad tokias mintis lyg ir paskatina tų įvykių liudytojos Y. Sugiharos prisiminimai. Ch. Sugiharos našlė labai vaizdžiai piešia pronacistinio Kauno vaizdą, net prisimena priešais konsulato pastatą buvusį parką, ant kurio vartų kabėjo užrašas, draudęs ten vaikščioti žydams⁴.

Tokie „romantiniai“ nukrypimai būdingi ne tik šiai autorei. Ch. Sugiharos sūnus Hiroki Sugihara savo atsiminimų knygos pavadinime vienareikšmiškai teigia, kad jo tėvas gelbėjo žydus per holokaustą⁵. Dar daugiau keistenybių galima rasti šimtuose interneto puslapių.

Vertėtų atkreipti dėmesį į sąvokų „gelbėti“ ir „išgelbėti“ skirtumus, ir ne tik gramatinę prasme. Nors, žiūrint iš šiandienos perspektyvos, būtų galima daug diskutuoti aptariamo žydų pabėgėlių išgelbėjimo tema, neretai nuklystant į gilius filosofinius apmąstymus ar bandant susieti šiuos įvykius su holokaustu, manytume, jog dėl tos pačios priežasties – mūsų, t. y. žmonių, žinančių, kas įvyko Antrojo pasaulinio karo metais, istorinės patirties būtų ne visai teisinga gilintis į šią problemą. Todėl daugiau kalbėsime ne apie išgelbėjimą, kaip galutinį rezultatą, bet apie gelbėjimą bei jį skatinusias ar lėmusias priežastis.

Pirmiausia pamėginsime nuodugniau pagvildinti keletą klausimų, atsakymai į kuriuos bent jau hipotetiškai turėtų padėti suvokti tuometinę pabėgėlių padėtį Lietuvoje, jų santykį su vietos valdžios institucijomis (tiek iki 1940 m. birželio 15 d., tiek ir po jos). Galiausiai tik išanalizavę tų dienų realijas galėtume priartėti ir prie jau minėtų dviejų diplomatų indėlio, pasukusio pabėgėlių likimus visiškai skirtinga linkme. Taigi klausimai būtų tokie: 1) kokią misiją Lietuvoje atliko šie diplomatai? 2) kas buvo 1939–1940 m. į Lietuvą atvykę žydų pabėgėliai? ir 3) koks buvo sovietinių pareigūnų santykis su išvykstančiais?

Prieš pradedant gilintis į Ch. Sugiharos ir J. Zwartendijko diplomatinės veiklos peripetijas, reikėtų konstatuoti, jog profesionalus diplomatas buvo tik vienas iš jų. Ch. Su-

gihara, kaip palyginus jaunas ir perspektyvus japonų diplomatas, 1939 m. rudenį buvo paskirtas į Kauną, tuo metu itin patogų visų užsienio žvalgybų darbuotojams forpostą permainingame Europos geopolitinių santykių teatre. Japonų konsulas laisvai kalbėjo rusiškai, todėl atvykęs į Lietuvą galėjo be didesnių kliūčių bendrauti su vietos valdžios atstovais, spaudos oficiozais⁶. Molotovo–Ribbentropo paktas Japonijai, matyt, buvo netikėtas posūkis jos užsienio politikoje, nes labai greitai po jo pasirašymo nutarta čia, t. y. Kaune, įkurti konsulatą. Tiesa, oficiali to priežastis buvo Lietuvos ir Japonijos ekonominių santykių plėtra⁷. Tačiau reikia manyti, jog tikroji japonų konsulo paskyrimo priežastis – rinkti informaciją apie kokybiškai naujus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos tarpusavio santykius, jų draugystę bei jos padarinius prasidėjusiose Europos dalybose – buvo tik vieša paslaptis. Tuo tarpu J. Zwartendijkas olandų konsulu tapo daugiau nei atsitiktinai. Iki tol jis buvo olandų kompanijos „Philips“ atstovas Lietuvoje ir su diplomatinėmis savo ar užsienio šalių tarnybomis galėjo turėti daugiausia verslo kontaktų. Padėtis pasikeitė, kai 1940 m. gegužę Vokietija pradėjo karo veiksmus prieš Olandiją. Olandijos nepaprastasis pasiuntinys ir įgaliotasis ministras Baltijos šalims L. P. J. de Dekeris atšaukė iki tol ėjusį konsulo pareigas olandų diplomata iš einamųjų pareigų dėl jo žmonos provokiškų pažiūrų. Rygoje rezidavęs L. P. J. de Dekeris birželio viduryje paprašė J. Zwartendijko bent laikinai eiti Olandijos konsulo pareigas Lietuvoje⁸. Taip šis verslo pasaulio atstovas, jau metus laiko gyvenantis Kaune, be visa ko, tapo ir diplomatu*.

1939 m. rugsėjo 1 d. prasidėjus karo veiksams, labai greitai Lietuvą užplūdo pa-

* J. Zwartendijkas neturėjo diplomato paso.

bėgėliai. Apskritai karo veiksmų apimtose teritorijose itin suaktyvėjo migracijos procesas. Karo pabėgėliai sudarė nepaprastai margą daugiasluoksnią masę, tarp jų didelė dalis – žydų tautybės pabėgėliai. Vokietijai užpuolus Lenkiją, dalis Lenkijoje gyvenusių žydų ėmė trauktis rytų kryptimi, kuo toliau nuo artėjančios vokiečių kariuomenės. Sovietinis „laisvės demaršas“ į Vakarų Ukrainą ir Baltarusiją, prasidėjęs 1939 m. rugsėjo 17 d., kuriam laikui pristabdė žydų pabėgėlių traukimąsi į Lenkijos rytinę dalį. Po Molotovo–Ribbentropo pakto pasirašymo iš daugiau kaip 3 mln. ikikarinėje Lenkijoje gyvenusių žydų 1,8 mln. liko reicho okupuotoje dalyje, 1,5 mln. galėjo „tikėtis“ tapti sovietiniais piliečiais. Prie pastarųjų reikėtų priskaičiuoti ir maždaug 300 tūkst. minėtų pabėgėlių⁹. Vargu ar būtų įmanoma tiksliai nustatyti Sovietų Sąjungai atitekusių rytinę Lenkijos dalį pasiekusių žydų socialinį spektrą; visgi galima daryti prielaidą, jog jis galėjo būti daug margesnis nei tų pabėgėlių, kurie pasitraukė į Vilniaus kraštą vos pasigirdus pirmiesiems gandams, jog ši teritorijos dalis bus prijungta prie Lietuvos. Nesvarbu kokių tikslų ar siekių genami pastarieji pabėgėliai pasiekė Vilnių, juos vienijo bendras bruožas – visi jie atvyko iš sovietų užimtų teritorijų. Būtina konstatuoti, kad minėtos kategorijos pabėgėliams jau nebe grėsė nacių pavojus, todėl jų pasitraukimo į Lietuvą priežastimi galėtų būti iš pirmo žvilgsnio elementarus paaiškinimas – jų anaip tol netenkino sovietų siūlomo gyvenimo perspektyva. Į Lietuvą atvykę žydai gan smarkiai skyrėsi nuo įprastinių karo pabėgėlių socialine padėtimi. Iš daugiau kaip 10 tūkst. iki 1940 m. kovo Vilniuje užsiregistravusių pabėgėlių dauguma buvo suaugę vyrai – jų buvo apie 7,5 tūkst., moterų – apie 2 tūkst., galiausiai vaikų tebuvo maždaug 500¹⁰. Taigi matyti, jog šeimos sudarė labai nedidelį procentą žydų pabėgėlių. Iš tiesų

toks kiek neįprastas pabėgėlių vienalytiškumas amžiaus atžvilgiu gan nesunkiai paaiškinamas – dauguma jų buvo ješivų studentai. Tarpukario Lenkija garsėjo pasaulinio masto žydų religinėmis mokyklomis – ješivomis. Į Miro, Radino, Lomžos, Kameneco, Gardino, Pinsko ješivas iki karo studijuoti religinių mokslų žydų jaunuoliai atvykdavo iš viso pasaulio. Visiškai natūralu, jog religiją studijuojantys studentai ir jų dėstytojai iš sovietų negalėjo tikėtis nieko gero. Todėl pradėjus sklisti žinioms, kad Vilnius bus prijungtas prie nepriklausomos ir neutralios Lietuvos, dauguma jų savo būsimą maršrutą siejo būtent su „Lietuvos Jeruzale“. Pirmieji Vilnių 1939 m. spalio 14 d. pasiekė Klecko ješivos studentai¹¹. Spalio 16 d. į Vilnių atvyko Miro ješiva¹². 1939 m. spalio 28 d. Vilniaus kraštą prijungus prie Lietuvos, lapkričio pirmoje pusėje buvo nustatyta nauja Lietuvos ir Sovietų Sąjungos siena, kurią kirsti darėsi vis sunkiau. 1939 m. lapkritį sovietų okupuotose teritorijose buvo paskelbta registracija sovietinei pilietybei gauti. Reikia manyti, jog tai dar labiau pakaitino ir taip besirengiančių palikti sovietinį „rojų“ žydų emigracines nuotaikas. Didelę į Lietuvą atvykstančių žydų pabėgėlių dalį sudarė sionistai. Rytinėse ikikarinės Lenkijos teritorijose jie buvo mokomi įvairiausių ūkio darbų prieš išvykstant į Palestiną¹³. Sovietinių struktūrų požiūris į sionizmą buvo vienareikšmiškai neigiamas, todėl visiškai natūralu, jog jaunuoliai, kurie jau buvo atkirsti nuo savo šeimų, gavę nurodymus iš koordinacinių komitetų, atvyko į Vilnių¹⁴. Net ir sugriežtinus pasienio kontrolę, pabėgėlių srautas į Lietuvą nenutrūko iki pat 1940 m. birželio.

Nė viename iki šiol pasirodžiusiame darbe apie Ch. Sugiharą neteko skaityti, kad jis būtų išdavęs Japonijos vizas žydų pabėgėliams iki 1940 m. birželio mėn. (J. Zwartendijkas to padaryti negalėjo dėl paprasčiausios

priežasties – kaip jau minėjome, jis konsulo pareigas pradėjo eiti tik nuo 1940 m. birželio.) Būtų neteisinga kategoriškai teigti, jog Ch. Sugihara neišdavė nė vienos japoniškos vizos iki sovietų okupacijos, todėl tokios galimybės neatmetame. Tačiau visiškai aišku, jog net ir hipotetiškai iki 1940 m. vasaros išduotų vizų skaičius nė iš tolo negalėjo prilygti tam bumui*, kuris prasidėjo 1940 m. liepos mėn. Todėl galime daryti išvadą, jog besirengiantiems emigruoti anuomet Lietuvoje gyvenusiems žydams niekas jokių kliūčių nedarė ar bent jau aplink nebuvo geresnių pasirinkimo variantų. Tuo tarpu padėtis iš esmės pasikeitė po 1940 m. birželio 15 d. Antrą kartą patekę sovietų įtakon žydų pabėgėliai buvo suinteresuoti kuo greičiau – per pirmus mėnesius, kol sienos dar atviros – išvykti iš aneksuojamos Lietuvos. Išvykstančiųjų į Palestiną ir JAV ir dabar buvo daugiausia, tačiau spaudžiant kvotoms ir ypač laiko terminams imta ieškoti alternatyvių būdų, kaip palikti nepriklausomybės netekusią Lietuvą.

Pirmųjų J. Zwartendijko ir Ch. Sugiharos vizų išdavimo aplinkybes nuodugniai aptarė tyrinėtojai, bandę išsiaiškinti, koku būdu tos vizos galėjo būti išduotos. Šis klausimas jau gana plačiai nušviestas.

Idomu tai, jog Olandijos kolonijos anaipatol nebuvo „balta dėmė“ lietuviškomis institucijoms. Vokietijai okupavus Olandiją, pastarosios ambasadorius Baltijos šalyse L. P. J. de Dekeris Lietuvos užsienio reikalų ministerijai nusiuntė keletą notų. Jose buvo siūloma plėtoti ekonominius santykius su olandų kolonijomis, tarp kurių minėtos Kurakao ir Surinamas¹⁵. Sunku pasakyti, ar po to buvo užmegzti glaudesni santykiai su šiomis Olandijos kolonijomis. Tačiau svarbu tai, jog J. Zwartendijko išduodamų vizų galutinis atvykimo taškas – Olandų Indija bu-

vo pažįstamas Lietuvos pareigūnams iš oficialių Olandijos pareigūnų praktiškai mūsų aptariamų įvykių išvakarėse. Galime hipotetiškai manyti, jog po kelių mėnesių sovietams perimant lietuviškas institucijas savo žinion, minėti dokumentai nebuvo visiškai užmiršti. Tokiomis aplinkybėmis J. Zwartendijko ir Ch. Sugiharos išduodamų vizų skaičius galėjo sukelti mažesnę įtarumą ar sovietinių saugumo pareigūnų priekabiavimą negu tuo atveju, jei pastarieji apie vokiečių okupuotos Olandijos kolonijas nebūtų nieko girdėję.

Taigi pirmosios J. Zwartendijko ir Ch. Sugiharos vizos buvo išduotos liepos viduryje. Ši žinia greitai pasklido tarp žydų pabėgėlių ir vizos netrukus tapo itin populiarios. Per gana trumpą laiko tarpą – vizos buvo išdavinėjamos šiek tiek ilgiau nei mėnesį – norintiems emigruoti žydams buvo išduota daugiau nei 2 tūkst. vizų. Tad pagrįstai galima teigti, kad žydus kuo skubiau išvykti iš Lietuvos skatino ne tiek antisemitinė Vokietijos politika bei jos apraiškos okupuotoje Lenkijos dalyje (nors to nebūtų galima kategoriškai atmesti), o čia pat, Lietuvoje, vykstantys įvykiai. Sovietizuojamos Lietuvos perspektyvos, matyt, nė kiek netenkino jau minėtų žydų pabėgėlių, ypač prisimenant kiek išskirtiną emigravusių žydų statusą lyginant juos su visais Lietuvos žydais. Hipotezę, kad emigravusieji bėgo būtent nuo sovietinės ateities, sustiprina ir įvykių, prasidėjusių nuo Antrojo pasaulinio karo pradžios iki Lietuvos okupacijos, eiga. Matant, kaip sėkmingai rutuliojasi naujų partnerių draugystė – pasidalijama Lenkija, Baltijos šalys darosi vis labiau priklausomos nuo Maskvos, kol galiausiai netenka net ir fiktyvios nepriklausomybės – vargu ar kas galėjo manyti, jog taip greitai kils naujas konfliktas. Tokiai nuomonei formuo-

* Taip buvo vadinama emigracija į Palestiną.

tis daug padėjo ir tuometinė spauda, kuri daug dėmesio skyrė tuo metu šiltiems Vokietijos ir SSRS santykiams.

Manytume, jog J. Zwartendijkas ir Ch. Sugihara gelbėjo žydus ne nuo nacių režimo, kuris netrukus tapo bemaž 200 tūkst. Lietuvos žydų mirties kaltininku, bet nuo tuometinių nacių sąjungininkų – sovietų. Dėl to šių diplomatų žygdarbis anaipol nesumenkėja. Žinant sovietinės nomenklatūros požiūrį į sionistinį sąjūdį bei ortodoksines žydų organizacijas, galima manyti, jog priklausymas joms įsibėgėjus sovietiniams pertvarkymams būtų pasibaigęs dar vienu procesu „liaudies priešams“. Etiniais sumetimais to sąmoningai nesiimsime lyginti su holokausto įvykiais.

Kaip jau minėta, J. Zwartendijkas ir Ch. Sugihara buvo kaip alternatyva tiems, kurie negavo vizų į Palestiną ir JAV. Tačiau įdomu tai, jog nei JAV, nei britų ambasadų tarnautojai, dirbę tuo metu Lietuvoje, nebuvo pripažinti Pasaulio Tautų Teisuoliais. Tai galima paaiškinti gan griežtomis Yad Vashemo nustatytomis taisyklėmis. Žmogus gali būti pripažintas Teisuoliu, jei gelbėdamas žydus rizikavo savo gyvybe, laisve ir saugumu¹⁶. Tad natūraliai kyla klausimas, kuo gi rizikavo J. Zwartendijkas ir Ch. Sugihara? Galima daryti prielaidą, jog išduodami vizas jie uždegė „žalią šviesą“ žydų emigracijai rytų kryptimi. Kitaip tariant, potencialūs „liaudies priešai“ nekliudomi galėjo keliauti per visą Sovietų Sąjungos teritoriją iki pat Vladivostoko. Tačiau nereikia užmiršti, jog būsimieji emigrantai, gavę J. Zwartendijko ir Ch. Sugiharos vizas, turėjo gauti išvykimo vizą ir iš sovietų. Tuo tikslu kiekvieno tokio „užsakovo“ byla būdavo patikrinama saugumo tarnybų ir tik jei nekildavo didesnių įtarimų, žmogus galėdavo išvykti. Juolab net iškilus kokiam nors nesusipratimui Ch. Sugihara buvo užsitikrinęs diplomato neliečiamybę. Į kiek keblėnę padėtį būtų patekęs J. Zwartendijkas, kuris, kaip jau minėta, diplomato statuso neturėjo. Apie galimą pavojų, grėsusį tuo metu

šiems diplomatams iš vokiečių pusės, taip pat sunkoka kalbėti. Priešingu atveju vargu ar Ch. Sugihara iš Kauno būtų vykęs į Berlyną. Beje, net ir Ch. Sugiharos našlė mini, jog visur jie buvo maloniai priimami, o Ch. Sugihara netgi viešai ginčijosi su Joachimumu von Ribbentropu¹⁷. J. Zwartendijkas, išskyrus laikotarpį, kai jis gyveno Kaune, likusį Olandijos okupacijos laiką praleido tėvynėje. Neteiko aptikti žinių, kad jo išduotos vizos vienaip ar kitaip jam būtų pakenkusios. Tad kokia gi šio klausimo oficialioji versija? Ch. Sugiharai Pasaulio Tautų Teisuolio vardas, kaip minėta, buvo suteiktas 1984 m., t. y. likus dvejiems metams iki jo mirties, arba praėjus 44 metams nuo aptariamų įvykių. Ch. Sugihara buvo pripažintas tinkamu, nes pasibaigus karui buvo atleistas iš Japonijos diplomatinio korpuso neva dėl Kaune išduotų tranzitinių vizų. Tačiau esama nuomonių, jog Ch. Sugihara buvo atleistas iš pareigų todėl, kad pralaimėjusiai karą Japonijai trūko lėšų ir nebuvo poreikio išlaikyti tokį didelį diplomatinį korpusą¹⁸. Būtų galima net teigti, jog J. Zwartendijkas kur kas labiau rizikavo nei Ch. Sugihara. Žinant nacių požiūrį į žydus bei įvertinant tą aplinkybę, kad J. Zwartendijkas iš Kauno vyko į vokiečių okupuotą Olandiją, galima pagrįstai teigti, jog šis žmogus, iškilus vizų istorijai į viešumą, būtų nukentėjęs. Kita vertus, nereikia užmiršti, jog iki 1941 m. vasaros masiniai ekscesai nebuvo vykdomi, o okupavus vokiečiams Lenkiją spauda rašė apie kuriamą žydų valstybę Liubline¹⁹. Teisingiausia, matyt, būtų palikti šią problemą atvirą ateities tyrimams, juolab kad pats žydų pabėgėlių gelbėjimas čia net ne-kvestionuojamas.

Teko skaityti ne vieną straipsnį, kuriame minima, jog uždarius visas užsienio atstovybes Kaune vieninteliam Ch. Sugiharai buvo leista likti šiek tiek ilgesniam laikotarpiui, kurį jis neva panaudojo tranzitinėms vizoms išduoti. Visgi minėta aplinkybė šiek tiek prailenkia su istorine realybe. 1940 m. liepą už-

sienio atstovybės buvo paprašytos palikti Kauną iki rugpjūčio vidurio. Greičiausiai toks terminas net sovietams pasirodė per trumpas, nes dėl tokios skubos kilus pasiuntinybių bei konsulatų nepasitenkinimo bangai, jie išvykimo datą nukėlė į rugsėjo 1 d. Tačiau šiuo atveju buvo padarytos kelios išimtys – Japonijos konsulatui, Didžiosios Britanijos, JAV ir Prancūzijos pasiuntinybėms terminas buvo pratęstas iki rugsėjo 5 d.²⁰ Prancūzijos ir Didžiosios Britanijos pasiuntiniai tai galėjo argumentuoti sunkumais, kylančiais dėl tranzitinių vizų iš Vokietijos. Kaip tokius prašymus grindė JAV ir Japonijos atstovai, šiandien atsakyti sunku, nors pačios esmės tai nekeistų. Įdomiausia tai, jog dėl Japonijos konsulo paskutinių dienų, praleistų Kaune, atrodo, nesutariama iki šiol. Istoriofrafijoje galima rasti įvairiausių datų: pradedant rugpjūčio 2 d., kai neva vienintelis Ch. Sugihara gavo leidimą dar kurį laiką dirbti²¹, iki rugpjūčio 31-osios – konsulato uždarymo dienos²². Tuo tarpu Holokausto memorialinio muziejaus pateiktame Ch. Sugiharos išduotų vizų sąrašė paskutinės vizos datuojamos rugpjūčio 26 d.²³ Natūraliai kylantis klausimas, kodėl tokiu atveju vizos nebuvo išduodamos iki rugsėjo 5 d., paliekamas ateities tyrimams.

IŠVADOS

Turėdami omenyje tuometinę vidaus padėtį Lietuvoje bei galimus tarptautinių įvykių at-

garsius vidaus gyvenime, manome, kad diplomatai Ch. Sugihara ir J. Zwartendijkas neginčijamai prisidėjo prie žydų tautybės žmonių gelbėjimo nuo *sovietinių represinių struktūrų*. Vilniaus kraštą prijungus prie Lietuvos Respublikos, 1939 m. rudenį apie 10 tūkst. žydų karo pabėgėlių Lietuvoje rado laikiną prieglobstį. Didelę į Lietuvą atvykstančių žydų pabėgėlių dalį sudarė ješivų studentai ir sionistai. Kadangi sovietinių struktūrų požiūris į sionizmą buvo vienareikšmiškai neigiamas, Lietuva kaip nepriklausoma valstybė jiems buvo vienintelis racionalus pasirinkimas. 1940 m. birželio mėn. sovietams okupavus Lietuvos Respubliką, pasikartojo 1939 m. rudens situacija ir jau kartą pasitraukusiems nuo sovietinio „rojaus“ žydų pabėgėliams teko ieškoti naujų kelių. Be J. Zwartendijko ir Ch. Sugiharos solidarumo bei pagalbos dauguma šių žmonių net susiklosčius palankiausiomis aplinkybėms būtų buvę ištremti į Sovietų Sąjungos gilumą.

Kiek plačiau buvo aptarti, mūsų nuomone, nepagrįstai „nustumto į šalį“ ir primiršto J. Zwartendijko nuopelnai pabėgėlių gelbėjimo istorijoje. J. Zwartendijkas, kuris netiesiogiai buvo vienas iš šio proceso katalizatorių, atliko pagrindinės grandies vaidmenį. Nereikėtų užmiršti, jog be Kurakao ir Surinamo vizų Ch. Sugihara taip pat nebūtų galėjęs padėti pabėgėliams, nes norint gauti tranzitines Japonijos, kaip, beje, ir bet kurios kitos šalies vizas, reikėjo parodyti spaudą pase su nurodyta galinės kelionės šalies viza.

Nuorodos

¹ Antai iš 1248 puslapių, skirtų Ch. Sugiharai, kuriuos siūlo Google paieškos sistema, absoliuti dauguma vaizduoja Sugiharą kaip diplomata, dirbusį nacių okupuotame Kaune. Dėl šios priežasties neretai šis japonų diplomatas vadinamas „japonų Šindleriu“.

² H. Levine, *In Search of Sugihara: The Elusive Japanese Diplomat Who Risked His Life to Rescue 10,000 Jews from the Holocaust*, Boston, 1996.

³ B. Ivanovas, „Chiune (Sempo) Sugiharos veiklos Kaune 1939–1940 m. probleminiai aspektai“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1(9), p. 7–14.

⁴ Y. Sugihara, *Visas for Life*, San Francisco, 1995, p. 4.

⁵ H. Sugihara, *Puppe's Story: Five Years – Old Child's Remembrance of His Father's Remarkable Rescue of 6000 Jewish Refugees During the Holocaust*, Sacramento, 1996.

⁶ *Sekmadienis*, 1939, lapkričio 12, Nr. 46.

⁷ Ibid.

⁸ J. Zwartendijk, *J. Zwartendijk His Activities as Dutch Consul in Lithuania, 1940*, Tucson, 1998. Sugiharos fondo „Diplomatai už gyvybę“ archyvas.

⁹ *Flight and Rescue*, Washington, 2000, p. 8.

¹⁰ D. Levin, *The Lesser of Two Evils*, Philadelphia, 1995, p. 200.

¹¹ E. Zuroff, *Rescue Via the far East: the Attempt to Save Polish Rabbis and Yeshivah Students, 1939–1940*, Sugiharos fondo „Diplomatai už gyvybę“ archyvas.

¹² Ibid.

¹³ *Flight and Rescue*, p. 21; taip pat Lietuvos centrinių valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 737, ap. 9, b. 348, l. 5.

¹⁴ *Flight and Rescue*, p. 21.

¹⁵ LCVA, f. R-1019, ap. 55, b. 10, l. 9–12.

¹⁶ E. Heppner, *Justice for Angel of Curacao*, Sugiharos fondo „Diplomatai už gyvybę“ archyvas.

¹⁷ Y. Sugihara, op. cit., p. 59.

¹⁸ B. Ivanovas, op. cit., p. 12.

¹⁹ *Lietuvos aidas*, 1939, lapkričio 21.

²⁰ LCVA, f. R-1019, ap. 1, b. 2, l. 9.

²¹ B. Ivanovas, op. cit., p. 12.

²² *Flight and Rescue*, p. 70.

²³ H. Levine, op. cit., p. 153.

Gauta 2003 06 17
„Sugiharos fondas –
diplomatai už gyvybę“
sugihara@takas.lt

Simonas Strelcovas

CHIUNE SUGIHARA AND JAN ZWARTENDIJK: THE RIGHTEOUS OF THE WORLD NATIONS HISTORICAL PERIPETIAS AMONG SOVIET STRUCTURES, JEWISH REFUGEES AND THEIR REDEEMERS

Summary

The article is devoted to representatives of two foreign countries, to the Consul of Japan Chiune Sugihara, and to the Consul of the Netherlands in interim Jan Zwartendijk, their activities in Kaunas, in the summer 1940 and their relations with the Jewish war refugees. Both diplomats became the historical personalities recognized on the world level since due to their activities they rescued several thousands of people of Jewish origin.

On 1 September 1939, after the military actions had been launched, Lithuania was soon flooded with refugees. The war refugees who came to Lithuania comprised of a diverse and multi-layer host much of which was formed of refugees of Jewish origin. The Jews looking for shelter in Lithuania contrasted from other ordinary war refugees in their social status. Majority of more than 10 thousand refugees who had registered in Vilnius by March 1940 were adult men and 75 percent of them accounted for Jews. Such a little unusual symbiosis in the refugees age and gender can be explained that majority of them were yeshivas students. Soviet structures held an unambiguous negative attitude towards Sionism and Jewish religious schools. Consequently, one may make a presumption

that Jews were fleeing the eastern territories occupied by the Soviets namely because of this reason.

The first visas issued by Chiune Sugihara and Jan Zwartendijk were given out in mid July 1940. After this news spread among the Jewish refugees, they became immensely popular. During a considerably short period – visas were being issued for a little more than a month – those Jews willing to emigrate were issued more than 2 thousand visas. This is how about 6 thousand Jews were rescued.

The article also discusses the role of the Soviet structures. The future emigrants having been issued Chiune Sugihara's and Jan Zwartendijk's visas had also to get departure visa from the Soviets. With this purpose, every "candidate's" case were checked by the security services, and only if there were no bigger suspicions, the person would be allowed to leave the country. Therefore, the question of recognizing those two diplomats as the righteous of the World nations is very natural. In any case, the article does not question importance of the work done by Chiune Sugihara and Jan Zwartendijk. This article is only an attempt to say that history, and maybe – its achievements – is more complex than it might seem at first sight.

Okupacinė kariuomenė Lietuvoje 1990–1991 m.: problemos ir sprendimai

Straipsnyje analizuojami bandymai spręsti okupacinės kariuomenės buvimo Lietuvoje ir jos statuso problemas 1990–1991 m. Apžvelgiama, kaip buvo įgyvendinami pagrindiniai tarptautinės teisės principai, formuluojamos nuostatos okupacinės kariuomenės atžvilgiu, ieškoma galimybių pradėti svetimos kariuomenės išvedimą.

IVADAS

1939 m. rugsėjo pabaigoje–spalio pradžioje Tarybų Sąjunga privertė visas tris Baltijos valstybes pasirašyti savitarpio pagalbos pakтус, kuriais remiantis Latvijoje, Lietuvoje ir Estijoje buvo įkurdintos tarybinės karinės bazės. Karinių bazių buvimas Baltijos valstybių teritorijoje reiškė, kad valstybės prarado neutralių valstybių statusą. Tuo pačiu metu, 1939 m. spalio 10 d. Lietuvos ir TSRS Vilniaus ir Vilniaus srities perdavimo Lietuvai ir Lietuvos–Tarybų Sąjungos savitarpio pagalbos sutarties septintajame straipsnyje buvo pabrėžta, kad „šios sutarties įgyvendinimas jokių būdu neturi paliesti susitariančių šalių suvereninių teisių, ypač jų valstybinės santvarkos, ekonominės ir socialinės sistemos, karinių priemonių ir bendrai nesikišimo į vidaus reikalus principo“¹. 1940 m. birželio 14 d. Tarybų Sąjunga Lietuvai įteiktame ultimatumė neatsisakė įsipareigojimų pagal savitarpio pagalbos sutartį ir net aiškino savo reikalavimus, jog norinti užtikrinti sutarties laikymąsi, tačiau čia pat skelbė

apie neišvengiamą ir iš anksto nulemtą okupaciją. Prieš Lietuvą buvo įvykdyti veiksmai, kurie 1933 m. birželio 5 d. tarpvalstybinėje sutartyje apibrėžti kaip agresijos aktas: šalis agresorė bus ta valstybė, kuri net nepaskelbusi karo su savo ginkluotosiomis pajėgomis įsiveržė į kitos valstybės teritoriją; joks užpuolimas negali būti pateisintas tos valstybės vidaus padėtimi arba priekaištais dėl jos administracijos veiksmų². Taigi agresoriaus ir okupanto apibūdinimą buvo galima pagrįsti ir tarpvalstybiniais teisiniais dokumentais. Po to, kai Baltijos valstybės buvo okupuotos, tarybinė armija Lietuvoje įgijo kitą statusą – „okupacinės kariuomenės“. Šalies aneksija pakeitė ne okupacinės kariuomenės statusą, bet jos sudėtį: į ją buvo įtraukti Lietuvos kariuomenės likučiai, iki šeštojo dešimtmečio pradžios veikė nacionaliniai kariuomenės junginiai (tarp jų ir lietuviškoji 16-oji divizija). Be to, aneksuotos šalies piliečiams 1940–1991 m. buvo taikomi okupavusios ir aneksavusios valstybės karinės prievolės įstatymai. Aneksuotos valstybės piliečių įtraukimas į tarybinę armiją būtų reikšmingas, jeigu tai būtų reiškę gyventojų susitaikymą (*acquiescence*)³ su šalies aneksija, bet faktai (inkorporuotų į tarybinę kariuomenę Lietuvos karių sukilimas 1941 m., dalyvavimas pokarinėje rezistencijoje, mobilizacijų boikotas) liudijo kaip tik priešingus reiškinius. Ne tik iš Lietuvos valstybės aneksijos, bet ir, kaip teigė buvęs Lietuvos valstybinės derybų su Rusijos Federacija delegacijos narys prof. Vilenas Vadapalas, „iš

faktinio kariuomenės buvimo, jos objektų statybos praeityje [...] buvo išvedamas kariuomenės buvimo teisėtumas, nuosavybės teisės ir pan.“⁴ Tačiau jokie įvykiai ar veiksmai po 1940 m. (taip pat karas su Vokietija Lietuvos teritorijoje) Tarybų Sąjungos ginkluotųjų pajėgų Lietuvos teritorijoje nepakeitė ir nesuteikė teisės dislokuoti kariuomenę. Svetima kariuomenė Baltijos šalyse visada buvo neteisėta.

Viskas, kas susiję su kariniais Lietuvos okupavimo aspektais, politiniu ir diplomatinio okupacijos parengimu 1939–1940 m., yra nemažai tyrinėta⁵. Tyrimuose paliestas ir kitas svarbus aspektas – kaip buvo formuojamos politinės ir idėjinės nuostatos, pateisinančios ne tik Raudonosios armijos atsiradimą Lietuvoje pagal savitarpio pagalbos sutartį, bet ir Lietuvos okupavimą⁶. „Draugiškos kariuomenės“ virtimą okupacine kariuomene visais būdais mėginta slėpti. Bet kokiu atveju ir 1939, ir 1940 m., ir po 1944 m. buvo iškilusios svetimos kariuomenės buvimo sukeltos problemos ir jos buvimo pagrindimo problema. Ta pati padėtis tęsėsi ir 1944–1990 m. laikotarpiu. Keičiantis tarybinės kariuomenės kiekybei ir išsidėstymui Lietuvoje, buvo tiesiogiai naudojami Lietuvos ištekliai, išliko ta pati vis besikeičianti ir tobulėjanti privilegijų sistema bei pastangos veikti Lietuvos visuomenę – slopinant pasipriešinimą, vykdant mobilizaciją, organizuojant karinį parengimą bei ideologinį apdorojimą per karines ar sukarintas organizacijas.

Okupacijos problema nuolat buvo iškeliamą ir suaktualinama. Vakarų šalys nepripažino Baltijos valstybių prievartinio inkorporavimo į TSRS. Okupacinės kariuomenės išvedimo nuolat reikalavo lietuvių išeivijos organizacijos⁷. 1979 m. Lietuvos laisvės lyga (toliau – LLL) inicijavo 45-ių pabaltijiečių memorandumą Atlanto chartą pasirašiusių šalių vyriausybėms ir Jungtinių Tautų generaliniam sekretoriui. Buvo reikalaujama

paskelbti Molotovo–Ribbentropo pakta negaliojančiu nuo pasirašymo dienos ir išvesti iš Baltijos šalių okupacinę kariuomenę⁸. Bet tik 1987–1990 m., jau Atgimimo laikotarpiu, prasidėjus intensyvioms diskusijoms dėl lietuvių jaunuolių padėties tarybinėje armijoje, pačios kariuomenės sukeliama ekologinių problemų ir pagaliau tarybinės kariuomenės statuso Lietuvoje, buvo aktualizuota daugelis svetimos kariuomenės buvimo Lietuvoje sukeltų problemų ir ieškoma būdų, kaip jas spręsti.

Su šia problema ir jos sprendimu susidūrė ne tik Baltijos valstybės, bet ir daugelis kitų Rytų ir Vidurio Europos šalių, kurios vadavosi iš priklausomybės Tarybų Sąjungai. Būtent apie šį laikotarpį yra bene mažiausia studijų, kuriose būtų išgvildentos tarybinės kariuomenės sukeltos problemos. Daugiausia dėmesio buvo skiriama kelioms tarpusavyje susijusioms problemoms: Lietuvos jaunuolių tarnybos tarybinėje armijoje sąlygoms, kariškių dalyvavimui 1991 m. sausio 13-osios įvykiuose, deryboms dėl Rusijos kariuomenės išvedimo 1992–1993 m.

Tyrimui svarbų teisinį Lietuvos Respublikos okupacijos įvertinimą, Lietuvos valstybės tęstinumą ir jos nepriklausomybės atkūrimą bei tarptautinį teisinį statusą išnagrinėjo Dainius Žalimas savo darbuose „Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimas: pagrindiniai klausimai pagal tarptautinę teisę“ ir „Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. kovo 11 d. tarptautiniai teisiniai pagrindai ir pasekmės“⁹. Baltijos šalių ikikarinio statuso teisinio tęstinumo problematiką tyrinėjo ir prof. D. Leberis savo darbe „Molotovo–Ribbentropo pakto teisiniai padariniai Baltijos šalims“¹⁰. Buvusio Aukščiausiosios Tarybos pirmininko pavaduotojo ir Valstybinės derybų su Tarybų Sąjunga delegacijos nario Česlovo Stankevičiaus knygoje „Derybos su Rusija dėl kariuomenės išvedimo iš Lietuvos“¹¹

akcentuojama svarbiausia 1992–1994 m. Lietuvos ir Rusijos santykių problema. Autorius atskleidžia derybų dėl Rusijos kariuomenės eigą ir jų politinį bei teisinį kontekstą. Knygoje taip pat aptariamos ekologinės ir kitos tarybinės armijos buvimo sukeltos problemos. Bet čia neišryškinamos skirtingų politinių jėgų pozicijos okupacinės kariuomenės statuso atžvilgiu, mėginimai realizuoti Lietuvos visuomenės interesus karinėje srityje 1988–1991 m. Būtent tuomet formavosi Lietuvos visuomenės, vėliau ir valstybės pozicija, kuri 1991 m. pabaigoje tapo aiški ir nedviprasmiška: Rusijos kariuomenė turi būti išvesta be jokių atidėliojimų ar sąlygų.

Tyrimui panaudoti Lietuvos vyriausybės kanceliarijos 1990–1991 m. archyvo dokumentai. Jų kompleksas atskleidžia besikeičiančius santykius tarp Vilniaus ir Maskvos, vyriausybės požiūrių formavimąsi tarybinės armijos atžvilgiu. Taip pat naudotasi Lietuvos TSR Ministrų Tarybos 1988–1990 m. dokumentais, kuriuose atsispindi Lietuvos TSR Ministrų Tarybos veikla vykdant Maskvos nurodymus aprūpinti kariškius butais, įgyvendinti mobilizacinius planus ir pan. Visai kitokio pobūdžio dokumentai išlikę Lietuvos Respublikos Seimo archyve: susirašinėjimas su Tarybų Sąjungos prezidentu Michailu Gorbačiovu ir Gynybos ministerija. Šie dokumentai daugiau atskleidžia politinius okupacinės kariuomenės problemos sprendimo aspektus. Vos vienas kitas dokumentas buvo paskelbtas Vytauto Landsbergio sudarytuose dokumentų rinkiniuose. Užsienio reikalų komisijos stenogramose taip pat iš dalies atsispindėjo okupacinės kariuomenės buvimo įtaka Lietuvos užsienio politikai. Deja, visai neišliko Krašto apsaugos ir vidaus reikalų komisijos posėdžių protokolai – dokumentai buvo sunaikinti 1991 m. sausio ir rugpjūčio įvykių metu. Straipsnio tikslas – išnagrinėti bandymus spręsti okupacinės kariuomenės buvimo Lietuvoje ir jos statuso problemas 1990–1991 m.

PRIEŠRINKIMINIŲ ANTIOKUPACINIŲ NUOSTATŲ FORMULAVIMAS 1989–1990 M.

1989 m. gegužės 18 d. paskelbus LTSR AT deklaraciją apie Lietuvos valstybinį suverenitetą, Sąjūdyje dalyvaujančios organizacijos iš dalies pradėjo remtis LLL pozicija, kad 1949 m. rugpjūčio 12 d. konvencija, pasirašyta TSRS, „suteikia [...] okupuotos valstybės piliečiams teisę atsisakyti tarnauti tarybinėje armijoje“¹². Masiškiausia akcija, kurios metu reikalauta Tarybų Sąjungos kariuomenės išvedimo, buvo LLL inicijuota 1989 m. Tada buvo renkami parašai po peticija su minėtu reikalavimu. Į akciją įsitraukus Sąjūdžiui, surinkta 1,65 mln. parašų ir įteikti TSRS AT¹³. Tuo pat metu Lietuvos demokratų partija pareikalavo Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos priimti įstatymą, kuris garantuotų, kad Lietuvos gyventojai prieš savo valią nebus išvežami už Respublikos ribų ir kad okupacinėje kariuomenėje atsisakančys tarnauti jaunuoliai galėtų atidirbti Lietuvos civiliniuose objektuose¹⁴.

Pradėjus rengtis rinkimams į Aukščiausiąją Tarybą, Lietuvos jaunuolių karinės tarnybos klausimo svarstymas buvo vienas svarbiausių LPS Seimo sesijoje. 1989 m. lapkričio 12 d. Seimo sesijoje Mečys Laurinkus pareiškė, kad „jei neskatiname Lietuvos jaunuolių padėti šaukimus į karo tarnybą, tai privalome bent apginti tuos, kurie jau padėjo“. Anot polemikoje dalyvavusio Algirdo Saudargo, „gana kalbėti apie nepriklausomybę ir kartu įteisinti okupacinę kariuomenę. Nacionalinių junginių sukūrimas – kelio į Nepriklausomybę etapas“¹⁵. Tokią poziciją palaikė ir kai kurie 16-osios lietuviškosios divizijos veteranai, jie prašė imtis iniciatyvos atkurti Lietuvos „tautinę kariuomenę“, ginančią „Varšuvos sutarties dalyvių tikslus ir interesus“¹⁶. Tuo metu Lietuvoje buvo 150 jaunuolių, atsisakiusių tarnauti tarybinėje kariuomenėje, iš jų 29 pašaukti į tar-

nybą ir 7-iems iškeltos baudžiamosios bylos. Pasiūlymais pereiti nuo konstitucinio-parlamentinio veiklos etapo prie pilietinio nepaklusnumo akcijų (atsisakyti tarnauti tarybinėje kariuomenėje) ir maksimalistinių pozicijų suabejojo LPS tarybos pirmininkas V. Landsbergis¹⁷. Dar nebuvo parengtas okupacinės kariuomenės statuso projektas. Lietuvos laikinoji politinė konsultacinė taryba, svarstydamą 1990 m. vasario 6 d. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos darbotvarkę, pasiūlė nutarime dėl Lietuvos piliečių karinės tarnybos konstatuoti Lietuvos, kaip TSRS aneksuotos šalies, teisinį statusą. Taip pat pasiūlė iki pavasarinio šaukimo į TSRS ginkluotąsias pajėgas pakeisti Lietuvos TSR konstitucijos 29, 30 ir 61 straipsnius, Baudžiamojo kodekso 79 ir 211 straipsnius ir sustabdyti atitinkamų TSRS įstatymų galiojimą Lietuvoje¹⁸.

1989 m. rugsėjo 23 d. ir 1990 m. vasario 7 d. nutarimais Lietuvos TSR AT aprobavo ir patvirtino Komisijos 1939 m. Vokietijos–TSRS sutartims ir jų padariniams ištirti išvadas: „...Tarybų Sąjungos ultimatas [...] neturėjo faktinio ir teisinio pagrindo ir buvo įteiktas tiesiogiai grasinant panaudoti karinę jėgą ir paskelbiant apie papildomų karinių dalinių įvedimą bet kuriuo metu [...]. Raudonosios armijos dalys kartu su anksčiau dislokuotomis dalimis užėmė svarbiausius strateginius centrus ir objektus, tuo įvykdydamos Lietuvos okupaciją“. Taigi priartėta prie tarybinės kariuomenės vertinimo kaip okupacinės pagal tarptautinės teisės principus. Tokias nuostatas dar labiau sustiprino Lietuvos TSR AT 1990 m. vasario 7 d. nutarimas: „Paskelbti, kad [...] deklaracija dėl Lietuvos įstojimo į TSRS, kaip neišreiškusi lietuvių tautos valios, yra neteisėta ir negaliojanti [...], 1940 m. rugpjūčio 3 d. įstatymas [...] yra neteisėtas ir Lietuvos juridškai nesaisto“¹⁹. Pasiūlyta pradėti derybas dėl Lietuvos valstybinės nepriklausomybės atkūrimo. Tokie buvo per tarybines įstatymų leidybos institucijas

suformuluoti vertinimai. Esminis jų sprendimas priimtas po visuomeninių politinių organizacijų spaudimo: 1989 m. lapkričio 15 d. Lietuvos demokratų partijai užregistravus referendumą dėl tarybinės armijos karių dalyvavimo rinkimuose, LTSR AT 16-oji sesija priėmė nutarimą, kuriuo nustatyta, kad tarybinės armijos kariai, nenuolatiniai Respublikos gyventojai, rinkimuose nedalyvaus²⁰. Lietuvos Sąjūdis, rengdamasis 1990 m. vasario 24 d. rinkimams į Aukščiausiąją Tarybą, savo rinkiminėje programoje suformulavo pagrindinius principus, kuriuos pradėta įgyvendinti po rinkimų: „Lietuvos ir jos piliečių konstitucinių prievolių Tarybų Sąjungai (tarp jų ir prievolės tarnauti Tarybinėje armijoje) panaikinimas [...], tarpvalstybinės derybos dėl Tarybinės kariuomenės statuso, kaip užsienio kariuomenės, nustatymo ir palaipsnio išvedimo iš Lietuvos teritorijos terminų bei sąlygų, reikalavimas nedelsiant pašalinti branduolinį ginklą iš Lietuvos teritorijos, neutraliteto, kaip aukščiausio Lietuvos užsienio politikos principo, siekimas“²¹.

TARYBINĖS ARMIJOS BUVIMO LIETUVOJE SĄLYGŲ PASIKEITIMAS PO KOVO 11-OSIOS

Pasak Kanados eksperto Ben Lombardi, 1990 m. pradžioje Lietuvoje buvo dislokuota apie 100 tūkst. Tarybų Sąjungos ginkluotųjų pajėgų kariškių²² (vėlesniu V. Landsbergio vertinimu, karių skaičius svyravo nuo 70 tūkst. iki 100 tūkst. ir padidėdavęs krizių metu²³), kurie sudarė realią Tarybų Sąjungos karinę atramą nepriklausomybės siekiančioje Lietuvoje. Paskelbus Kovo 11-osios aktą, keitėsi santykiai su Tarybų Sąjungos karinėmis struktūromis ir sukarintomis institucijomis bei Lietuvos mobilizacinių išteklių naudojimo tvarka. Po reikalavimo išvesti neteisėtai esančią Tarybų Sąjungos kariuomenę buvo priimami politiniai sprendimai, kurie

ne iš karto, bet nuosekliai keitė tarybinės kariuomenės ir jos organizacijų realią padėtį bei galimybes. Lietuvos Respublikos politinės valdžios sprendimai bei priimami nutarimai (tam savotiškai padėjo ir Maskvos pozicija toliau traktuoti Lietuvą kaip Tarybų Socialistinę Respubliką, kurios „teisėta valdžia priėmė neteisėtus sprendimus“) pirmiausia realiai palietė keletą tarybinei karinei sistemai svarbių sričių: karinės prievolės įgyvendinimo ir kariškių socialinių garantijų sistemas, mobilizacinių išteklių valdymą ir jaunimo parengimą karinei tarnybai.

Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba pradėjus realizuoti valstybės suverenitetą, 1990 m. kovo 13 d. priimtas nutarimas dėl 1967 m. spalio 12 d. TSRS visuotinės karinės prievolės įstatymo negaliojimo Lietuvos Respublikos teritorijoje. LR Aukščiausioji Taryba, remdamasi Lietuvos Respublikos 1990 m. kovo 11 d. įstatymo „Dėl Lietuvos Respublikos Laikinojo Pagrindinio Įstatymo“ 3 straipsniu, išaiškino, kad 1967 m. spalio 12 d. TSRS visuotinės karinės prievolės įstatymas Lietuvos Respublikos piliečiams negalioja²⁴. Atsirado tikimybė, kad dalis iš 30 tūkst. tarybinėje kariuomenėje tarnaujančių jaunuolių gali mėginti grįžti į Lietuvą. LR Aukščiausioji Taryba kreipėsi į Lietuvos Respublikos piliečius, tarnaujančius TSRS ginkluotosiose pajėgose, siūlydama pasilikti tarnybos vietose, kol derybose su TSRS vyriausybe bus išspręstas jų sugrąžinimas. Buvo prašoma savo elgesiu neišprovokuoti konfliktų ir apie tarnybos vietą bei sąlygas pranešti Lietuvos Respublikos Aukščiausiojai Tarybai²⁵. Be abejonės, dalis tarybinėje kariuomenėje tarnaujančių Lietuvos jaunuolių traktavo šį įstatymą kaip naikinantį privalomą karinę tarnybą Tarybų Sąjungos kariuomenėje ir nemažai jų slapta grįžo į Lietuvą. Aukščiausioji Taryba 1990 m. kovo 14 d. nutarimu taip pat nutraukė TSRS gynybos ministerijos karinių komisariatų, esančių Lietuvos Respublikos teritorijoje, veiklą. Šis nutarimas palie-

tė ne tik TSRS gynybos ministerijos mobilizacinę infrastruktūrą, bet ir instituciją, per kurią centralizuotai buvo organizuojama karo veteranų ir jiems prilygintų asmenų (beveik 22 tūkst. žm.²⁶) socialinio aprūpinimo sistema. Buvo paliesti interesai su okupacine kariuomene susijusių asmenų, kurie iki tol naudojos visoje TSRS teritorijoje veikiančia lengvatų sistema. Apibrėžta, kas turi teisę naudotis lengvatomis ir teisėmis Lietuvos teritorijoje – tai asmenys, gyvenę Lietuvos teritorijoje iki 1990 m. kovo 11-osios ir turintys teisę į Lietuvos Respublikos pilietybę. Tačiau toks atsiribojimas nuo Tarybų Sąjungos piliečių dar nebuvo itin ryškus – nebuvo kalbama apie jų teisių Lietuvos teritorijoje anuliavimą. Panaikintos tik lengvatos: visomis paslaugų ir materialinių vertybių skirstymo galimybėmis jie galėjo pasinaudoti tik bendra tvarka. Bet paskelbus apie karinių komisariatų veiklos nutraukimą iš esmės pradėta demontuoti karo veteranų ir jiems prilygintų asmenų socialinio aprūpinimo sistema (atitinkami Lietuvos įstatymai dar nebuvo priimti). Kariniai komisariatai toliau daugiausia rūpinosi TSRS gynybos ministerijos pensininkų, kurių Lietuvos teritorijoje buvo iki 12 tūkst., aptarnavimu.

Taigi negalėjo neiškilti ir opi okupacinės kariuomenės statuso problema bei su ja susijusi jaunuolių neteisėto mobilizavimo ir karinės prievolės vykdymo Lietuvoje problema. Tai, be abejonės, numatė ir Lietuvos politinė valdžia. Estijos komiteto narys Hallaste 1990 m. kovo 19 d. susitikime su užsienio reikalų ministru A. Saudargu sužinojo, kad po nepriklausomybės paskelbimo kitas svarbus žingsnis turi būti sutarties su TSRS vyriausybe pasirašymas, kuris fiksuotų tarybinės armijos statusą Lietuvos teritorijoje ir iš Lietuvos kilusių jaunuolių pasitraukimą iš tarybinės armijos²⁷.

Tarybinės armijos karinė vadovybė grasi-
no patrauksianti jaunuolius į karo teismą už
dezertyravimą: buvusio LTSR baudžiamojo

kodekso 260 ir 261 straipsniais buvo numatyta už savavališką pasitraukimą iš dalinio ilgiau kaip 3 paras bausti laisvės atėmimu nuo vienerių iki penkerių metų, o už dezertyravimą (pasitraukimą iš dalinio siekiant išvengti karinės tarnybos) – nuo trejų iki septynerių metų²⁸. Esant Lietuvoje tokiai teisei, politinei ir istorinei padėčiai reikėjo skubiai reaguoti į terminologiją bei ją išreikšiamą politinį turinį. „Dezertyro“ sąvokos vartojimas tarybinėms karinėms pajėgoms leido pabėgančių, pasitraukiančių ar gaudomų Lietuvos jaunuolių problemą dangstyti „drausmės palaikymo“ teiginiu. V. Landsbergis išsakė Lietuvos poziciją – atsisakymas tarnauti svetimoje armijoje neturi būti kvalifikuojamas kaip dezertyravimas²⁹. Buvo ieškoma teisinių būdų juos apginti. Lietuvos piliečių pagrobimą 1990 m. kovo 27 d. naktį iš psichiatrijos ligoninės Naujojoje Vilnioje³⁰ Lietuvos valdžia įvertino kaip „niekuo nepateisintą agresiją“ ir tęsinį 1940 m. agresijos, kuriai priešinamasi tik moraline jėga ir nesipriešinant smurtu blogiui³¹. Lietuva atšaukdama iš Maskvos savo delegatus (buvusius TSRS liaudies deputatus) pareikalavo vesti derybas neutralioje teritorijoje. 1990 m. balandžio 4 d. buvo paskelbtas V. Landsbergio kreipimasis į Lietuvos jaunuolius, kuriame sakoma, kad „visuotinis Lietuvos piliečių atsisakymas tarnauti būtų dar vienas žygis Lietuvos nepriklausomybės labui“, kartu pripažįstama Lietuvos valdžios juridinė ir moralinė atsakomybė „už atsisakymą tarnauti svetimiems“³². Lietuvos valdžia laikydamosi tik teisinių principų realiai galėjo siūlyti vien derybas ir laukti kitos pusės reakcijos, tuo pat metu protestuodama prieš TSRS pavaldžių struktūrų veiksmus.

Siekiant apginti Lietuvos Respublikos piliečius, palikusius TSRS ginkluotųjų pajėgų karinius dalinius, kuriuose jie tarnavo pagal TSRS visuotinės karinės prievolės įstatymą, numatyta organizuoti Lietuvos Respublikoje jų valstybinę globą, užtikrinti jų pilie-

tinių teisių apsaugą. Lietuvos Respublikos Ministrų Taryba įpareigota spręsti šių žmonių apgyvendinimo, įdarbinimo ir asmens apsaugos klausimus. Buvo tariamasi su atvykstančiais Skandinavijos šalių politikais ir aptariamoms galimybėms jaunuolius laikinai priglausti jų teritorijoje. Tokios derybos nebuvo oficialios, veikiau priminė neoficialų slėpimo galimybių zondavimą. Suomijos URM Politinio departamento direktorius Jaako Kaurinkoski per susitikimus su LR AT pirmininku V. Landsbergiu ir užsienio reikalų ministro pavaduotoju Valdemaru Katkumi, įvykusius 1990 m. lapkričio 28–30 d., pabrėžė, kad „TSRS nėra persekiojamų dėl politinių motyvų žmonių, todėl Suomija nesuteikia ir nesuteiks politinių pabėgėlių statuso emigrantams iš TSRS (ir Lietuvos)“³³. Po 1991 m. sausio įvykių tas pats J. Kaurinkoski jau teigė, kad „situacijai Baltijos šalyse pablogėjus, Suomijos vyriausybė gali šį klausimą svarstyti“³⁴. Bet Suomijos vidaus reikalų ministras buvo pareiškęs, kad „tokie Baltijos jaunuolių prašymai, susiję su vengimu tarnauti tarybinėje kariuomenėje, nėra tas pagrindas, kuriuo remiantis galima būtų suteikti politinį prieglobstį“³⁵. Norvegijos URM Rytų Europos ir TSRS skyriaus vedėjas O. Nordshlettenas 1991 m. balandžio mėn. išdėstė panašias oficialias URM ir vyriausybės nuostatas dėl politinio prieglobsčio suteikimo Lietuvos jaunuoliams, atsisakiusiems tarnauti tarybinėje kariuomenėje: „Kiekvienas atvejis bus nagrinėjamas ir sprendžiamas atskirai, t. y. individualiai. Vienu atveju prieglobsčio prašymo motyvai gali pasirodyti pakankamai svarūs, kitu – ne“³⁶. Taigi jaunuolių, vengiančių tarnybos tarybinėje kariuomenėje, persekiojimo problemą mėginta paversti ir užsienio šalims aktualia politine problema. Tiesa, Lietuvos užsienio reikalų ministerijos pastangos nedavė norimų rezultatų – politinio prieglobsčio suteikimas nebuvo garantuotas visiems to siekusiems asmenims.

Viena iškeltų problemų buvo žalos atlyginimas už tarybinės karinės sistemos naudojamus Lietuvos išteklius: poligonų teritoriją, nuostolius gamtai ir pan. Su šia problema susijęs ir žalos Lietuvos piliečiams, dalyvavusiems Afganistano kare, atlyginimas. Be abejonės, pagal tarybinius įstatymus sąjunginė karinė sistema lietuvių tautos gyvuosius išteklius galėjo naudoti ir naudojo savo nuožiūra. Čia neveikė jokie tarptautinės teisės apribojimai. Pavyzdžiui, Ženevos konvencijoje buvo numatyta, kad jei okupuojama šalis ir nesipriešino, draudžiama jos gyventojus mobilizuoti į okupavusios valstybės karines formuotes³⁷. Tačiau Tarybų Sąjunga nepripažino tarptautinės teisės galiojimo okupuotų Baltijos kraštų piliečiams. Tarptautinės konvencijos šiuo atveju nebuvo kliūtimi.

Lietuvoje 1990 m. nesėkmingai bandžius du kartus organizuoti šaukimus į tarybinę kariuomenę, 1991 m. pavasarį paskelbus eilinį šaukimą į tarybinę kariuomenę Lietuvos teritorijoje, TSRS gynybos ministras Dmitrijus Jazovas galėjo tik konstatuoti, kad ignoruojamas įstatymas „Dėl visuotinės karinės prievolės“. Bet Lietuva šiuo atžvilgiu nebuvo išimtis. Ir Baltijos respublikose, ir Užkaukazėje, ir Ukrainoje su Moldova vyko tie patys procesai: Latvijoje šaukimo į karinę tarnybą planas įvykdytas 10,9 proc. (1991 m. birželio 1 d. duomenimis), Lietuvoje – 4,7 proc., Estijoje – 7,3 proc., Armėnijoje – 0,9 proc., Gruzijoje – 2,1 proc., Moldovoje – 19,9 proc., Ukrainoje – 29,7 proc.³⁸ Susiklosčius tokiai padėčiai, centrinė valdžia ėmėsi priemonių veikti padėtį šalyje sau naudinga linkme. D. Jazovo pirmasis pavaduotojas armijos generolas M. Moisejevas 1991 m. pavasarį *de facto* pripažino „neformalių“ ginkluotų junginių komplektavimą, kaip alternatyvą tarnybai tarybinėje kariuomenėje³⁹. Kita vertus, pareiškęs kariškių pageidavimą gauti piniginę kompensaciją už tarnybą Lietuvos teritorijoje („vengiančių tarnybos sąskaita“), Generalinio štabo vardu pagrasino už šaukimo į ta-

rybinę kariuomenę plano nevykdymą „pasilikti sau teisę imtis visų be išimties priemonių besąlygiškam TSRS Vyriausybės nutarimo [dėl šaukimo į karinę tarnybą. – R. K.] vykdymui“⁴⁰. Bet per metus, Krašto apsaugos departamento direktoriaus Audriaus Butkevičiaus liudijimu, nė vienas jaunuolis, atsisakęs tarnauti tarybinėje armijoje, nebuvo nušautas. Buvo penki ar šeši atvejai, kai mėginta tokius jaunuolius pagauti, ir du ar trys atvejai, kai jie per prievartą nuvesti⁴¹.

Lietuvos piliečių tarnybos tarybinėje kariuomenėje problema iš esmės nebuvo išspręsta iki pat 1991 m. rudens. Nors nuo 1989 m. rudens tarnaujančių tarybinėje kariuomenėje ir pašaukiamų į tarnybą jaunuolių skaičius nuolat mažėjo, tarybinėje kariuomenėje ir toliau buvo sulaikoma tūkstančiai Lietuvos piliečių. 1991 m. rugsėjo mėn. tarybinėje kariuomenėje tebetarnavo 16 tūkst. Lietuvos piliečių, tarp kurių buvo 11 tūkst. lietuvių⁴². Karinę prievolę ir mobilizacijas vykdžiusios institucijos – kariniai komisariatai buvo išformuoti tik 1991 m. spalio pradžioje⁴³.

LIETUVOS RESPUBLIKOS POZICIJOS OKUPACINĖS KARIUOMENĖS ATŽVILGIU FORMAVIMASIS

Sprendimų paieška 1990 m. 1990 m. vasario 24 d. rinkimuose į Lietuvos Aukščiausiąją Tarybą išrinktiems deputatams buvo suteiktas mandatas atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę. Kovo 11 d. Lietuvos Aukščiausioji Taryba realizuodama šį mandatą paskelbė, kad atkuriamos valstybės suverenios galios – *restitutio in integrum* (buvusio statuso atkūrimas)⁴⁴. LR Aukščiausiosios Tarybai pareiškus, kad „atstatomas 1940 metais svetimos jėgos panaikintas Lietuvos Valstybės suverenių galių vykdymas ir nuo šiol Lietuva vėl yra nepriklausoma valstybė“⁴⁵, Tarybų Sąjungos kariuomenę Lietuvos teritorijoje

kaip okupacinę galėjo įvardyti ir valstybinės įstaigos. Bet Tarybų Sąjunga toliau siekė naudotis Lietuvos teritorija, akvatorija bei oro erdve be reikiamų susitarimų ir stengėsi ignoruoti piliečių valią – daugiau kaip 1,6 mln. parašų dėl kariuomenės išvedimo.

1990 m. kovo 13 d. Lietuvos AT nusiuntė kreipimąsi TSRS prezidentui M. Gorbačioviui, kuriame TSRS kariuomenės buvimą Lietuvoje apibūdino kaip neteisėtą ir pasiūlė derėtis dėl jos išvedimo⁴⁶. Lietuvos pozicija buvo grindžiama galiojančiomis tarptautinės teisės nuostatomis, bet dar nebuvo susiformavusi nuostata, kad tai yra absoliuti ir besąlygiška TSRS tarptautinė teisinė pareiga, išplaukianti iš įvykdyto tarptautinės teisės pažeidimo.

1990 m. kovo 15 d. TSRS trečiasis neeilinis liaudies deputatų suvažiavimas priėmė nutarimą dėl Lietuvos tarptautinio ir vidaus statuso: Lietuvos kaip „TSRS respublikos“ apibūdinimas jame atspindėjo Maskvos poziciją. Lietuva savo poziciją grindė tarptautinės teisės normomis, kad teritorijos aneksavimas jėga nesuteikia juridinės teisės į tą teritoriją, ir „Respublikos nepriklausomybės atkūrimo remiantis de jure tęstinumu nuo 1940 m.“⁴⁷ Teisiniu atžvilgiu Lietuva niekada nebuvo TSRS teritorijos dalimi ir 1977 m. TSRS konstitucija bei kiti tarybiniai įstatymai neturėjo juridinio pagrindo Lietuvos teritorijoje. Numatomas karinių pajėgų panaudojimas Lietuvoje („karinių pajėgų pastangos kliudyti įgyvendinti Lietuvos įstatymus“⁴⁸) taip pat buvo traktuojamas kaip tarptautinės teisės pažeidimas (Suvienytųjų Nacijų Chartijos 2(4) straipsnio, Tarptautinės sutarties dėl žmogaus teisių, 1928 m. Bendrosios sutarties dėl atsisakymo nuo karų, SNO 1974 m. Deklaracijos dėl agresijos apibrėžimo ir SNO Generalinės Asamblėjos 1970 m. Deklaracijos dėl agresijos apibrėžimo bei SNO Generalinės Asamblėjos 1970 m. Deklaracijos dėl tarptautinių įstatymų principų, apibūdinančių draugiškus ryšius ir bendradar-

biavimą tarp valstybių). Ir šį kartą nebuvo iškeltas išankstinis kariuomenės išvedimo reikalavimas. Priešingai, pabrėžtas ketinimas pradėti derybas nenustatant jokių išankstinių sąlygų tokioms deryboms⁴⁹. Vis dėlto Lietuvos politinis sprendimas teisiškai neapibrėžto statuso kariuomenę pavadinti „kitos valstybės kariuomene“ nulėmė ir galimų derybų su Tarybų Sąjunga kryptį.

Vakarų valstybės, atidžiai sekusios įvykių Lietuvoje poveikį M. Gorbačiovo vidaus ir užsienio politikai, daugiausia siūlė tik moralinę paramą. Tas nuostatas išsakė ir viename pirmųjų susitikimų (1990 m. kovo 22 d.) JAV konsulato Leningrade darbuotojai Jonas R. Purmellis ir Douglas B. Wake: į klausimą apie galimą JAV paramą sunkiu Lietuvai momentu buvo paaiškinta, jog ši parama bus moralinė⁵⁰. Anot tuometinio Lenkijos Seimo užsienio reikalų komisijos pirmininko B. Geremeko, „viešojo JAV nuomonė nėra Lietuvos naudai, ten vis „saugomas“ M. Gorbačiovas“⁵¹.

Buvo numatyta, kad pagrindiniais galimų derybų objektais bus „kariuomenė, nuosavybė, pilietybė, ekonomikos klausimai (blokada, ryšiai, etc.); ryšių (transporto), Karaliaučiaus srities klausimas (tranzitas, srities statusas); uostų problema; TSRS piliečių statusas; dviguba pilietybė; sienų klausimas“⁵². Pirmiausia numatyta svarstyti kariuomenės klausimą. Aukščiausiosios Tarybos Užsienio reikalų komisijoje (toliau – URK) svarstytos ir nuolaidos prasidėjus blokada (Česlovas Juršėnas siūlė aptarti nuolaidas trimis aspektais: laikini pažymėjimai, tarnyba armijoje ir TSKP nuosavybė⁵³), taip pat armijos klausimas. Vakarų valstybėse gana plačiai diskutuotas M. Gorbačiovo ateities klausimas, pertvarkos šalininkų ir konservatorių, Gorbačiovo ir armijos santykių problemos iš dalies buvo analizuojamos ir Lietuvos politiniuose sluoksniuose. Svarstyti modeliai: „Mes galim kai kur naudotis ir TSRS įstatymais ir struktūromis, bet tik savo valia ir savo patvirtin-

tus“ (iš Nijolės Oželytės kalbos), „savo nutarimų mes atšaukti negalime, bet galime priimti naujus, leidžiančius laikinai įsigaliooti kai kurioms TSRS nuostatoms“ (Gediminas Šerkšnys), „mūsų pasiruošimą „uždubliuoti Maskvos įstatymus“ irgi reikėtų pateikti kaip derybų objektą“⁵⁴ (Albinas Januška) ir pan. Tai rodė, jog dar nebuvo suformuota nuosekli, tvirta ir nekintama pozicija dėl kariuomenės statuso. Praėjus keliems mėnesiams V. Landsbergis konstatavo, kad „yra 5 užsienio politikos [...]. Nėra koordinacijos nei vieningos taktikos [...]. Tarpusavio informacija kenksmingai vėluoja; Landsbergis neturi ryšio su URK, Prunskienė su URM“⁵⁵.

Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos uždame posėdyje 1990 m. gegužės 16 d. svarstant politinę padėtį ir pasiūlymą laikinai pristabdyti kai kurių AT sprendimų įgyvendinimą, pirmą kartą buvo pavartota „pereinamojo laikotarpio“ sąvoka⁵⁶. Anot V. Landsbergio, „pirmą kartą oficialiame dokumente kalbame apie garantijas einant į derybas ir pereinamąjį laikotarpį, per kurį ne iš karto atgausime visas nepriklausomos valstybės valdžios vykdymo funkcijas“⁵⁷. Buvo suformuluoti pasiūlymai ieškoti išeities opiausiu ir skaudžiausiu klausimu – dėl šaukimo į tarybinę armiją. Problemą tuomet kelti spręsti įvairiais būdais: ir laikinai susitariant dėl tarnybos Lietuvos teritorijoje, ir įvedant savanorišką karinę tarnybą ar alternatyvią karinę tarnybą. Lietuvai įsipareigojant pereinamuoju laikotarpiu palikti TSRS karines bazines savo teritorijoje, deputatas Albertas Šimėnas pasiūlė sudaryti su TSRS ekonominę ir karinę sutartį (mainais už nepriklausomybės pripažinimą) ir netgi Lietuvai įstoti į Varšuvos sutarties paktą⁵⁸. Tačiau Tarybų Sąjungos politinė vadovybė tuomet nesiekė spręsti prieštaravimų derybomis ir derybos dėl „pereinamojo laikotarpio“ (Lietuvai atgaunant nepriklausomos valstybės valdžios vykdymo funkcijas) taip ir neprasidėjo. Neprasidėjo jos ir 1990 m. rugpjūčio 7 d.

Lietuvos Respublikos AT patvirtinus derybų su TSRS tikslus: „Susitarti su TSRS dėl ginkluotųjų pajėgų išvedimo iš Lietuvos Respublikos teritorijos terminų ir etapų“⁵⁹.

Buvo stengiamasi armijos problemą svarstyti kartu su Latvijos ir Estijos atstovais, formuojant kiek įmanoma vieningesnę poziciją. 1990 m. gegužės 28–29 d. Vilniuje įvykusiame Estijos, Latvijos ir Lietuvos Respublikų Aukščiausiųjų Tarybų Užsienio reikalų komisijų konsultaciniame pasitarime nutarta, kad TSRS ginkluotųjų pajėgų buvimas Baltijos valstybių teritorijose, teritorijų neliečiamybė ir sienų klausimas, TSRS piliečio statusas bus sprendžiami suderinus pozicijas ir po konsultacijų⁶⁰. Pagaliau 1990 m. birželio 30 d. buvo priimta Baltijos Valstybių Tarybos deklaracija dėl valstybinės nepriklausomybės, joje pažymėta, kad TSRS konstitucija (kartu ir karo prievolės įstatymas) neveikia Baltijos valstybių teritorijoje, ir paraginta pradėti tarpvalstybines derybas⁶¹.

Tarybinės kariuomenės buvimas Lietuvos teritorijoje turėjo didelį poveikį užsienio politikos programos formavimui. Siūlymai užfiksuoti valstybės neutralitetą (numatyta ir Sąjūdžio rinkiminėje programoje kaip būdas atsikratyti tarybinės kariuomenės) buvo susiję su TSRS armijos problema⁶². Lietuvos teritorijoje dar kurį laiką gali likti „TSRS karinės bazės“⁶³, – teigė URK narė N. Oželytė. Anot A. Saudargo, neutralitetą „Sąjūdžio laikais populiariau. Rinkiminei programai tatau tiko, o kas liečia užsienio politiką – karinės bazės kurį laiką neišvengiamai pasiliks Lietuvoje, ir tiesiogiai iš karto deklaruoti neutralitetą neišeina“⁶⁴. V. Landsbergis neutraliteto siekimą apibrėžė kaip tikslą, kuris yra „mūsų visos politinės ideologijos dalis [...], kuris dar nėra rytdienos tikslas, nes jis rytoj dar nebus realus“⁶⁵. Toliau svarstant vyriausybės nuostatas užsienio politikos srityje ryškėjo, kad realūs santykiai su TSRS kariuomene aiškiai nebus formuluojami. Vis labiau internacionalizuojant Lietuvos padėtį

AT URK siūlė jungtis prie Helsinkio-2 proceso – prisijungti prie tarptautinių aktų, skelbiančių nebranduolinę zoną⁶⁶.

Tarybų Sąjunga siekė išlaikyti nepakitusį kariuomenės statusą, tuo pat metu iš tokių pačių pozicijų vertino ir Lietuvos valdžios veiksmus – Respublika laikoma vieningos sąjunginės valstybės dalimi, bet kokie priimami sąjunginiams įstatymams prieštaraujantys teisiniai aktai *a priori* laikomi niekiniais. Todėl TSRS vadovybė vengė pradėti tikras derybas dėl okupacinės kariuomenės pasitraukimo. Nesant aiškaus okupacinės kariuomenės buvimo statuso atsirasdavo dviprasmybių Lietuvos Respublikos valdžios įstaigų veiksmuose. TSRS gynybos ministerijai pasiūlius visą Kuršių neriją uždaryti užsieniečiams „dėl TSRS interesų“ (nors visoje TSRS buvo numatyta uždaryti teritorijų dalį sumažinti nuo 12 iki 6,3 proc., arba iki 1,41 mln. km)⁶⁷, Valstybės saugumo departamente buvo parengtas vyriausybės atsakymas, kuriame pasiūlyti trys sprendimo būdai: 1) suverenios valstybės teritorijos režimą svarstyti dvišalės derybose; 2) neįrašyti Kuršių nerijos į užsieniečiams uždarytų teritorijų sąrašą; 3) galima derėtis dėl sutarties, kurioje būtų numatytas atlyginimas nuostolių dėl valiutinių pajamų netekimo⁶⁸.

Pasirengimas deryboms 1991 m. Nuo 1991 m. sausio mėn. Lietuva pradėjo gauti didesnę tarptautinę paramą. Pirmiausia pažymėtina kitų Baltijos valstybių ir Boriso Jelcino vyriausybės parama. 1991 m. sausio 13 d. Taline B. Jelcinas kartu su Baltijos valstybių vadovais pasirašė pareiškimą, kuriame šalys ne tik pripažino viena kitos suverenitetą, bet ir pasmerkė „ginkluotos prievartos veiksmus prieš Baltijos valstybių savarankiškumą ir jų taikius gyventojus“⁶⁹. Žinoma, tai nekeitė TSRS kariuomenės statuso, bet labiau varžė jos veiksmus, kuriuos tarptautinė bendruomenė įvertindavo kaip žmogaus teisių laužymą. Buvo svarbi ir

Skandinavijos šalių parama. Pavyzdžiui, Norvegijos premjerui O. Syse po Kovo 11-osios įvertinus TSRS kariškių veiksmus (pirmąjį bandymą užgrobti Spaudos rūmus) kaip „nusikalstamus ir neapgalvotus“, 1991 m. sausio 7 d. Norvegijos užsienio reikalų ministras TSRS pasiuntiniui išreiškė susirūpinimą dėl kariuomenės perkėlimo į Pabaltijį, sausio 13 d. Norvegijos premjerė laiške M. Gorbačioviui pasmerkė prievartos akcijas Lietuvoje, vasario 7 d. užsienio reikalų ministras Hr. Thorvaldas Stoltenbergas 47-ojoje Žmogaus teisių komisijos sesijoje Ženevoje teigė, kad „niekas negali pateisinti brutalios karinės jėgos panaudojimo prieš beginklius žmones“⁷⁰. Pagaliau prie pozicijos suformulavimo prisidėjo ir aiškiai išsakoma Lietuvos pozicija apie destabilizuojantį tarybinių karinių pajėgų vaidmenį: „Grubus karinis įsikišimas, politinės sistemos suardymas jėga būtų tolygūs Lietuvos okupacijai su visomis iš to išplaukiančiomis vidinėmis ir tarptautinėmis pasekmėmis“⁷¹. Po sausio įvykių V. Landsbergis uždaramame AT posėdyje dar tiksliau apibrėžė karinių struktūrų vaidmenį Lietuvoje, jeigu būtų paskelbta apie „prezidentinio valdymo“ įvedimą: „Lietuvai negresia joks prezidentinis valdymas“, „tas valdymas yra karinis okupacinis“⁷².

Nors derybos su Tarybų Sąjunga ir nevyko, vis dėlto buvo formuluojamos šalių pozicijos. 1991 m. pavasarį tokią poziciją suformulavo V. Landsbergis savo memorandume M. Gorbačioviui „Dėl būtinumo atstatyti Lietuvos Respublikos ir Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungos teisinius tarpvalstybinius santykius“⁷³. Lietuvos suverenumo visiškasis atkūrimas ir pripažinimas buvo siejamas su Tarybų Sąjungos siekiu tapti teisine valstybe ir grįžimu „prie tarybinės užsienio politikos teisinių principų“⁷⁴. Tačiau Tarybų Sąjunga Lietuvos suvereniteto siekį traktavo kaip šalies vidaus problemą, o Lietuva suvereniteto atkūrimą laikė regionine Europos problema, kurią siejo su 1940 m. nutrauktų

teisinių santykių atkūrimu. Siekdama konstruktyvių derybų Lietuva numatė tokių derybų tikslą: „Tikslas turėtų būti politinės sutarties dėl atkūrimo lygiateisių geros kaimynystės tarpvalstybinių santykių, pagrįstų visuotinai pripažintais tarptautinės teisės principais [...]; jų tikslas – kad TSR Sąjunga iš naujo pripažintų Lietuvos Respublikos nepriklausomybę“⁷⁵. Numatomose derybose ketinta svarstyti ir karinę problematiką. Siekta, kad „politines, taikias, parlamentines priemones“ taikančiai Lietuvai nebūtų taikomas karinis spaudimas, „kad TSR Sąjungos vadovybė paskelbtų, jog iš principo atsisako naudoti jėgą ir ja grasinti, tuo sudarydama normalias politines sąlygas TSR Sąjungos ir Lietuvos Respublikos deryboms“⁷⁶.

Norint pabrėžti Lietuvos suverenumą realizuojant tarptautinės teisės aktus, buvo įgyvendintos 1990 m. rudenį duotos AT URK rekomendacijos jungtis prie tarptautinių sutarčių – 1991 m. birželio 25 d. Aukščiausioji Taryba nutarė prisijungti prie 1968 m. Sutarties dėl branduolinio ginklo neplatavimo⁷⁷. Taip buvo stengiamasi suartėti su Europa, atsiliepiant į jai aktualios problemos sprendimą – branduolinio ginklo pašalinimą iš Baltijos teritorijos (beje, tokia galimybė buvo aptarta dar Kazimieros Prunskienės ir Romualdo Ozolo pokalbyje su Lenkijos Senato vicemaršalka A. Wielowieyskiu 1990 m. birželio 12 d.⁷⁸). Bet reikšmingiausiu Lietuvos laimėjimu įtvirtinant ateičiai svarbias principines tarpvalstybinių santykių nuostatas tapo 1991 m. liepos 29 d. pasirašyta Lietuvos Respublikos ir Rusijos Federacijos sutartis dėl tarpvalstybinių santykių pagrindų. Preambulėje įtvirtinta nuostata, kad „TSR Sąjungai pašalinus Lietuvos suverenitetą pažeidžiančias 1940 metų aneksijos pasekmes, bus sudarytos papildomos susitariančių Aukštųjų Susitariančiųjų Šalių ir jų tautų tarpusavio pasitikėjimo sąlygos“⁷⁹. Atsirado didesnės galimybės pasiekti, kad ateityje okupacinė kariuomenė iš Lietuvos pasitrauktų, nes tuo me-

tu ne Rusija, o Tarybų Sąjunga tebebuvo visavertis tarptautinių santykių subjektas.

Nors ir ilgai vyko procesas, kurio metu derinta įvairių valdžios grandžių santykių su tarybine armija politika, iki 1991 m. rudens buvo susitaikoma su realybe – okupacinė kariuomenė toliau liko Lietuvoje. Net atsisakius buvusios kariškių lengvatų ir socialinio aprūpinimo sistemos, nevykdant karinės prievolės ir mobilizacinių įstatymų, teko susitaisyti ir su faktu, jog ir toliau tūkstančiai Lietuvos jaunuolių tarnavo toje kariuomenėje. Lietuvos pastangos pradėti derybas su Tarybų Sąjungos vyriausybe nebuvo sėkmingos, nes TSRS neketino nutraukti Lietuvos okupacijos.

Po 1991 m. rugpjūčio pučo prasidėjus Lietuvos Respublikos tarptautinio pripažinimo procesui, Lietuva pasistengė kuo greičiau suteikti tarybinei kariuomenei „išvedamos kariuomenės“ statusą. Tam pasiekti susiformavo palankios sąlygos. Tarybų Sąjungai pripažinus Lietuvos nepriklausomybę, sąjunginė valdžia nusprendė derėtis su Lietuva ir dėl karinių reikalų⁸⁰. 1991 m. rugpjūčio 27 d. LR Aukščiausioji Taryba priėmė nutarimą „Dėl visiško TSRS ginkluotųjų pajėgų išvedimo iš Lietuvos Respublikos“⁸¹. Tarybų Sąjungos gynybos ministerija jau rugsėjo pradžioje parengė projektus dokumentų, kuriais norėta nustatyti TSRS ginkluotųjų pajėgų „laikino buvimo“ respublikos teritorijoje statusą⁸². Atrodo, kad kariškiai Lietuvos dar nenorėjo pripažinti kaip lygiavertės partnerės ir projektus numatė tik „suderinti“ su Lietuva. Bet jau 1991 m. rugsėjo 10 d. Maskvoje Baltijos šalių vyriausybių atstovai susitiko su TSRS gynybos ministru J. Šapošnikovu ir aptarė kariuomenės išvedimo terminus. Rusija iškėlė naują sąlygą – kariuomenės išvedimo pradžios Baltijos šalyse galima tikėtis tik po to, kai ji bus išvesta iš kitų Rytų Europos valstybių, t. y. ne anksčiau kaip 1994 m.⁸³

Pirmiausia reikėjo išspręsti Lietuvos piliečių tarnybos tarybinėje kariuomenėje

klausimą. 1991 m. rugpjūčio pabaigoje Lietuvos Respublikos vyriausybė kreipėsi į tarybinėje kariuomenėje tarnaujančius Lietuvos jaunuolius prašydama savavališkai nepasitraukti iš karinių dalinių, kol nebus atitinkamo TSRS gynybos ministro įsakymo⁸⁴. Baltijos respublikų politinės pastangos davė rezultatą: remdamasis TSRS prezidento 1991 m. rugsėjo 19 d. įsaku TSRS gynybos ministras rugsėjo 24 d. paskelbė įsakymą „Dėl piliečių, pašauktų Lietuvos, Latvijos, Estijos teritorijose ir tarnaujančių tikrąją karinę tarnybą, paleidimo iš TSRS ginkluotųjų pajėgų“. V. Landsbergis ir TSRS gynybos ministras J. Šapošnikovas sutarė demobilizaciją įvykdyti per dvi savaites⁸⁵. 16 tūkst. Lietuvos jaunuolių paleista į namus spalio mėn.⁸⁶ Problema, iškelta 1988 m. siekiant, kad jaunuoliai tarnybą atliktų Lietuvos teritorijoje esančiuose kariniuose daliniuose (tikintis, jog tai padės išvengti nestatutinių santykių ir tarnybos „karštuose taškuose“), ir po 1990 m. kovo 11-osios peraugusi į neteisėto Lietuvos jaunuolių šaukimo tarnauti tarybinėje okupacinėje kariuomenėje boikotą, buvo galutinai išspręsta tik 1991 m. spalio mėn. Bet ir po to TSRS gynybos ministerija dar iš inercijos mėgino Lietuvą laikyti sąjunginės karinės infrastruktūros subjektu – spalio 5 d. TSRS gynybos ministras J. Šapošnikovas pasiūlė tartis ne tik dėl kariuomenės statuso, bet ir dėl gynybos biudžeto formavimo principų, eilinio šaukimo į karinę tarnybą bei dėl kariškių tarnybos tvarkos⁸⁷.

1991 m. rudenį AT priėmus nutarimą reikalauti išvesti tarybinę kariuomenę iki metų pabaigos, šis reikalavimas tapo pagrindine užsienio politikos linija. Rengiantis santykių normalizavimui ir tarpvalstybinei sutarčiai, dauguma Tarybų Sąjungai iškeltų klausimų vienaip ar kitaip buvo susiję tik su armijos problemomis. Iki prasidedant konsultacijoms dėl derybų objekto siekta gauti aiškius TSRS atsakymus: dėl protokolo apie jėgos nenaudojimą ir nesikišimą į vidaus reikalus

pasirašymo; dėl skubaus kariuomenės išvedimo iš Vilniaus; dėl atsakomybės už bet kokius armijos ir kitų, neteisėtų ir nelegalių jos likučių veiksmus Lietuvoje; dėl žinių apie Lietuvoje dislokuotą ir po teritoriją vežiojamą branduolinį ir cheminį ginklą; dėl kariuomenės skaičiaus Lietuvoje paskelbimo; atsakymus, kada TSRS priims skubų sprendimą dėl armijos išvedimo ir kodėl dabar neišveža karinės technikos iš Lietuvos⁸⁸.

1991 m. spalio 5 d. Baltijos Valstybių Tarybos posėdyje koordinuojant užsienio politiką buvo priimti svarbūs dokumentai dėl nedelsiamo TSRS kariuomenės išvedimo iš Lietuvos, Latvijos ir Estijos. Juose išdėstyti konkretūs reikalavimai Tarybų Sąjungai dėl armijos išvedimo, karinių struktūrų panaikinimo, išvedamos kariuomenės socialinių problemų sprendimo⁸⁹. Tačiau svarstant šiuos dokumentus šalių nuomonės skyrėsi. Lietuva buvo parengusi savo dokumento projektą „Dėl Sovietų kariuomenės Baltijos valstybėse nebuvimo“, Latvija – „Dėl TSRS armijos išvedimo“. Lietuvos delegacija, vadovaujama V. Landsbergio, laikėsi nuostatos, kad tarybinės kariuomenės padėtis Baltijos valstybėse negali būti derybų objektu, jos buvimas yra nelegalus ir derybos tik legalizuotų TSRS armijos buvimą. Armijos išvedimas turi prasidėti tuoj pat ir tęstis ne ilgiau kaip iki metų pabaigos. Latvijos atstovų nuomone, tarybinės armijos statuso klausimas gali būti derybų objektu ir būtina nustatyti realų išvedimo terminą. Anatolijus Gorbunovas pasiūlė dvejus metus, Gediminas Vagnorius – nustatyti visiško kariuomenės išvedimo terminą iki 1993 m. Estų delegacija taip pat pritarė latvių variantui. Estijos ministras pirmininkas Edgaras Savisaaras jau buvo sudaręs sutartį su TSRS gynybos ministerija iki lapkričio 3 d. nustatyti kariuomenės išvedimo grafiką, uždrausti visus kariuomenės judėjimus be Estijos vyriausybės leidimo, visus karinius manevrus, pradėti inventorizuoti kariuomenės valdomus objek-

tus. Nors V. Landsbergis priekaištavo estams, kad jie rengiasi įteisinti tarybinės armijos statusą⁹⁰, vis dėlto buvo sutarta laikytis suderintų išvedimo principų: neleisti karinių dalinių papildymo šaukiamaisiais, išvesti kariuomenę iš sostinių (iki 1991 m. gruodžio 1 d.), neleisti išformuoti karinių dalinių vietose ir derėtis dėl socialinių garantijų kariškiams, nesiejant to su išvedimo procesu⁹¹, reikalauti Pabaltijo karinės apygardos ir jos struktūrų panaikinimo Baltijos valstybių teritorijose⁹², palikti Baltijos šalių gynybos pajėgoms kurti ginklų ir karinės technikos, atsižvelgiant į 1940 m. užgrobtą karinį turtą⁹³.

Lietuva siekė ne tik eliminuoti tarybinę kariuomenę Lietuvoje, bet ir susilpninti jos karinį buvimą kaimyninėse teritorijose. Nors remdamasi vadinamojo „vakuumo“, arba saugumo sistemos Europoje išbalansavimo, problemos atsiradimu Tarybų Sąjunga nedavė oficialaus sutikimo išvesti kariuomenę, problema buvo aptariama gana aktyviai remiantis Baltijos valstybių nepriklausomybės pripažinimu ir tarybinių respublikų suvereniteto deklaracijomis. Lietuva 1991 m. spalio 24 d. derybose su Baltarusija aptarė karinio saugumo linijos įvedimą; ta linija maždaug atitiko Lietuvos ir TSRS 1920 m. sutartį; į vakarus nuo jos negalėjo būti dislokuojami jokie TSRS ginkluotųjų pajėgų daliniai⁹⁴. Siekta, kad iš Lietuvos išvedamos divizijos nebūtų dislokuojamos šalia Lietuvos sienos. Tuo metu gauti S. Šuškevičiaus patikrinimai, kad „Baltarusija sieks visiško SSSR kariuomenės išvedimo iš savo teritorijos. Ji galėtų suformuluoti šį reikalavimą taip, kad pirmiausia kariuomenė būtų išvedama iš šalia Lietuvos sienos esančių dislokacijos vietų“⁹⁵. Baltarusijai pasiskelbus neutralia valstybe, ši galimybė atrodė reali.

Net ir pripažinus Lietuvos nepriklausomybę, Lietuvoje dar nebuvo įtvirtintų nuoseklių nuostatų Tarybų Sąjungos kariuomenės atžvilgiu: perimti išvedamos kariuomenės struktūras ar ne, leisti likti daliai tarybi-

nių karininkų ar ne ir t. t. Ko gero, silpniausiai tos nuostatos buvo suformuluotos pačioje Aukščiausiojoje Taryboje. Net 1991 m. gruodžio 2 d. Krašto apsaugos ir vidaus reikalų komisija svarstė Nikolajaus Medvedevo pateiktą faktą: ar galėtų priešlėktuvinės apsaugos karininkų grupė, prasidėjus armijos iškėlimui iš Pabaltijo, pati spręsti savo likimą, t. y. išvykti iš Pabaltijo arba prisiekti iš naujo ir saugoti Sniečkaus, Ignalinos, Vilniaus miestų oro erdvę. Saulius Pečeliūnas pasiūlė nustatyti, kiek ir kokių tarybinės armijos struktūrų reikės perimti, kad jų nereikėtų kurti iš naujo⁹⁶. Bet galiausiai suformuota nuostata, kad negalima pretenduoti į dalį karinio turto, remiantis dalies teisių į tarybinės armijos turtą perėmimu, nes tai paneigtų jos okupacinį statusą⁹⁷. Jokių teisių perėmimo santykių tarp Lietuvos ir TSRS negalėjo būti.

Svarstyta kita galimybė – išsiderėti nuostolių kompensavimą ir gauti kompensaciją ginklais už 1940 m. įvykdytą Lietuvos kariuomenės sunaikinimą (apskaičiuota, kad 1940 m. buvo nusavinta Lietuvos kariuomenės ginkluotės ir karinio turto už 735,2 mln. dol.⁹⁸). Tokios rekomendacijos gautos ir iš Vengrijos užsienio reikalų ministerijos III Europos teritorinio departamento darbuotojo F. Kontra. Tarybų Sąjungai pareikalavus kompensacijos už paliktus karinius aerodromus ir nekilnojamąjį turtą, o Vengrijai pateikus sąskaitą už padarytą ekologinę žalą, galiausiai „Vengrija pasiūlė priimti „nulinį“ variantą, t. y. paliekamų karinių objektų vertę prilyginti ekologinei žalai“⁹⁹. Bet pagal tarptautinės teisės nuostatas Lietuvos Respublikos nuosavybės teisės į nekilnojamąjį turtą Lietuvos teritorijoje buvo neginčijamos ir negalėjo būti derybų ar susitarimų objektu (šios nuostatos ir laikėsi Lietuvos delegacija 1992 m. derybose su Rusija)¹⁰⁰. Lietuva 1991 m. lapkričio 28 d. išleido įstatymą, kuriuo nustatė, kad TSRS kariuomenės naudojami pastatai ir statiniai priklauso Lietuvos

respublikai¹⁰¹. Tik vėliau, svetimai kariuomenei jau pasitraukus iš Lietuvos teritorijos, buvo nustatyta, kad TSRS kariuomenė paliko turto (panaudojamo Lietuvos ūkio ar jos kariuomenės poreikiams) už 716 mln. dol., o ekologinė žala siekė 1,78 mlrd. dol.¹⁰² Padaryta didžiulė žala Lietuvos valstybei, jos piliečiams, gamtai, ūkiui ir kultūrai buvo tiesioginis Tarybų Sąjungos įvykdytos okupacijos ir aneksijos padarinys per okupacinės kariuomenės 50 metų trukusį buvimą Lietuvos teritorijoje. Formavosi Lietuvos siekis derybose išspręsti ir žalos atlyginimo klausimus. Pozicija buvo pagrįsta tarptautinės teisės nuostatomis – pagal 1974 m. Valstybių ekonominių teisių ir pareigų chartijos 16 straipsnį „visos valstybės turi pareigą likviduoti visas išorinės agresijos, okupacijos ir viešpatavimo formas ir iš jų atsiradusias ekonomines ir socialines pasekmes [...], visiškai kompensuoti naudojimąsi šių šalių, teritorijų ir tautų ištekliais bei jų sumažėjimą ar jiems padarytą žalą“¹⁰³. Tai reiškia, kad tarptautinę teisę pažeidusi šalis privalo atstatyti *status quo ante* (buvusią padėtį), o jei tai neįmanoma, nukentėjusiai šaliai turi suteikti teisingą kompensaciją (*equitable compensation*)¹⁰⁴.

Formavosi ir okupacinės kariuomenės išvedimo koncepcija, kurios išraiška buvo minėtas Baltijos Valstybių Tarybos nutarimas. Baltijos valstybės toliau laikėsi principinės nuostatos, kad „buvusios Sovietų Armijos karinės dalys, dislokuotos 3-ose Baltijos valstybėse, turi okupacinės armijos statusą“¹⁰⁵ ir jos išvedimo negalima sieti su socialinių problemų sprendimu. Tačiau Rusija nesutiko tarybinės armijos Baltijos šalyse pripažinti kaip okupacinės kariuomenės ir siekė politinį sprendimą išvesti kariuomenę sieti su socialinių garantijų suteikimu kariškiams¹⁰⁶. Lietuvos užsienio reikalų ministras A. Saudargas pokalbyje su Italijos ambasadoriumi Lietuvai F. Temesta 1991 m. lapkričio 8 d. trumpai apibrėžė pagrindinę Lietuvos nuostatą dėl tarybinės kariuomenės: „Lietuva jokio-

mis sutartimis nelegalizuos sovietų kariuomenės bazavimo Lietuvoje ir jos politika šiuo klausimu lieka nepakitus: kuo greičiau išvesti okupacinę kariuomenę iš Lietuvos teritorijos. Neapibrėžta jokių juridiniu reglamentu sovietų kariuomenė yra didžiausias Lietuvos politinės įtampos šaltinis“¹⁰⁷. Lietuvos nacionalinio saugumo politika dar tik formavosi, bet svarbiausiu nacionalinio saugumo užtikrinimo principu laikytas pagrindinio politinės padėties destabilizavimo židinio pašalinimas – svetimos kariuomenės išvedimas¹⁰⁸. Tačiau derybos su Tarybų Sąjunga taip ir neprasidėjo – TSRS kaip tarptautinių santykių subjektas nustojo egzistuoti 1991 m. gruodžio 24 d., o Rusija pasiskelbė TSRS teisių ir pareigų tęsėja.

Per pusantrų metų susiformavo gana nuosekli pozicija dėl tarybinės kariuomenės buvimo Lietuvoje – siekta išvengti bet kokio okupacinės kariuomenės buvimo legalizavimo, pagrindžiant tuo, kad teisiškai Lietuvos Respublika niekada nebuvo TSRS teritorijos dalimi ir TSRS įstatymai neturėjo juridinio pagrindo Lietuvos teritorijoje. Bet kokie tarybinės kariuomenės veiksmai Lietuvoje buvo traktuojami kaip okupacinės kariuomenės veiksmai ir kaip tarptautinės teisės pažeidimas. Lietuvos politinis sprendimas teisiškai neapibrėžto statuso kariuomenę pavadinti „kitos valstybės kariuomene“ nulėmė 1990–1991 m. siūlytų derybų su Tarybų Sąjunga kryptį. Kariuomenės buvimo Lietuvoje statusas buvo pagrįstas tik Tarybų Sąjungos įstatymais. Tarptautinė teisė nepripažino ir jokios „įgijimo senaties“ – teisės pažeidimas (Lietuvos okupacija) negalėjo sukurti Tarybų Sąjungai jokių teisių Lietuvos atžvilgiu: *ex injuria ius non oritur* (iš neteisėtumo teisė negimsta)¹⁰⁹. Tai lietė ir nekilnojamąjį turtą, kurį Lietuvos teritorijoje valdė ar sukūrė okupacinė kariuomenė. Tebuvo vienas būdas pagal tarptautinės teisės nuostatas likviduoti vieną pagrindinių okupacijos ir aneksijos padarinių – išvesti okupacinę ka-

riuomenę iš Lietuvos, kurios piliečiai nepageidavo legalizuoti šios kariuomenės faktinio buvimo.

Svetimos kariuomenės išvedimo iš Lietuvos teritorijos problema iš esmės buvo išspręsta 1992–1993 m., bet išliko okupacinės kariuomenės padarytos žalos atlyginimo problema. Pastarosios sprendimas tiesiogiai priklauso ir nuo suinteresuotų šalių požiūrio į tarptautinę teisę, ir nuo skirtingų požiūrių į XX amžiuje vykusius istorinius procesus.

IŠVADOS

Po 1990 m. kovo 11-osios įvardijus tarybinės kariuomenės buvimą Lietuvoje kaip neteisėtą, priimami politiniai sprendimai ne iš karto, bet nuosekliai keitė tarybinės kariuomenės ir jos organizacijų realią padėtį bei galimybes. Aktyvus okupacinės kariuomenės kišimasis į vidaus politinius įvykius veikė Lietuvos vidaus politinės situacijos raidą ir kariuomenė tapo vienu svarbiausių vidaus politinės padėties destabilizavimo veiksmų. Tarybinės kariuomenės buvimas Lietuvos teritorijoje darė didelę įtaką užsienio politikos programos formavimui.

Nuorodos

¹ V. Landsbergio 1991 m. balandžio 20 d. memorandumas M. Gorbačioviui „Dėl būtinumo atstatyti Lietuvos Respublikos ir Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungos teisinius tarpvalstybinius santykius“, Lietuvos Respublikos Seimo archyvas (toliau – LRSA), dokumentų fondas (nenumeruotas), l. 3.

² Ibid., l. 2.

³ Д. А. Лебер, „Юридические последствия пакта Молотова–Рибентропа для стран Балтии“, *Даугава*, Рига, 2003, № 1, с. 115.

⁴ Č. V. Stankevičius, *Derybos su Rusija dėl kariuomenės išvedimo iš Lietuvos*, V., 2002, p. 14.

⁵ Z. Butkus, *SSRS intrigos Baltijos šalyse 1920–1940*, Kaunas, 1998, p. 16–20; A. Anušauskas, „Lietuvos okupavimas 1940 m. birželio 15–18 d.“, *Karo archyvas*, 1997, Nr. XIV, p. 177–181; *Lietuvos*

1990–1991 m. susiformavo gana nuosekli pozicija tarybinės kariuomenės statuso atžvilgiu – siekta išvengti bet kokio okupacinės kariuomenės buvimo legalizavimo. Kariuomenės buvimo Lietuvoje statusas buvo pagrįstas tik Tarybų Sąjungos įstatymais. Bet kokie tarybinės kariuomenės veiksmai Lietuvoje buvo traktuojami kaip okupacinės kariuomenės veiksmai ir kaip tarptautinės teisės pažeidimas. Nors ir ilgai vyko procesas, kurio metu buvo derinama įvairių valdžios grandžių santykių su tarybine kariuomene politika, iki 1991 m. rudens buvo susitaikoma su realybe – okupacinė kariuomenė toliau liko Lietuvoje.

Net atsisakius buvusios kariškių lengvųjų bei socialinio aprūpinimo sistemos, nevykdant karinės prievolės ir mobilizacinių įstatymų, teko susitaikyti ir su faktu, jog ir toliau tūkstančiai Lietuvos jaunuolių tarnavo toje kariuomenėje. Tik 1991 m. rudenį buvo patvirtintas TSRS kariuomenės, kaip „išvedamos kariuomenės“, statusas. Principinės nuostatos vieningai patvirtintos 1991 m. rudenį visų trijų Baltijos valstybių: tarybinės karinės dalys turi okupacinės armijos statusą ir jos išvedimo negalima sieti su socialinių problemų sprendimu.

okupacija ir aneksija: Dokumentų rinkinys, V., 1993, p. 9–19, 125–146, 265–267, 286; J. Matusevičius, „1940–1941 metai: armija išvaduotoja Lietuvoje“, *Karo archyvas*, Nr. XIV, p. 182–196.

⁶ Z. Butkus, op. cit., p. 16–18.

⁷ Č. V. Stankevičius, op. cit., p. 25–26.

⁸ A. Anušauskas, B. Burauskaitė, *Baltijos laisvė – Europos atsakomybė*, V., 2002, p. 40, 45.

⁹ D. Žalimas, *Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimas: pagrindiniai klausimai pagal tarptautinę teisę*, V., 1997; to paties, *Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. kovo 11 d. tarptautiniai teisiniai pagrindai ir pasekmės*, daktaro disertacija, V., 2001.

¹⁰ Д. А. Лебер, op. cit., с. 107–164.

¹¹ Č. V. Stankevičius, op. cit.

¹² „Visuomeninio moterų judėjimo 1989 m. rugpjūčio 10 d. atviras laiškas LTSR AT“, *Kauno aidas*, 1989, rugsėjo 7, Nr. 22.

- ¹³ Č. V. Stankevičius, op. cit., p. 26.
- ¹⁴ „Lietuvos demokratų partijos 1989 m. spalio 7 d. pareiškimas“, *Vasario 16*, 1989, lapkričio 29.
- ¹⁵ „IX Sąjūdžio Seimo sesija, 1989 m. lapkričio 12 d.“, *Kauno aidas*, 1989, lapkričio 15, Nr. 26.
- ¹⁶ „Karo veterano Vytauto Dėno atviras laiškas LTSR AT ir TSRS liaudies deputatui K. Motiekai“, *Darbininkų balsas*, 1989, rugsėjo 20.
- ¹⁷ Ibid.
- ¹⁸ *Lietuvos laikinosios politinės konsultacinės tarybos 1990 m. vasario 5 d. pareiškimas*.
- ¹⁹ V. Landsbergio 1991 m. balandžio 20 d. memorandumas M. Gorbačioviui, LRSA, dokumentų fondas (nenumeruotas), l. 6–7.
- ²⁰ „Sovietinės armijos kariai rinkimuose nedalyvavo“, *Vasario 16*, 1990, sausio 16–30, Nr. 2(18).
- ²¹ „Sąjūdžio rinkiminė programa“, *Varpo aidas*, 1990, sausio 27.
- ²² Č. V. Stankevičius, op. cit., p. 53.
- ²³ V. Landsbergis, *Sunki laisvė*, trečioji knyga, V., 2000, p. 21.
- ²⁴ *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo dokumentų rinkinys*, pirmoji knyga, V., 1991, p. 57–58.
- ²⁵ Ibid., p. 335.
- ²⁶ Pabaltijo karinės apygardos vado gen. lttn. V. Mironovo 1991 m. rugsėjo 9 d. raštas V. Landsbergiui ir G. Vagnoriui, LRSA, Krašto apsaugos ir vidaus reikalų komisijos dokumentų fondas (nenumeruotas).
- ²⁷ LR AT Užsienio reikalų komisijos 1990 m. kovo 27 d. posėdžio protokolas, ibid., f. 2, ap. 4, b. 4, l. 10.
- ²⁸ *LTSR baudžiamasis kodeksas*, V., 1978, p. 159–160.
- ²⁹ V. Landsbergio 1990 m. kovo 28 d. pranešimas Aukščiausiosios Tarybos posėdyje, V. Landsbergis, op. cit., p. 50.
- ³⁰ V. Landsbergis, *Lūžis prie Baltijos*, V., 1997, p. 171.
- ³¹ V. Landsbergio ir K. Prunskienės vyriausybinių nota TSRS prezidentui M. Gorbačioviui ir TSRS vyriausybei, LRSA, Užsienio reikalų komisijos dokumentų fondas (nenumeruotas).
- ³² V. Landsbergis, *Laisvės byla*, V., 1992, p. 57.
- ³³ Lietuvos Respublikos URM Šiaurės Europos skyriaus vedėjo G. Čekuolio Pro memoria, Užsienio reikalų ministerijos archyvas (toliau – URMA), ap. 2, b. 6, l. 17.
- ³⁴ Iš URM Šiaurės Europos skyriaus vedėjo G. Čekuolio 1991 m. vasario 6 d. telefoninio pokalbio su ambasadoriumi J. Kaurinkoski, ibid., b. 23, l. 36.
- ³⁵ Ibid.
- ³⁶ URM skyriaus vedėjo G. Čekuolio 1991 m. balandžio 27 d. Pro memoria apie pokalbį su Norvegijos URM Rytų Europos ir TSRS skyriaus vedėju Oyvindu Nordshlettenu (Oslo, 1991 m. balandžio 24 d.), URMA, ap. 2, b. 23, l. 22.
- ³⁷ 1949 m. rugpjūčio 12 d. Ženevos konvencija dėl civilių apsaugos karo metu, V., 2000, p. 137.
- ³⁸ TSRS gynybos ministro D. Jazovo 1991 m. birželio 7 d. raštas M. Gorbačioviui, LRSA, Užsienio reikalų komisijos dokumentų fondas (nenumeruotas).
- ³⁹ TSRS gynybos ministro pirmojo pav. armijos gen. M. Moisejevo 1991 m. gegužės 24 d. raštas Lietuvos Respublikos AT pirmininkui V. Landsbergiui, ibid.
- ⁴⁰ Ibid., l. 2.
- ⁴¹ Lietuvos Respublikos AT 1991 m. gegužės 24 d. uždaro posėdžio stenograma, *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos (pirmojo šaukimo) pirmoji, antroji, trečioji ir ketvirtoji sesijos: Stenogramos*, V., 2002, p. 390.
- ⁴² V. Lobovo 1991 m. rugsėjo 5 d. laiškas V. Landsbergiui, LRSA, dokumentų fondas (nenumeruotas).
- ⁴³ A. Dambrauskas, „Paskutinis komisariatų ruduo...“, *Kauno tiesa*, 1991, spalio 9.
- ⁴⁴ Д. А. Лебер, op. cit., c. 108.
- ⁴⁵ „Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Aktas dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo (1990 m. kovo 11 d.)“, V. Landsbergis, *Laisvės byla*, p. 18.
- ⁴⁶ Č. V. Stankevičius, op. cit., p. 26.
- ⁴⁷ LR AT Prezidiumo pirmininko V. Landsbergio 1990 m. kovo 22 d. raštas TSRS Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui A. Lukjanovui, LRSA, Užsienio reikalų komisijos dokumentų fondas (nenumeruotas).
- ⁴⁸ Ibid., l. 3.
- ⁴⁹ Ibid., l. 3–4.
- ⁵⁰ LR AT Užsienio reikalų komisijos 1990 m. kovo 22 d. posėdžio protokolas, ibid., f. 2, ap. 4, b. 4, l. 5.
- ⁵¹ URM pirmojo sekretoriaus G. Čekuolio 1990 m. birželio 23 d. Pro memoria apie K. Prunskienės ir R. Ozolo pokalbį Lenkijos Seime (1990 m. birželio 12 d.), URMA, ap. 2, b. 12, l. 3.
- ⁵² LR AT Užsienio reikalų komisijos 1990 m. gegužės 14 d. posėdžio protokolas, LRSA, f. 2, ap. 4, b. 4, l. 35.
- ⁵³ Ibid., l. 34.
- ⁵⁴ Ibid., l. 35–36.
- ⁵⁵ LR AT Užsienio reikalų komisijos 1990 m. rugsėjo 12 d. posėdžio protokolas, ibid., l. 112.
- ⁵⁶ *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos (pirmojo šaukimo) pirmoji, antroji, trečioji ir ketvirtoji sesijos*, p. 42.
- ⁵⁷ Ibid.
- ⁵⁸ Ibid., p. 49.
- ⁵⁹ Č. V. Stankevičius, op. cit., p. 27.

⁶⁰ Estijos, Latvijos ir Lietuvos LR Seimo Užsienio reikalų komisijų pirmininkų I. Toomės, I. Berzinio ir E. Zingerio pareiškimas (nepasirašytas egzempliorius), LRSA, f. 2, ap. 4, b. 4, l. 57.

⁶¹ Baltijos valstybių politinio ir ekonominio bendradarbiavimo pažyma, URMA, ap. 2, b. 22, l. 39.

⁶² LR AT Užsienio reikalų komisijos 1990 m. spalio 24 d. posėdžio protokolas, LRSA, f. 2, ap. 4, b. 5, l. 29.

⁶³ Pastabos dėl vyriausybės nuostatų užsienio politikos srityje, išsakytos 1990 m. spalio 24 d. AT Užsienio reikalų komisijoje, *ibid.*, l. 34.

⁶⁴ LR AT Užsienio reikalų komisijos 1990 m. lapkričio 5 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, l. 43.

⁶⁵ Lietuvos Respublikos AT 1990 m. gegužės 16 d. uždaro posėdžio stenograma, *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos (pirmojo šaukimo) pirmoji, antroji, trečioji ir ketvirtoji sesijos*, p. 43.

⁶⁶ LR AT Užsienio reikalų komisijos 1990 m. lapkričio 14 d. posėdžio protokolas, LRSA, f. 2, ap. 4, b. 5, l. 55–56.

⁶⁷ Raštas M. Gorbačioviui „Dėl užsienio piliečiams uždarų TSRS rajonų ir miestų sąrašo patvirtinimo“ (ne anksčiau kaip 1990 m. kovo 16 d.), *ibid.*, l. 5.

⁶⁸ VSD generalinio direktoriaus pav. D. Arlauskio 1990 m. lapkričio 14 d. parengtas atsakymo projektas Nr. 08, Lietuvos Respublikos vyriausybės kanceliarijos archyvas (toliau – LRVKA), ap. 3, eilės Nr. 132, byla Nr. 26-2, l. 123.

⁶⁹ Č. V. Stankevičius, *op. cit.*, p. 27.

⁷⁰ Chronologinė apžvalga „Lietuvos Respublikos ir Norvegijos karalystės santykiai“, URMA, ap. 2, b. 22, l. 106.

⁷¹ URM Rytų Europos skyriaus pirmojo sekretoriaus E. Borisovo Pro memoria apie susitikimą su Lenkijos URM Europos departamento vyr. ekspertu J. Strzelčiku ir Lenkijos Generalinio konsulato Minske konsulu Z. Kytliński 1990 m. gruodžio 3 d., URMA, ap. 2, b. 12, l. 16.

⁷² LR AT 1991 m. sausio 18 d. posėdžio stenograma, *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos (pirmojo šaukimo) pirmoji, antroji, trečioji ir ketvirtoji sesijos*, p. 105.

⁷³ V. Landsbergio 1991 m. balandžio 20 d. memorandumas M. Gorbačioviui, LRSA, dokumentų fondas (nenumeruotas), l. 1–10.

⁷⁴ *Ibid.*, l. 6.

⁷⁵ *Ibid.*, l. 10.

⁷⁶ *Ibid.*, l. 9, 11.

⁷⁷ V. Landsbergio 1991 m. liepos 3 d. raštas TSRS Ministrų Kabineto pirmininkui V. Pavlovui, *ibid.*, l. 1–10.

⁷⁸ URM pirmojo sekretoriaus G. Čekuolio 1990 m. birželio 23 d. Pro memoria apie K. Pruns-

kienės ir R. Ozolo pokalbį Lenkijos Seime (1990 m. birželio 12 d.), URMA, ap. 2, b. 12, l. 2.

⁷⁹ Č. V. Stankevičius, *op. cit.*, p. 13.

⁸⁰ „TSRS valstybės tarybos 1991 m. rugsėjo 6 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos nepriklausomybės pripažinimo““, *Kauno tiesa*, 1991, rugsėjo 10.

⁸¹ *Pirmoji vyriausybė 1990–1991*, V., 2000, p. 446.

⁸² V. Lobovo 1991 m. rugsėjo 5 d. telegrama V. Landsbergiui, LRSA, dokumentų fondas (nenumeruotas).

⁸³ Č. V. Stankevičius, *op. cit.*, p. 30.

⁸⁴ *Kreipimasis į Lietuvos vaikus*, 1991, rugpjūčio 28.

⁸⁵ V. Landsbergio 1991 m. spalio 5 d. telegrama TSRS gynybos ministrui, LRSA, dokumentų fondas (nenumeruotas).

⁸⁶ Pabaltijo karinės apygardos vado gen. lt. V. Mironovo 1991 m. rugsėjo 24 d. raštas LR Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui V. Landsbergiui ir Ministrų Tarybos pirmininkui G. Vagnoriui, *ibid.*

⁸⁷ „Dėl SSRS ginkluotųjų pajėgų buvimo Lietuvoje“, *Kauno tiesa*, 1991, spalio 8.

⁸⁸ LR Seimo Užsienio reikalų komisijos 1991 m. lapkričio 25 d. posėdžio protokolas, LRSA, f. 2, ap. 4, b. 30, l. 235.

⁸⁹ Baltijos valstybių politinio ir ekonominio bendradarbiavimo pažyma, URMA, ap. 2, b. 22, l. 40.

⁹⁰ URM Šiaurės šalių skyriaus 1991 m. spalio 9 d. Pro memoria apie Baltijos Valstybių Tarybos posėdį (1991 m. spalio 5 d.), *ibid.*, b. 23, l. 2–4.

⁹¹ Lietuvos URM Šiaurės Europos skyriaus pirmojo sekretoriaus D. Matulionio „Baltijos asamblėjos svarstytų karinių klausimų apžvalga“, *ibid.*, b. 22, l. 34.

⁹² URM Šiaurės šalių skyriaus 1991 m. spalio 9 d. Pro memoria apie Baltijos Valstybių Tarybos posėdį (1991 m. spalio 5 d.), *ibid.*, b. 23, l. 4.

⁹³ V. Landsbergis, *Sunki laisvė*, trečioji knyga, p. 32.

⁹⁴ URM TSRS skyriaus Pro memoria apie 1991 m. spalio 24 d. Lietuvos Respublikos ir Baltarusijos Respublikos derybas, URMA, ap. 2, b. 50, l. 38; „Lietuvos pusės pastaba Lietuvos Respublikos saugumo klausimu (1991 m. spalio 24 d.)“, V. Landsbergis, *Sunki laisvė*, trečioji knyga, p. 18.

⁹⁵ URM TSRS skyriaus Pro memoria apie 1991 m. spalio 24 d. Lietuvos Respublikos ir Baltarusijos Respublikos derybas, URMA, ap. 2, b. 50, l. 39.

⁹⁶ LR AT Krašto apsaugos ir vidaus reikalų komisijos 1991 m. gruodžio 2 d. posėdžio protokolas Nr. 13, LRSA, f. 2, ap. 4, b. 30, l. 18.

⁹⁷ Lietuvos URM Šiaurės Europos skyriaus pirmojo sekretoriaus D. Matulionio „Baltijos asamblėjos svarstytų karinių klausimų apžvalga“, URMA, ap. 2, b. 22, l. 33.

⁹⁸ Žalos, padarytos Lietuvos Respublikai 1940–1991 m. buvusios TSRS ir 1991–1993 m. – Rusijos Federacijos kariuomenės, numatytos apskaičiuoti žalos nustatymo darbų programoje, suvestiniai duomenys, A. Anušausko asmeninis archyvas.

⁹⁹ URM Rytų ir Vidurio Europos skyriaus vedėjo E. Borisovo Pro memoria apie 1991 m. lapkričio 14 d. pasikalbėjimą su Vengrijos URM III Europos teritorinio departamento darbuotoju F. Kontra, URMA, ap. 2, b. 33, l. 185.

¹⁰⁰ Č. V. Stankevičius, op. cit., p. 15.

¹⁰¹ Ibid., p. 35.

¹⁰² Ibid., p. 57.

¹⁰³ Ibid., p. 58.

¹⁰⁴ Д. А. Лебер, op. cit., c. 134.

¹⁰⁵ Lietuvos URM Šiaurės Europos skyriaus pirmojo sekretoriaus D. Matulionio „Baltijos asamblėjos svarstytų karinių klausimų apžvalga“, URMA, ap. 2, b. 22, l. 34.

¹⁰⁶ Ibid., l. 35.

¹⁰⁷ URM Vakarų Europos skyriaus antrojo sekretoriaus S. Mykoliūno 1991 m. lapkričio 8 d. Pro memoria, ibid., b. 28 (nenumeruota).

¹⁰⁸ Informacinė pažyma „Kai kurie Lietuvos nacionalinio saugumo sistemos aspektai“, ibid., b. 22, l. 55.

¹⁰⁹ Д. А. Лебер, op. cit., c. 115.

Gauta 2003 06 28
Vilniaus universitetas,
Universiteto g. 3,
Vilnius

Raminta Kšanytė

OCCUPATIONAL ARMY IN LITHUANIA IN 1990–1991: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Summary

The article gives analysis of attempts made in 1990–1991 to find solutions to the problems regarding presence and status of the occupational army of the Soviet Union. It gives deeper insight into how implemented were the main principles of the international law, what provisions in reference to the occupational army were formulated, and how performed was the search for possibilities to start withdrawal of the foreign army. To do this research, there were used the documents stored within the archives of the Chancellery of the Lithuanian Government, of the Lithuanian Parliament and Ministry of Foreign Affairs.

On 11 March 1990, having defined presence of the Soviet army in Lithuania as illegitimate, political resolutions have been made not at once, but they gradually changed real status and opportunities for the Soviet army and its organizations. Active involvement of the occupational army into political affairs of interior had had significant influence on the development of the interior political situation in Lithuania, and consequently became one of the most important factors determining destabilization of the interior political situation. Presence of the Soviet army on the territory of Lithuania had a significant impact while forming the program of the foreign policy.

In 1990–1991, rather a consistent position regarding status of the Soviet army was formed; all the attempts were made to avoid any legalization of the occupational army. This was predicated on the legal base in relation to which Lithuanian republic had never been the part of the USSR territory, thus the laws of the USSR did not had any juridical foundation on the territory of Lithuania. Any actions taken by the Soviet army in Lithuania were treated as actions of the occupational army and violation of the international law. The

status of “presence” of the army in Lithuania was based only on laws of the Soviet Union. International law neither did recognize any “prescriptive acquisition”; violation of laws (occupation of Lithuania) could not create any rights for the Soviet Union in respect to Lithuania: *ex inuria ius non oritur* (right can not grow out of injustice).

Even though it took time to finalize the process during which the relations between different governmental links and the Soviet army were regularized, as long as 1991, one had to resign to reality; the occupational army remained in Lithuania. Even having refused the servicemen’s perks and social welfare system, the national duty and mobilization laws being ignored, still one had to accept the fact that thousands of young Lithuanian fellows continued to do duty within this army.

After the August putsch in 1991, when the international recognition of the republic of Lithuania started, the Lithuanian authorities made all efforts to change the status of the Soviet army to that of the “withdrawing army”. However, the first problem solved raised another question on Lithuanian citizens’ duty for the service in the Soviet army. In October 1991, 16 thousand Lithuanian young men were released from the Soviet army to Lithuania.

The question regarding withdrawal of the foreign army from the territory of Lithuania was completed in 1992–1993. Nonetheless, there remained a question of restitution for the damage done by the occupational army. Solution to this problem directly depend on the attitude of the countries concerned to the international law, and on different standpoints towards the historical processes which took place in the 20th century.

Sovietinės fotografijos funkcijos ir specifika 1940–1953 m.

IVADAS

Straipsnyje aptartos pagrindinės sovietinės fotografijos funkcionavimo visuomenėje sritys: žiniasklaida ir muziejininkystė, atidžiau pažvelgta į fotodokumento panaudojimą sovietinio saugumo struktūrose. Kalbant apie fotografų likimus ir jų veiklą 1940–1953 m., apibrėžta bendra padėtis, detaliau išnagrinėti neskelbti faktai bei fotografų autobiografiniai dokumentai. Mėginta atskleisti fotografijos meno sovietizavimo esmę, nustatyti sovietinio piliečio fotoarchyvo ypatumus.

Tarp tyrinėjančiųjų fotografiją vyrauja nuomonė, kad sovietinis laikotarpis yra gana aiškus ir nuodugniau analizuoti jo nereikia. Faktai ir tezės pateikiami jų nepagrindžiant, dažnai remiamasi subjektyviais žodiniais liudijimais ir spėjimais. Neatlikus periodizacijos ir neatskleidus „stalininės“, „atšilimo“ ar „brežnevinės“ fotografijos specifikos bei jos atsiradimo priežasčių, apie visą sovietinį laikotarpį kalbama apibendrintai, trafaretinėmis frazėmis: ideologizuota, oficiozinė, falsifikuojanti, deformuojanti ir pan.

Mokslinių darbų šia tema parengta nebuvo, nepaskelbtas nė vienas straipsnis. Populiarinančiuose fotografiją tekstuose sovietinį laikotarpį fragmentiškai aptarė Skirmantas Valiulis ir Stanislovas Žvirgždas. Periodinėje spaudoje, almanachuose, konferencijų ir seminarų pranešimuose nagrinėdami sovietmečio fotografijos problemas, autoriai konstruoja savo istorijos variantą, dėl tyrimų stokos ribotą. Dailėtyrinių publikacijų, skirtų

sovietiniam fotomenui aptarti, analizė, atitrūkusi nuo istorinio konteksto, kuris tuo laikotarpiu ypač stipriai veikė meno ir kultūros sritis, yra interpretuojanti ir dažniausiai išreiškianti tik individualias refleksijas.

Pirmųjų sovietinės okupacijos metų tyrimų būklę atspindi Lietuvos fotografijos chronologija¹. Išplėstiniame faktografiniame sąrašė 1940–1941, 1944–1953 m. pristatomi tik septyniais faktais, iš kurių vienas klaidingas, vienas nepagrįstas, du nereikšmingi. Teigiama, kad 1952 m. įvyko pirmoji pokariu personalinė spalvotųjų fotografijų paroda, kurią „Švyturio“ redakcijoje surengė Algimantas Mockus. Tačiau minimoje parodoje dalyvavo 16 autorių, tarp jų su keliais spalvotais darbais ir A. Mockus². Nėra patvirtinančių duomenų³ apie Vilniaus mokytojų namuose veikusį fotoklubą, kaip „pirmąjį seniausią Lietuvoje po Antrojo pasaulinio karo“. Į chronologiją įtraukti 1948 m. Panevėžio ir 1949 m. Šiaulių kultūros namuose veikę fotomėgėjų ratelių seminarai, kurie neturėjo įtakos fotografijos raidai ir nebuvo išskirtiniai reiškiniai. Apie pirmojo propagandinio albumo „Tarybų Lietuva“ išleidimą 1950 m. bei kitus reikšmingus įvykius chronologijoje nutylėta.

Sovietinės okupacijos įtaka fotografijai viena pastraipa aptarta straipsnyje „Kelio gairės“⁴. Pirmuoju lūžiu meninėje fotografijoje vadinama 1968 m. Vilniaus dailės muziejuje surengta keturių autorių paroda, sulaukusi dailininkų dėmesio ir pelniusi pripažinimą⁵. Tačiau jau 1953 m. LSSR sovietinių dailininkų sąjungos surengtos (tai

pagrindinis pripažinimo ženklas) pirmosios pokariu personalinės Povilo Karpavičiaus spalvotųjų fotografijų parodos⁶ poveikis tolesnei fotomeno plėtotei liko neįvertintas.

Nenagrinėtas ir fotožurnalizmo, pagrindinio 1940–1953 m. žanro, klausimas. Straipsnyje „Ar dar gyva reportažinė fotografija?“ sovietmetis pristatytas vos keliais sakiniais, pažymint, kad fotoreportažas buvo sovietinės ideologijos dalis ir vykdė oficialų dokumentavimą⁷. Oficialioji spauda egzistavo visais laikais, tačiau sovietinio oficiozo esmė neatskleista, neišaiškinta, kuo sovietiniai fotožurnalistai skiriasi nuo Vakarų fotoreportažo kūrėjų, pavyzdžiui, grupės „Magnum“, vienijusios ryškiausius XX a. šios srities meistrus. Skubama vertinti neįsigilinus į epochos suformuotas fotožurnalizmo tradicijas, perimtus sovietinius darbo metodus. Nesuprasta vyraujančios mene socialistinio realizmo krypties įtaka fotografijai, jai būdingos dokumentavimo formos. Pažymint sovietmečiui charakteringą informacijos falsifikavimą, nepateikiami įrodymai – pavyzdžiai, nesistengiama suprasti klastočių priežasčių ir paskirties, atsekti jų rūšis. Aprašant fotografų biografijas, šis laikotarpis dėl faktų trūkumo dažnai praleidžiamas.

Akivaizdu, kad trūksta detalių tyrimų, kurie padėtų atlikti išsamią bei pagrįstą analizę. Šiuo straipsniu siekta:

- surinkti ir susisteminti faktus, jais remiantis rekonstruoti Lietuvos fotografijos istorijos atkarpą (1940–1953 m.), nustatyti pagrindinius įvykius, lėmusius tolesnę fotografijos raidą;

- atskleisti sovietinės fotografijos specifiką, propagandinio darbo metodus ir formas, apibrėžti jų raiškos sritis;

- nustatyti ryškiausius laikotarpio fotografijos atstovus, atskleisti jų veikos pobūdį ir motyvaciją;

- ištirti fotodokumento sklaidos sovietinėje visuomenėje mechanizmus, apimtis ir įtaką.

Tyrimui naudotus šaltinius galima suskirstyti į dvi grupes. Pirmąją grupę sudaro archyviniai dokumentai, antrąją – tyrimo objektas, tai yra fotografijos. Sovietinio fotoreportažo charakteristikai suformuoti remtasi Lietuvos SSR telegramų agentūros ELTA, redakcijų „Tiesa“, „Tarybų Lietuva“, „Tarybų Žemaitija“, „Literatūra ir menas“, „Švyturys“, „Jaunimo gretos“, „Tarybinė moteris“ fondais⁸. Fotografijų palyginamoji analizė atlikta pagal Eltos fotoarchyvo⁹ ir „Švyturio“ redakcijos fotografijas – originalus bei jų reprodukcijas spaudoje. Lietuvos ypatingojo archyvo dokumentai padėjo atskleisti fotografijos kaip liudijimo ir įkalčio paskirtį. Fotomeno procesams išaiškinti naudoti LSSR sovietinių dailininkų sąjungos, SSSR dailės fondo Lietuvos skyriaus fondai, fotografijos panaudojimo propagandinėje muziejinėje veikloje – Kultūros švietimo įstaigų komiteto prie LSSR Ministrų Tarybos fondas¹⁰. Apibūdinant fotografų personalijas, remtasi autorinėmis kolekcijomis, saugomomis muziejuose bei privačiuose rinkiniuose. Kaip pagalbinis šaltinis naudoti fotoalbumai, išleisti sovietmečiu bei posovietiniais metais, aptariamojo laikotarpio recenzijos ir informaciniai straipsniai.

SOVIETINĖS TIKROVĖS ILIUSTRAVIMAS IR PROPAGANDA

Ideologinės propagandos institucijų struktūra ir mechanizmai, sukurti bei aprobuoti Rusijoje jau pirmaisiais sovietiniais dešimtmečiais, buvo sėkmingai perkelti į okupuotas ir aneksuotas respublikas. Pagrindinė režiminiais direktyviniais metodais vykdomo visuomenės sovietizavimo atrama buvo kultūros politika, kuri, pasitelkusi žiniasklaidą, švietimą bei kitas priemones, turėjo suformuoti naują sovietinį pilietį.

Šalia kitų institucijų Lietuvoje centralizuotai propagandą organizavo ir informaciją

skleidė telegramų agentūra ELTA, 1940 m. birželį reorganizavus Kaune veikusią Lietuvos Respublikos Eltą į sovietinę pagal kitų sąjunginių respublikų agentūrų pavyzdį. Viena jos funkcijų buvo rinkti ir platinti fotoinformaciją, rengti propagandinius fotorinkinius kultūros ir švietimo įstaigoms. Eltos fotoskyrius su laboratorija turėjo aptarnauti respublikos ir centrinę spaudą (panašų darbą 1940 m. atliko ir LKJS CK fotolaboratorija), taip pat platinti TASS'o medžiagą.

Tuo pat metu pradėjo funkcionuoti sovietų cenzūra. Tačiau specialus socialinis kontrolės mechanizmas, diegtas 1940–1941 m. Lietuvoje, jau buvo gerokai modifikuotas ir skyrėsi nuo 1922 m. įsteigto Glavlito. Jis ne tik filtravo – praleisdavo informaciją arba ją uždrausdavo, taip koreguodamas visuomeninius procesus, tačiau ir pats generavo pranešimus¹¹. Cenzūra aktyviai dalyvavo kuriant naują kultūrą. Veikė ir elementari inspektuojanti cenzūravimo – leidimų bei vizavimo sistema, tačiau jos strateginė užduotis buvo prognozuoti procesus ir kurti išankstines ribojančias nuostatas.

Todėl politinių klaidų žiniasklaidoje praktiškai nebuvo. Jau 1940 m. vasarą, ypač po rinkimų į Liaudies seimą, spauda puikiai orientavosi istorinėje situacijoje. Tai ryškiai iliustruoja vienas incidentas, kai iškilo einančiojo Respublikos prezidento pareigas ministro pirmininko Justo Paleckio pirmojo vizito (liepos 30 d.) į Sovietų Sąjungą traktavimo problema. ELTA gavo telefonogramą iš Respublikos prezidento kanceliarijos viršininko Baužos, kad J. Paleckis vyksta „į užsienį“. Redaktorius Kazlauskas informaciją perdavė į Vilniaus skyrių. Tačiau perdavęs šią žinią Radiofonui, pats redaktorius ir Radiofono direktorius suabejojo dėl traktuotės teisingumo. Paskambinusiam į prezidentūrą pasitikslinti Kazlauskui buvo pasakyta, kad ten taip pat tariamasi: vietoj „į užsienį“ rašyti „į Maskvą“ ar „į SSSR“. Galutinis spren-

dimas buvo rašyti „į Maskvą“. Įsakyta skubiai ištaisyti dar neišleistą biuletinį, o apie pataisą pranešti Vilniui. Spauldoje pasirodė ištaisyta informacija, tačiau dėl tam tikrų aplinkybių laikraštis „Novaja žizn“ paskelbė pirmąjį variantą¹².

Susiklosčiusią padėtį paaiškina Eltos Vilniaus skyriaus mašininkės-stenografistės Elzės Prielgauskaitės 1940 m. liepos 29 d. pareiškimas, kuriame rašoma: „Š. m. liepos 29 d. 22 val. tikeriu iš Kauno buvo duota šio turinio žinia: „Einąs Respublikos Prezidento pareigas Ministeris Pirmininkas Justas Paleckis, išvykdamas į užsienį, pavedė Vidaus Reikalų Ministeriui Mečiui Gedvilui, einančiam Ministerio Pirmininko Pavaduotojo pareigas“. 24 val. taip pat tikeriu buvo prašoma tą žinią pataisyti: „parašyti išvyko į Maskvą, vietoj į užsienį“. Gavusi tą pataisą, tuojau ją perdaviau tuo metu dirbusiam redaktoriui Abramavičiui ir pati girdėjau, kaip jis redakcijoms skambino telefonu, prašydamas anksčiau minėtą žinią ištaisyti“¹³. Šį pareiškimą papildė Vilniaus skyriaus vedėjo Petro Radzevičiaus pasiaiškinimas: „„Novaja Žizn“ redakcijai redaktorius Abramavičius netelefonavo, kadangi jai, kaip nustatytu terminu nesusimokėjusiai abonentinio mokesčio, biuleteniai nuo liepos 27 d. nebuvo duodami. Bet rytojaus dieną dirbęs redaktorius Maceika, ir nežinojęs apie reikalingą pataisą, davė jai pasiimti biuletenius, nes ji pasižadėjo tą pačią dieną sumokėti abonentinį mokestį. Tokiu būdu į „Novaja Žizn“ pateko toji žinia apie išvykimą į užsienį, dėl kurios mes turėjome didelio nemalonumo“¹⁴.

Tiesa, to paties laikraščio 1940 m. liepos 25 d. numeryje po nuotrauka įrašyta: „Liaudies Seimo delegacija, išvykstanti į Maskvą“, o liepos 26 d. nuotrauka aprašyta taip: „Kauno manifestacija sveikina Liaudies Seimo delegaciją, išvykstančią į SSSR“. Liepos 31 d. „Tiesoje“ paskelbta nuotrauka ko-

mentuojama taip: „Lietuvos delegacija, vakar išvykusi į Maskvą, Kauno stotyje“. Tai įrodo, kad dar nesuderintos ir tik pradėtos diegti kontrolės bei represijų technologija jau veikė iki rugpjūčio 3 d. patvirtinto Lietuvos aneksavimo.

Sovietinės fotožurnalistikos metodus Lietuvos fotografai perprato greitai. Jų bloknotuose atsirado nauji asmenų ir objektų adresai, temų ir siužetų sąrašai. Spauldėje pradėta eskaluoti darbo žmonių išsivaduojamosios kovos, broliškųjų sovietinių respublikų šeimos, sovietinio žemės ūkio ir pramonės suklestėjimo bei laimėjimų, pirmūnų bei stachanoviečių temos. Prieškariu dirbo nemažai senųjų kadrų, tačiau 1944 m. į spaudą atėjo nauja karta, pasiryžusi spręsti sovietų fotožurnalistikai keliamus uždavinius: diegti sovietinės santvarkos pozityvumą, propaguoti partijos politiką, šlovinti partijos vadus ir kartu klastoti realybę bei ignoruoti istorinius faktus. Sovietinio fotoreporterio patirties bagažą sudarė ne tik technikos, kompozicijos bei kitų fotografijos dalykų išmanymas. Jis turėjo išsiugdyti sovietinį mentalitetą, kad galėtų suprasti ir išmokti kurti oficiozą bei dirbtinę heroiką, o pasitelkęs montažą, retušą bei patetiškus komentarus manipuluoti turiniu ir pateisinti klastotes. Pirmajame Tarybų Lietuvos inteligentų suvažiavime 1945 m. liepos 10 d. J. Paleckis apibrėžė kultūros kūrėjo esmę: „Reikia naujos dvasios, reikia naujos išminties, reikia naujos širdies statant mūsų naują gyvenimą, nugalint didelius sunkumus“¹⁵.

Eltoje, kaip ir kitose redakcijose, buvo didelė kadrų kaita. Vykdamas reorganizaciją, Liaudies Komisarų Tarybos pirmininko pavedimu nuo 1940 m. rugsėjo 1 d. buvo paskirti nauji tarnautojai. Sąraše tik vienas fotoreporteris – Juozas Bačkaitis, kuris dirbo gana trumpai ir gruodžio 10 d. jo paties prašymu buvo atleistas¹⁶. Nuo lapkričio 1 d. su ELTA pradėjo bendradarbiauti neetatini fotoreporteris Josifas Lancevickis¹⁷. Vilniaus

skyriuje spalio pabaigoje laikinai išbandymui buvo priimtas vietinis Edmundas Zdanovskis¹⁸. Nuo gruodžio 1 d. fotoreporteriais pradėjo dirbti Leiba Sanderis, Chanonas Levinas (iki gruodžio 30 d.) ir Vilniaus skyriuje – Meylachas Rabinavičius¹⁹. 1941 m. kovo 15 d. dėl nerūpestingo darbo (taip buvo suformuluota priežastis įsakyme) pastarasis atleistas, vietoj jo į Vilniaus skyrių priimtas Mykolas Trusas²⁰. Atrodo, tai buvo vienas iš trijų fotografų, tarpukariu dalyvavusių nelegalioje Marijampolės apskrities komunistų organizacijos veikloje²¹.

Eltai nuotraukų teikdavo ir žurnalistai, kurie patys rūpindavosi savo straipsnių iliustravimu. Eltos atstovas Telšiuose, „Tarybų Žemaitijos“ korespondentas Stasys Gečas, kurio asmens byloje pažymėta, kad profesionalus, gerai rašantis žurnalistas ne visada teisingai iškelia sovietiniam laikraščiui svarbius faktus²², aprūpindavo Eltą ir fotomedžiaga. Direktorius Leiba Šausas, atsakydamas į gautą iš S. Gečo korespondenciją, pateikia kelias rekomendacijas: „Rašant apie mitingus, reikėtų daugiau pacituoti paprastų darbininkų ir valstiečių kalbas. Nepraleiskite jokių mitingų, kuriuose bus siūlomi kandidatai į Aukščiausiąją Tarybą. Tokie mitingai jau greit prasidės. Kai tik kandidatai bus išstatyti, turėsite mums prišūsti jų biografijas, fotografijas ir pasikalbėjimus su jais. [...] Siųskite mitingų (ypatingai valstiečių) nuotraukas. Nuotraukose turi matytis kalbėtojai“²³.

ELTA dar kartą perorganizuota 1941 m. birželio 27 d. Sovietinės Eltos direktorių L. Šausą pakeitė Jurgis Griška. Buvo atleisti visi tarnautojai, tarp jų ir fotoreporteriai²⁴. Liepos 11 d. patvirtintas naujas etatinis sąrašas, pagal kurį fotoreporteriu pradėjo dirbti Feliksas Sakalauskas, fotoskyriaus sekretoriumi – Vytautas Augustinas²⁵. Antrasis, pagarsėjęs tarpukariu ne tik žurnalistine, bet ir meno fotografija, pirmaisiais sovietų okupacijos metais dirbo „Tiesos“ fotokorespon-

dentu. Tačiau šis biografijos faktas nesutrukė išsidarbinti vokiečių okupacinės valdžios propagandiniuose organuose.

Pokario metais ELTA buvo vėl pertvarkyta ir sovietizuota. Fotokorespondentais dirbo Girša Kadušinas (nuo 1944 m. rugpjūčio 5 d.)²⁶, Michailas Ogajus (nuo 1948 m. gruodžio 15 d.)²⁷. ELTA, teikusi pagal išankstinius užsakymus fotoilustracijas spaudai, turėjo temų sąrašą ir standartizuotą kainininką. Į bendruosius abonementus įėjo sąjunginės reikšmės, centrinė ir užsienio fotokronika, medžiaga jubiliejinėms, kalendorinėms datoms. Papildomus abonementus sudarė fotomedžiaga žemės ūkio, pramonės ir transporto tematika²⁸. Dėl mažo etatų skaičiaus ir menkos techninės bazės²⁹ atliktų darbų apimtis nebuvo didelė³⁰. Be abonementinių Eltos paslaugų, iliustruotų periodinių leidinių redakcijoms fotomedžiagos parūpindavo ir nuosavi etatiniai bei neetatiniai fotokorespondentai. Vienuose dirbo profesionalai, tokie kaip Judelis Kacenbergas „Tiesoje“ ar Ilja Fišeris „Komjaunimo tiesoje“, kituose fotoreportažo imdavosi mėgėjai, dėl to nukentėdavo leidinių kokybė, buvo didelė kadrų kaita³¹.

Fotoilustracijos spaudoje, fotokronika, fotoplakatai, fotoapybraižos ir kitos fotožurnalistikos rūšys, kaip vaizdinės masinės agitacijos ir propagandos priemonės, aprėpė visas ūkio ir kultūros sritis. Sovietiniams fotoreporteriams buvo keliamas uždavinys „tikroviškai“ atspindėti sovietinės liaudies gyvenimą. 1950 m. dienraščio „Pravda“ straipsnyje „Apie laikraščių iliustracijų kokybę“ buvo apibrėžti reikalavimai reportažinei nuotraukai: „Vietoj iliustracijos, ryškiai vaizduojančios kūrybinio darbo džiaugsmą, socialistinę statybą mieste ir kaime, pažangią gamybos novatorių patirtį, didžius sovietinių žmonių darbus, dažnai į laikraščių puslapius patenka niekinės nuotraukos, neturinčios visuomeninės reikšmės ir intereso... Sovietinis skaitytojas nori matyti laikraštyje

turiningas, aiškas ir techniškai gerai atliktas fotoilustracijas, ryškias ir įtikinančias nuotraukas, kurios, kaip ir visa kita medžiaga bolševikinėje spaudoje, mobilizuoja skaitytojus, padeda produktyviau dirbti, moko statyti, kviečia pirmyn, į naujus žygdarbius Tėvynės garbei“³².

Jau pirmuose sovietizuotos spaudos numeriuose pradėta spausdinti Lenino, Stalino, Molotovo, Kalinino ir vietinės sovietų valdžios atstovų portretus su tokiomis rubrikomis, kaip „LK Partijos dienos uždaviniai“, „Laukiame tavo žodžio, Maskva!“, „Tarybų Lietuva priimta į Sovietų Sąjungą“. Vedamuosius straipsnius iliustravo pagrindinių įvykių nuotraukos: „SSSR Aukščiausios Tarybos septintoji sesija, rugpjūčio dieną – tą dieną, kai Lietuva tapo priimta į Socialistinę Sovietų Respublikų Sąjungą“, „Iš Maskvos sugrįžusios Liaudies Seimo delegacijos sutikimas“, „Kuriam teisingą ir šviesią Tarybų Lietuvą“, „Socialistinių Lietuvos pramonės įmonių naujas gyvenimas“ ir kt. Propagandiniam įtaigumui buvo reikalingi herojai, raginantys sekti jų pavyzdžiu. Įvairių socialinių sluoksnių, profesijų atstovai demonstravo savo ideologinę poziciją ir pasiryžimą kurti sovietų respubliką. Dienos herojumi galėjo tapti kumetė Marė Baltienė, gavusi žemės ir pradedanti naują gyvenimą, darbininkė Marija Paukštienė, nutarusi mokytis rusų kalbos, tapytojas Vaclovas Kosciuška ir skulptorius Bronius Pundzius, kuriantys Stalino portretą ir skulptūrą³³.

Ypatingas dėmesys skirtas socialistinių lenktynių nugalėtojams, stachanoviečiams. Pavyzdžiui, „Tiesoje“ publikuota serija straipsnių apie Alytaus mūrininką Joną Ščerbakovą, kurio brigada pasiekė plytų dėjimo rekordą. Pasakojimai iliustruoti jo fotoportretais, brigados, jų konkurentų nuotraukomis, statybos vaizdais³⁴.

Sovietinė spauda, siekdama sustiprinti fotografijos įtaigumą, pabrėžti idėją, ideologizuoti, kartais ir klastoti turinį, naudojo ga-

na primityvias vaizdo deformavimo priemones. Tokių pavyzdžių spaudoje buvo daug. Pagal vaizdo korekcijos ypatumus ir siekiamą rezultatą juos galima suskirstyti į kelias grupes. Viena jų – vadų kultas, išreikštas jų atvaizdų tipiniame kadre privalomu buvimu. Rengtoje 1952 m. „Švyturio“ Nr. 2 viršeliui nuotraukoje „Tarybinės armijos kariai – taikiosios šalies sūnūs. N karinio dalinio kariai laisvalaikio metu“ I. Fišeris panaudojo klasikinių temos inscenizavimo būdą³⁵. Karinio ir politinio parengimo pirmūnai susodinti skaitykloje su laikraščiu, žurnalu, knyga, šachmatais. Virš jų jau atspauode įklijuotas Stalino portretas. Antroji grupė atspindi istorinės atminties korekciją. To paties fotografo 1949 m. „Švyturio“ Nr. 7 viršelyje išspausdinta nuotrauka vaizduoja Petro Cvirkos kolektyvinio ūkio pirmininką A. Eimutį ir valdybos narę K. Minkienę, pasirašančius sutartį su kolektyvinio ūkio „Gedimino pilis“ pirmininku K. Ramonu. Pasirašymo aktas vyksta neutralioje aplinkoje, tačiau nuotraukos originale antrame plane ant sienos kabojančių sutuoktinių portretas. Kitoje pusėje įrašas: „Panaikinkite – užretušuokite ant sienos kabančius portretus“³⁶. Retušuota „buržuazinė“ praeitis, kuri negalėjo egzistuoti kuriant naują sovietinį gyvenimą. Tačiau čia pat kolūkio pavadinimas rodo, kaip istorija, kurios neįmanoma retušuoti, yra adaptuojama.

Gyvenimo gražinimas pastebimas Ch. Levino, J. Kacenbergso ir kitų fotografų darbuose. Naujametinė nuotrauka „Tostas už Staliną“ (fot. J. Kacenbergas) vaizduoja laimingas darbo žmones, prie naujametinės eglutės keliančius briaunotas stiklines. „Švyturio“ išspausdinta nuotrauka³⁷ gerokai kadruota. Originalas³⁸ atskleidžia korekcijos priežastį. Visa aplinka atidengia skurdžią realybę. Už oficialaus kadro ribų liko nušiurusios sienos, skurdus vaišių stalas, ant kurio stambiom rieškėm supjaustyta duona lėkštėje ir kuklus kepsnys keptuvėje. Vienintelė interjero puoš-

mena – litografuotas Stalino portretas visu ūgiu. Tačiau šiuo atveju spaudoje jis nepaliktas (kompensavo tosto pavadinimas) – pernelyg didelis deklaruojamos ir realios tikrovės kontrastas. Įvykių mastas, reikšmingumas ir visuotinis liaudies palaikymas nuotraukoje buvo kuriamas pasitelkiant montažą. Pavyzdžiui, albume „Tarybų Lietuva“ išspausdintas daugiataukstantinės darbo žmonių manifestacijos Kaune vaizdas yra sudurtas iš dviejų tuo pačiu rakursu fotografuotų kadro, taip padidinant minią. Klastotė akivaizdžiai pastebima dėl pasikartojančių asmenų ir sujungimo retušo.

Dar 1934 m. ataskaitoje apie VKP(b) CK darbą partijos XVII suvažiavime Josifas Stalinas suformulavo šalies įvaizdį: „Pasikeitė mūsų stambiųjų miestų ir pramonės centrų veidas. Neišvengiamas buržuazinių šalių stambiųjų miestų požymis yra landynės, vadinamieji darbininkų kvartalai miesto pakraščiuose – krūva tamsių, drėgnų, daugiausia rūsinų, pusiau sugriuvusių patalpų, kur paprastai yra prisiglaudę beturčiai, kapstydamiesi purvuose ir keikdami likimą. Revoliucija TSR Sąjungoje atvedė į tai, kad šios landynės pas mus išnyko. Jos pakeistos naujai pastatytais gerais ir šviesiais darbininkų kvartalais, be to, daugeliu atvejų darbininkų kvartalai atrodo pas mus geriau kaip miesto centrai.

Dar labiau pasikeitė kaimo veidas. Senasis kaimas su jo cerkve žymiausioje vietoje, su jo geriausiais uradniko, popo, buožės namais pirmoje vietoje, su jo pusiau sugriuvusiomis valstiečių pirkėmis užpakalyje – pradeda nykti. Į jo vietą stoja naujasis kaimas su jo visuomeniniais-ūkiniais pastatais, su jo klubais, radiju, kinu, mokyklomis, bibliotekomis ir vaikų lopšeliais, su jo troleibusais, kombainais, kuliamosiomis, automobiliais...“³⁹

Jaunoje sovietinėje respublikoje masinės informacijos ideologai greitai įsisąmonino šias nuostatas ir jau 1940 m. spaudoje viena iš temų buvo darbininkų ir valstiečių gyve-

nimo sąlygų gerinimas bei bendro respublikos vaizdo kitimas. Šia tema 1940 m. rudenį pasirodė „Tiesos“ anoniminio fotokorespondento (tai buvo V. Augustinas) reportažų ciklas⁴⁰. Rugsėjo 12 d. „Tiesoje“ buvo išspausdinta nuotrauka „Skurdžiųjų lūšnų gyventojai, kurie jau pradeda iš jų kraustytis į žmoniškus butus“, spalio 29 d. – dvi nuotraukos: „Gana lūšnose gyventi. Kaune pradėti griauti buržuazijos sukurti skurdo lizdai. Juose vargusios darbininkų šeimos keliamos į ką tik pastatytus kultūringus butus“. Kitame numeryje tema tęsiama vaizduojant „brazilkas“, kuriose gyveno darbininkai. Ir pagaliau lapkričio 7 d. nuotraukoje „Vergijos lizdai galutinai panaikinti“ užfiksuotas paskutinis persikraustėlis. Fotografas komentavo, kad skubota kampanija buvo grynai propagandinė – darbininkus perkėlė į nebaigtus ir neparengtus apgyvendinimui namus⁴¹. „Tiesoje“ deklaruojama Tiesos sąvoka įgavo naują prasmę: iš faktografinės ji pavirto idėjine. Melas ir klastotė tapo pateisinami dėl idėjinės tiesos.

FOTOGRAFIJA – SOVIETINIO ISTORIJOS MODELIO FORMAVIMO PRIEMONĖ

Ne mažiau reikšmingi ir įtakingi sovietinės ideologijos propagavimo centrai buvo muziejai. Jų rengtos ekspozicijos ir parodos koncentruotai atspindėjo partijos vykdomą politiką. Pagrindinis dėmesys, priešingai nuo klasikinės muziejinės veiklos, buvo skirtas sovietinės dabarties vaizdavimui ir komunistinės ateities perspektyvos formavimui. Tokio pobūdžio temas galėjo atspindėti fotografija – operatyviai dokumentuojanti, o svarbiausia – sąmoningai konstruojanti tikrovę priemonė. Todėl didžiąją eksponatų dalį sudarė nuotraukos ir jų poveikumą aktyvizuojantys tekstai: citatos, diagramos, šūkliai.

Greitai parengiamos ekspozicijos kompensavo istorijos vadovėlių trūkumą, nes jiems perrašyti ir išleisti reikėjo rimtesnių mokslinių pajėgų bei laiko. Plokšti fotografijų ir dokumentų stendai atrodė kaip suformuoti knygos puslapių maketai. Jie atliko kryptingą propagandinį darbą, estetiškas aspektas buvo antraeilis. Šių „sieninių knygų“ skaitymui buvo rengiamos planinės ekskursijos, pirmiausia moksleiviams. Tokių organizuotų lankytojų kiekis gerokai viršijo pavienių interesantų apsilankymus muziejuose. Sovietmečio stendinės ekspozicijos rengimo tradicijos išliko – buvusios Sovietų Sąjungos teritorijoje kraštotyros muziejuose istorija iki šiol rekonstruojama panašiomis priemonėmis.

Jau 1940–1941 m., per labai trumpą laiką, sovietų valdžia ne tik reorganizavo senuosius muziejus, bet ir įkūrė, aprėpdama kuo platesnę teritoriją, naujus (Šakiuose, Vilkaviškyje, Utenoje, Kaišiadoryse, Švenčionyse, Kupiškyje, Kražiuose, Kaune, Vilniuje). Po karo veikė tik keli muziejai, tačiau 1945–1947 m. atkurta 15⁴², o 1953 m. jų jau buvo 30⁴³. Išsaugoti eksponatai 1945 m. buvo tikrinami, kaupiami ir inventorinami. Šią veiklą suaktyvino Kultūros švietimo įstaigų komitetas, įsteigtas 1945 m. rugsėjo 14 d. prie Lietuvos SSR Liaudies Komisarų Tarybos⁴⁴. Komitetas ne tik vykdė kontrolę, bet ir vadovavo visoms muziejinės veiklos kryptims, ypatingą dėmesį skirdamas ekspozicijoms ir parodoms. Muziejų planai tiesiogiai priklausė nuo komiteto direktyvų, o jos savo ruožtu atspindėjo sovietinės respublikos aktualijas. Savivalės ir nukrypimų nebuvo. Neužfiksuota nė vieno muziejų nusižengimo, kuris būtų traktuojamas kaip antivalstybinė veikla.

Ekspozicijų bei parodų kūrimo standartai buvo bendri visai Sąjungai ir aprobuoti aukščiausiųjų instancijų Maskvoje. Lietuvos muziejams nereikėjo kurti naujų darbo for-

mų bei metodų. Jie rėmėsi RSFSR patirtimi ir pavyzdžiais. Metodiniais klausimais talkino Maskvos kraštotyros ir muziejinio darbo mokslo tiriamasis institutas. Vykdam Lietuvos muziejų reorganizavimą, Kultūros švietimo įstaigų komiteto Muziejų skyriaus viršininkas Povilas Zalensas 1947 m. kreipėsi į institutą su prašymu gauti rinkinių apskaitos ir saugojimo instrukciją, teminius ekspozicinius planus, metodinius nurodymus dėl sovietinio laikotarpio medžiagos kaupimo bei eksponavimo⁴⁵.

Iškeltiems partijos uždaviniams spręsti muziejuose buvo kuriama svari propagandinė bazė. Ją sudarė skubiai papildyti ir atnaujinti rinkiniai. Muziejai masiškai ir kryptingai kaupė atspindinčias sovietinę „tikrovę“ nuotraukas. Pavyzdžiui, Šiaulių „Aušros“ muziejus 1946 m., įsigijęs fotoaparata ir fotodidintuvą, fiksavo rajono gyvenimą (501 nuotrauka), o į rinkinius įtraukė net 1017 negatyvų. 1947 m. tik per du mėnesius (sausį ir vasarį) muziejuje padarytos 408 penkmečio plano realizavimą vaizduojančiai parodai skirtos nuotraukos. Pergalės paminklo Šiauliuose atidengimo proga pagaminta 170 nuotraukų⁴⁶. Valstybinis revoliucijos muziejus Kaune 1949 m. padarė dešimties didžiausių įmonių, jų atstatytų cechų, racionalizatorių bei stachanoviečių nuotraukas, užfiksavo žymesnius Kauno architektūros paminklus, Gegužės pirmosios paradą, surado ir įsigijo karo metu sugriautų įmonių („Pergalės“, „Maisto“, „Metalų“, „Inkaro“, „Drobės“ ir kitų) nuotraukas. 1950 m. muziejus fotografavo fabrikus „Priekalas“, „Linas“, „Kaspinas“ ir kitus, o 1952 m. – metalo apdirbimo ir mašinų gamybos, miško ir popieriaus pramonės įmones⁴⁷. Ukmergės kraštotyros muziejus tais pačiais metais užsakė ir įsigijo Eltoje rajono politinį, ūkinį, kultūrinį gyvenimą iliustruojančias nuotraukas⁴⁸. Panevėžio kraštotyros muziejus per 1951 m. antrąjį ketvirtį padarė kolūkių „Pirmyn“, „Pirmūnas“, „Vienybė“ nuotraukas⁴⁹.

Didelį nuotraukų rinkinį rengiamoms parodoms per kelerius metus sukaupė Vilniaus kraštotyros muziejus.

Kartu rūpintasi ir kitų kultūros sričių paveldu. Vilniaus etnografinio muziejaus direktorius Vladas Drėma kėlė klausimą dėl pokariu nykstančios etnografijos kaupimo: „Muziejus turi spręsti dar vieną rimtą uždavinį – ryšium su vietinių gyventojų persikėlimu į Lenkiją surinkti jų paliekamų kaimų visą įmanomą mokslinę vertę turinčią medžiagą. Ekspedicijoms reikalingos komunikacijos priemonės, pinigai ir fotografas, kuris turėtų galimybę laisvai be milicijos daromų kliūčių fotografuoti kaime“⁵⁰.

1949 m. rugsėjo 16 d. LSSR MT ir LKP(b) CK nutarimu visuose muziejuose turėjo būti įsteigti socialistinės statybos skyriai. Tuo pasirūpinti buvo įgalioti apskričių ir miestų vykdomieji komitetai. Rengiamoms socializmo statybos ekspozicijoms griežtų reikalavimų – tikslų teminių sąrašų, išdėstymo tvarkos ar privalomų eksponatų – nebuvo. Iki 1953 m. praktiškai visuose Lietuvos muziejuose buvo pertvarkytos arba įrengtos naujos ekspozicijos, kurios atspindėjo komunistų partijos istoriją, liaudies „išsivadavimo“ kovas, kolektyvizaciją, didžiulį komunizmo statybas, MTS įkūrimą, švietimą, kultūrą, sveikatos apsaugą. Ekspozicijas aprobuodavo tam tikslui paskirtos komisijos, paskutinį patikrinimą atlikdavo ir leidimą atidaryti suteikdavo Glavlitas. Detalius eksponatų sąrašus tvirtino Kultūros švietimo įstaigų komitetas. Tai rodo Petro Cvirkos memorialinio muziejaus direktoriaus K. Račkausko 1950 m. liepos 13 d. pranešimas Kultūros švietimo įstaigų komiteto pirmininkui V. Girdžiui: „Pranešu, kad muziejaus ekspozicijos apžiūra tegalės įvykti pirmadienį, liepos 17 d., apžiūroje nori dalyvauti M. Cvirkenė. [...] Gorlitas patikrins ekspoziciją po to, kai komisija bus pasirašiusi apžiūros aktą. Po patikrinimo bus duotas leidimas atidaryti. [...] Ka-

dangi po komisijos prarastos apžiūros ir Gorlito patikrinimo gali būti eksponatų pakeitimų, tai muziejaus atidarymas tegalės įvykti ketvirtadienį, liepos 19 d.“⁵¹

Petro Cvirkos memorialiniame muziejuje pagrindinę eksponatų dalį sudarė nuotraukos, atspindinčios visus rašytojo gyvenimo etapus: P. Cvirkos, jo tėvų fotoportretai, trobelės, kurioje gimė, sodybos Klangių kaime, kur gyveno, Vilkijos gimnazijos ir klasės, kurioje mokėsi, bei kitos nuotraukos. Gausiai naudotos ir piešinių, straipsnių, eilėraščių bei kitų dokumentų fotoreprodukcijos⁵². Beje, fotoreprodukcijos buvo pagrindinė dokumentų kopijavimo priemonė. Ją naudojo visi muziejai be išimties. Antai Panevėžio kraštotyros muziejus 1951 m. ekspozicijai perfotografavo 1919 m. leistą Panevėžyje laikraštį „Izvestija“⁵³. Lietuvos muziejai buvo užpildyti nuotraukų stendais. Pavyzdžiui, 1952 m. Klaipėdos kraštotyros muziejaus sovietinio laikotarpio skyrių nuotraukos sudarė 65,5 proc. eksponatų, Jurbarko – 70,6 proc., Marijampolės – 51,4 proc., Utenos – 64,1 proc.⁵⁴

Kaip meno objektas 1940–1953 m. fotografija neeksponuota. Ji atliko ikonografinę funkciją – dokumentavo, deklaravo ir propagavo. Pagrindinę fotografijos naudojimo ekspozicijose motyvą aiškiai apibrėžė V. Drėma, komentuodamas Kauno literatūrinio muziejaus veiklą: „Būtina papildyti ekspoziciją moksliskai apdirbtomis rašytojų platesnėmis jų gyvenimo, literatūrinės bei visuomeninės veiklos biografijomis, atvaizduotomis akivaizdine dokumentuota bei fotografine, plačioms darbo žmonių masėms lengvai suprantama medžiaga“⁵⁵.

Ekspozicijos kokybinį įvertinimą nulemdavo ne jos estetiškas vaizdas ar apipavidalinimas, bet politiškai teisingai išdėstytas turinys. 1950 m. balandžio 29 d. „Tiesos“ Nr. 102 paskelbtame K. Dirvio straipsnyje „Muziejus ar senienų sandėlis“ kritikuojama Biržų kraštotyros muziejaus ekspozicija. Akcentuojama

nuotraukų atranka ir jų komentarai: „...muziejuje yra nuotraukų, vaizduojančių sukrypusias, aplūžusias, skylėtais šiaudininiais stogais pirkeles. Bet muziejaus darbuotojai patinę jo papasakoti lankytojams, kad šiose bakūžėse kadaise gyveno dvarininkų ir buožių išnaudojami vergai – kumečiai: po nuotraukomis net trumpiausių parašų nėra, ir lankytojas išeina nesužinojęs, kada, kur ir kas šiose vargo lūšnose gyveno... Deja, muziejaus kambariuose veltui ieškotume vaizdų apie socialistinę statybą, apie tarybinius žmones, apie mūsų pramonės išaugimą, apie miestų atkūrimą ir tvarkymą, apie kolūkių kūrimąsi ir kolūkiečių darbą, [...] nėra jokios nuotraukos“.

Neatitiko reikalavimų ir Panevėžio kraštotyros muziejaus 1951 m. numatyti eksponatai: „...muziejus rinko ir ruošė medžiagą kolektyvizacijos pergalės ir jos atsiekimų pavaizdavimui Tarybinio laikotarpio ekspozicijoje. Padaryta visa eilė fotonuotraukų iš Panevėžio rajono kolūkių gyvenimo, bet, kaip paaiškėjo muziejininkų kursų eigoje, nuotraukų tematika turi eilę trūkumų, svarbiausia neatvaizduoja naujųjų darbo metodų, o tuo pačiu ir nepropaguoja jų“⁵⁶. Tuo tarpu Mažeikių kraštotyros muziejaus ekspozicija buvo įvertinta teigiamai: „Turi palyginti gana turtingą socialistinės statybos skyrių, kuriame vaizduojami apskrities pramonės ir kolūkių atsiekimai“⁵⁷.

Muziejai rengė ir laikinas stacionarines bei kilnojamąsias parodas, kurių pagrindiniai eksponatai buvo taip pat nuotraukos. Dalyvaudami kiekvienoje valstybinėje kampanijoje, muziejai buvo priversti gaminti, kartais ir tiražuoti trumpalaikes bei menkavertes fotoparodas. Jau 1946 m. kovo mėn. Kultūros švietimo įstaigų komitetas ragino muziejus dalyvauti pavasario sėjos kampanijoje ir įpareigojo parengti kilnojamąsias parodas, propaguojančias žemės ūkio pirmūnų patyrimą, naujų kultūrų diegimą⁵⁸. 1947 m. rinkimų į Lietuvos SSR Aukščiausiąją Tarybą metu Valstybinis revoliucijos muziejus su-

rengė kilnojamąją parodą „Lietuvių liaudies kova dėl savo išsilaikymo“⁵⁹. Nuo 1947 m. sausio 26 d. iki vasario 12 d. paroda buvo eksponuojama Kaune, Šiauliuose ir Panevėžyje (10 539 lank.), o per pavasario sėją balandžio 15–gegužės 20 d. parodyta Širvintose, Ukmergėje, Zarasuose, Dusetose, Utenoje, Jonavoje, Maišiagaloje (9913 lank.). Paroda eksponuota ir Vilniuje (per 52 dienas – 2961 lank.).

Analogišką kilnojamąją parodą, pasakojančią apie „garbingą Lietuvos liaudies kovą dėl išsivadavimo“, organizavo Vilniaus revoliucijos muziejus. Paroda veikė sausio 18–vasario 12 d. Vilniuje (Karininkų namuose), Kaune, Panevėžyje ir Šiauliuose. Ją aplankė 12 641 žmogus, iš jų 9000 – kolektyviai⁶⁰. Tačiau toks aktyvus lankomumas rodo ne parodos kokybę ar reklaminio darbo rezultatus, o veikiau totalitarinės ideologijos discipliną. Tai patvirtina ir lankytojų atsiliepimai apie parodą⁶¹. Demonstruojamas totalus melas. Kauno 4-osios berniukų gimnazijos mokytojas Dapkūnas savo ir mokslėvių vardu dėkoja „už parodytą tikrą tiesą ir tą kruviną mūsų darbo žmonių kelią, kurį nuėjo Lietuvos darbo žmogus, kol pasiekė laisvės ir šių dienų laimėjimus“. Kazlų Rūdos tarnautojas rašo: „Paroda man padarė didelį įspūdį, paskatino drąsiai žengti naujuoju Tarybiniu keliu. Vokiškųjų okupantų žiaurumai man priminė visa tai, ką aš pats esu asmeniškai patyręs nuo fašistinių budelių rankų. Pasiryžtu dabar balsuoti už naują laimingą gyvenimą“. Atsiliepdama į parodos ideologų ir organizatorių lūkesčius Šiaulių 2-osios gimnazijos mokinė Vitkelytė išreiškė tokias mintis: „Nepaprastai esu paveikta šios parodos. Prieš mano akis aiškiai atsistoja visa lietuvių tautos sunki praeitis. Vokiečiai visą laiką persekiojo lietuvių tautą, jie siekė sunaikinti mus ir paversiti vergais, o vadinamoji mūsų valdžia ėjo su jais ir spaudė, išnaudojo darbo žmogų. Aš mačiau kovotojų kelią, aš mačiau kankina-

mų ir nužudytų žmonių nuotraukas. Manje kilo noras keršyti, bet vokiečiai jau su-triuškinti ir jie daugiau nedrįs išlįsti iš savo urvo. O mums vis dėlto dar reikia būti budriems, nes pikto sėklų visur atsiranda. Aš noriu dirbti, mokytis, kad galėčiau prisidėti prie greitesnio mūsų krašto atstatymo, kad greičiau būtų užgydytos vokiečių padarytos žaizdos mūsų tautai“.

Ne mažiau reikšmingą darbą turėjo atlikti muziejai kitos politinės kampanijos metu – kai pirmą kartą sovietų Lietuvoje buvo renkami vietinės valdžios organai (1948 m. sausio 18 d. turėjo įvykti rinkimai į apylinčių, valsčių, apskričių ir miestų darbo žmonių atstovų tarybas)⁶². Tačiau regioninių kraštotyros muziejų propagandinė veikla buvo gana pasyvi. Jie buvo raginami daugiau dėmesio skirti socializmo statybos iliustravimui. Pasitinkant Spalio socialistinės revoliucijos 30-ąsias metines, ekspozicijos turėjo vaizduoti pramonės ir žemės ūkio laimėjimus sovietų valdžios metais, išryškinti svarbiausias įmones, geriausius ūkius, pažangiausias MTS ir žemės ūkio kooperacijos draugijas, apibrėžti kultūrinės revoliucijos laimėjimus⁶³. Muziejai turėjo atskleisti krašto istoriją sovietiniais metais, raidos ketvirtojo stalininio penkmečio laikotarpiu perspektyvas, populiarinti pažangiausius darbo metodus, šlovinti socialistinės gamybos pirmūnus bei novatorius.

Ne išimtis buvo Lietuvos SSR liaudies teismų rinkimai, į kurių darbą 1948 m. pabaigoje įsitraukę muziejai turėjo padėti „partiniams ir tarybiniais organams mobilizuoti mases ir visomis turimomis muziejinėmis propagandos ir agitacijos priemonėmis statomiems partijos ir vyriausybės uždaviniams pilnai vykdyti“⁶⁴.

Vykdamas Lietuvos SSR Ministrų Tarybos ir LKP(b) CK nutarimą „Dėl kolektyvinių ūkių organizavimo respublikoje“ muziejai buvo įpareigoti vaizduoti kolektyvinių ūkių pranašumą prieš individualinį ūkį, demas-

kuoti „buržuazinių nacionalistų ir buožių pastangas apšmeižti kolektyvinių ūkių santvarką ir visokeriopai paremti darbo valstiečių iniciatyvą organizuojant naujus kolektyvinius ūkius“. Buvo įrengtos garbės lentos, fotovitrinos, parodėlės⁶⁵. Kitas 1948 m. muziejams iškeltas uždavinys buvo susijęs su antireligine propaganda ir katalikų dvasininkijos veiklos demaskavimu⁶⁶.

Vykdamas LKP(b) VI suvažiavimo iškeltus uždavinius, 1949 m. kovo 14 d. Kultūros švietimo įstaigų komiteto pirmininko įsakymu visi kraštotyros muziejai buvo įpareigoti surengti stacionarines bei kilnojamąsias parodas, nukreipiant veiklą „į plačiųjų darbo masių komunistinį auklėjimą“⁶⁷.

1949 m. muziejų parodoms buvo keliami šie reikalavimai: ypatingą dėmesį skirti socialistinės statybos atspindėjimui, panaudoti aktualiausią vietos medžiagą, šalinti neidėjiškus ir menkaverčius eksponatus, propaguoti kolektyvinius ūkius⁶⁸. Valstybinis revoliucijos muziejus Kaune surengė kilnojamąją parodą „Kolūkių kelias – vienintelis teisingas darbo valstiečių kelias“⁶⁹. 1949 m. spalio 1–26 d. paroda eksponuota Pilviškių, Raudondvario, Lapių, Vandžiogalos valsčiuose (821 lank., 20 paskaitų), o atnaujinta perkelta į Karinį istorinį muziejų. 1949 m. lapkričio 3 d.–1950 m. sausio 1 d. ją apylankė 9563 žmonės, jos pagrindu perskaitytos 123 paskaitos. Parodai buvo įsigyta fotokronika iš TASS'o (Kirovo srities kolektyvinio ūkio „Raudonasis Spalis“ 26 nuotraukos), Lapių valsčiaus Stalino kolektyvinio ūkio ir kitos nuotraukos.

Kultūros švietimo įstaigų komiteto prie Lietuvos SSR Ministrų Tarybos kolegijos posėdyje svarstant Valstybinio istorijos ir revoliucijos muziejaus 1949 m. veiklą, buvo apibrėžtas pagrindinis uždavinys – formuoti marksistinę-lenininę pasaulėžiūrą, auklėti darbo žmones tarybinio patriotizmo dvasia ir mobilizuoti kovai dėl komunizmo sukūrimo⁷⁰. Konstatuota, kad muziejus, vykdy-

damas iškeltus uždavinius, surengė keturias parodas: „Lietuvių liaudies kova dėl Tarybų valdžios“, „Lietuvos SSR liaudies ūkis pokariniame penkmetyje“, „Draugo Stalino 70-osios metinės“ ir parodą, skirtą Vilniaus miesto išvadavimo penktosioms metinėms pažymėti. Nors muziejus aktyviai veikė, jo ekspozicijos buvo kritikuojamos: „Neparodoma naujo socialistinio krašto veido, jose neatsispindi gilaus – pagrindinio charakterio socialistiniame pertvarkyme krašto ir jo žmonių, neišryškina šių pertvarkymų didžiulės politinės prasmės“⁷¹.

Minint Gegužės pirmosios šventę, 1949 m. muziejai turėjo vaizduoti ne tik sovietų Lietuvos darbo žmonių laimėjimus pramonėje, žemės ūkyje, moksle, literatūroje bei kitose srityse, bet ir kapitalistinių šalių darbo žmonių kovą dėl Gegužės pirmosios šventimo⁷².

Priverstinės, monotoniškos, nepatrauklios parodos buvo rengiamos ir kitą dešimtmetį. 1950 m. kovo 21 d. Kultūros švietimo įstaigų komiteto pirmininko įsakymu Nr. 62 muziejai buvo įpareigoti išplėsti socialistinės statybos temas ir paversti jas dominuojančiomis ekspozicijoje, vaizduojant laimėjimus visose liaudies ūkio srityse, akcentuojant kolūkių statybą bei jų pranašumą prieš individualius ūkius⁷³. Taip pat turėjo būti surengtos parodos „Lietuvos SSR liaudies ūkio ir kultūros laimėjimai 1940–1950 m.“ Vykdydamas įsakymą Valstybinis istorijos ir revoliucijos muziejus organizavo kilnojamąją fotoparodą, skirtą sovietų valdžios 10-mečiui pažymėti „Ką davė Tarybų valdžia lietuvių tautai“⁷⁴. Kitu įsakymu (Kultūros švietimo įstaigų komiteto pirmininko 1950 m. gegužės 22 d. įsakymas Nr. 120) muziejus turėjo parengti kilnojamąją fotoparodą „Sovietų Lietuvos valstiečiai socialistiniu keliu“ ir ją eksponuoti Vilniaus teatruose ir fabrių bei gamyklų raudonuosiuose kampeliuose⁷⁵. Valstybinis revoliucijos muziejus Kaune surengė parodą „Atsiekimai Kaune 1940–1950 m. buities ir kultūros gyvenime“⁷⁶. Kolektyvinių ūkių laimė-

jimus vaizduojančias stacionarias parodas 1950 m. įrengė Alytaus, Rokiškio, Mažeikių, Telšių, Panevėžio ir kiti kraštotyros muziejai⁷⁷.

Vykdamas VLKJS CK IV plenumo nutarimus kultūros ir švietimo įstaigos buvo įpareigosios iki 1950 m. lapkričio 30 d. įrengti fotografijų, laikraščių iškarpų vitrinas apie Lenino–Stalino komjaunimą, jo kovos ir darbo kelią, apie komjaunimą pokariniu Stalino penkmečiu, apie pasaulio demokratinio jaunimo kovą dėl taikos ir demokratijos visame pasaulyje⁷⁸.

Biržų muziejus rengė jubiliejines parodėles: 1950 m. – skirtas sovietinės armijos ir karinio jūrų laivyno 32-osioms, Spalio socialistinės revoliucijos 33-osioms metinėms, 1951 m. – sovietinės armijos ir karinio jūrų laivyno 33-osioms, Vladimiro Lenino 27-osioms mirties metinėms paminėti⁷⁹. 1951 m. Mažeikių kraštotyros muziejus surengė Juliaus Janonio 55-osioms gimimo ir Maksimo Gorkio 15-osioms mirties metinėms skirtas parodėles, o Telšių muziejus – parodą „Lenino gyvenimas ir veikla“⁸⁰.

1951 m. Panevėžio kraštotyros muziejus įrengė stendus, vaizduojančius sovietų valdžią 1918–1919 m. ir LKP(b) pagrindinę veiklą 1936–1939 m. Panevėžio rajone. Pažymėdamas Gegužės pirmosios šventę muziejus miesto darbo pirmūnų – racionalizatorių ir stachanoviečių nuotraukomis papildė stendą „Panevėžys socializmo keliu“ bei išplėtė temą „To Panevėžy nebuvo buržuazinės valdžios metais“⁸¹. Rokiškio kraštotyros muziejus atidarė fotoparodą „Kolūkinės ūkio sistemos pranašumas prieš individualius ūkius“⁸².

Planinių parodų tematiką nurodydavo Kultūros švietimo įstaigų komitetas. 1952 m. jo nurodymu buvo suorganizuotos parodos, vaizduojančios didžiąsias komunizmo statybas ir liaudies kovą dėl taikos. Parodas standartiniais pavadinimais „Didžiosios komunizmo statybos“, „Mes už taiką“ surengė Telšių, Mažeikių, Ukmergės muziejai⁸³. Pas-

tarasis įrengė fotovitrinas, skirtas Gogolio 100-osioms mirties metinėms ir Moters dienai⁸⁴. Telšių kraštotyros muziejus parengė kilnojamąją parodą „Telšių rajono socialistiniai laimėjimai“, kuri buvo eksponuota Telšių kultūros namuose ir Klaipėdoje⁸⁵. Klaipėdos kraštotyros muziejus parengė ir sausio mėnesį kinoteatro „Kapitol“ fojė eksponavo fotovitriną Klaipėdos miesto išvadavimo sukakčiai paminėti; fotovitrina vaizdavo Raudonosios armijos ir lietuviškųjų dalinių kovas⁸⁶.

Neturėdamas tinkamų patalpų pastoviai ekspozicijai įrengti, Vilniaus kraštotyros muziejus suorganizavo tris kilnojamąsias parodas (355 eksponatai – nuotraukos, diagramos, citatos): „Vilniaus miesto atstatymas ir sutvarkymas pokariniame laikotarpyje“, „Pirmosios komunizmo statybos“, „Vilniaus miesto kultūros pakilimas pokariniame laikotarpyje“. Vilniuje jos eksponuotos LSSR valstybiniame dramos bei Operos ir baleto teatruose, kinoteatruose „Pergalė“, „Spalis“, „Maskva“, Jaunimo sode ir Komunalininkų klube. Paroda „Vilniaus miesto atstatymas ir sutvarkymas pokariniame laikotarpyje“ 1953 m. parodyta Ukmergėje, Utenoje, Zarasuose⁸⁷.

1953 m. Ukmergės kraštotyros muziejus toliau eksponavo fotovitrinas „Didžiosios komunizmo statybos“ ir „Kinijos liaudies demokratinės respublikos atstatymo darbai“⁸⁸. Kilnojamąsias parodas surengė Utenos („Lenino gyvenimas ir revoliucinė veikla“) ir Kelmės („Didysis Stalinas“) muziejai⁸⁹. Zarasų kraštotyros muziejus „tautų vadą“ paminėjo paroda „Stalininis planas gamtai pertvarkyti“⁹⁰.

Muziejų ekspozicinė veikla buvo dažnai kritikuojama dėl žemo idėjinio politinio lygio bei apolitiško istorijos faktų pateikimo. Tačiau kritikai, pataikaudami oficialiai nuomonei, akivaizdžiai perlenkė. Parodų tematika ir jų turinys, rengimo intensyvumas ir masiškumas rodo visišką muziejų sovietiza-

vimą, kartu ir kultūros dehumanizavimą bei nudvasinimą.

FOTODOKUMENTAS: LIUDIJIMAS IR ĮKALTIS

Sovietų valdžia dažnai pasitelkdavo fotografiją kaip pagrindinį liudijantį ir įrodantį „tiesą“ dokumentą. Ši priemonė pasiteisindavo ne tik kovojant su rezistentais, bet ir fiksuojant arba fabrikuojant dideliu mastu padarytus nusikaltimus.

Raudonajai armijai 1944 m. liepą užėmus Vilnių buvo pasirinkta dokumentais, turinčiais demaskuoti fašistinės Vokietijos padarytą žalą miesto architektūros paveldui. Meno istorikas prof. Marianas Morelowskis parengė raportą, o Janas Bułhakas gavo užsakymą ir su sūnumi Januszu rudenį fotografavo sugriautą Vilnių ir sudarė 257 nuotraukų albumą⁹¹. Tais pačiais metais LSSR komunalinio ūkio liaudies komisariatui jis sudarė 89 nuotraukų albumą „Vilnius“, kuriame sukljuotos Didžiosios, Pilies, Vokiečių, Dominikonų, Šv. Jono, Žydų, Vilniaus, Pylimo ir kitų gatvių nuotraukos atspindėjo miesto būklę po karo⁹². Kaune panašų užsakymą atliko Mikas Pranckūnas, dalyvavęs Ypatingosios valstybinės komisijos vokiškųjų fašistinių grobikų bei jų bendrininkų piktadarystėms nustatyti ir ištirti darbe. Per pusmetį jis padarė apie tūkstantį nuotraukų ir parengė keletą albumų, kurie buvo išsiųsti į Maskvą; surengė fotoparodas „Hitleriniai žvėriškumai“ ir „Teisybė sugrįžo“⁹³. Spėjama, kad 1945 m. Baltarusijos 3-iojo fronto vadovybė organizavo fotobrigadą, kuri judėdama paskui frontą nuo Rytprūsių iki Berlyno fikso karo padarinius ir rengė kaltinamąjį dokumentą (kelias dešimtis tūkstančių nuotraukų) prieš fašistinę Vokietiją. Grupei vadavo ir fotografavo P. Karpavičius⁹⁴.

Sprendžiant ne mažiau svarbų uždavinį – suteikiant gyventojams SSSR pilietybę, vyko

masinis fotografavimas. Naujus sovietinius pasus išdavinėti ir gyvenamąją vietą registruoti NKVD pradėjo Vilniuje nuo 1944 m. gruodžio 16 d., Kaune – nuo 1944 m. gruodžio 18 d., kitose Lietuvos vietovėse – nuo 1945 m. sausio⁹⁵. Asmens tapatybei apibūdinti naudojo standartinį duomenų sąrašą ir nuotrauką (3,5x3 cm). Fotografų trūko, ypač kaimo vietovėse, todėl valdžia organizavo kolektyvines fotoakcijas. Tuo tikslu buvo mobilizuoti 169 respublikos fotografai ir 29 pagal Vyriausiosios milicijos valdybos nurodymą atsiųsti iš Ukrainos, Baltarusijos, Maskvos ir Peterburgo⁹⁶.

Rezistentai priešinosi ir visaip trukdė sovietinės pilietybės įtvirtinimui, ragino gyventojus boikotuoti. Viena iš partizanų organizuotų akcijų Zarasų apskrityje komentuota LSSR NKVD Milicijos valdybos Pasų skyriaus viršininko ataskaitoje SSSR NKVD Milicijos valdybos viršininkui apie atliktą darbą atkuriant pasų sistemą Lietuvos SSR teritorijoje: „Salų ir Dusetų valsčių vienkiemiuose banditai paskleidė gandus, kad kol nesibaigs Maskvoje trijų ministrų konferencija, sovietinių pasų neimti, nes į Lietuvą atvyks amerikiečiai ir gyventojai gaus amerikietiškus pasus. Dusetų valsčiuje per 800 žmonių atsisakė atsiimti pas fotografą savo nuotraukas, skirtas pasams. Vėliau tie piliečiai pasus gavo“⁹⁷. Per kelerius metus pagaminti tūkstančiai nuotraukų žymėjo sovietinio piliečio tapatybę, formalūs atvaizdai pasuose liudijo galutinį okupacijos aktą.

Viena iš nuotraukos savybių – nebylus liudijimas – buvo lanksčiai naudojama sovietinių saugumo struktūrų. Patekę į jų akiratį asmenys dažnai buvo šantažuojami ir verbuojami, apkaltinami ir teisiami remiantis suklastoto turinio ar melagingo komentaro nuotraukomis.

Partizaninio karo metu miškuose padarytos nuotraukos papildydavo MGB–KGB stebėjimo ir baudžiamąsias bylas. Sunkiai paaiškinama tai, kad griežtomis konspiraci-

jos sąlygomis, naudodami slapyvardžius, koduodami pranešimus, išrasdami įmantriausius slapto susisiekiimo ir informacijos būdus, partizanai fotografuodavosi, taip pagamindami tiesioginę atpažinimo ir demaskavimo priemonę, kuri, patekusi į priešų rankas, pavirsdavo ginklu prieš juos pačius. Tačiau atgavus nepriklausomybę tos pačios nuotraukos tapo pagrindiniu rezistencinio judėjimo liudijimu ir dokumentiniu paminklu, įamžinusi laisvės sąjūdžio kovotojus.

Žinomi pavyzdžiai, kai teismo nuosprendžius pagrįsdavo tik viena nuotrauka. Antai 1949 m. Valerijai Jakimavičiūtei buvo paskirta 10 metų kalnimo pataisos darbų lageryje už talkinimą partizanams⁹⁸. V. Jakimavičiūtė gimė 1930 m. Kirmėlių kaime, Panevėžio apskrityje, baigė šešias gimnazijos klases, dirbo Panevėžio muziejuje kasininke. Jos motina buvo ištremta, partizanavę brolis ir du pusbroliai nužudyti⁹⁹. V. Jakimavičiūtė buvo susekta ir suimta 1949 m. lapkritį pagal nuotrauką, rastą 1947 m. lapkričio 14 d. karinės operacijos metu pas nužudytą Stasį Jakimavičių. Tardymo metu MGB Panevėžio apskrities skyriuje nustatyta, kad suimtoji nuo 1944 m. rudens palaikė ryšius su partizanais, nuo 1945 m. buvo ryšininke, davė priesaiką, pranešdavo apie MGB ir sribų pasirodymą rajone, slapstė partizanus tėvų sodyboje ir savo bute, aprūpindavo juos maistu. Įkaltį V. Jakimavičiūtė komentavo taip: „Man pateiktoje nuotraukoje aš ir mano pusbrolis Stasys fotografavomės 1944 m. Mano pusbrolis Jakimavičius ir jo draugas Aliukas Antanas atvažiavo pas mus į vienkiemį dviračiais ir Jakimavičius turėjo fotoaparata, kuriuo mus fotografavo Aliukas. Jakimavičius Stasys pistoletą turėjo su savimi, o man pistoletą davė Aliukas Antanas. Fotografavomės netoli mūsų vienkiemio krūmuose

maždaug 1944 m. birželį, kai dar mūsų vietovėje buvo vokiečiai“¹⁰⁰. Vėliau prisiminiuose V. Jakimavičiūtė rašė: „Aš ir pusbrolis buvome nusifotografavę su pistoletais tiesiog dėl juoko, nors miške aš nebuvo, bet tada buvo kažkaip įdomu jaunam žmogui nusifotografuoti su ginklu“¹⁰¹. Kitą tokią pat pusbrolio padovanotą atminimui nuotrauką V. Jakimavičiūtė saugojo namuose. Suėmimo metu jai pavyko perspėti draugę Eugeniją Tumšytę, kad ši sunaikintų jos bute saugomas nuotraukas ir laiškus. Į apklausą iškviesta E. Tumšytė paliudijo, kad tokia pat nuotrauka buvo ir tarp jos sunaikintų¹⁰². Už panašių relikvijų saugojimą ne vienam pirmaisiais sovietmečio metais teko sumokėti ne tik laisvę, bet ir gyvybę.

Dažnai „antisovietinio elemento“ tardymas rėmėsi suėmimo metu konfiskuotais fotodokumentais. Antai suimant Lietuvos Respublikos policijos tarnautoją Praną Surblį buvo konfiskuotos 553 nuotraukos, kurias tardymo metu panaudojo kaip inkriminuojančius dokumentus – įkalčius bei sekimo medžiagą¹⁰³. Viena iš P. Surblio apklausų buvo pagrįsta tik nuotraukomis. Jos metu skambėjo vienodai suformuluoti klausimai: pateikiu jums nuotrauką, papasakokite, kas tai? Pirmąją nuotrauką P. Surblis apibūdino taip: „Tai Stropus Stasys. Aš su juo mokiausi Plungės gimnazijoje. Jis buvo 7, o aš 6 klasėje. 1936 m. jis dirbo Kauno Saugumo policijos Fotografų skyriaus laboratorijoje. Paskutiniu metu dirbo Ukmergės Saugumo ir kriminalinės policijos valdininku (9 kategorijos), laboratorijos vedėju“¹⁰⁴. Nekyla abejonių, kad tokie asmenys tapdavo MGB interesų objektu.

Žiauriausiais metodais „išmušdami“ parodymus sovietinio saugumo pareigūnai kaupė fototeką ir didino įtariamųjų skaičių. Genocido aukų muziejuje saugomas panašios kartotekos fragmentas*. Ant numeruotų kortelių

* Už nuorodą ir konsultaciją autorė dėkoja Genocido aukų muziejaus istorijos skyriaus vadovei Virginijai Rudienei.

priklijuotos nuotraukos su identifikuotų asmenų įrašais. Darbo „kokybę“ žymi nustatyti partizanų vardai, pavardės, slapyvardžiai, būrių pavadinimai. Analogiškas nuotraukų rinkinys, tik turintis metodinę paskirtį, yra „Medžiagos apie likviduotą ginkluotą nacionalistinį pagrindį Lietuvos SSR teritorijoje albumas“¹⁰⁵ (rusų k.). Šėšiuose tomuose – partizaninio judėjimo žemėlapiai, schemos, vadovybės, apygardų, būrių, slėptuvių, naudotos aparatūros nuotraukos. Remiantis KGB sukauptais fotoarchyvais – nemažai fotografavo ir patys saugumo tarnautojai bei jų agentai – buvo plečiama inkriminuojančių duomenų bazė ir didinama gyventojų kontrolė.

FOTOGRAFIJOS MENO SOVIETIZAVIMAS

Sovietinei kultūrai yra būdinga meno kalbų unifikacija. Fotografijos meno formavimo politika buvo pagrįsta bendrais principais, suformuluotais pirmiausia sprendžiant literatūros kūrybinių procesų problemas. 1932 m. balandžio 23 d. VKP(b) CK nutarimas „Apie grožinės literatūros organizacijų pertvarkymą“ bei SSSR rašytojų sąjungos steigiamasis suvažiavimas 1934 m. įtvirtino naują sovietinės kultūros ir meno valdymo modelį, kurio tiesioginis autorius buvo J. Stalinas. Menas buvo maksimaliai ideologizuotas, o jo paskirtis apibrėžta socialistinės santvarkos šlovinimu. Tam tikslui tiko tik viena meno kryptis – socialistinis realizmas. Menininkas turėjo teisingai atspindėti gyvenimą, parodyti vienintelį kelią, kuris atitiktų partijos nubrėžtą kursą. „Teisingai“ nereiškė dokumentaliai ir faktografiškai, socialistinio realizmo esmė buvo idealizuoto teisingumo kūrimas. Vieninteliu teisingo rezultato garantu galėjo būti žinojimas rezultato iš anksto¹⁰⁶. Vyko kūrybinės individualybės niveliavimas, kartu buvo ugdoma kolektyvinės raiškos forma. Saviraišką apibrė-

žiančios sąvokos „kūryba“, „talentas“, „įkvėpimas“ buvo diskredituotos ir pakeistos „meistriškumu“, „technika“, „darbu“. „Praktiškai Stalinas bandė įtvirtinti kursą į sovietinės tikrovės idealizavimą mene. Tai buvo savotiškas neoklasicizmas, prie kurio visada traukia totalitarinį mąstymą: valstybės, partijos ir jas įkūnijančio aukščiausiojo valdovo kultas“¹⁰⁷.

Fotografija, kaip ir kitos meno sritys, turėjo plėtoti socialistinio realizmo metodus. Šios srities problemoms spręsti skirtose publikacijose „Pravdoje“ pabrėžiamas fotografijos propagandinis vaidmuo. Remtasi leninine-stalinine meno partiškumo metodologija, kai meno kūriniai vertinami pagal jų reikšmę įtvirtinant socialistinę santvarką, propaguojant valstybės politiką.

Meninio įtaigumo esmė buvo grindžiama fotografijos dokumentiškumu ir autentiškumu. Tačiau fotografo turėjo vengti tiesmuko natūralizmo. Vaizdas turėjo perteikti apibendrintą idėją, todėl bet kokios smulkmenos, nukreipiančios nuo jos dėmesį, paversdavo kadra formaliu ir beidėjiniu. Temos pasirinkimą taip pat lėmė fotografijai keliami uždaviniai: parodyti didžiąsias komunizmo statybas, atskleidžiant naujus, pažangius ir tik sovietinei valstybei būdingus bruožus. Meno kūrinys, sukurtas sovietinio fotomenininko, turėjo išreikšti jo – aktyvaus komunizmo statytojo – požiūrį, poziciją. Ypač atsakingai turėjo būti parinktas vaizdavimo objektas – nebūdingas ar nereikšmingas galėjo klaidingai iliustruoti realybę. Socrealistinė fotografija turėjo vaizduoti visas tipiškąs realybės apraiškas, atskleisti tipiškus charakterius tipiškomis aplinkybėmis, tuo įtvirtindama ir daugindama totalinę ideologiją. Šios unikalios savybės buvo pastebėtos: „Fotografijos meno jėga ir pagrindinis skirtumas nuo kitų meno sričių glūdi jos gebėjime dokumentaliai vaizduoti tikrovę tipiškiausioje jai reiškiniuose“¹⁰⁸ ir gana lanksčiai bei

kryptingai išnaudotos. Socrealistinės fotografijos estetika, pagrįsta griežtomis vaizdavimo normomis, neturi analogų.

Pagrindiniu sovietinio fotografijos meno žanru oficialiai buvo paskelbtas fotoreportażas. Milijoniniais tiražais spaudoje plintanti fotografija turėjo atlikti vaizdinio ruporo funkciją. Tai diktavo ir fotoreportažo sukūrimo metodus. Pagrindiniai vaizdavimo būdai, kuriais naudojosi dauguma fotografų, buvo trys. Pirmojo, gana populiaraus, esmė – deklaratyvaus kadro konstravimas. Fotografas, siekiantis atspindėti tam tikrą temą, pasirinkdavo siužetą, sukurdamo būdingą jam aplinką, personažus ir organizuodavo inscenizaciją. Tai buvo savotiška fotografinė režisūra, kurios negalima vadinti klastote, nes jos tikslas buvo sukurti ne dokumentą, o apibendrintą metaforą. Tokiu atveju tiksliai data, vieta ar vardai tapdavo bereikšmiai. Žinoma, režisuojantis fotografas susidurdavo su įvairiomis problemomis, viena jų – vaidino ne aktoriai profesionalai ir ne visada sėkmingai. Dažname kadre pastebimas personažų dirbtinumas, įtampa, falšas. Tačiau šis metodas buvo patikimas, nes fotografas išvengdavo atsitiktinumų, nepageidaujamų daugiareikšmių elementų. Rezultatą lemdavo fotografo skonis, išsilavinimas ir meistriškumas. Tokio tipo fotoreportažus kūrė I. Fišeris, J. Kacenbergas, Eugenijus Šiško. Pokario spaudoje gausu pavyzdžių. I. Fišerio fotografijos „Radijas atėjo į kaimą“ (1950) siužetas grindžiamas paprasta kompozicija: kaimo jaunimas, susėdęs prie atviro lango, laimingais veidais klausosi pirmojo radijo. Visiškai nesvarbu, kas tie jauni žmonės, kuriame kaime, ar radijas tuo momentu įjungtas ir ar iš tikrųjų priklauso tam namui.

Klasikinė, išraiškinga E. Šiško fotografija „Ačiū draugui Stalinui už laimingą vaikystę“ (1951). Darželyje laimingi vaikai (puikiai suvaidinę) sudėliojo iš kaladėlių žodžius: STALINAS ir TAIKA. Antrame plane ant spintelės pastatytas (tik tam kartui)

paveikslas, vaizduojantis Staliną su mergaite buriate ant rankų. Šis siužetas (darželinukai paveikslo fone) buvo dažnai eksploatuojamas. Vieną variantų, paskelbtą albume „Tarybų Lietuva“, lydi komentaras: „Vaikų darželyje auklėtoja pasakoja apie draugo Stalino gyvenimą ir veiklą“. Žinant paveikslo sukūrimo priešistorę¹⁰⁹, atsiskleidžia sovietinių ideologų cinizmas. 1936 m. žiemą Kremliuje vykusiame priėmime prie Stalino netikėtai pribėgo buriatų mergaitė ir ją apkabino. Vadas paėmė mergaitę ant rankų. Šį momentą užfiksavo fotografai. Fotografija „Stalinas su šešiamete Galia Markizova“ buvo paskelbta daugiatiražėje spaudoje, pagal ją sukurta skulptūrinė kompozicija (2 milijonai kopijų), nutapyti paveikslai, pagamintos litografijos. 1937 m. mergaitės tėvai, apkalinti šnipinėjimu ir trockizmu, buvo sušaudyti. Tačiau neįmanoma sunaikinti paskleistos visoje šalyje propagandiškai svarbios fotografijos bei jos reprodukcijų. Buvo rasta paprasta išeitis – Galią pervadino į Mamląkat, jaunąją tadžikų medvilnės rinkėją, apdovanotą Lenino ordinu.

Taigi pirmąją fotografijų grupę vienija tikslas išreikšti apibendrinančią idėją, o ant rasis būdas buvo pagrįstas dokumentuojamo įvykio fiksavimo korektūra. Jis gana įtaigus, nors sausesnis ir ne toks meniškasis. Temos, visada atspindinčios būdingiausius procesus, iliustravimui buvo ieškoma realios medžiagos. Fotografas čia pat vietoje formavo kadra. Pasirinkdamas tinkamą foną, sustatydamas realius įvykio dalyvius, pašalindamas trukdančius daiktus, jis ne atkūrė, o tiesiog gražino dabartį. Siekdamas atskleisti idėjinį politinį turinį jis turėjo pasitelkti kompoziciją, tai yra tikslingai organizuoti vaizdo elementus. Vienoje Juozo Stanišausko 1949 m. nuotraukoje vaizduojama fabrika „Silva“ spartuolė Kučinskienė su direktoriumi Simonavičiumi prie naujųjų kojinių mezgimo aparatų. Modernaus cecho fone jie su pasitenkinimu laiko iškėlę audinio pavyzdį. Konkre-

tus faktas yra hiperbolizuotas. Dokumentinė nuotrauka įgauna didesnę reikšmę – pabrėžiamas ne tiek procesas, kiek jo įvertinimas.

Fotokronikos kūrimui fotografai pasitelkdavo trečiąjį būdą, vadinamąjį momentinį fiksavimą. Esminis skirtumas nuo pirmųjų dviejų – faktografinis, o ne apibendrinantis ar reziumuojantis vaizdavimas. Kadras kuriamas ekspromptu, pagaunant būdingiausią momentą, parenkant tinkamą laiką ir vietą. Šiuo atveju sėkmingiausius, išraiškingiausius kadrus sukurdavo ne tik techniškai profesionalūs, bet ir nuovokūs, situacijos esmę suprantantys fotografai. Pagrindinis ideologinis vaizdo krūvis tekdavo tekstui – nuotraukos komentarui. Pavyzdžiui, profesionalaus 1940–1941 m. kronikinio reporterio V. Augustino nuotraukų bloką „Pirmoji laisva Gegužės 1-osios demonstracija“, paskelbtą „Tiesoje“, lydi tekstas: „Kauno darbo žmonės su ypatingu entuziazmu, su iškilmingai pakilusia nuotaika atšventė pirmąją laisvą Gegužės Pirmosios šventę. Beveik visą dieną miesto gatvės skendėjo raudonosiose vėliavose, spalvinguose vyrų ir moterų apdaruose. Virš žmonių kolonų plaukė žmonijos genijų Lenino ir Stalino paveikslai. Darbininkai, tarnautojai, darbo inteligentai, vaikai, vyrai ir moterys demonstravo savo socialistinio darbo pasiekimus, savo atsidavimą Partijai ir draugui Stalinui. Jie demonstravo savo pasiruošimą ne tik dirbti socialistinės statybos darbą, bet ir ginti savo tarybinę tėvynę, jeigu kas išdrįstų ją pulti“¹¹⁰. Pabrėžiamas masas, nuostatos, išryškinama vėliavų spalva – tai, ko nepavyko akcentuoti nors ir meistriškai užfiksuotuose kadruose.

Kuriantis sovietinio žmogaus portretą fotografas turėjo spręsti dvigubą užduotį: ne tik suprasti ir išryškinti individualumą, asmenybės charakterį, jo dvasinę būseną, bet ir atskleisti apibendrintą tam tikros profesijos, socialinio sluoksnio atstovo įvaizdį. Be to, prieš paspausdamas mygtuką fotografas turėjo prisiminti, kad „sovietinė žemė apgy-

vendinta žmonėmis, aktyviai ir kūrybiškai statančiais komunizmą, ekonominį, politinį ir kultūrinį šalies gyvenimą. Tai nauji, laisvi žmonės“¹¹¹. Reikėjo parodyti portretuojamojo santykį ir ryšį su tikrove, jo aiškias sovietinės moralės nuostatas. Portrete turėjo atsispindėti socialinis statusas, veiklos rūšis, tačiau svarbiausia buvo išgauti tai, kas „žymi jo priklausomybę sovietinei visuomenei“¹¹².

Portretuose apibendrintai buvo kuriami įvairūs įvaizdžiai – sovietinio mokslininko, rašytojo, darbininko, valstiečio, kario, pionieriaus ir kt. Rašytojas Teofilis Tilvytis su knyga (I. Fišeris, 1951), kompozitorius Stasys Vainiūnas prie fortepijono (E. Šiško, 1951), profesorius Kazimieras Grybauskas su mikroskopu (J. Stanišauskas, 1949), stachanovietis S. Lechavičius prie ketaus lydy-mo krosnies (L. Tautrimas, 1951) – konkrečių asmenybių portretai, tačiau jų darbo įrankiai pabrėžia atstovavimą tam tikrai visuomenės kategorijai. Sovietinės ideologijos populiariojimai nesąmoningai sekė krikščioniškosios ikonografijos metodologija, pateikdami susijusį su vaizduojamojo asmens veikla simbolinį daiktą kaip atpažinimo ženklą. Vengdami individualių atributų, tokių kaip šv. Petro raktai ar šv. Barboros bokštas, jie manipuliavo bendraisiais, tačiau ne krikščioniškai filosofiniais, o ateistiškai supaprastintais: dalgis sietas ne su mirtimi, o su kolūkiete, inkaras simbolizavo ne viltį, o jūreivį ir pan.

Skirtingų fotografų darbus vienija bendra savybė – nuotraukos herojaus idėjiškumas, kuris išgautas poza, veido išraiška, ypač žvilgsniu. Fotografų meistriškumas pasireikšdavo tuo, kad jiems pavykdavo portretuojamąjį nuteikti reikiamo įvaizdžio sukūrimui, individualybę paversti standartiniu trafaretu. Kartais dėl pernelyg didelių fotografo pastangų arba nesupratimo išeidavo hipertrofuoti ir akivaizdžiai banalūs darbai. Pavyzdžiui, Ch. Levinas 1949 m. sukūrė fabriko „Elfa“ derintojo Jono Gutausko portretą –

pavaizdavo jauną darbininką, tikrinantį statoro lapą motorams. Tačiau įtempta poza, „degančios“ akys ir aukštai lyg saulė jo rankose iškeltas statoro diskas veikiau reiškia ne veiksmą, o emociją, kuri visai neatitinka pagrindinės kuriamo portreto idėjos ir su ja konfliktuoja.

Tokios interpretacijos buvo uždraustos vaizduojant partijos vadus, aukšto rango pareigūnus. 1924 m. CVK dekretu „Apie biustų, bareljefų, paveikslų ir pan. su Lenino atvaizdais gaminimo ir platinimo tvarką“ buvo kanonizuota lenininė ikonografija. Lenino atvaizdas įsiminė pagal Piotro Ocuo, Moisejaus Nappelbaumo ir Grigorijaus Goldšteino fotodarbus. Fotografijomis sukurtas įvaizdis buvo perkeltas į drobę, skulptūrą, kinojuostą. Taip pat ir Stalino etaloniniai fotoportretai, sukurti Ivano Šagino, Michailo Kalašnikovo. Lietuvos dailininkai partijos vadų portretų kopijas kūrė pagal griežtai reglamentuotus standartus. Naudotos aprobuotos nuotraukos – etalonai. Lenino portretui kurti pasirinktos P. Ocuo nuotraukos, Stalino – I. Šagino, Berijos, Malenkovo, Molotovo, Kaganovičiaus, Mikoiano, Chruščiovo, Bulganino, Vorošilovo – G. Vailo, Kosyginas – G. Petrovo¹¹³. Dailės kūriniai turėjo būti atlikti preciziškai ir adekvačiai analogui. Pavyzdžiui, Kauno „Dailės“ kombinato meno taryba atmetė dailininko Mečislovo Ostausko sausu teptuku nutapytus Lenino portretus ir nurodė trūkumus: žema kakta, ūsai neturi reljefo, netaisyklinga žandikaulio anatomija, trūksta charakterio¹¹⁴. Oficialus vietinių partijos vadų fotografas buvo Ch. Levinas. Jo fotografuotus Antano Sniečkaus, J. Paleckio ir kitų portretus anonimiškai tiražavo visa Lietuvos spauda.

Fotopeizažo žanras neturėjo griežtų kūrimo kanonų, tačiau jo paskirtis buvo pakankamai ideologizuota. Jis turėjo padėti pažinti plačiąją tėvynę ir joje vykstančius pokyčius kiek urbanistiniame, tiek gamtos peizaže. Poetika turėjo būti sukonkretinta, atskleisti glo-

balius, aprėpiančius žemę, dangų ir vandenyną pertvarkymus, o nuotaika – pakili ir džiaugsminga. Tokie siekiai suformavo fotoapybraižos – vaizdingo pasakojimo pasirinkta tema žanrą. Ryškiausi pavyzdžiai buvo skelbiami žurnale „SSSR na strojke“, vėliau pavadintame „Sovetskij Sojuz“. Kelias fototemas apie Lietuvą parengė žurnalo fotokorespondentas L. Michnovskis, kuravęs Pabaltijo respublikas. Pirmoji – „Sovietų Lietuvoje“, paskelbta 1952 m.¹¹⁵ Jaunąją respubliką pristato žvejų gyvenvietės, kiaulių fermos, dainų šventės Rietavo rajone, pionierių Vilniaus aukštutinėje pilyje ir kitos nuotraukos. 1953 m. Lietuvai žurnalas skyrė net dvi apybraižas: „Kauno politechnikos institute“ ir „Lietuvos turbinos“¹¹⁶. Ne toks pretenzingas, bet ne mažiau populiarus žanras buvo fotoetiudas. P. Karpavičius, A. Mockus, J. Kacenbergas kūrė neutralius vaizdelius, kuriuos spausdino iliustruoti žurnalai „Švyturys“, „Jaunimo gretos“, „Tarybinė moteris“.

PIRMIEJI SOVIETINIAI FOTOGRAFIJŲ ALBUMAI IR PARODOS

1940 m. birželio 27 d. vidaus reikalų ministro nutarimu „Dėl visų iki 1940 m. birželio 20 d. įregistruotų draugijų ir jų skyrių veiklos sustabdymo“ Lietuvos fotomėgėjų draugijos, kaip ir kitų kūrybinių organizacijų, veikla buvo nutraukta. Pokariu ji nebuvo atkurta. LSSR Liaudies Komisarų Tarybos ir LKP(b) CK biuro 1945 m. gegužės 25 d. nutarime „Apie LSSR meno būklę ir jo vystymo uždavinius“¹¹⁷ apie fotografiją neužsiminta nė vienu žodžiu. Fotomenininkai apsiribojo profesiniu ir ne visada su fotografija susijusiu darbu. Fotografijos meno prioritetus perėmė žurnalizmas. Su fotografų kūryba buvo galima susipažinti tik oficialioje spaudoje. Cenzūruoti, pagal konkrečius už-

sakymus atlikti darbai negalėjo atskleisti tikros kūrybinės situacijos. Didžioji negatyvų dalis guldavo į stalčius.

1941 m. LKP(b) CK nutarimu sovietų valdžios Lietuvoje metinėms pradėta rengti propagandinę iliustruotą knygą apie Lietuvą¹¹⁸, tačiau sutrukdė prasidėjęs karas. Pirmasis sovietinis fotoalbumas „Tarybų Lietuva“ buvo išleistas tik 1950 m.¹¹⁹ Jubiliejinis leidinys, skirtas sovietų valdžios respublikoje dešimtmėčiui pažymėti, atliko propagandinį vaidmenį. Fotografų V. Derkinčio, F. Faino, I. Fišerio, M. Fligelio, S. Ivanausko, J. Kacenberg, P. Karpavičiaus, V. Krulicko, Ch. Levino, A. Mockaus, Michailo Rebi ir kitų darbai skelbė apie sovietų pergalę visose respublikos srityse. 312 puslapių albumą 5000 egzempliorių tiražu išleido Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla. Septynių dailininkų grupė, vadovaujama meninio redaktoriaus V. Palaimos, parengė pompastišką (33,5x49,5 cm) tais laikais darbą. Sovietinės atributikos ir tautinių raštų fone nuotraukos nuosekliai ir hierarchiškai kūrė naują įvaizdį. Jokių poteksčių, aliuzijų ir sąsajų su praeitimi.

Tokio pobūdžio leidinių stoką kompensavo rankų darbo albumai su įklijuotomis originaliomis nuotraukomis. 1949 m. Lietuvos SSR Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojo Kazio Preikšo nurodymu Mikas Pranckūnas sudarė fotoalbumą – dovaną Stalinui jo jubiliejaus proga¹²⁰. Panašų leidinį „Kaunas, 1940–1949“ fotografas parengė ir LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui¹²¹. Pastarasis gaudavo fotoalbumus įvairių minėjimų, švenčių progomis. Tai „LSSR fotoalbumas“ (1940), „LSSR Mėsos ir pieno pramonės ministerijos fotoalbumas“ (1953), „Pirmojo respublikinio jaunųjų pionierių sąskrydžio delegatų fotoalbumas“ (1950)¹²² ir kiti.

Pirmąją fotoparodą, kurios pagrindinis objektas buvo pati fotografija, 1952 m. vasarą organizavo „Švyturio“ redakcija¹²³. Pa-

roda eksponuota Vilniaus kinoteatre „Pergalė“ ir Kauno centrinėje bibliotekoje. Joje pristatyti 1950–1951 m. sukurti fotokorespondentų bei fotomėgėjų darbai. Fotografijų (apie 70 lakštų) tematika neperžengė spaudos puslapiuose aprobuotų ribų – miestų atstatymas, stachanoviečiai, žemės ūkio pirmūnai, mokslo darbuotojai ir jų laimėjimai. Pirmą kartą šalia juodai baltos buvo eksponuota ir spalvotoji fotografija. Parodoje dalyvavo 16 autorių¹²⁴. Tai buvo bandymas pareikšti apie kūrybinio potencialo fotografijos srityje egzistavimą.

LSSR sovietinių dailininkų sąjunga jau pirmaisiais veiklos metais į 1953 m. darbo planą įtraukė spalvotųjų fotografijų parodos (nenurodant temos ir autoriaus) organizavimą¹²⁵. Eksponavęs dailės parodas Vilniaus valstybinis dailės muziejus aptariamuoju laikotarpiu nesurengė nė vienos fotografijos meno parodos. Muziejų ekspozicijose fotografija buvo tik ikonografinė priemonė, jos meniškumo aspektas nebuvo aktualus. Todėl LSSR sovietinių dailininkų sąjungos ir SSSR dailės fondo Lietuvos skyriaus surengta paroda buvo atviras pareiškimas – fotografijos, kaip savarankiškos ir pajėgios meno srities, pripažinimas.

P. Karpavičiaus spalvotųjų fotografijų paroda įvyko 1953 m. vasario 15–kovo 31 d. „Dailės“ kombinato salone Gedimino prospekte. Lankytojų atsiliepimų knyga¹²⁶ atspindi vieningą nuomonę – pabrėžta darbų meninė vertė. Vieno parodos lankytojo pastebėta: „Ypatingai puikios, meniškos nuotraukos – „Rūkas sklaidosi“, „Saulėtekis“, „Baltijos jūra prieš audrą“, „Pėdos sniege“, „Bangų kruša“, „Mažytė šypsena“. Drg. Karpavičius savo meniška, spalvota nuotrauka daro rimtą konkurenciją daugumai mūsų dailininkų – tapytojų, kurie dažnai stengiasi tik vaizduoti gamtą, žmogų, bet nesuteikia savo paveikslams tiek vidaus šilumos, minties“. Rašytojo Vytauto Petkevičiaus žodžiai, kad „nuotraukos meniškai gražios ir

kiekvieną jų atskirai laikau kūrybiniu perlu“, pažymi fotografijų estetiką. Karo fotografas (parašas neįskaitomas) išreiškė nuoširdų susižavėjimą kolegos rezultatais: „Panašius darbus matau pirmą kartą. Pritrenktas technika, turiniu, beveik visų fotografijų tonalumu. Drg. Karpavičius pasiekė tobulumą ne tik kaip fotografas specialistas, bet ir kaip didelis menininkas“.

Oficialią ir teigiamą nuomonę, reiškiančią fotografijos meno pripažinimą bei tam tikrą parodos pergalę, liudija kompozitoriaus Jono Švedo įrašas: „Fotografija jau iškopia iš amato laipsnio ir turi visas galimybes tapti menu. Bet tai gali būti tik tuo atveju, kai fotografas žiūri į gyvenimą ne vien objektyvo akimi, bet savo pasaulėžiūros ir jausminės sąmonės žvilgsniu. Mes norime matyti tokius gyvenimo atvaizdus, kaip mes jų suprantame ir jaučiame, nes gyvenimas tik toks ir yra. Tad linkiu šios parodos autoriams ir organizatoriams geros sėkmės vystant fotografijos meną. Būtinai neužmirškite fotografuoti žmogų jo darbo, kovos dėl gražesnio, geresnio gyvenimo ir kūrybos aplinkoje. Be žmogaus ir jo santykio su gyvenimu net gražiausi gamtos vaizdai yra tik rėmai be paveikslo arba geriausiu atveju tik natiurmortai“. Spalvotųjų fotodarbų meniškumą pripažino ir dailininkas Antanas Žmuidzinavičius: „Sveikinu draugą Karpavičių savo pirmąja spalvotų fotonuotraukų paroda, pastačiusiam tą naują dailės šaką – spalvotą fotografiją Tarybų Lietuvoje atitinkamon vieton“¹²⁷.

Buvo išleistas pirmasis pokario metais personalinės fotografijos parodos katalogas¹²⁸. Tai reiškė ypatingą dailės organizacijų dėmesį autoriui ir jo darbams. Ne kiekvienas dailininkas, surengęs personalinę pa-

rodą, galėjo tikėtis leidinio. Pavyzdžiui, taip pat LSSR sovietinių dailininkų sąjungos organizuotai dailininkės Domicelės Tarabildienės personalinei parodai, kurioje 1952 m. gruodžio 21 d.–1953 m. sausio 10 d. Rusų dramos teatre eksponuota net 250 darbų, katalogas nebuvo parengtas¹²⁹. P. Karpavičiaus paroda buvo akivaizdus nukrypimas nuo įsivyravusių fotografinio vaizdo kūrimo normų ir rodė lūžį fotografijos meno vertinime. Atsirado galimybė kūrybinės raiškos stilių bei priemonių įvairovei.

STALINO EPOCHOS FOTOGRAFAI

Pirmaisiais sovietų valdžios metais fotografa, kaip ir visi okupuotos Lietuvos gyventojai, bandė prisitaikyti prie naujų gyvenimo sąlygų ir susirasti nišą tolesnei profesinei veiklai: fotožurnalistai tęsė darbą spaudoje, ateljė fotografai darė portretus. Sudėtingiausia buvo fotomėgėjams, kurių pagrindinė kūrybinės raiškos sritis buvo besąlygiškai apribota. Likvidavus fotografus vienijusius sambūrius dauguma jų dalyvių padėjo fotoaparatus į šalį. Vieni jų buvo suimti ir įkaltinti, kiti ištremti. Po karo dalis pasitraukė į Vakarus, o išlikę senieji profesionalai viešumoje nesirodė, į jų vietą atėjo nauja karta.

Tarp pasitraukusiųjų į Vakarus buvo tarpukariu pripažinti fotomenininkai V. Augustinas, Kazys Daugėla, Petras Babickas, Steponas Kolupaila ir kiti. Vienas Lietuvos fotomėgėjų sąjungos steigėjų (sąjunga įsteigta 1933 m. sausio 15 d., nuo 1937 m. vadinosi Lietuvos fotomėgėjų draugija), pirmasis jos pirmininkas, vadovavęs sąjungai 1933–1937 m., prof. S. Kolupaila*, atsakydamas į JAV gyvenančio dr. Antano Petri-

* S. Kolupaila gimė 1892 m. Tuminiškėse, Latvijoje, 1915 m. baigė Maskvos matavimo institutą, nuo 1922 m. dirbo Kauno Vytauto Didžiojo universitete. 1944 m. pasitraukė į Vakarus, 1948 m. apsigyveno JAV, 1948–1963 m. – Notr Damo universiteto profesorius. Mirė 1964 m.

kos raginimą sugrįžti į Lietuvą, išreiškė visų palikusiųjų tėvynę mintis: „...1940 metais buvau vienas iš tų pažangiųjų, kurie nenusigando komunizmo ir kurie drąsiai stojo į darbą savo tautai padėti. Buvau redaktorium, Statybos fakulteto dekanu, dalyvavau įvairiose delegacijose Maskvoje ir t. t. Veikiau su dideliu entuziazmu ir pasisekimu. Stengiausi padėti saviškiams ir galiu įrodyti, kad nemaža žmonių išgelbėjau. Būdamas arti valdžios mačiau, kaip iš rytų atslinco saugumiečiai, kurie ėmė rodyti negirdėtą viduramžišką žiaurumą, siekdami išprovokuoti reakciją, kurią būtų galima pulti. Be jokios kaltės ir priežasties, kartais per klaidą, žmonės buvo suimami, kankinami, žudomi, tremiami. Pagaliau birželio 14–16 d. sugrūdo į vagonus apie 30 000 žmonių, jų tarpe moterų, senių ir vaikų, ir kaip didžiausius nusikaltėlius, be tardymo ir teismo, ištrėmė į Sibirą ir į tolimą šiaurę. Pradžioje mus įtikinėjo, kad jau metodai sušvelnėjo. Tikrovė parodė, kad komunistai pasidarė dar žiauresni. Supratom pagaliau, kad nieko, be frazių, ir iš komunizmo nebeliko, tebėra baisiausias fašizmas, bjauresnis už bjaurųjį rudąjį. Tikrovę pažinti galima tik pačiam išgyvenus. Spauda – vienas melas, ką geriausiai įrodo ir Tamstos atsiųsta iškarpa. Jūs, nematę baisenybių, gyvenate kaip akli ir kurti...“¹³⁰ Šiuos žodžius patvirtina kito fotografijos entuziasto – Kazio Lauciaus likimas.

Kazys ir Antanina Lauciai tarpukario Lietuvoje buvo vieni aktyviausių fotomėgėjų. Dalyvavo Lietuvos fotomėgėjų sąjungos veikloje, savo darbus eksponavo parodose, publikavo spaudoje, rašė fotografijos teorijos

ir praktikos klausimais. 1932 m. K. Laucius prie Lietuvos policijos sporto klubo įsteigė fotosekciją, 1933 m. išleido fotografijos vadovą „Fotografuoti gali kiekvienas“.

K. Laucius* buvo suimtas 1941 m. birželio 6 d. Kratos metu rasti du fotoaparatai: „Leica“ ir „Ikonta“, tačiau, suimtojo pareiškimu, jie priklausė nuomininkui Balčiūnui¹³¹. Saugumiečiai nesiaiškino tikrosios nuosavybės, nesidomėjo ir dingusiu fotomėgėjo archyvu – nebuvo konfiskuota nė viena nuotrauka. Suėmimo motyvai pagrįsti pažyma, sudaryta pagal LR VRM asmens bylą¹³². K. Laucius buvo apkaltintas pagal RSFSR BK 58-13 straipsnį už tarnybą Lietuvos Respublikos policijoje ir kovą prieš revoliucinį judėjimą bei komunistų partiją¹³³. Nuo 1941 m. birželio 14 d. (suimtas ir išvežtas) iki 1942 m. spalio 29 d. (sprendimas skubiai perkelti į Sverdlovsko kalėjimą) buvo kalinamas Sevrallago 10-ajame Garčinsko skyriuje¹³⁴. K. Laucius sušaudytas 1942 m. lapkričio 21 d. Sverdlovске¹³⁵. Žmona A. Laucienė buvo ištremta į Krajuškino rajoną, Altajaus kraštą¹³⁶.

Tiesiogiai už fotografinę veiklą nuo naujosios valdžios nukentėjusiųjų buvo nedaug. Panevėžio fotografas Jonas Žitkus (Žitkevičius) fotografavo 1941 m. birželio 25 d. raudonojo teroro aukas: Panevėžio NKVD rūsyje nukankintus apskrities liginės chirurgus Stasį Mačiulį, Antaną Gudonį, Juozą Žemgulį, medicinos seserį Zinaidą Kanis-Kanevičienę, „Maisto“ fabriko techniką Vilhelmą Vaišvilą, savivaldybės finansų skyriaus buhalterio padėjėją Antaną Čibinską, geležinkelininką Kazį Šlekį ir

* K. Laucius gimė 1906 m. Kuršėnuose, Šiaulių apskrityje, baigė Teisės fakultetą, gyveno Šakių g. 13–13, Kaune. 1929–1932 m. tarnavo Kauno policijos Teismo reikalų skyriaus viršininko padėjėju, 1932–1938 m. – Kauno policijos Ypatingųjų reikalų skyriaus viršininku, 1938–1939 m. – Kauno policijos Teismo reikalų skyriaus viršininku. Nuo 1939 m. kovo 9 d. iki 1940 m. rugpjūčio buvo neetatiniu apylinkės teismo kandidatu, kartu nuo 1939 m. lapkričio 6 d. iki 1940 m. rugsėjo 15 d. dirbo Kauno apskrities viršininko padėjėju, vėliau laikinai ėjo viršininko pareigas. Apdovanotas Latvijos Respublikos 5-ojo laipsnio Trijų žvaigždžių ordinu (suimtojo K. Lauciaus anketa, LYA, f. K-1, ap. 58, b. b. P-13125, l. 3).

devyniolika sušaudytųjų netoli Panevėžio cukraus fabriko. Ant nuotraukų, išspausdintų 1941–1942 m. spaudoje ir eksponuotų 1942 m. Studijų biuro surengtoje parodoje „Raudonasis teroras Lietuvoje“, J. Žitkus užrašė savo signatūrą, kuri pokario metais tapo pagrindiniu ir neginčijamu autorystės įrodymu. Už šias nuotraukas 1945 m. J. Žitkus buvo nuteistas dešimčiai metų, kalintas Macikų kalėjime Šilutės rajone ir Sibiro lageriuose¹³⁷.

Ne vieną klausimą iškelia fotografo Miko Pranckūno*, žinomo Vytauto Ažuolinio slapyvardžiu, veikla. Tam tikras atsakymų versijas pateikia fotografo laiškas SSSR Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui Nikolajui Podgornui: „...1939 metais, kai Lietuvoje buvo sukurtos Raudonosios Armijos bazės, aš, kaip žurnalistas, kartu su gydytoju Kaminsku Alytuje susidraugavau su vietinės bazės vadais ir politrukais, dėl ko buržuazinės valdžios buvau suimtas ir be jokio teismo ištremtas į priverstinių darbų lagerį Pabradėje. Tik 1940 m., kai Lietuva tapo Sovietine respublika, aš buvau iš šio lagerio paleistas kartu su kitais politkaliniais ir įsitraukiau į agitdarbą. Vieno mano pasisakymo kinoteatre „Daina“ metu įvyko pasikėsinimas: į mane kelis kartus iššovė nepažįstamasis, bet aš per atsitiktinumą nenukentėjau.

1941 m. mano atostogų gimtajame Padustėlių kaime (prie Dusetų) metu prasidėjo karas. Tuo pat naktį į kaimą atėjo baltasukilėliai, kurie nužudė mano draugą Biką. Jie ieškojo ir manęs, bet aš, išgirdęs šūvius, spėjau pasislėpti. Tuomet, neradę manęs,

banditai terorizavo mano senus tėvus. Grįžus į Kauną, buvau sučiuptas ir įkalintas. Mano pavardė buvo įtraukta į išsiunčiamų į Vokietiją sąrašus. Kai Sovietinė Armija išlaisvino Kauną, miesto Vykdomojo komiteto sekretorius dr. Grigalavičius pakvietė mane dirbti vokiečių žvėriškumų tyrimo komisijoje. Per pusmetį padariau apie tūkstantį fotonuotraukų ir sukūriau keletą albumų, kurie buvo išsiųsti į Maskvą; taip pat padariau fotoparodas „Hitleriniai žvėriškumai“ ir „Teisybė sugrįžo“, kurios po eksponavimo buvo perduotos Kauno istoriniam muziejui.

1944 m. gruodžio 20 d. aš buvau suimtas ir be jokio teismo išsiųstas į Vorkutą priverstiniais darbams. 1946 m. grįžau į Kauno miestą ir pagal Rašytojų sąjungos nukreipimą dirbau TASS'o agentūroje ir Respublikiniuose mokytojų namuose. Vėliau Respublikinėje Partinėje mokykloje organizavau kursus fotokorespondentams. Buvo išleisti du mano darbai: „Mokykitės fotografuoti“ ir „Fotoaparatas“, be to, pagal N. Krupskajos vardo Visasąjunginių liaudies kūrybos namų Maskvoje kvietimą skaičiau paskaitas fotomeno tema, už ką gavau daug padėkų ir apdovanojimų, taip pat šia tema parašiau daug straipsnių į spaudą.

1949 m. Lietuvos SSR Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojo drg. Preikšo nurodymu sudariau albumą – dovaną drg. Stalinui jo jubiliejaus proga, kurio vien viršelis kainavo 100 rublių. Už albumą ir ankstesnius darbus, o taip pat parodas man buvo pažadėta premija. Vėliau Kauno Vykdomasis komitetas nusprendė man sumokėti 15 000 rublių,

* M. Pranckūnas gimė 1911 m. gegužės 8 d. Rygoje. 1918 m. su tėvais persikėlė gyventi į Padustėlio k., Zarasų aps., 1923 m. – į Kauną. 1926 m. pradėjo mokytis fotografijos Simono Bajerio ateljė, 1927 m. baigė septynias gimnazijos klases, nuo 1928 m. dirbo fotokorespondentu laikraščio „Naujasis žodis“ redakcijoje (red. J. Paleckis), vėliau – redakcijose „Iliustruota apžvalga“, „Sportas“ ir kitose. 1930 m. įsteigė firmą „Fotopress“, kuri tiekė iliustracijas spaudai ir leidykloms. 1934 m., po firmos konfiskavimo ir išpardavimo varžytinėse (už įsiskolinimus), dirbo kino operatoriaus Stepo Uzdono kompanijoje. 1937 m. persikėlė į Klaipėdą, vėliau į Vilnių ir įsidarbino teatro „Tempo“ administratoriumi. Už antismetoninę veiklą 1940 m. išsiųstas į Pabradės darbo stovyklą (M. Pranckūno autobiografija, LYA, f. K-1, b. b. P-2203, l. 268-8; M. Pranckūno 1944 m. gruodžio 31 d. kvotos protokolas, *ibid.*, l. 224).

bet aš be jokio nusikaltimo vėl buvau suimtas gatvėje, naujutėlaičiame savo automobilyje, kuriuo buvo išvažinėta tik 3600 km, ir šį kartą nubaustas 25 metams, dalyvaujant liudininkams [...] mano žmonai ir mažai dukrelei. Būdamas įkalintu aš ne kartą skelbiau bado streiką, protestuodamas prieš tokį neteisingumą ir reikalaudamas šią bausmę pakeisti mirties bausme. Pasikeitus Sovietų Sąjungoje vyriausybei, į mane buvo atkreiptas dėmesys ir aš buvau reabilituotas“¹³⁸.

M. Pranckūno laiške sąmoningai praleistas karo laikotarpis, aptakiai paminėtos 1944 ir 1952 m. jam iškeltos baudžiamosios bylos. Fragmentišką autobiografiją papildo ir paaiškina KGB bylos dokumentai.

1941 m. rugpjūtį Kaune, Laisvės alėjoje 42, jis atidarė savo parduotuvę „Viktorija“, kurioje prekiaavo raštinės reikmenimis, foto medžiagomis, atvirukais, fotovaizdais, ženkleliais „Vytis“ ir kt. 1942 m. pradžioje už spekuliaciją (prekiavo padidintomis kainomis) buvo suimtas vokiečių policijos ir šešias savaites kalintas Kauno kalėjime. Pavasarį fotografas pateko dar į vieną istoriją, turėjusią įtakos baudžiamosios bylos eigai. Po seanso kinoteatre vyko dokumentų patikrinimas. Tuo metu būdamas bedarbiu ir norėdamas išvengti išvežimo darbams į Vokietiją M. Pranckūnas pasivadino rašytoju (nereikėjo dokumentų). Tuometinis Rašytojų sąjungos sekretorius Liudas Dovydenas telefonu policijos karininkui patvirtino gerai pažįstamo fotografo žodžius. Bijodamas tolesnių patikrinimų M. Pranckūnas kreipėsi patarimo į vilnietį aktorį Antaną Jakštą; šis įdavė pluoštą rankraščių ir patarė juos išversiti. Tarp jų buvo satyrinių kupletų, kuriuose paminėtas Stalino vardas. Vertimas su autoriaus M. Pranckūno signatūra buvo aptiktas kratos metu ir pateiktas kaip kaltinimas.

Netekęs verslo (parduotuvė ir prekės konfiskuotos) tų pačių metų pavasarį jis įsteigė fotolaboratoriją „Mansarda“. Iki 1944 m. liepos kartu dirbo ir V. Augusti-

nas, neturėjęs savo patalpų. „Mansardos“ paslaugomis naudojosi ir kitas žinomas Kauno fotografas J. Stanišauskas. 1943 m. gegužę M. Pranckūnas talkino Kruonio bažnyčios klebonui Šatui, kuris užsakė Šventosios Marijos atvaizdo su 1941 m. birželį–liepą bolševikų nukankintųjų ir ištremtųjų sąrašu reprodukcijas. Fotografui padėjo dailininkas Alfredas Antonis, nupiešęs du plakatus. Vasarą Lazdijų valsčiaus viršaitis Ruzgys kreipėsi į M. Pranckūną su prašymu išryškinti fotojuostą ir išspausdinti Hitlerio portretą. Fotolaboratorija veikė iki karo pabaigos.

Vokiečių okupacinė valdžia toleravo ir jo organizuotą koncertinę veiklą. Subūręs aktorius, dainininkus bei muzikantus į išvažiuojamąjį kolektyvą „Šiupinys“, M. Pranckūnas rūpinosi administraciniais klausimais: sukviesdavo dalyvius, derindavo programą, susitardavo dėl koncertavimo salių, rinkliavos ir honorarų. Buvo surengti 6 ar 7 koncertai Veiveriuose, Marijampolėje, Kalvarijoje, Kauno Petrašiūnų bei Šančių priemiesčiuose. Programas sudarė arijos iš operų bei operečių, baleto ir šokio fragmentai, poezija ir dramos kūriniai, kuriuos atlikdavo dainininkai Stasys Sodeika ir Rostislavas Andriejevas, baleto artistai Marija Juozapaitytė ir Bronius Kelbauskas, aktorius Petras Likša ir kiti¹³⁹.

Bylos tyrimo metu apklausti liudininkai atskleidė labai nepalankius faktus. Jonas Reimeikis papasakojo, kad M. Pranckūnas bendradarbiavo su gestapu, fotografavo žydų ir sovietinių tarnautojų sušaudymus, surengė parodą „Raudonasis teroras Lietuvoje“¹⁴⁰. Liudininkas Antanas Varnas patvirtino, kad matė, kaip fotografas 1941 m. liepą Utenos pakrašty fikso okupacinės valdžios atliktą keturių kūnų ekshumaciją, o 1942 m. minėtoje parodoje jis atpažino M. Pranckūno fotografiją¹⁴¹. Liudininkas Pranas Mockus, marksizmo-leninizmo ir politinės ekonomijos dėstytojas, buvęs Pravieniškių koncentracijos sto-

vyklos kalinys, prisiminė du fotografo apsilankymus stovykloje: 1942 m. vasarą kaltinamasis fiksavo sušaudytųjų masinę kapavietę, o rudenį – kalinius. Liudininkas fotografas Juozas Bušmanas teigė, kad 1940–1941 m. raudonųjų gurguolių nuotraukas M. Pranckūnas panaudojo antisovietinei propagandai, paskelbęs spaudoje su komentaru, kad bolševikai atima iš valstiečių duoną¹⁴². Tačiau visi šie parodymai nebuvo patvirtinti ir į kaltinamąjį aktą neįtraukti.

Pirmą kartą už antisovietinę veiklą M. Pranckūnas buvo suimtas 1944 m. gruodžio 20 d. ir kalintas Vorkutlage, tačiau byla buvo nutraukta ir 1946 m. rugsėjo 18 d. jis paleistas. 1952 m. kovo 10 d. suimtas pakartotinai ir pagal RSFSR BK 58-10 straipsnį nuteistas 25 metams už antisovietinio eilėraščio vertimą bei saugojimą, Hitlerio portreto dauginimą ir 1941 m. birželį–liepą bolševikų nukankintųjų ir ištremtųjų sąrašo saugojimą¹⁴³. LSSR KGB nutarimu 1955 m. sausio 10 d. M. Pranckūnas buvo išlaisvintas¹⁴⁴.

Gana paslaptinga ir neaiški kito žymaus fotografo P. Karpavičiaus* 1940–1953 m. gyvenimo atkarpa. Jo archyve yra nuotraukų, liudijančių intensyvų karo ir pokario įvykių dokumentavimą, tačiau autobiografijoje fotografas neužsimena apie tai nė vienu žodžiu: „Vokiečių okupacijos me-

tais apie pusmetį neturėjau jokios tarnybos, o vėliau buvau priimtas į Valst. Prekybą kalkuliatoriaus pareigoms. Po kurio laiko buvau paskirtas Prekybos sk. vedėjo padėjėjo, paskui – Atsiskaitymo sk. vedėjo pareigoms. 1944 m. VII 1 d. pradėjau dirbti Kauno pramprekyboje direktoriaus pavaduotoju kadrų reikalams. Nuo 1944 X dirbau Glavmiasomolsbyto direktoriaus pareigose, tačiau prekyba manęs nedomino, todėl aš 1946 metais oficialiai perėjau dirbti į fotografijos sritį. Dirbau Dailės k-to fotoateljė ir kartu bendradarbiavau spaudoje“¹⁴⁵. Tačiau 1970 m. parodoje, skirtoje pergalei prieš fašistinę Vokietiją 25-mečiui, eksponuotos P. Karpavičiaus nuotraukos „Pafrontė. 1941, Königsbergas. 1945, Berlynas. Reichstagas. 1945“ ir jo archyve saugomas nežinomo fotografo darbas „Partizanės sušaudymas Šiauliuose. 1941“ patvirtina, kad jis fotografavo, o 1945 m. Baltarusijos 3-iojo fronto vadovybės užsakymu P. Karpavičiaus organizuota fotobrigada, kuri judėdama paskui frontą nuo Rytprūsių iki Berlyno fiksavo karo padarinius, yra ne mitas. Fotografo autoritetas (fotografuoti pradėjo 1930 m., nuo 1931 m. aktyviai dalyvavo parodose, 1936 m. tapo prie Lietuvos matininkų ir kultūrtechnikų sąjungos įsteigtos fotosekcijos nariu, eksperimentavo fotomeno srityje), darbas Kauno

* P. Karpavičius gimė 1909 m. liepos 1 d. Tiflise (dabar Tbilisis), Gruzijoje. 1916 m. pradėjo lankyti pradžios mokyklą Tbilisyje, 1918 m. su tėvais persikėlė gyventi į Baku, Azerbaidžaną. 1921 m. apsigyveno Zarasuose, Lietuvoje, 1929 m. baigė Zarasų valstybinę aukštesniąją komercijos mokyklą, dirbo meteorologijos stoties observatoriumi, Zarasų apskrities techniko inžinieriaus Bernardo Voitkevičiaus padėjėju – braižytoju. 1930–1931 m. mokėsi Žemės tvarkymo departamento Matininkų kursuose ir atliko geodezijos ir žemėtvarkos praktiką. 1931 m. kovo 17 d.–1940 m. gruodžio 31 d. dirbo matininku, 1941 m. sausio 1–6 d. tarnavo Darbo liaudies komisariate. Karo metu tarnavo Valstybės prekyboje kalkuliatoriumi, Prekybos skyriaus vedėjo padėjėju, Atsiskaitymo skyriaus vedėju. 1944 m. rugpjūčio–spalio mėn. dirbo Kauno pramprekybos direktoriaus pavaduotoju kadrų reikalams, 1944 m. spalio–1946 m. spalio mėn. – Glavmiasomolsbyto direktoriumi. Pokariu tapo neetatiniu „Minties“ leidyklos fotografu. Profesinę fotografo veiklą pradėjo 1946 m. spalį, įsidarbinęs „Dailės“ kombinato fotoateljė. 1959–1964 m. dėstė fotografiją Kauno S. Žuko taikomosios dailės technikume, 1965–1966 m. – Kauno vidurinėse mokyklose Nr. 13, 20, 1966–1986 m. – Lietuvos žemės ūkio akademijos Visuomeninių profesijų fakultete. 1963 m. išrado izopolichromiją, nuo 1965 m. buvo Lietuvos SSR žurnalistų sąjungos, nuo 1970 m. – Lietuvos SSR fotografijos meno draugijos nariu. 1961 m. išleido knygą „Spalvotosios fotografijos praktika“, 1980 m. – „Fotografijos vadovą“. Mirė 1986 m. Kaune (P. Karpavičiaus 1965 m. rugsėjo 26 d. autobiografija, LLMA, f. 501, ap. 4, b. 325, l. 3; Žemės tvarkymo departamento matininko P. Karpavičiaus asmens byla, LCVA, f. 392, ap. 3, b. 540).

„Dailės“ kombinato fotoateljė, pažįstamų dailininkų terpė sudarė palankias sąlygas surengti 1953 m. pirmąją pokariu spalvotosios meno fotografijos parodą.

Įvairiai susiklostė miestelių fotografų likimai. Išvengęs tremties Biržų fotografas, tarpukariu pagarsėjęs kaip fotoplokštelių gamintojas Petras Ločeris 1948 m. persikėlė į Vilnių, dirbo Lietuvos kino studijoje, Dailės institute, Buitinio aptarnavimo kombinate¹⁴⁶. Tarpukario Kauno fotožurnalistas, daugelio laikinosios sostinės redakcijų („Lietuvos aidas“, „Mūsų Vilniaus“, „Kario“, „Trimitas“, „Jaunosios kartos“ ir kt.) bendradarbis Izidorius Girčys pokario metais apsigyveno Anykščiuose ir dirbo fotoateljė bei redakcijoje „Kolektyvinis darbas“¹⁴⁷. Kai kurie pateko ir į MGB ieškomųjų sąrašus. Tarp jų – Vilkaviškio fotografas Chaimas Gutermanas, apie 60 metų amžiaus žydas slapyvardžiu Bakas, buvęs Marijampolės apygardos viršininko Jono Kazlausko agen-

tas¹⁴⁸, ir fotografas iš Tauragės Zolinas, apie 30 metų žydas slapyvardžiu X, užverbuotas 1934–1935 m. Raseinių rajono policijos viršininko Everesto Daniušio¹⁴⁹.

Pokario respublikinėje spaudoje dirbo daug naujokų, profesionalumu išsiskyrė Ch. Levinas, J. Kacenbergas, I. Fišeris, E. Šiško, M. Rebi, M. Ogajus, Vytautas Stanionis.

Karo fotokorespondentai Ch. Levinas* ir J. Kacenbergas**, dokumentavę 16-osios lietuviškosios divizijos kovas ir kasdienybę, rengę fotopropagandinę medžiagą sovietų ir užsienio spaudai, pokariu buvo vieni autoritetingiausių profesionalų. „Tiesos“ redakcijos fotožurnalistų darbus skelbė visi respublikos laikraščiai, ne vienas patekdavo ir į sąjunginę spaudą. 1946 m. pradėjęs dirbti Eltos fotokorespondentu E. Šiško*** (slapyvardžiu Spyglinis) dirbo įvairiose redakcijose: „Valstiečių laikraštys“, „Tarybų Lietuvoje“, „Švyturys“, „Vakarinėse naujienose“. I. Fišeris****, dažnai publikavęs savo dar-

* Ch. Levinas gimė 1914 m. Jurbarko, mokėsi gimnazijoje, fotografijos pagrindus įgijo pas Jurbarko fotografą H. Zydofą. 1939 m. pradėjo dirbti fotoateljė Kaune, 1940 m. tapo laikraščio „Truženik“, karo metu – 16-osios lietuviškosios divizijos fotokorespondentu, nuo 1945 m. dirbo „Tiesos“ redakcijoje. LSSR nusipelnęs žurnalistas, Lietuvos SSR žurnalistų sąjungos, nuo 1970 m. – Lietuvos SSR fotografijos meno draugijos narys. Mirė 1992 m. Vilniuje (Ch. Levinas, *Gyvenimo žingsniai: Fotografijų rinktinė*, V., 1983, p. 5).

** J. Kacenbergas gimė 1916 m. Dubingių k., Ukmergės r., 1932 m. baigė žydų pradžios mokyklą, pradėjo dirbti mokiniu Jonavos fotoateljė, nuo 1935 m. dirbo fotografu Telšiuose. 1937–1938 m. tarnavo Lietuvos kariuomenėje Šiauliuose, 1938 m. dirbo fotografu Klaipėdoje, 1939 m. – Kaune. Pirmosios sovietų okupacijos metu dirbo fotolaboratorijoje prie LLKJS CK, 1942–1945 m. – 16-osios lietuviškosios divizijos fotokorespondentas, nuo 1945 m. dirbo „Tiesos“ redakcijoje. LSSR nusipelnęs žurnalistas, Lietuvos SSR žurnalistų sąjungos, nuo 1970 m. – Lietuvos SSR fotografijos meno draugijos narys. Mirė 1978 m. Vilniuje (J. Kacenbergas 1957 m. spalio 2 d. autobiografija, LLMA, f. 501, ap. 4, b. 223, l. 22).

*** E. Šiško gimė 1923 m. Minske, 1940 m. pradėjo dirbti fotografu Minsko kinostudijoje. 1941 m. baigė vidurinę mokyklą, prasidėjus karui su kitais kinostudijos darbuotojais evakuotas į Ferganą. 1942–1945 m. tarnavo sovietų armijoje, dalyvavo karo veiksmuose, du kartus sužeistas. 1946 m. sausį–liepą dirbo Eltos, 1946 m. liepą–1948 m. vasarį – „Valstiečių laikraščio“, 1948 m. vasarį–lapkritį – „Tarybų Lietuvos“, 1949 m. sausį–1957 m. – „Švyturio“, nuo 1958 m. sausio – „Vakarinių naujienų“ fotokorespondentu. 1985 m. išvyko iš Sovietų Sąjungos (E. Šiško 1961 m. kovo 19 d. autobiografija, LLMA, f. 501, ap. 4, b. 274, l. 11).

**** I. Fišeris gimė 1927 m. gegužės 13 d. Joniškio m., Šiaulių aps. 1941 m. baigė Joniškio gimnazijos septynias klases, su tėvais evakavosi į Rusiją, 1944–1946 m. dirbo Smolensko karinės apygardos Karininkų namų fotografu. Grįžęs į Lietuvą 1946 m. sausį–liepą dirbo redakcijų „Tarybų Lietuva“, 1946–1957 m. – „Komjaunimo tiesos“, 1957–1958 m. – „Jaunimo gretų“, nuo 1958 m. – „Švyturio“ fotokorespondentu. 1959–1961 m. mokėsi Visasąjunginiame neakivaizdiniame žurnalistikos ir fotoreportažo lektoriume Maskvoje. Nuo 1958 m. buvo Lietuvos žurnalistų sąjungos, nuo 1970 m. – Lietuvos fotomenininkų sąjungos nariu. Mirė 1983 m. spalio 21 d. Pakruojo rajone, palaidotas Žydų kapinėse Vilniuje (I. Fišerio 1958 m. birželio 12 d. autobiografija, LLMA, f. 501, ap. 4, b. 206, l. 1, 23, 24).

bus slapyvardžiu J. Žvejas, fotografuoti išmoko vaikystėje. Jo tėvas Jakovas Fišeris tarpukariu buvo fotoateljė ir kinoteatro Joniškyje savininkas. Profesionalią fotografo veiklą pradėjęs 1944 m. Smolensko kariinės apygardos Karininkų namuose I. Fišerio vardas siejamas su „Švyturiu“, su kurio redakcija jis bendradarbiavo nuo pat žurnalo įsteigimo 1949 m.

Vienas ryškesnių rajoninės spaudos atstovų buvo V. Stanionis. 1948 m. pradėjo bendradarbiauti Alytaus rajoniniame laikraštyje „Tarybinė Dzūkija“, respublikinėje spaudoje debiutavo fotografija „Nusruvens laidais laimužė“, kuri buvo paskelbta „Jaunimo gretų“ 1949 m. spalio numeryje¹⁵⁰. Pokario spaudoje trumpai dirbo A. Mockus. 1946 m. rudenį apsigyvenęs Vilniuje jis teikė fotografijas „Jaunimo gretų“ ir „Švyturio“ redakcijoms. Entuziastingas, sumanus ir įgudęs fotomėgėjas įvaldė spalvotosios fotografijos technologiją. Pirmieji atspaudai buvo pagaminti jo bute Ignoto g. 4. 1948 m. pradėjęs dirbti kinostudijoje jis įvaldė kitą sritį – tapo vienu žymiausių operatorių Sovietų Sąjungoje¹⁵¹.

Stalino epochos fotografai gyveno ir dirbo balansuodami tarp dažnai prarandančių ribas melo ir tiesos. Tačiau priešingai negu posovietiniai fotožurnalistai, jie neturėjo teisės suklysti, privalėjo numarinti abejones, moralinę graužatį ir dvasinį diskomfortą. Nugalėdavo instinktyvus noras gyventi ir bendruomeniškumo jausmas būti reikalingu.

SOVIETINIO PILIEČIO FOTOARCHYVAS. FOTOMĖGĖJŲ VEIKLOS ORGANIZAVIMAS

Sovietinės sąmonės formavimo rezultatus atspindi privatūs fotoarchyvai. Fotografija neišvengiamai peržengė kiekvienų namų slenkstį. Jeigu ne pats, tai kaimynas, jei ne kaimynas, tai pažįstamas galėjo įsigyti fotoaparata ir fiksuoti aplinką. Šalies pramonė

gamino pigų fotopopierių, chemikalus, nepakeičiamą mažformatį „Fedą“ ar pirmąją mėgėjiškam fotografavimui skirtą „Maskvą“.

Paslėptus, užkastus, revizuotus, dažnai ir sudegintus prieškario šeimų fotoalbumus pakeitė naujos fotokronikos, kurių atskaitos taškas buvo 1940 m. birželis. Jose užfiksuoti žmonės, demonstracijose nešantys kovingus lozungus bei vadų portretus, į balsavimo dėžę po Stalino portretu nuleidžiantys rinkiminius lapelius, stovintys prie savo modernių „Pobedų“, sėdintys teigiamų darbo žmonių draugijoje ir sutinkantys ištis naujuosius metus, o svarbiausia – laimingi ir tikintys visiškai realiai egzistuojančiu draugu Stalinu ir jo kuriama šviesia ateitimi. Praeitį albumų lapuose rasdavo vietą tik tuo atveju, kai buvo nesutepta arba beidėjinė (praeičiai buvo atleistina). Tačiau reikėjo turėti drąsos arba beprotybės įklijuoti „liaudies priešą“. Giminaičių portretus iš tremties buvo patogiau saugoti kartu su laiškais (jei paštininkas atnešė, vadinasi, galima), o pasitraukusių į Vakarus ir jau iš ten atsiųstų artimųjų atvaizdų tiesiog neturėjo, nes buvo blokuoti visi įmanomi ryšiai. Retušuotas veidas ar nukirpta nuotraukos dalis svetimam turėjo reikšti sąmoningumą ir poziciją, o pačiam sau – susitaikymą ir savisaugą. Tai buvo nerašyta instrukcija, įsisąmoninta jau pirmaisiais metais, o dar aiškiau tai tapo po suėmimų, žudymų ir trėmimų.

Šį teiginį patvirtina privačiuose archyvuose išsaugotos nuotraukos, žodiniai liudijimai. Pavyzdžiui, vilniečių fotomėgėjų pedagogų Petro ir Elenos Adomėnų šeimos fotoalbumuose iš tarpukario gyvenimą atspindinčių nuotraukų nėra nė vienos su nepriklausomos Lietuvos atributika: kario uniforma su skiriamaisiais ženklais, vėliavomis ir kt. Pirmųjų sovietmečio metų nuotraukose – jų giminių, draugų, kaimynų neutrali buitį, nėra partizanų, apiplūšusių kolūkiečių, eilių prie duonos. Netikėdami propaguojamu naujos santvarkos pozityvumu, jie vengė konfliktų

su valdžia, kurių pretekstu galėjo tapti net fotografija¹⁵². Adomėnų fotoarchyvas yra vienas iš tūkstančių, suformuotų atsižvelgiant į politines ir istorines aplinkybes. Tačiau yra žinoma daug pavyzdžių, kai okupuotos Lietuvos gyventojams įvairiais būdais pavykdavo išsaugoti praeities fotodokumentus bei užfiksuoti realią sovietinę tikrovę (gyvenimą tremtyje ir pan.).

Fotomėgėjams buvo suteikta laisvė. Palyginus su Muravjovo laikais, kai leidimą fotografuoti turėjo gauti kiekvienas, bet ne kiekvienam leista tai daryti, vietovių fotografavimas buvo griežtai limituotas, galimas tik generalgubernatoriaus leidimu, o karinės reikšmės objektus (tiltus, geležinkelį ir pan.) fiksuoti turėjo teisę tik ypač patikimi ir įgalioti asmenys, sovietinėje respublikoje šis klausimas buvo sprendžiamas lojaliau. Iš esmės tai buvo pasitikėjimas, pagrįstas režimo sėkme. Per labai trumpą laiką veiksmingomis priemonėmis pasiekta, kad pagrindinę reviziją kiekvienas atlikdavo pats. Nė vienas, išskyrus vykdančius specialiąsias užduotis, nedrįso fotografuoti aikštėse suguldytus partizanų lavonus ar į vagonus stumiamus tremtinius. Be abejo, buvo išimčių, išreikštų nebylia dvasine rezistencija, Stalino režimo metais taip ir neperaugusia į disidentavimą, arba partizaninę kovą, kurios metu sukaupta fotomedžiaga taptų įkalčiu. Vienu ir kitu atveju vyko sąmoningas dokumentavimas, kuris sovietų valdžios traktuotas vienareikšmiškai – kontrrevoliucinė veikla.

Mėgėjai be jokių suvaržymų galėjo burtis ir kolektyviai mokytis fotografijos technikos. Jiems nereikėjo registruotis ir tvirtinti įstatus, tačiau iš dalies ši veikla buvo kryptingai organizuojama. Pokariu pradėta steigti fotoklubus, būrelius, ratelius. 1947 m. Respublikiniai mokytojų namai organizavo fotomėgėjų kursus. Fotografijos technikos mokymu planuota aprėpti visą Lietuvos teritoriją, ne tik suburti mėgėjus, bet ir aprūpinti juos metodinėmis priemonėmis. Kursų va-

dovas M. Pranckūnas parengė keturis sąsiuvinius, kurie buvo išleisti viena brošiūra¹⁵³. Fotomėgėjai buvo raginami užfiksuoti didingą šalies gyvenimo momentą, vykstančias ryškias ir, žinoma, tik pozityvias permainas. M. Pranckūnas jau 1933 m. išleido metodinius nurodymus „Kaip išmokti fotografuoti“ ir šioje srityje buvo ne naujokas.

1947 m. gegužę prie PSCT Kūno kultūros klubo Kaune buvo įsteigta fotomeno studija, subūrusi fotomėgėjus ir išplėtojusi veiklą¹⁵⁴. Kiekvieną ketvirtadienį buvo skaitomos paskaitos, veikė laboratorija ir ateljė. Per metus studija suorganizavo tris seminarus, kuriuos baigė 200 klausytojų. Buvo surengtos išvykos į Trakus, Birštoną, Zarasus, Palangą ir kitus miestus, kurių metu fotomėgėjai fiksavo po karo atsistatantį kraštą. Studijos nariai S. Švermickas, V. Rajungas, J. Čikota ir kiti parengė kelis fotoalbumus: „Marijampolės cukraus fabriko atstatymas“, „Lietuvos pionierius“, „LSSR dirbančiųjų ekskursija Leningrade“, „Saviveiklos apžiūra“, planavo parengti LSSR fotoenciklopediją, fiksuoti visas istorines vietas. Nuo 1947 m. gruodžio veikė platesni kursai, kuriuos lankė apie 40 klausytojų. Siekta parengti fotografus, kurie galėtų ne tik iliustruoti sienlaikraščius, bet ir vadovauti fotomeno saviveiklai. 1947–1948 m. Kaune fotomėgėjų rateliai veikė 1-ojoje, 7-ojoje, 9-ojoje gimnazijose, Kauno geležinkelininkų klube, Žemės ūkio, Veterinarijos akademijose, Dailės institute. Būrėsi fotomėgėjai ir kituose Lietuvos miestuose: Ukmergėje, Švenčionyse, Marijampolėje, Utenoje. Vienas didesnių fotomėgėjų seminarų vyko 1948 m. gruodžio 1–11 d. Panevėžyje; jame dalyvavo per 200 moksleivių, darbininkų, tarnautojų. Buvo atidaryta paroda, vyko paskaitos ir praktiniai užsiėmimai¹⁵⁵.

Fotomėgėjų tinklo organizavimas partijos sprendžiamų kultūros uždavinių sąrašė buvo ne pirmasis, bet ir ne paskutinis. Asmeniniai interesai, integruoti į visuomeninę veiklą, tapdavo „matomais“ ir lengvai val-

domais. Fotografija, kaip ypač veiksminga ideologinė priemonė, nebuvo palikta be dėmesio.

Į fotomėgėjų kuravimą buvo įtraukta ir spauda. LLKJS CK žurnalas „Jaunimo gretos“ 1950 m. įsteigė Fotomėgėjo skyrių, kuris ne tik skelbė mėgėjiškas nuotraukas, spausdino populiarius straipsnelius apie techniką, bet ir siūlė temas. Boneventūrai Puplesiui, gyvenančiam Klaipėdos srities Priekulės rajono kolūkyje „Komjaunimo tiesa“, adresuotame laiške žurnalo Fotomėgėjo skyriaus vedėjas rašė: „Jūsų noras sukurti kolūkyje fotomėgėjų ratelį yra girtinas. Kolūkio fotomėgėjų ratelis gali daug nuveikti kolūkio kultūriniame gyvenime: iliustruoti sieninę spaudą, leisti fotolaikraštį, siųsti nuotraukas į tarybinę periodinę spaudą. [...] Bendrame ratelio susirinkime sustatykite ratelio darbo planą ir suskirstykite temas fotografavimui tarp ratelio narių. Mūsų žurnalo Nr. 8 rasite naudingą tam reikalui medžiagą „Apie foto tematiką“¹⁵⁶.

Žurnalo „Švyturys“ redakcija 1951 m. įvedė naują žanrą – iliustruotą apybraižą, kurios dauguma autorių buvo šiek tiek rašantys ir fotografuojantys aktyviausi skaitytojai. Pavyzdžiui, inžinierių A. Jankų iš Šiaulių redakcija ragino talkinti žurnalui: „Lankydamas savo tresto įmones, Jūs galite lengvai užfiksuoti kokį nors išradimą, patobulinimą. [...] Nuotraukų paskirtis – iliustruoti esminius apybraižos momentus (pačią racionalizaciją ir jos kūrėją – darbininką). Reikalingas ir tam tikras nuotraukos „žurnališkumas“ – žmogus turi būti nusiskutęs, drabužiai neišdriskę, įrengimai šiuolaikiniai. Vengtina dviprasmiškų (pav., vienos nuotraukos prie jūsų apybraižos apie Daugėlių plytinę negalėjome panaudoti, nes ten tarp suaugusiųjų buvo įsimaišę ir vaikai, atėję juos atlankyti; tokią nuotrauką, izoliavę ją nuo tikro teksto, mūsų priešai galėtų pavadinti „eksplatuojamas vaikų darbas“ ar

pan.)“¹⁵⁷. Oficialaus viešo gyvenimo fotodokumentavimo standartai pamažu užvaldė eilinės kasdienybės sferas. Rekomenduojamųjų temų sąrašas galiojo ir privatiems fotoarchyvams.

IŠVADOS

Fotografijos, vienos iš kultūros ir meno sričių, sovietizavimas ypač dideliais mastais vyko 1940–1953 m. Sustabdžius visus kūrybinius procesus ir apibrėžus funkcionavimo formas bei sferas buvo suformuota įtaigi bei veiksminga sovietinės ideologijos propagandos priemonė. Plati fotodokumento sklaida visuomenėje turėjo tiesioginę įtaką naujos sąmonės ir mentaliteto brandinimui. Sovietinės ideologijos strategai manipuliavo fotovaizdų savybe – dokumentiškumu, kuris atspindėjo ne esamą tikrovę, o totalitarinės valstybės kuriamą ir prievarta diegiamą naujos santvarkos idėją. Fotožurnalizmui suteikti įgaliojimai pateisino lūkesčius – spaudoje vaizdais suformuota Stalino epocha yra absoliučiai pozityvi.

Sovietinės fotožurnalistikos metodus išsąmoninę Lietuvos fotografai kūrė oficiozą: propagavo komunistinę politiką, šlovino partijos vadus, populiarino dirbtinę heroiką, o pasitelkę montažą, retušą bei patetiškus komentarus gamino klastotes; šitaip falsifikavo realybę, ignoravo istorinius faktus. Pagrindinės pirmųjų sovietmečio metų fotografijos temos buvo darbo žmonių išsivaduojamoji kova, broliškųjų sovietinių respublikų šeima, sovietinio žemės ūkio ir pramonės suklestėjimas, pirmūnų bei stachanoviečių laimėjimai.

Konstruojant sovietinį istorijos modelį fotografijos naudotos kaip pagrindinė iliustravimo priemonė. Jos sudarė didžiąją visų Lietuvos muziejų pastovių ekspozicijų bei laikinų parodų, skirtų sovietinės dabarties

vaizdavimui ir komunistinės ateities perspektyvos formavimui, eksponatų dalį. Inkriminuojantys fotodokumentai ypač dažnai naudoti sovietinio saugumo struktūrose šantažui ir verbavimui, sekimui ir kaltinimui.

Tuo tarpu fotomenas merdėjo. Plėtojant socialistinio realizmo metodus fotografija vaizdavo tik tipiškąs realybės apraiškas, tuo patikimai reprodukuodama totalinę ideologiją. Informacija apie pasaulyje vykstančius procesus buvo užblokuota, galimybė skelbti ir eksponuoti kūrybinius bandymus apri-

bota, tobulinti ir kurti savitą stilių, viešai analizuoti ir vertinti uždrausta. Egzistavusios sąlygos, tiksliau – visiškas jų suvaržymas pateisina fotografų veiklos pobūdį. Jie kūrė sovietinės cenzūros nuostatomis aprobuotą masinio vartojimo produktą, profesionalumą taikydami ne individualiai raiškai, o laukiamam rezultatui pasiekti. Tačiau požiūris į ankstyvojo sovietmečio fotografiją keičiasi. Ryškėja epochos braižas, kuris moderniaame kontekste įgauna naują meninės semiotikos prasmę.

Nuorodos

¹ S. Valiulis, S. Žvirgždas, „Lietuvos fotografijos chronologija“, *Fotografijos slėpiniai*, V., 2002, p. 205–206.

² 1952 m. liepos 26 d. parengta fotoparodos anotacija, Lietuvos literatūros ir meno archyvas (toliau – LLMA), f. 51, ap. 1, b. 11, l. 13.

³ Fotografo M. Pranckūno autobiografinis pasakojimas nepatvirtina šio fakto. Žr. M. Pranckūno laiško SSSR Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui N. Podgornui kopiją, apie 1970 m., LLMA, f. 503, ap. 1, b. 13, l. 77–79.

⁴ „Kelio gairės“, *Fotografijos slėpiniai*, p. 31.

⁵ „Septintojo dešimtmečio karta – o kas toliau?“, *ibid.*, p. 60.

⁶ *P. Karpavičiaus spalvotų fotografijų paroda: Katalogas* [pratarmė V. Mackevičiaus, p. 6; Lietuvos SSR tarybinių dailininkų sąjunga, SSSR dailės fondo Lietuvos skyrius], V., 1953.

⁷ „Ar dar gyva reportažinė fotografija?“, *Fotografijos slėpiniai*, p. 115.

⁸ LSSR telegramų agentūros ELTA bei redakcijų fondai saugomi Lietuvos centriniame valstybės ir Lietuvos literatūros ir meno archyvuose.

⁹ Lietuvos centrinio valstybės archyvo Vaizdo ir garso dokumentų skyriuje (toliau – LCVA VGDS) saugoma: 1946–1952 m. – 3958 negatyvai, 1948–1953 m. – 3840 pozityvų, 1953 m. – 1353 negatyvai; Lietuvos SSR telegramų agentūros ELTA fotoarchyvo stebėjimo byla, LCVA VGDS.

¹⁰ LLMA, f. 476.

¹¹ Toks cenzūros tipas sovietinės kultūros srityse buvo išplėtotas 1932–1954 m. Jį apibrėžė dr. V. Papernyj, analizavęs sovietinės architektūros problemas, žr. В. Паперный, *Культура* 2, Москва, 1996, c. 240–241.

¹² Incidento, įvykusio Eltoje, aprašymo rankraštis, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-550, ap. 3, b. 8, l. 22.

¹³ Eltos Vilniaus skyriaus mašininkės-stenografistės 1940 m. rugpjūčio 2 d. pareiškimas, *ibid.*, l. 29.

¹⁴ Eltos Vilniaus skyriaus vedėjo P. Radzevičiaus 1940 m. rugpjūčio 2 d. pasiaiškinimas Eltos direktoriui, *ibid.*, l. 31.

¹⁵ J. Paleckis, „Mūsų inteligentijos uždaviniai“, *Tarybų Lietuvos kultūros laimėjimai*, V., 1947, p. 43.

¹⁶ Lietuvos SSR telegramų agentūros ELTA direktoriaus 1940 m. rugsėjo 16 d. įsakymas Nr. 3, 1940 m. gruodžio 10 d. įsakymas Nr. 64, LCVA, f. R-550, ap. 3, b. 1, l. 1v, 18.

¹⁷ Lietuvos SSR telegramų agentūros ELTA direktoriaus 1940 m. lapkričio 11 d. įsakymas Nr. 51, *ibid.*, l. 14v.

¹⁸ Eltos Vilniaus skyriaus vedėjo P. Radzevičiaus 1940 m. spalio 31 d. laiškas Eltos direktoriui, *ibid.*, b. 8, l. 79.

¹⁹ Lietuvos SSR telegramų agentūros ELTA direktoriaus 1940 m. gruodžio 14 d. įsakymas Nr. 66, gruodžio 27 d. įsakymas Nr. 71, gruodžio 28 d. įsakymas Nr. 74, *ibid.*, b. 1, l. 18v–20v.

²⁰ Lietuvos SSR telegramų agentūros ELTA direktoriaus 1941 m. kovo 12 d. įsakymas Nr. 107, kovo 25 d. įsakymas Nr. 114, *ibid.*, l. 29v, 31.

²¹ Prieš okupaciją fotografai Nikolajus Trusas ir jo sūnus Nikolajus buvo Kazlų Rūdos pirmosios komunistų kuopelės nariais. 1933 m. tarp Marijampolės apskrities komunistų buvo trys fotografai; Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 3377, ap. 58, b. 997, l. 286, 374.

²² „Tarybų Žemaitijos“ korespondento S. Gečo tarnybinis lapas Nr. 1, 1941 m. balandžio mėn., LCVA, f. R-257, ap. 1, b. 42, l. 2.

²³ Eltos direktoriaus L. Šauso 1940 m. lapkričio 27 d. laiškas S. Gečui į Kretingą, *ibid.*, f. R-550, ap. 3, b. 15, l. 24.

²⁴ Lietuvos SSR telegramų agentūros ELTA direktoriaus 1941 m. liepos 1 d. įsakymas Nr. 73, *ibid.*, b. 1, l. 42.

²⁵ Lietuvos SSR telegramų agentūros ELTA direktoriaus 1941 m. liepos 11 d. įsakymas Nr. 74, *ibid.*, l. 43.

²⁶ Lietuvos SSR telegramų agentūros ELTA direktoriaus 1944 m. rugpjūčio 5 d. įsakymas Nr. 1, *ibid.*, l. 44.

²⁷ Lietuvos SSR telegramų agentūros ELTA darbuotojų sąrašas, 1959 m. birželio 4 d., *ibid.*, ap. 2, b. 4a, l. 3.

²⁸ Lietuvos SSR telegramų agentūros ELTA abonementų sąrašas, 1940 m., *ibid.*, ap. 3, b. 10, l. 227.

²⁹ 1946 m. sausio 1 d. turėjo 2 fotoaparatus „Fed“ ir „Leica“, universalų objektyvą ir teleobjektyvą, didintuvus „Fed“ ir „Kometa“ (be objektyvo) bei kitas pagalbines priemones. 1946 m. sausio 1 d. inventorizacijos žiniaraštis, *ibid.*, ap. 2, b. 1, l. 69, 78.

³⁰ Fotokronika buvo organizuota 1945 m. rugsėjį, per 1945 m. Eltoje pagaminta 180 negatyvų ir 1236 nuotraukos. Eltos 1946 m. spalio, lapkričio, gruodžio gamybiniai rodikliai, *ibid.*, l. 406.

³¹ Pavyzdžiui, „Literatūros ir meno“ redakcijoje 1947 m. gegužės 12–rugsėjo 15 d. fotografe dirbo Liucija Končiutė, 1947 m. rugsėjo 16 d.–1950 m. gegužės 15 d. – Juozas Žukauskas, 1950 m. gegužės 15–liepos 17 d. – Pranas Kasiulis, 1950 m. rugpjūčio 16 d.–1954 m. sausio 11 d. – Petras Keidošius. Savaitraščio „Literatūra ir menas“ redaktoriaus 1947 m. gegužės 12 d. įsakymas Nr. 5, rugsėjo 15 d. įsakymas Nr. 11, rugsėjo 16 d. įsakymas Nr. 12, LLMA, f. 45, ap. 1, b. 87, l. 20, 26, 27; 1950 m. gegužės 15 d. įsakymas Nr. 12, liepos 17 d. įsakymas Nr. 3, 1954 m. sausio 11 d. įsakymas Nr. 54, *ibid.*, b. 88, l. 12, 15v, 17v, 54.

³² „О качестве газетных иллюстраций“, *Правда*, 1950, 19 августа, № 231, с. 2.

³³ *Tiesa*, 1940, rugsėjo 29, Nr. 93, p. 3; spalio 9, Nr. 101, p. 3; rugpjūčio 28, Nr. 65, p. 8.

³⁴ *Ibid.*, rugpjūčio 8, Nr. 47, p. 1; rugpjūčio 10, Nr. 49, p. 1, 3; rugpjūčio 12, Nr. 50, p. 5; rugpjūčio 13, Nr. 51, p. 5.

³⁵ Fotografija, LLMA, f. 51, ap. 2, b. 143, l. 1.

³⁶ Fotografija, *ibid.*, b. 24, l. 15.

³⁷ *Švyturys*, 1951, Nr. 1, p. 4.

³⁸ Fotografija, LLMA, f. 51, ap. 2, b. 83, l. 9.

³⁹ J. Stalinas, „Ataskaitinis pranešimas partijos XVII suvažiavimui apie VKP(b) CK darbą, 1934 m. sausio 26 d.“, *Raštai*, t. 13, V., 1952, p. 311, 312.

⁴⁰ *Tiesa*, 1940, rugsėjo 12, Nr. 78, p. 5; spalio 29, Nr. 118, p. 1; spalio 30, Nr. 119, p. 1; lapkričio 7, Nr. 126, p. 14.

⁴¹ Iš autorės pokalbio su V. Augustinu.

⁴² Kultūros švietimo įstaigų komiteto (toliau – KŠĮK) pirmininko V. Girdžiaus pranešimas Kraštotyros ir muziejinio darbo mokslo tiriamojo instituto direktoriui prof. F. Petrovui apie Lietuvos SSR muziejus, 1949 m., LLMA, f. 476, ap. 1, b. 9, l. 23, 24.

⁴³ Lietuvos SSR muziejų sąrašas, 1954 m., *ibid.*, b. 1, l. 38, 39.

⁴⁴ Nuo 1946 m. kovo 25 d. – Kultūros švietimo įstaigų komitetas prie Lietuvos SSR Ministrų Tarybos. Likviduotas 1953 m. balandžio 23 d.

⁴⁵ KŠĮK Muziejų skyriaus viršininko P. Zalensko 1947 m. rugsėjo 17 d. raštas Kraštotyros ir muziejinio darbo mokslo tiriamojo instituto direktoriui A. Manevskiui, LLMA, f. 476, ap. 1, b. 9, l. 140.

⁴⁶ Šiaulių „Aušros“ muziejaus 1946 ir 1947 m. sausio–vasario darbo ataskaita, *ibid.*, l. 120, 121.

⁴⁷ Kauno revoliucijos muziejaus 1949 m. antrojo ketvirčio, 1950 m. pirmojo ketvirčio ir 1952 m. darbo ataskaitos, *ibid.*, b. 50, l. 29; b. 77, l. 19; b. 134, l. 79.

⁴⁸ Ukmergės kraštotyros muziejaus 1952 m. trečiojo ketvirčio darbo ataskaita, *ibid.*, b. 134, l. 136.

⁴⁹ Panevėžio kraštotyros muziejaus 1951 m. antrojo ketvirčio darbo ataskaita, *ibid.*, b. 78, l. 306.

⁵⁰ Lietuvos mokslų akademijos Etnologijos instituto Vilniaus etnografinio muziejaus direktoriaus V. Drėmos 1946 m. balandžio 19 d. raštas LKP(b) CK Agitacijos ir propagandos skyriui, LYA, f. 1771, ap. 9, b. 445, l. 60.

⁵¹ Petro Cvirkos memorialinio muziejaus direktoriaus K. Račkausko 1950 m. liepos 13 d. laiškas KŠĮK pirmininkui V. Girdžiui, LLMA, f. 476, ap. 1, b. 108, l. 181.

⁵² Petro Cvirkos memorialinio muziejaus ekspozicijos projektas, 1950 m., *ibid.*, l. 188.

⁵³ Panevėžio kraštotyros muziejaus 1951 m. vasario darbo ataskaita, *ibid.*, b. 78, l. 305.

⁵⁴ Klaipėdos, Jurbarko, Marijampolės ir Utenos kraštotyros muziejų ekspozicijos sąrašai, 1952 m., *ibid.*, b. 145, l. 44–49; b. 160, l. 261–262; b. 145, l. 42–51, 97–108.

⁵⁵ V. Drėmos 1946 m. balandžio 15 d. informacija apie Kauno literatūrinio Maironio ir Vaiž-

ganto muziejaus veiklą, LYA, f. 1771, ap. 9, b. 445, l. 96.

⁵⁶ Panevėžio kraštotyros muziejaus 1951 m. ketvirtojo ketvirčio darbo ataskaita, LLMA, f. 476, ap. 1, b. 78, l. 310.

⁵⁷ A. Stankus, „Daugiau dėmesio kraštotyros muziejams“, *Literatūra ir menas*, 1950, vasario 12, Nr. 7, p. 2.

⁵⁸ KŠĮK pirmininko 1946 m. kovo 16 d. įsakymas Nr. 19 „Dėl kultūros švietimo įstaigų dalyvavimo pavasario sėjos kampanijoje 1946 metais“, LLMA, f. 476, ap. 1, b. 12, l. 3.

⁵⁹ Valstybinio revoliucijos muziejaus 1947 m. darbo ataskaita, *ibid.*, b. 21, l. 185.

⁶⁰ KŠĮK Muziejų skyriaus ataskaitinis pranešimas, 1947 m., *ibid.*, b. 7, l. 103.

⁶¹ *Ibid.*, l. 104.

⁶² KŠĮK pirmininko 1947 m. spalio 28 d. įsakymas Nr. 155 dėl pasirengimo rinkimams į apylinčių, valsčių, apskričių ir miestų darbo žmonių atstovų tarybas, *ibid.*, b. 13, l. 129.

⁶³ KŠĮK pirmininko 1947 m. spalio 3 d. įsakymas Nr. 146 dėl ypatingo dėmesio socialistinės statybos skyriams, *ibid.*, l. 139.

⁶⁴ KŠĮK pranešimas muziejų direktoriams „Dėl muziejų darbuotojų aktyvaus įsijungimo į LSSR liaudies teismų rinkimų kampaniją“, *ibid.*, l. 54.

⁶⁵ KŠĮK pirmininko 1948 m. kovo 30 d. įsakymas Nr. 25 dėl LSSR MT ir LKP(b) CK nutarimo „Dėl kolektyvinių ūkių organizavimo respublikoje“, *ibid.*, b. 22, l. 10.

⁶⁶ KŠĮK pirmininko 1948 m. rugpjūčio 31 d. įsakymas Nr. 115 „Dėl antireliginės propagandos išvystymo ir reakcinės katalikų dvasininkijos priešiškos veiklos demaskavimo“, *ibid.*, l. 40.

⁶⁷ Raštas dėl vykdymo KŠĮK pirmininko 1949 m. kovo 14 d. įsakymo Nr. 36 „Dėl LKP(b) VI suvažiavimo iškeltų uždavinių vykdymo kultūros švietimo įstaigose“, *ibid.*, b. 13, l. 25.

⁶⁸ KŠĮK kolegijos 1949 m. gegužės 12 d. posėdžio protokolas Nr. 4, *ibid.*, b. 48, l. 13.

⁶⁹ Kauno revoliucijos muziejaus 1949 m. ketvirtojo ketvirčio darbo ataskaita, *ibid.*, b. 50, l. 31, 35.

⁷⁰ KŠĮK kolegijos 1950 m. vasario 25 d. posėdžio nutarimas Nr. 4, *ibid.*, b. 7, l. 150.

⁷¹ *Ibid.*, b. 75a, l. 28.

⁷² KŠĮK pirmininko 1949 m. balandžio 20 d. įsakymas Nr. 71 „Dėl 1949 m. Gegužės Pirmosios šventės minėjimo“, *ibid.*, b. 47, l. 33.

⁷³ KŠĮK pirmininko 1950 m. kovo 21 d. įsakymas Nr. 62 „Dėl priemonių atžymėti Tarybų valdžios atkūrimo LTSR dešimt metų sukaktį kultūros švietimo įstaigose“, *ibid.*, b. 10, l. 25.

⁷⁴ LSSR valstybinio istorijos ir revoliucijos muziejaus 1950 m. pirmojo ketvirčio plano vykdymas, *ibid.*, b. 50, l. 43.

⁷⁵ KŠĮK pirmininko 1950 m. gegužės 22 d. įsakymas Nr. 120, įpareigojantis Valstybinį istorijos ir revoliucijos muziejų parengti fotoparodą „Tarybų Lietuvos valstiečiai socialistiniu keliu“, *ibid.*, b. 75, l. 50.

⁷⁶ Kauno revoliucijos muziejaus 1950 m. antrojo ketvirčio darbo ataskaita, *ibid.*, b. 77, l. 23.

⁷⁷ Pranešimas apie kultūros ir švietimo įstaigų darbą vykdant LKP(b) CK IV plenumo nutarimus, *ibid.*, b. 103, l. 22.

⁷⁸ KŠĮK pirmininko 1950 m. lapkričio 1 d. įsakymas Nr. 339 „Dėl VLKJS CK IV plenumo nutarimo vykdymo“, *ibid.*, b. 75, l. 107.

⁷⁹ Biržų kraštotyros muziejaus 1950 m. vasario–kovo, gruodžio ir 1951 m. sausio–vasario darbo ataskaitos, *ibid.*, b. 76, l. 13; b. 21, l. 82; b. 118, l. 3, 4.

⁸⁰ Mažeikių kraštotyros muziejaus 1951 m. antrojo ketvirčio darbo ataskaita, *ibid.*, b. 118, l. 93; Telšių kraštotyros muziejaus 1951 m. sausio darbo ataskaita, *ibid.*, l. 127.

⁸¹ Panevėžio kraštotyros muziejaus 1951 m. sausio ir antrojo ketvirčio darbo ataskaitos, *ibid.*, l. 26, 29.

⁸² Rokiškio kraštotyros muziejaus 1951 m. sausio darbo ataskaita, *ibid.*, l. 31.

⁸³ Mažeikių kraštotyros muziejaus 1952 m. darbo ataskaita, *ibid.*, b. 21, l. 51; Telšių kraštotyros muziejaus 1952 m. darbo ataskaita, *ibid.*, l. 52.

⁸⁴ Ukmergės kraštotyros muziejaus 1952 m. vasario–kovo darbo ataskaita, *ibid.*, b. 78, l. 16, 24.

⁸⁵ Telšių kraštotyros muziejaus 1952 m. darbo ataskaita, *ibid.*, b. 136, l. 9.

⁸⁶ Klaipėdos kraštotyros muziejaus 1952 m. pirmojo ketvirčio darbo ataskaita, *ibid.*, b. 134, l. 191.

⁸⁷ Vilniaus kraštotyros muziejaus 1952 ir 1953 m. darbo ataskaitos, *ibid.*, b. 160, l. 146; b. 134, l. 116.

⁸⁸ Ukmergės kraštotyros muziejaus 1953 m. pirmojo ketvirčio darbo ataskaita, *ibid.*, b. 160, l. 189.

⁸⁹ Utenos kraštotyros muziejaus 1953 m. pirmojo ketvirčio darbo ataskaita, *ibid.*, l. 215; Kelmės kraštotyros muziejaus 1953 m. darbo ataskaita, *ibid.*, l. 290.

⁹⁰ Zarasų kraštotyros muziejaus 1953 m. darbo ataskaita, *ibid.*, l. 235.

⁹¹ Albumas saugomas Vilniaus miesto savivaldybės Miesto plėtros departamento Kultūros vertybių skyriuje, reprodukcijos pirmą kartą eksponuotos 1988 m. Vilniuje Lietuvos kultūros fondo sureng-

toje parodoje „Senasis Vilnius piešiniuose ir nuotraukose“ (kuravo Jūratė Markevičienė).

⁹² LSSR komunalinio ūkio liaudies komisariato fotoalbumas „Vilnius“ (1944 m.) saugomas Lietuvos dailės muziejuje.

⁹³ M. Pranckūno laiško SSSR Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui N. Podgornui kopija, apie 1970 m., LLMA, f. 503, ap. 1, b. 13, l. 79.

⁹⁴ Kelios nuotraukos eksponuotos 1970 m. parodoje, skirtoje pergalės prieš fašistinę Vokietiją 25-mečiui; jos saugomos Lietuvos dailės muziejuje.

⁹⁵ LSSR NKVD Milicijos valdybos Pasų skyriaus viršininko ataskaita SSSR NKVD Milicijos valdybos viršininkui apie atliktą darbą atkuriant pasų sistemą Lietuvos SSR teritorijoje, LYA, f. V-102, ap. 1, b. 1, l. 11.

⁹⁶ Ibid., l. 6.

⁹⁷ Ibid., l. 19.

⁹⁸ Ypatingojo pasitarimo prie SSSR MGB 1950 m. birželio 28 d. protokolo išrašas, ibid., f. K-1, b. b. 17436/3, l. 70.

⁹⁹ Ibid., l. 64, 65.

¹⁰⁰ V. Jakimavičiūtės 1949 m. lapkričio 22 d. apklausos protokolas, ibid., l. 14.

¹⁰¹ „Pasakoja Valerija Indrašiūnienė“, *Aukštaitijos partizanų prisiminimai, Vyčio apygarda*, II dalis, 1 knyga, V., 1998, p. 489.

¹⁰² Liudininkės E. Tumšytės 1949 m. lapkričio 26 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, b. b. 17436/3, l. 14.

¹⁰³ P. Surblio ir jo buto kratos 1940 m. rugpjūčio 17 d. protokolas, ibid., b. b. P-33993/3, l. 10.

¹⁰⁴ P. Surblio 1941 m. vasario 21 d. apklausos, ibid., l. 18.

¹⁰⁵ *Альбом материалов о ликвидированном вооруженном националистическом подполье на территории Литовской ССР*, в 6 томах. Составил майор И. М. Блохас, 1960. Albumas saugomas Genocido aukų muziejuje.

¹⁰⁶ В. Паперный, op. cit., c. 240.

¹⁰⁷ Е. Громов, *Сталин: власть и искусство*, Москва, 1998, c. 259.

¹⁰⁸ Ю. Екельчик, *Изобразительное мастерство в фотографии*, Москва, 1951, c. 18.

¹⁰⁹ Е. Громов, op. cit., c. 175; Б. Недовой, „Меня зовут Энгельсина, а не Мамлакят“, *Известия*, 8 февраля 1995 г.

¹¹⁰ *Tiesa*, 1941, gegužės 4, Nr. 105, p. 6.

¹¹¹ Ю. Екельчик, op. cit., c. 65.

¹¹² Ibid., c. 66.

¹¹³ Kauno „Dailės“ kombinato meno tarybos 1952 m. rugsėjo 15 d. posėdžio protokolas Nr. 20, LLMA, f. 350, ap. 1, b. 52, l. 61–67.

¹¹⁴ Kauno „Dailės“ kombinato meno tarybos 1952 m. vasario 16 d. posėdžio protokolas Nr. 5, ibid., l. 8.

¹¹⁵ *Советский Союз*, 1952, октябрь, № 10, c. 9–13.

¹¹⁶ Ibid., 1953, июнь, № 6, c. 18; декабрь, № 12, c. 24, 25.

¹¹⁷ LSSR Liaudies Komisarų Tarybos ir LKP(b) CK biuro 1945 m. gegužės 25 d. nutarimas Nr. 109 „Apie LSSR meno būklę ir jo vystymo uždavinius“, LYA, f. 1771, ap. 8, b. 67, l. 82.

¹¹⁸ LKP(b) CK biuro 1941 m. balandžio 2 d. posėdžio protokolas Nr. 12, ibid., ap. 2, b. 84, l. 13.

¹¹⁹ *Tarybų Lietuva. 1940–1950* (antraštiniame puslapyje – Lietuvos Tarybų Socialistinė Respublika), V., 1950.

¹²⁰ M. Pranckūno laiško SSSR Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui N. Podgornui kopija, apie 1970 m., LLMA, f. 503, ap. 1, b. 13, l. 79.

¹²¹ LYA, f. 16895, ap. 1, b. 31.

¹²² Ibid., b. 2, 4, 29, 30.

¹²³ „Švyturio“ atsakingojo redaktoriaus V. Mozūriūno 1952 m. liepos 26 d. raštas Kauno Oblito viršininkui, LLMA, f. 51, ap. 1, b. 11, l. 12.

¹²⁴ V. Pakalnio 1952 m. liepos 26 d. parengta fotoparodos anotacija, ibid., l. 13.

¹²⁵ LSSR sovietinių dailininkų sąjungos 1953 m. darbo planas, ibid., f. 146, ap. 1, b. 132, l. 5.

¹²⁶ P. Karpavičiaus spalvotų nuotraukų parodos atsiliepimų knyga, ibid., b. 137.

¹²⁷ Ibid., l. 5, 8, 11v, 14.

¹²⁸ *P. Karpavičiaus spalvotų fotografijų paroda: Katalogas* [pratarmė V. Mackevičiaus, p. 6; Lietuvos SSR tarybinių dailininkų sąjunga, SSSR dailės fondo Lietuvos skyrius], V., 1953, 13 p., 800 egz., 0,50 rb.

¹²⁹ LSSR sovietinių dailininkų sąjungos žinios apie 1953 m. parodas, LLMA, f. 146, ap. 1, b. 132, l. 54.

¹³⁰ Prof. S. Kolupailos 1947 m. lapkričio 30 d. laiškas dr. A. Petrikai iš Kempteno perkeltųjų asmenų stovyklos, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 589, l. 3.

¹³¹ Suimtojo K. Lauciaus kratos Šakių 13–13, Kaune, 1941 m. birželio 14 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. b. P-13125, l. 6.

¹³² 1941 m. birželio 14 d. nutarimas dėl K. Lauciaus arešto, ibid., l. 1; 1942 m. kovo 11 d. apklausos protokolas, ibid., l. 10.

¹³³ 1942 m. balandžio 14 d. kaltinamoji išvada, Sverdlovskas, ibid., l. 18.

¹³⁴ Sevurallago valdybos 1942 m. spalio 29 d. raštas dėl kalinių pervežimo į Sverdlovsko vidaus kalinimą, ibid., l. 21-1.

¹³⁵ Pažyma apie K. Lauciaus sušaudymą, *ibid.*, l. 29.

¹³⁶ A. Laucienės 1942 m. vasario 8 d. laiškas Irbito NKVD 2-ojo skyriaus viršininkui, *ibid.*, l. 4.

¹³⁷ Z. Pikelytės pranešimas „Fotografas Jonas Žitkus – tragedijos Panevėžyje 1941 m. birželį liudininkas“ Tarptautinės Lietuvos istorijos fotografijos konferencijoje, Vilnius, 2001 m. kovo 8–9 d.

¹³⁸ M. Pranckūno laiško SSSR Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui N. Podgornui kopija, apie 1970 m., LLMA, f. 503, ap. 1, b. 13, l. 77–79.

¹³⁹ M. Pranckūno 1952 m. kovo 13 ir 28 d. apklausos protokolai, LYA, f. K-1, b. b. P-2203, l. 27–29, 30–32, 61–64, 67, 68, 72–75.

¹⁴⁰ Liudininko J. Remeikio 1951 m. rugpjūčio 8 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 90.

¹⁴¹ Liudininko A. Varno ir kaltinamojo M. Pranckūno 1952 m. kovo 18 d. akistatos protokolas, *ibid.*, l. 181.

¹⁴² Liudininko J. Bušmano ir kaltinamojo M. Pranckūno 1952 m. kovo 31 d. akistatos protokolas, *ibid.*, l. 196.

¹⁴³ 1952 m. balandžio 24 d. nutarimas, *ibid.*, l. 84–85.

¹⁴⁴ LSSR valstybės saugumo komiteto 1978 m. gegužės 3 d. pažyma, *ibid.*, l. 423.

¹⁴⁵ P. Karpavičiaus 1965 m. rugsėjo 26 d. autobiografija, LLMA, f. 501, ap. 4, b. 325, l. 3.

¹⁴⁶ S. Kubiliūtė, „O aš taip vertinu savo darbą“, *Krantai*, 2001, Nr. 4, p. 49–57.

¹⁴⁷ V. Bagdonas, „Gyvenimas skirtas fotografijai“, *Kauno diena*, 1998, gegužės 4, Nr. 101, p. 21.

¹⁴⁸ G. Feigelsono išrašai iš VSK areštuotų Lietuvos policijos darbuotojų tardymo protokolų, LCVA, f. R-855, ap. 1, b. 407, l. 33.

¹⁴⁹ E. Daniušio (sušaudytas 1941 m. gruodžio 19 d. Čkalovske) apklausos protokolas ir pažyma apie nuosprendžio įvykdymą, LYA, f. K-1, ap. 58, b. b. P-28249/3, l. 17, 77.

¹⁵⁰ V. Stanionio 1958 m. vasario 20 d. autobiografija, LLMA, f. 501, ap. 4, b. 302, l. 36, 37.

¹⁵¹ Iš autorės pokalbio su A. Mockumi.

¹⁵² E. Adomėnienės (gimė 1934 m. Plungėje) ir P. G. Adomėno (gimė 1936 m. Minkūnų k., Rokiškio r.) 2003 m. gegužės 7 d. apklausos „Sovietinio piliečio fotoarchyvas 1940–1953 metais“ anketos, autorės asmeninis archyvas.

¹⁵³ *Mokykimės fotografuoti*, Respublikinių Mokytojų namų Fotokursai, [Kaunas, 1947], sąs. 1–2; *Fotografija. Objektvai*, sąs. 3–4; *Fotoaparatai. Fotografinė medžiaga*.

¹⁵⁴ „Kauno foto-meno studijoje“, *Komjaunimo tiesa*, 1948, vasario 13, Nr. 18, p. 3.

¹⁵⁵ P. Sargautas, „Fotomeno mėgėjų seminaras“, *Panevėžio tiesa*, 1948, gruodžio 10, Nr. 143, p. 3; S. Valiulis, S. Žvirgždas, „Dramatiškasis amžiaus vidurys“, *op. cit.*, p. 73.

¹⁵⁶ „Jaunimo gretų“ redakcijos laiškas B. Puplesiui, 1950 m., LLMA, f. 77, ap. 1, b. 15, l. 13.

¹⁵⁷ „Švyturio“ redakcijos laiškas inžinieriui A. Jankui, 1951 m., *ibid.*, f. 51, ap. 1, b. 8, l. 26, 27.

Gauta 2003 08 11

Lietuvos dailės muziejus,

Didžioji g. 4 / Bokšto g. 5, Vilnius

Margarita Matulytė

FUNCTIONS AND SPECIFICS OF THE SOVIET PHOTOGRAPHY IN 1940–1953

Summary

The article reveals specifics of the Soviet photography, explains methods and forms of propaganda work, and discusses the major public spheres where the Soviet photography functioned: mass media and museology, and takes a more accurate look on how photo documents were used in Soviet security structures. Talking about the fates of photographers and their activities in 1940–1953, a general situation has been defined clarifying the nature and motivation for their work. The article also gives a deeper analysis of unpublished facts and autobiographical documents of the very photographers. There was also an attempt to examine the mechanisms, volume and influence of the photo documents spread in the Soviet society, to reveal the aim for sovietisation of the photography art, estimate the peculiarities of the photo archive of the Soviet citizens.

Vast sovietization of the photography as of one sphere of art and culture took place in 1940–1953. Having suspended

all creative processes and defined the forms and spheres for functioning, a very influential and effective propaganda means of Soviet ideology were applied. Widespread photo documents had a direct impact on nurturing a new mind and mentality. Strategists of the Soviet ideology manipulated with the features of photo pictures – documentaries which reflected not the existing reality, but the forced idea of the new system created and implemented by the totalitarian state. Authorization of the photo journalism came up to expectations; the history of Stalin's era formed by press in images has been completely positive.

Having penetrated into the methods of Soviet photo journalism, the Lithuanian photographers created semiofficials: they propagandized the Communists' policy, glorified leaders of the party, and popularized the artificial heroism. Moreover, having employed montage, retouch, and pathetic comments,

they produced fakes, also fudging reality and ignoring historical facts. Photos were used as the main means for illustrations to design the Soviet model of history. They accounted for most exhibits in constant and temporary expositions in all Lithuanian museums which were targeted to make the image of the then Soviet present and form the prospect of the Communist future. Incriminating photo documents were particularly often used by the Soviet security structures for blackmail and recruiting, surveillance and accusation.

Developing the methods of Socialist realism, photography pictured only typical cases of reality, thereby giving credible

reproduction of the totalitarian ideology. Information about events taking place in the world was blocked, possibility to publicize and exhibit creative experiments was limited. As well it was completely banned to develop and create individual style, to analyze and evaluate it in public.

The existing conditions, to be more precise, their complete restraint justifies the nature of photographers' work. They created mass product sanctioned by provisions of the Soviet censorship, applying professional skills not for individual expressions, but to achieve the anticipated result.

Ramunė Briedienė

Lietuvių vaikai tremtyje: vaikų gelbėjimo ekspedicijos

Šio darbo tikslas – apžvelgti tremtinių vaikų gelbėjimo ekspedicijas, jų organizavimą, vaikų atrankos kriterijus, atskleisti gelbėtojų pastangas parvežti į Lietuvą kuo daugiau vaikų. Straipsnyje mėginama nušviesti, kaip klostėsi vaikų likimai Lietuvoje.

IVADAS

1940 m. kovo 25 d. Viačeslavas Molotovas viešai pareiškė, kad valstybinė ir politinė Estijos, Latvijos ir Lietuvos nepriklausomybė nėra pažeistos, sutartys vykdomos patenkinamai. Bet jau birželio 14 d. jis įteikė Lietuvos vyriausybei ultimatumą, pagrįstą melagingais kaltinimais dėl tariamo savitarpio pagalbos sutarties nesilaikymo. Tokiu pretekstu Sovietų Sąjunga įvedė į Lietuvos teritoriją savo kariuomenę, panaikino Lietuvos valstybės nepriklausomybę ir primetė komunistinę santvarką, kuri padarė didelę materialinę ir moralinę žalą Lietuvos gyventojams. Siekta sunaikinti kuo daugiau gyventojų, kad būtų lengviau kolonizuoti ir surusinti kraštą.

Prieš 60 metų buvo pradėtas naikinti Lietuvos valstybingumo, pilietinio sąmoningumo, tautinio susipratimo ir dvasinių vertybių puoselėjimo garantas – mūsų tautos miesto ir kaimo inteligentija. Pasmerkti mirčiai ir išsekimui į tremtį išvežti Lietuvos

mokytojai, gydytojai, ūkininkai, valstybės tarnautojai, politikai, rašytojai ir kiti – visi tie, kurie, sovietinių okupantų bei kolaborantų supratimu, negalėjo susitaikyti su okupacija. Juos okupantai išvežė tam, kad Lietuvos vaikai neturėtų ateities, kad neturėtų nei kalbos, nei savo istorijos. Buvo tremiami įvairaus amžiaus asmenys, negailint nei senelių, nei vaikų. Vaikai dažniausiai buvo su tėvais, ir tai bent kiek palengvino jų dalį; kiti, visai maži arba ligoti, atsidūrė tarp svetimųjų, tolimame krašte. Jiems išlikti padėjo tik atsitiktinumas ar kieno nors ištiesta ranka ir geranoriškumas.

Sovietinio genocido ir teroro metai patys juodžiausi mūsų Tėvynės istorijoje. Tai didžiausias mūsų tautos genocidas. Caro laikais, po didžiojo 1863-ųjų sukilimo iš Lietuvos išvežta apie 2400 žmonių, per 40 spaudos draudimo metų į Sibirą ištremta daugiau negu 1000 knygnešių, o komunistai 1941–1953 m. į Sibirą išvežė apie 130 tūkst. Lietuvos gyventojų. Iš šių žmonių beveik trečdalis mirė dėl nepakeliamų vergiško darbo sąlygų lageriuose: iš bado, šalčio, iškankinti sunkiausių darbų ar visiškai nesant higieninių sąlygų, užpuolus ligoms.

Daug teko iškęsti patiems mažiausiems, kai „...vieną rytą tave pažadina mamos verksmas, o iš lovytės žiūri nusigandęs vienerių metų broliukas, o miegamojo tarpdury stovi kareivis su šautuvu ir kažką piktai

sako nesuprantama kalba. Paskui tu eini į kitą kambarį ir pamatai tėvelį, į kurio nugarą įbestas šautuvo durtuvas. kažkas kraunama į maišus...“¹ Tokie vaikystės prisiminimai liko ne vienam į Sibirą ištremtam vaikui. Vietoj žaislinių kaladėlių buvo viena mintis – ar kas parneš duonytės?

Straipsnyje analizuojamos 1946 m. suorganizuotos gelbėjimo ekspedicijos į tolimas tremties vietas siekiant parvežti į Lietuvą kuo daugiau vaikų. Tais metais buvo suorganizuotos penkios gelbėjimo ekspedicijos, per kurias nemažai vaikų pavyko ištraukti iš bado ir mirties nagų. Gelbėjimo ekspedicijos surengtos atsižvelgiant į artimųjų prašymus LSSR AT Prezidiumo pirmininkui Justui Paleckiui, laiškus įtakingiems asmenims.

Atsirado kilniadvasių šviesuolių, pasiryžusių parvežti vaikus. Jiems teko nugalėti daugybę įvairiausių sunkumų (sunkus susisiekimas, nepalankios gamtinės sąlygos, ilgai užsitęsę formalumai, atkakli kova su tremčių vietovių vadovais, kurių daugelis nepaisė LSSR AT Prezidiumo nutarimų). Dėl to gelbėjimo ekspedicijos užtrukdavo iki dviejų trijų mėnesių, be to, bet kuriuo momentu grėsė NKVD (MVD) užtvaros – dokumentų patikrinimas, nes dalis vaikų buvo vežami nelegaliai. Formaliai buvo leidžiama išvežti į Lietuvą tik nepilnamečius vaikus ir visiškus našlaičius, tačiau gelbėjimo ekspedicijų vadovai šio reikalavimo nepaisė ir kaip įmanydami stengėsi parvežti į Tėvynę kuo daugiau vaikų.

Nemažai lietuvių tremtinių pasirinko kitą gelbėjimosi formą – pabėgimą. Didžiąją dalį pabėgėlių sudarė moterys su vaikais. Dažnai bėgo ir vieni vaikai, net nepilnamečiai. NKVD juos gaudė ir žiauriai baudė, neatsižvelgdami net į jauną amžių.

Didelė dalis tremtinių jau mirę, o kurie dar gyvena, tie jau pasiekę garbų amžių, todėl yra realus pavojus, kad pradings jų laiškai, atsiminimai, nuotraukos liks tik paliktonių albumuose. Todėl istorikai ir kiti tyri-

nėtojai stengiasi kiek galima greičiau ir kuo daugiau surinkti jų prisiminimų, išleisti jų knygas. Labai svarbu atrinkti reikšmingiausią medžiagą, vaizdingiausius tremtyje rašytus laiškus. Šiandien istorikų, tyrinėtojų ir pačių tremtinių dėka turime jau nemažai atsiminimų knygų, kurių dalimi šiame darbe pasinaudota: „Juodųjų dienų sakmės“, „Leiskit į Tėvynę“, „Amžino įšalo žemėj“, „Lietuvos tremtiniai Tadžikijoje“, „Tautų tėvo karalystėje“². Jose randame žinių apie sunkias gyvenimo sąlygas tremtyje, priverttinį paauglių darbą, mokslo sąlygas, adaptaciją sugrįžus į Tėvynę. Šie atsiminimai naujajai Lietuvos istorijai labai svarbūs, nors turime ir atsiminimų tų buvusių išvežtųjų, kuriems pavyko pasiekti laisvąjį pasaulį ir ten išleisti savo atsiminimų knygas.

Labai svarbūs istorijai ir šimtai laiškų, gautų iš Sibiro tremtinių, kurių kai kurie jau mirę. Darbe naudotasi Petrutės Bliudžiūtės laišku artimiesiems, rašytu 1943 m. (Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, anketa Nr. 41896), Virgailytės-Slančiauskienės, M. Bičkauskienės, L. Šneiderienės, A. Zubauskienės, L. Galdikienės, Salomėjos Bagdonienės, Stanislavos Laurinaitienės laiškais valdžios institucijoms (Lietuvos ypatingasis archyvas, (toliau – LYA), f. 1771, ap. 5, b. 61). Nors tuose laiškuose daug kas lieka neišsakyta, paslėpta tarp eilučių, nes jie buvo rašomi žinant, kad bus cenzūruojami, vis dėlto tai yra svarbus istorijos šaltinis.

Darbe remtasi istorikų, tyrinėjusių tremties problematiką, veikalais: Arvydo Anušausko „Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1953 m.“ ir „Vykdamas genocidą bei dėl rezistencijos persekiojimo padarytos žalos skaičiavimai ir išvados“, dokumentų rinkiniu „Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1953 m.“, Eugenijaus Grunskio „Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais“³, taip pat rusų tyrinėtojų darbais: П. Полян, „Не по своей воле“, В. Н. Земсков, „Массовое освобождение“.

ние спецпоселенцев и ссыльных (1954–1960 г.г.)“ ir „Спецпоселенцы“⁴.

Straipsnis papildytas duomenimis iš LYA (f. 17541 ir 1771). F. 17541, ap. 1, b. 8 rasti gelbėjimo ekspediciją į Jakutiją patvirtinantys dokumentai. Kitas ekspedicijas patvirtinančių dokumentų nerasta. F. 1771, ap. 5, b. 61 rasti ne tik minėti tremtinių laišakai, bet ir skundai dėl sunkumų siekiant aukštojo mokslo Lietuvoje. Vertingos informacijos rasta tremtinių užpildytose anketose, kurios saugomos Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro archyve. Sudarant parvežtų iš Altajaus ir Komijos vaikų sąrašus, remtasi vardyno „Lietuvos gyventojų genocidas“ pirmuoju tomu (išleistas 1998 m.) bei parvežtųjų atsiminimais.

Apie 1946 m. suorganizuotas gelbėjimo ekspedicijas į tolimąjį Sibirą parvežti našlaičių yra mažai duomenų. Tuometinėje sovietinėje Lietuvoje tremtiniai slėpė savo praeitį. Atgavus nepriklausomybę jau daug kas buvo pamiršta. 1988 m. „Gimtajame krašte“ išspausdintas Jono Bulotos straipsnis „Ledo vaikai“⁵, kuriame jis pateikė savo atsiminimus apie kelionę į amžino įšalo žemę parvežti našlaičių. Silva Marija Deltuva 1998 m. „Dienovidyje“ išspausdintame straipsnyje „Grėsminga kelionė“⁶ paskelbė savo tetos Onos Jakubėnaitės, parvežusios vaikučius iš Uralo vietovių, atsiminimus. Rimvydas Racėnas savo 1995 m. pasirodžiusioje knygoje „Komių žemėje“⁷ pateikė Marcelino Ignatavičiaus atsiminimus apie dukart suorganizuotas gelbėjimo ekspedicijas į Komiją. Ši informacija papildyta asmeniniais autorės pokalbiais su J. Bulota (2002 m. spalio 22 d.), parvežta iš Jakutijos Danute Garmute (2003 m. vasario 17 d.), M. Ignatavičiumi (2002 m. spalio 13 d.), parvežta iš Komijos Vanda Poškaite-Katauskiene (2002 m. spalio 20 d.), parvežtais iš Altajaus krašto Dainora Tamošiūnaite-Urboniene (2002 m. spalio 2 d.), Terese Laimute Bliudžiūte-Kalavinskiene (2003 m. vasario 26 d.), Jurgiu Bortkūnu (2003 m. ko-

vo 7 d.) bei Lidijos Monstavičiūtės-Semaškienės (2002 m. spalio 16 d.) ir Stepono Gobio (2002 m. gruodžio 16 d.) laiškais autorei.

Informaciją apie vaikus pabėgėlius papildė pokalbiai su Jonu Ryčiu Puodžiumi (2003 m. vasario 26 d.) ir Aušra Juškaite-Vilkiene (2003 m. kovo 7 d.).

VAIKŲ GELBĖJIMO EKSPEDICIJŲ ORGANIZAVIMAS 1946 M.

Po karo Lietuvą pasiekė žinios iš Sibiro. Laiškai – pagalbos šauksmai iš tremties vietų plaukte plaukė. Iš tų laiškų artimieji sužinojo apie sunkią tremtinių padėtį, nežmoniškas gyvenimo sąlygas, tragišką tėvų netekusių vaikų likimą.

Dauguma tų, kurie buvo ištremti 1941 m., neištvėrė nežmoniškų gyvenimo sąlygų. Nuo vergiško darbo, bado, šalčio ir ligų išmirė ištisos šeimos, liko be globos našlaičiai vaikai.

Imta kelti šių našlaičių vaikų grąžinimo į Lietuvą klausimą. Artimieji kreipėsi į Lietuvos SSR AT Prezidiumo pirmininką J. Paleckį (vieni asmeniškai rašė prašymus, kiti bandė prieti per to meto įtakingus asmenis). Jų pastangos nenuėjo veltui.

1946 m. per šešis mėnesius viena po kitos buvo suorganizuotos penkios gelbėjimo ekspedicijos. Jų metu iš bado ir mirties nagų ištraukta beveik 240 našlaičių (ir ne tik našlaičių), jiems suteikta galimybė grįžti į Tėvynę, mokytis gimtąja kalba ir gyventi kartu su artimaisiais, giminėmis.

Dėl našlaičių gelbėtojų sumanumo, atkaklumo, užsispyrimo ir nebijojimo rizikuoti parvežta dvigubai daugiau vaikų nei buvo rekomenduota.

Pirmosios ekspedicijos į Komiją, surengtos 1946 m. gegužės pradžioje, sėkmė bei gera patirtis paskatino organizuoti panašias keliones į Jakutiją, Altajų, Uralo vietas bei antrąkart į Komiją.

Vaikų gelbėjimo ekspedicijos į tremties vietas 1946 m.

Eil. nr.	Vietovė	Data	Vadovai	Parvežta vaikų
1.	Komija	1946 m. gegužės pradžia–birželio 14 d.	Marcelinas Ignatavičius, Petras Monstavičius	daugiau nei 40
2.	Jakutija	1946 m. liepos 17 d.–spalio 25 d.	Jonas Bulota ir K. Gerulaitis	43
3.	Altajus	1946 m. rugsėjo 29 d.	Zakarevičius ir Kuznecova	mažiausiai 76
4.	Uralo vietovės	1946 m. rugpjūčio 16 d.–spalio pradžia	Ona Jakubėnaitė	22
5.	Komija	1946 m. rugsėjo antra pusė–spalio 23 d.	Marcelinas Ignatavičius	apie 40

Nors šio darbo tyrimo objektas – gelbėjimo ekspedicijos 1946 m., reikia pažymėti, jog R. Raceno knygoje „Komių žemėje“ rašoma, kad pirmoji ekspedicija iš Komijos į Lietuvą vyko dar 1945 m. spalio pabaigoje ir kad apie ją nieko nežinota Švietimo komisariate ir vaikų namuose. Knygoje pateikti K. Avižienio atsiminimai apie tą kelionę: „Buvo sudarytas išvykstančiųjų sąrašas, pasirašytas Komijos respublikos vidaus reikalų komisaro, pulkininko. Liaudies švietimo komisariatas davė palydovą ir mes 1945 metais spalio pabaigoje išvykome į tėvynę...“⁸

Be oficialių ekspedicijų, vaikus gelbėjo ir pavieniai asmenys. Būta gerų, pasiaukojančių, nebijančių rizikuoti žmonių. Antai Kazimieras Kizinis 1947 m. spalio mėn. iš Altajaus krašto parvežė į Lietuvą 10 mažamečių vaikų, likusių našlaičiais karo pabėgėlių šeimose (nors būta ir ne našlaičių). Buvęs tremtinys S. Gobis prisimena: „Tas žmogus surinkdavo iš žmonių lėšas (piniigus) ir tada specialiai važiuodavo į kokią nors Sibire tremties vietą ir iš ten jau surinkęs vaikus grįždavo į Lietuvą“⁹.

Marija Kaunaitė, važiavusi į Altajaus kraštą lankyti savo sesers, parvežė Laimą Katkevičiūtę ir Romualdą Tomkūną¹⁰.

Tokių drąsių pavienių žmonių pastangomis buvo išgelbėta nemažai vaikų gyvybių.

Tremtiniai gelbėtis nuo bado mirties, pasiekti Lietuvą stengėsi įvairiais būdais. Populiariausias buvo pabėgimas (lietuvių tremtiniai šiuo atžvilgiu labai išsiskyrė iš kitų tautybių tremtinių). Dažniausiai bėgo motinos su vaikais, vyresni vaikai su jaunesniais broliais, seserimis, taip pat globojami pašalinių asmenų, kurie už juos nupirkdavo bilietus.

Apie 1946 m. gelbėjimo ekspedicijų metu parvežtus našlaičius, kitaip negu iš Palangos pionierių stovyklos išvežtų vaikų grąžinimą, nerašė laikraščiai, nekalbėjo radijas, tačiau ir juos šiaip taip pasisekė parvežti į Lietuvą. Kyla klausimai: kaip pavyko tuos vaikučius, vadinamus „liaudies priešais“, grąžinti į Lietuvą, kieno iniciatyva, kieno dėka, per ką veikta?

Ši iniciatyva prasidėjo „iš apačios“. Po karo ištremtųjų artimieji, pradėję susirašinėti su ištremtaisiais, sužinojo apie daugelio mir-

tį ir likusius be globos vaikus našlaičius, apie jų nežmoniškas gyvenimo sąlygas, nuolatinį alkį, šaltį. Daugelis vaikučių prašė artimųjų pagalbos, patarimo, kaip gyventi. Reikėjo gelbėti vaikus.

Artimieji ėmė rašyti prašymus LSSR AT Prezidiumo pirmininkui J. Paleckiui dėl našlaičių vaikų grąžinimo į Lietuvą. M. Ignatavičius prisimena: „Pagėgiuose Švietimo skyriaus vedėju buvo Šaulys, jo žmona mokytoja, jos sesers šeima išvežta į Komiją, tėvai mirė. Liko „Juškevičiukai“ vieni – vaikų namuose. Šaulys padavė J. Paleckiui prašymą, kad leistų jiems grįžti. Pagėgiuos dirbo mokykmo dalies vedėju P. Monstavičius, gavo žinią, kad mirė jo žmona, liko viena duktė Lida, jis irgi padavė prašymą kaip dėdė, nes kaip tėvas bijojo (buvo įtrauktas į tremiamųjų sąrašą)“¹¹. V. Poškaitė iš močiutės pasakojimų prisimena, jog ši rašė malonės prašymą J. Paleckiui ir Raudonajam Kryžiui¹². J. Bortkūno artimieji, pusseserė Irena Užpalytė, muzikantė, ir Majauskai rūpinosi, kad juos, tris brolius ir sesę, parvežtų¹³.

Kiti artimieji našlaičių likimu rūpinosi per to meto įtakingus asmenis. D. Garmutės (parvežta iš Jakutijos) teta Prūsienė pasakojo jai, jog susibūrę išvežtųjų giminaičiai kreipėsi pagalbos į Nemeikšaitę (gydytojo Nemeikšos seserį, kuri savo gyvenimą buvo paskyrusi našlaičiams). Ši sudarė komisiją ir per J. Paleckį gavo lėšų, per Švietimo skyrių surado žmonių, kurie sutiko važiuoti parvežti našlaičių. Sekretorei įdavus apyrankę, į parvežtinų vaikų sąrašą įtraukė ir D. Garmutę, kuriai tada buvo jau daugiau nei šešiolika metų¹⁴.

Kad įtakinga Nemeikšų šeima labai rūpinosi našlaičių grąžinimu, rodo R. Racėno knygoje „Komių žemėje“ pateikta informacija: „[...] Laiškai buvo iš Ust Lokcimo. Likę gyvi Putvių vaikai šaukėsi giminaičio pagalbos. Laiškus P. Lideika perdavė Kelmės gyventojui Mačiuliui, taip pat Putvių

giminaičiui, o šis savo ruožtu atidavė juos kauniečiams gyd. Marijai ir Juozui Nemeikšoms, Putvių šeimos draugams. Jie, pasitelkę A. Žmuidzinavičių, tuo metu jau deputatą, ir rūpinosi pirmuoju našlaičių parvežimu“¹⁵.

J. Paleckis, paragintas įtakingų jėgų iš šalies, užverstas artimųjų prašymais, tam pritarė ir pavedė vaikų grąžinimu rūpintis Švietimo ministerijai; ši ieškojo žmonių, kurie nuvyktų jų paimiti.

Lietuvos SSR AT Prezidiumo pirmininkas J. Paleckis išsirūpino, kad 1946 m. iš Jakutijos, Komijos, Altajaus ir Uralo vietovių būtų grąžinti kai kurie našlaičiai. Tai patvirtina atsiminimai. M. Ignatavičius pasakoja: „Gavom su P. Monstavičiumi iš Švietimo skyriaus atlyginimus už du mėnesius. Vilniuje prisistatėme Filipionak – vaikų skyriaus viršininkei; ji pradėjo forminti dokumentus, o leidimą reikėjo gauti iš Ministrų Tarybos; davė mums po 1000 rublių kelionės išlaidoms. Išduotos komandiruotės, pasirašytos Ministrų Tarybos pirmininko M. Gedvilo, ir įteiktas J. Paleckio parašu patvirtintas sąrašas 16 vaikų, kuriuos reikėjo parvežti“¹⁶.

O. Jakubėnaitė, LSSR AT Prezidiumo nutarimu važiavusi į Uralo vietas parvežti 9 vaikų, prisimena, kad J. Paleckis buvo neabejingas šiam reikalui ir padėjo grąžinti našlaičius.

Ieškant vaikų paaiškėjo, jog esama ir daugiau grąžintinų vaikų, gyvenančių jau kitose vietovėse. Gelbėtoja skambino ir rašė laiškus į Maskvą, Lietuvą. J. Paleckis tuo tikslu buvo nuvykęs į Maskvą. Galiausiai O. Jakubėnaitė gavo atitinkamą dokumentą¹⁷.

J. Bulota, vykęs parvežti našlaičių į Jakutiją, teigia: „Vis dėlto J. Paleckis čia pagrindinė figūra. Jis davė nurodymus Švietimo ministerijai, jis išskyrė pinigų, mūsų ekspedicijai pinigų faktiškai neribotai [...], ėjom pinigų ne į tą paštą, mes jam vis telegramą, o jis mums vis pinigų“¹⁸. (Tačiau

J. Bulota, kitaip nei M. Ignatavičius, gavo ne J. Paleckio, o švietimo ministro pavaduotojo patvirtintą 16 vaikų, kuriuos reikėjo parvežti, sąrašą.)

J. Bortkūnas prisimena, jog atvažiavusieji jų parvežti iš Altajaus krašto pasakojo, kad turi leidimą su J. Paleckio parašu¹⁹.

Taigi giminaičių prašymai buvo patenkinti, o našlaičių grąžinimu rūpintis J. Paleckis, kaip minėta, pavedė Švietimo ministerijai. Vaikų sąrašai buvo patvirtinti LSSR Prezidiumo pirmininko J. Paleckio arba švietimo ministro pavaduotojo parašais.

VAIKŲ ATRANKOS TREMTIES VIETOVĖSE KRITERIJAI. GELBĖTOJŲ PASTANGOS

Net ir gavus LSSR AT Prezidiumo pirmininko J. Paleckio bei Švietimo ministerijos įgaliojimus, našlaičių gelbėtojų dar laukė dideli sunkumai: ilga grėsminga kelionė, kai kuriems teko įveikti tremties vietovių valdininkų pasipriešinimą, nes jie nepaisė Lietuvos SSR AT nutarimų. Noras parvežti kuo daugiau vaikų, ir ne tik našlaičių, padėjo įveikti visas kliūtis, nors tam prireikė daug drąsos ir išradingumo.

Kiekviena tremties krašte gelbėtojų laukė įvairūs sunkumai, didesnės ar mažesnės kliūtys.

Buvo iškeltos griežtos sąlygos išvežti tik nepilnamečius ir visiškus našlaičius. Tačiau sumanūs ir ryžtingi gelbėtojai šių sąlygų nesilaikė.

Komijoje mielai sutiko atiduoti lietuviukus, beje, ne tik įtrauktus į sąrašą, bet ir esančius vaikų namuose, netgi skyrė pinigų maistui ir kelionės išlaidoms. Mat vaikų namai, kaip prisimena M. Ignatavičius, buvo perpildyti: „Liepė mums pasiimti visus lietuviukus iš vaikų namų, netgi išskyrė pinigų maistui ir kelionės išlaidoms, nes vaikai

jau miegojo po du vienoje lovoje, o maistas brangus. Tik tuos, kurie ne iš vaikų namų, ėmėm savo sąskaita“²⁰.

Vyresnių nei keturiolikos metų vaikų nebuvo leista išvežti, nors jie ir buvo įtraukti į sąrašą. Tačiau „Lietuvos gyventojų genocido“ pirmame tome paskelbti duomenys rodo, jog apie 10 parvežtų vaikų buvo vyresni nei keturiolikos metų (beje, kitų įrašytos net dvi gimimo datos); vadinasi (tai teigė ir M. Ignatavičius), giminės Lietuvoje rašė visai kitą vaiko gimimo datą, kad tik pavyktų parvežti jį į Lietuvą.

Komijos švietimo liaudies komisariato viršininkui Noginovui Lietuvos SSR AT Prezidiumo pirmininko patvirtintas sąrašas nieko nereiškė, nebent būtų saugumo patvirtintas. Tuomet M. Ignatavičius septyniolikmetį A. Vaičiulį, neįtrauktą į sąrašą, ir dar keturias suaugusias moteris bei šešerių metų mergytę, kurios mama tebebuvo gyva, antrosios ekspedicijos metu parvežė nelegaliai. „Mažametę mergytę paėmiau be baimės, o moterims ir A. Vaičiuliui jokios garantijos, tik bilietus galėjau nupirkti. Prie garlaivio netikrino, ką vežu“²¹, – prisimena M. Ignatavičius.

Gelbėtojų pastangos nenuėjo veltui – M. Ignatavičius ir P. Monstavičius pirmosios ekspedicijos metu vietoj numatytų 16 vaikų parvežė daugiau nei 40. Antrosios ekspedicijos metu M. Ignatavičiaus dėka išgelbėta taip pat gerokai daugiau vaikų, negu buvo įtraukta į sąrašą (vietoje rekomenduotų 18 vaikų parvežė beveik 40). (Žr. 1 priedą.)

Panašiai elgėsi J. Bulota ir K. Gerulaitis. Jų tikslas buvo išgelbėti kuo daugiau vaikų, tad jie rasdavo būdų apeiti draudimus, nebijojo rizikuoti ir sugebėjo vietoje rekomenduotų 16 vaikų parvežti net 43, tarp kurių 17 buvo vyresni nei šešiolikos metų ir keltas ne našlaičių.

Surinkę vaikus iš Lenos deltos ledinių salelių: Tit Arų, Stolbų, Trofimovsko, Byko-

vo, Muostacho ir kitų Lenos prieplaukų, į Jakutską atplaukė su 23 vaikais. Juos surinko Respublikinio žuvų tresto direktoriaus Suchanovo leidimu. J. Bulota prisimena: „Tarp jų buvo keletas vaikų, kurių motinos buvo dar gyvos, tačiau ligotos ir nepajėgė išlaikyti šeimos. Deja, ne visus juos pavyko parvežti į Lietuvą“²². Jakutske surinkę kelio-liką priglautų lietuvių našlaičių – mirusių lietuvių tremtinių vaikų, papildę šį būrį Respublikinių Jakutijos ASSR vaikų namų globotiniaus lietuviu, suformavo 43 vaikų grupę. Beje, tarp jų buvo studentų, pilnamečių jaunuolių. „Vyresnių studentų, kurių tėvai gyvi, mums nedavė, bet jei našlaičiai – leido. Tik vieną studentę Desinevičiūtę-Atkočiūnienę nachališkai pavogiau, jos mama gyva buvo, bet labai ligota, ir sesė – suaugusią moterį“²³, – prisimena J. Bulota.

43 vaikų būrį išvežė pagal sąrašą, patvirtintą Jakutijos ASSR VRM skyriaus įgaliotinio Karpovo ir šio skyriaus viršininko Jansovo. Kad surinktų tokį didelį vaikų būrį, kuriame buvo net studentų ir net ne našlaičių, kaip prisimena J. Bulota, „teko su valdininkais išlenkti ne vieną čerką, nunešti sekretorėms ne vieną saldinių dėžę ir ne vieną gėlę, apsilankyti ne tik pirtyje, bet ir čiuožykloje, [...] buvo ir kuriozinių aplinkybių, kai aš atvežiau galutinį sąrašą tikrinti, K. Gerulaitis sako: „Aš su tavimi neisiu, mus areštuos“. Nueinu į Vidaus reikalų ministeriją, o ten jauni karininkai sėdi. Išgėrėm porą bonkų ir nuvažiavau su jais į čiuožyklą. Visą tą sąrašą patvirtino. Dalį neleido išvežti, kurių giminės gyvi buvo“²⁴. Panašiai elgėsi iškilius ir kitiems sunkumams.

Tačiau nei alkoholis, nei pirtis, nei čiuožykla nepadėjo bandant J. Bulotai išvežti vaikus, likusius be globos, kurių tėvai kalėjo lageriuose ar kalėjimuose. Jis gerai prisimena viršininkų patarimus: „Jei išvešit kaip našlaičius, kurių tėvai dar yra gyvi, gali patiems tekti kartu su jais atvažiuoti. Tad nerizikavom“²⁵.

J. Bulota tuomet buvo jaunas – dvidešimt dvejų metų, energingas, atkaklus, nebijantis rizikuoti žmogus. „Man nachališkumo, avantiūrizmo užteko [...]. Mums sekėsi neblogai, dabar pagalvoju – mums galėjo baigtis visaip, dabartiniu protu to nedaryčiau“²⁶.

Kone didžiausius kančių kelius nuėjo O. Jakubėnaitė, viena išvažiavusi į Uralo vietoves LSSR AT Prezidiumo nutarimu parvežti 9 vaikų.

Kelionė truko net du mėnesius. Nesveitingai sutikta NKVD darbuotojų vaikščiojo pėsčiomis viena. Važinėjo įveikdama didelius atstumus, neturėdama maisto kortelių – alko. Negana to, dar vargino gausybė formulų, griežtas NKVD organų nusistatymas: „Kančių keliai... Mano sąrašas nieko nereikia NKVD organams, jie patys spręsią, kokius vaikus duoti. Esą tik visiškų našlaičius ir jei pagaus bent vieną vaiką vežamą ne pagal sąrašą – mane nubaus pritaikę 58 straipsnį“²⁷, – prisimena O. Jakubėnaitė.

Daug sunkumų patyrusi moteris, viena klaidžiojanti po Uralo vietoves, sulaukusi NKVD grasinimų, turinti mandatą parvežti tik 9 vaikus, savo pasišventimu, apsukrumu surankiojo iš įvairių Uralo vietovių ir parvežė net 22 vaikus.

Nors dvigubai viršijo turimo sąrašo skaičių (NKVD grasinta neviršyti), išsikovojo teisę išsivežti dar keturis ne našlaičius, kurių motina buvo gyva, tačiau sunkiai sirgo džiova ir jų visų laukė bado mirtis (nebeįstengė dirbti ir gauti maisto kortelių). O. Jakubėnaitė prisimena: „Ir dabar tarsi matau jos maldaujančias akis ir išsibadavusius pasmailėjusiomis nosytėmis ir smakreliais vaikučius“²⁸.

Gera širdis ir gailestis vertė rizikuoti ir gelbėti vienuolikmetį Kazlauską, kurio tėvas buvo pabėgęs iš kalėjimo, todėl berniukas buvo uždarytas į kalėjimą. Tačiau gelbėtoja tik užsitraukė viršininkų pyktį ir sulaukė grasinimų. Esančių kalėjime ar lageryje tėvų

vaikus, nors ir likusius be globos, išsivežti buvo griežtai draudžiama. To nepavyko padaryti netgi J. Bulotai, mokančiam „kitu būdu“ susitarti su valdžia, nors buvo gavęs leidimą išsivežti net 17 vyresnių nei šešiolikos metų vaikų ir keletą ligotų motinų vaikučių.

Nesant galimybės išgirsti gelbėtojų, parvežusių vaikučius iš Altajaus krašto, atsiminimų, nėra informacijos, kokiais kriterijais vadovaujantis buvo atrenkami vaikai Altajaus krašte ir kiek pastangų reikėjo, kad pavyko parvežti vienu metu mažiausiai 76 vaikus, tarp kurių daugybė pilnamečių ir ne našlaičių.

D. Tamošiūnaitė-Urbonienė, buvusi nepilnametė, bet turėjusi gyvą mamą, prisimena, kad juos parvežė Zakarevičius ir Kuznecova. „Pavalyhe suaugę išgirdo, kad kažkas yra atvažiavę iš Lietuvos ir renka našlaičius. Mamos liepė eiti ir užsiregistruoti – išvargs išvargs. Nei varė, nei neklausė. Nieko neklausė, tik klausė, ar nori į Lietuvą. Užrašė, pasakė, kada važiuos. Laucius su sesute ir broliuku buvo visiškai našlaičiai, jiems kitos išeities nebuvo, o kiti vaikai, kurie mamas turėjo, labai abejojo, tiesiog mamų priversti buvo“²⁹.

Tarp norinčiųjų važiuoti buvo ir pilnamečių. Juos irgi paėmė, matyt, nelegaliai – pabėgėliai. Kristina Kelpšaitė laiške T. L. Bliudžiūtei pasakoja: „Atėjau su broliuku tiesiai iš darbo, bijojau, kad manęs nepagautų, atgal negražintų. Iki paskutinės dienos dirbau, niekam nesakiau, kad žadu išvažiuoti. Dirbau kariniame fabrike, visą kelią drebėjau, ypač Maskvoje, kad nepagautų. Dievas davė, kad laimingai parvažiavom. Tėveliai abu buvo mirę, buvom likę abu su broliuku. Ir nutarėm tada bėgti, nes vaikų vežti atvažiavo iš Lietuvos pažįstamas žmogus. Visa bėda ta, kad aš buvau jau pilnametė ir dirbau“³⁰.

Algirdas Liepa laiške T. L. Bliudžiūtei-Kalavinskienei rašė, jog prisimena, kad be-

veik pusė jų buvę iš vaikų namų, o kita pusė – „nelegaliai“ arba pabėgėliai. Gera pamena Judžuką ir jo mažą broliuką, Vilniuje gyvenančią Aldoną Vederaitę. Jiems su sese po poros metų teko keletą mėnesių praleisti už grotų, bet pavyko išsisukti³¹.

Beje, A. Liepa ir jo sesuo Danutė turėjo dar gyvą mamą, o sesuo buvo jau pilnametė. D. Tamošiūnaitė-Urbonienė pamena: „[...] Važiavo daug ir vyresnių. Ir Liepienės du vaikai, Danutė gal jau 17 metų buvo. Man atrodo, rinko visus, kad tik daugiau tų lietuvių parvežtų“³².

Broliai Jurgis, Julius ir Gediminas Bortkūnai bei jų sesutė Agnieška Birutė, taip pat Birutė Marija ir Teresė Laimutė Bliudžiūtės turi išsaugoję dokumentą – pažymėjimą, išduotą 1946 m. spalio 7 d. švietimo ministro pavaduotojo J. Šalkausko. Jame pažymima, kad Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimu Nr. 1603 leidžiama šiems našlaičiams grįžti iš Altajaus krašto į Lietuvos Tarybų Socialistinę Respubliką. Deja, šio nutarimo Lietuvos centriname valstybės archyve nepavyko surasti.

Tačiau reikia pažymėti, jog Bortkūnai ir Bliudžiūtės buvo visiškai našlaičiai. Ne našlaičiai arba grįžę su ekspedicija nelegaliai tokio pažymėjimo negavo. Tokius pažymėjimus gavo visų ekspedicijų legaliai parvežti vaikai.

Jurgis Bortkūnas pamena (remdamasis dienoraščiu), kad traukinyje jų važiavo 101 asmuo, tačiau grįžus 1946 m. rugsėjo 29 d. į Vilnių, vaikų namuose buvo priregistruoti 76 vaikai (40 mergaičių ir 36 berniukai)³³.

T. L. Bliudžiūtė-Kalavinskienė įsidėmėjo 86 vaikų skaičių³⁴.

Greičiausiai vaikų būta daugiau nei 76, priregistruoti vaikų namuose; daugelis jau galėjo būti išsiskirstę (ypač grįžusieji nelegaliai).

Taigi ekspedicijos į Altajaus kraštą metu parvežta daugiausia vaikų ir kone daugiausia pilnamečių ir ne našlaičių. Registravo visus, neklausdami, našlaitis ar ne, pilnamečius ėmė nelegaliai. Stengėsi kuo daugiau baisaus likimo vaikų ištraukti iš mirties ir bado nagų. (Žr. 2 priedą.)

Gelbėtojai laikėsi vieno principo – nevežė vaikų, kurių tėvai buvo kaliniai. Gelbėjo tik tremtinių vaikus. Tremties vietose iškeltų sąlygų – išvežti tik nepilnamečius ir visiškus našlaičius – nebuvo laikomasi. Gelbėtojų tikslas – surinkti ir parvežti į Lietuvą kuo daugiau tremtinių vaikų.

KELIONĖS Į TĖVYNĘ

Rusijoje pokario metais traukiniai važinėjo labai nereguliariai, minios žmonių peronuose jų laukdavo ištisas savaites. Čia buvo pilna benamių, išbadėjusių, valkataujančių vaikų, paauglių, taip pat vyrų ir moterų, ieškančių pastogės ir pragyvenimo. Visi pašaliai knibždėjo kišenvagių. Gelbėtojų, turinčių nemažai pinigų, skirtų vaikams parvežti, tykojo dideli pavojai.

Važiuoti su tokiais vaikų būriais Sibiro magistrale tuo metu reikėjo didelio išradinumo ir diplomatijos.

Daug sunkumų buvo perkant ir pasižymint bilietus, valandų valandas stovint eilėse, persėdant iš traukinio į traukinį, kurie atvažiuodavo jau perpildyti... Negana to, reikėjo prižiūrėti ir pavalgydinti vaikus.

Kone sunkiausia buvo vienai gležnai moteriai O. Jakubėnaitei.

Didžiausias rūpestis – įsigyti bilietus. Molotovo geležinkelio stotyje kasininkė griežtai atsisakė duoti bilietus. Užgriuvo šventės. Visi darbuotojai girti, nesusikalba. Tik gelbėtojai prabilus apie „Stalino vaikus“ ir panašiai, galiausiai budintysis sviedė bilietus į veidą³⁵.

Negana to, iki geležinkelio su vaikučiais teko keletą kilometrų, spiginant 19 laipsnių šalčiui, kiūtinti pėsčiomis. Net keturi vaikai buvo mažamečiai, vos dvejų trejų metų, o apranga apgailėtina: „Apdriskę, menkais drabužėliais, kiauromis alkūnėmis, be batų, tik su medinukais, gailiais ryšulėliais, kur įdėta šiek tiek maisto“³⁶, – pamena gelbėtoja.

Nors kelionė buvo varginanti, bet jėgas palaikė mintis, jog ši kelionė – atgal į Tėvynę. O. Jakubėnaite labai rizikavo gelbėdama vaikus, nes ir jos pačios giminės (sesuo su vaikais) buvo tremtyje.

Ne ką mažesni sunkumai laukė M. Ignatavičiaus ir P. Monstavičiaus, važiavusių parvežti vaikų iš Komijos ASSR. Juolab kad M. Ignatavičius nemokėjo rusų kalbos, o P. Monstavičius norėjo mažiausiai kištis, nes ir taip daug rizikavo važiuodamas parsivežti dukters (jis 1941 m. turėjo būti ištremtas kartu su šeima, slapstėsi tikėdamasis, jog vienos moters su dviem mažamečiais vaikais neištrems, deja, skaudžiai klydo). Kaip ir visų, laukė ilga, sekinanti kelionė, buvo įsėdę ne į tą traukinį...

Atgal grįžo gyvuliniam vagonui. Lidija Monstavičiūtė prisimena: „Atgal grįžome tuo pačiu keliu. Iš Syktyvkaro laivu (jau ne barža) Vyčegdos upe iki Kotlaso, iš ten gyvuliniu vagonu iki pat Vilniaus. Be to, tai buvo kelionė namo“³⁷.

Tris paras su vaikais aplink Maskvą pasivažinėjo, kol traukinį vėl Polocko link nukreipė. V. Poškaitė prisimena, jog kelionė užtruko ilgiau nei galėjo užtrukti, mat jų vagoną dažnai atkabinę palikdavo kitai dienai, išsilakstę vaikai laiku negrįždavo. Tekdavo vadovams sėdėti prie durų ir nieko neišleisti išvažiavimo dieną³⁸.

Pasitaikė, kad kelionėje vaikai susirgo. Tačiau bėdos tuo nesibaigė. Vilnių pasiekė šeštadienio naktį, tad neturėjo kur dėtis. Priglaudė Vyšniauskaitė 1-uosiuose vaikų na-

muose. Pirmadienį kai kurie vaikai ėmė stipriai karščiuoti – susirgo tymais. Vyšniauskaitei grėsė nemalonumai, nes sergantys vaikai galėjo užkrėsti visus³⁹.

Beje, V. Poškaite pamena: „Grižus Raudonasis Kryžius mus visus vaikų namuose aprenge. Kiek norit, tiek paimkit. Man porai metų užteko“⁴⁰. (Visų ekspedicijų vaikai vaikų namuose buvo aprengti Raudonojo Kryžiaus parūpintais drabužėliais ir apavu.)

Antrosios ekspedicijos metu į Komiją M. Ignatavičius vyko vienas, jam skyrė net 6 tūkst. rb, davė komandiruočių pinigų. Tačiau ir pinigai nepadėjo įveikti sunkumų keliaujant perpildytais traukiniais. Negana to, kad eilėje stovėjo šešiolika valandų (taip pat naktį), su mediniu lagaminu, „tris paras ant jo pravažiavau ir netoli tualetu, visi tik lipa, nėra kur miegoti“⁴¹, – prisimena kelionės nepatogumus M. Ignatavičius.

Jaunam, tik dvidešimt penkerių metų vyriškiui tokie sunkumai nebuvo baisūs. Tačiau daug baimės kėlė dokumentų patikrinimas grįžtant ir vežantis nelegaliai keturias suaugusias moteris bei pilnametį A. Vaičiulį, kuris nebuvo įtrauktas į išleistųjų sąrašą. Sibiro geležinkelio stotyje veikė NKVD (MVD) užtvartos – buvo masiškai tikrinami dokumentai siekiant sugauti tremtinius (kitos ekspedicijos tokių patikrinimų išvengė). M. Ignatavičius laimingai išsisuko parodęs Lietuvos SSR AT Prezidiumo pirmininko J. Paleckio parašu patvirtintą sąrašą, į kurį buvo įtrauktas ir A. Vaičiulis, o moteris pavadinęs pagalbininkėmis⁴².

Sudėtingiausią ir ilgiausią kelionę įveikė J. Bulota ir K. Gerulaitis, pasiekę net Laptevų jūros pakrantę ir pargabenę vaikus iš amžinojo įšalo žemės. Gelbėtojams kelionė pirmyn ir atgal užtruko tris mėnesius: tolimas kelias, sunkus susisiekimas, audros, taigos gaisrai...

J. Bulota sugalvojo genialų būdą, kaip apsisaugoti nuo stotyse knibždėte knibž-

dančių kišenvagių, ilgas valandas stovint eilėse pirkti bilietų. Mat kiekvienas vaikas ką nors vežėsi, turėjo savo maišą – nupirko ką nors vadovai, giminės įdėjo. Gelbėtojai tuos maišus sumesdavo į krūvą ir ant jų suguldydavo vaikus, taigi vagys nieko pavogti negalėjo. K. Gerulaičiui kartą prapjovė kišenę, ištraukė pinigų; J. Bulotai pasisekė – jo neapvogė. Vienintelį kartą apvogė jau Vilniuje⁴³.

Garlaiviai plaukė perpildyti, artėjo žiema, bilietų nebuvo. Ką daryti? J. Bulota ėjo pas laivo kapitoną tartis. Šis liepė sėstis ir išgerti: „Pagalvojau, jei negerisiu, mes neišplauksim, po to ėjom į pirtį. Kavos į burną, po to spirito pusę stiklinės, akys išsiverčia, o paskui šaukštą ikros (imk kiek nori). Tuomet liepė varyti savus į laivą, o eilės. Visi nori plaukti“⁴⁴.

Pasitaikė ir juokingų atvejų. Pagaliau sulaukė bilietų skristi lėktuvu iki Irkutsko, o ten turėję sėsti į traukinį. Tačiau viena mažametė mergaitė susirgo tymais. Jei apie tai sužinotų aerodrome – visi gana ilgam patektų į karantiną. Lėktuvai tada skraidė nereguliariai. J. Bulota mergaitės palikti nenorėjo, todėl ryžosi gana rizikingam žingsniui. „Tą mergaitę supakavau į čemodaną, palikau vietą kvėpuoti, liečiau tylėti ir kaip čemodaną įsinešiau į lėktuvą“⁴⁵, – prisimena J. Bulota. Negana to, kad rizikavo įsinešdamas ligotą vaiką lagamine, negalėjo susilaikyti nepanaudojęs likusio laisvo bilieto. Ryžosi dar vienam rizikingam žingsniui – nelegaliai išsivežė Jakutijos pedagoginio instituto studentę lietuvaitę, kuri buvo ne tik pilnametė, bet dar ir ne našlaitė (tebeturėjo gyvą motiną, bet labai ligotą). Deja, šis drąsus J. Bulotos poelgis neliko saugumo nepastebėtas (apie tai toliau).

Pirmaisiais pokario metais važiuojant su pulku vaikų Sibiro magistrale reikėjo ir ižūlumo, ir apsukrumo, ir diplomatijos. Gelbėtojams šių savybių netrūko. Beje, ne-

trūko ir pinigų. J. Bulota prisimena: „Mes tikome į porą, nors kartu atrodėme keistai. K. Gerulaitis – solidus pilietis su Baltikos paltu, skrybėle, o aš su parašiotininko kelnėmis, auliniais batais, lietuviška ilga miline. K. Gerulaitis oficialius reikalus tvarkydavo. Jei neišsiaiškina, einu aš kitu būdu – nešu saldinių, šokolado, kokią gėlę“⁴⁶.

Į gelbėtojus, atvykusius surinkti ir parvežti į Lietuvą našlaičių, visi žiūrėjo su viltimi. Tačiau jų galimybės buvo labai ribotos. Šios ekspedicijos likusiems tremties vietovėse vaikams paliko viltį, kad anksčiau ar vėliau ir jie bus išgelbėti. „Didelis įvykis buvo, kai į Lenos žiotis 1946 metais atvažiavo Gerulaitis ir Bulota surinkti ir parvežti į Lietuvą našlaičius tremtinių vaikus. Kaip ten bebūtų, jie atvežė mums ryšio siūlą tiesiai iš Lietuvos. Mano supratimu, jų žygis mums buvo labai reikšmingas. Pamatėm, kad Lietuva, kokioje padėtyje bebūtų, dar rūpinasi mumis“⁴⁷, – prisimena Rimas Pūtvis.

Gelbėtojai, važinę parvežti našlaičių iš Altajaus krašto, finansiškai buvo aprūpinti blogiau nei kitų ekspedicijų gelbėtojai.

D. Tamošiūnaitė-Urbonienė pamena: „Buvo nebe gyvulinis vagonas, bet mus maitino labai prastai, liepdami taupyti, o kitaip neužteks iki kelionės galo. Mus labai prižiūrėjo, niekur neišleisdavo“⁴⁸.

T. L. Bliudžiūtė taip pat pamena sunkią gelbėtojų finansinę padėtį; pasak jos, teko vaikams traukti iš savo maišelių sudžiovintą duoną (jei turėjo), nes gelbėtojai duonos duoti nebeturėjo iš kur⁴⁹.

PARVEŽTŲ Į LIETUVĄ VAIKŲ LIKIMAI

Visų parvežtų vaikų svajonė išsipildė – pagaliau jie grįžo į Tėvynę. Tačiau dauguma vyresnio amžiaus vaikų, ypač vežami nele-

galiai, į Lietuvą važiavo su baime. Niekas išskėstomis rankomis jų nelaukė. Kas norės slapstyti, kaip reikės gyventi, ar giminės priglauš? Tokie klausimai ne vienam kėlė nerimą.

Tik gerų, pasiaukojančių žmonių, gimiinių dėka buvo globojami, prižiūrimi. Sibire beveik neturėję galimybės mokytis vaikai čia patekdavo net į tą klasę, kurią pagal amžių ir turėtų lankyti, nors ir buvo prarasti net penkeri metai.

D. Tamošiūnaitė-Urbonienė pamena: „Mane pasiėmė dėdė, sirgau – votis. Mokykloj priėmė be jokių dokumentų, auklėtoja išsirūpino gimimo liudijimą, daug mokytojų žinojo, kad esu iš tremties, bet mane globojo. Ne vienas toks mūsų buvo, biografiją rašėm visai kitokią“⁵⁰.

T. L. Bliudžiūtė teta „įtaisė“ net į aštuntą klasę (nors Sibire tesimokė vienerius metus). Buvo toks momentas, kai norėjo išmesti iš darbo. Visada buvo įrašyta į įskaitą lyg nusikaltėlė. K. Kelpšaitė, grįžusi iš Altajaus krašto su ekspedicija nelegaliai, būdama pilnametė, tik gerų žmonių padedama išsilaipstė ir taip išvengė naujos tremties⁵¹.

Tačiau ne visų likimai grįžus susiklostė taip gerai. Keletas su giminėmis vėl pateko į Sibirą – trėmimai tęsėsi. Kiti buvo apkaltinti pabėgimu iš tremties. Jų likimai priklausė nuo amžiaus. Pagal tų metų įstatymus piliečiai iki šešiolikos metų amžiaus, kurie negalėjo paaiškinti, kaip grįžo iš tremties (ar tiesiog nenorėta girdėti tų paaiškinimų), buvo tremiami atgal be teismo, o sulaukę aštuoniolikos metų, pagal 103 str. buvo uždaromi trejiems metams į lagerį, paskui ištremiami.

Pagavus kurį nors iš parvežtųjų nelegaliai ar vyresnių nei šešiolikos metų, gelbėtojai taip pat nukentėdavo.

Drąsų J. Bulotos poelgį (kaip minėta, jis nelegaliai parvežė studentę, kurios mama dar buvo gyva), „įvertino“ saugumas. Ją susekę saugumiečiai „čiupo“ J. Bulotą. Gavo

pasakyti tiesą, kaip ir kodėl ją parvežė. Liepė padėti ją sugauti. Atsisakyti negalėjo. Tačiau J. Bulota nė neketino jos išduoti. Vėl ryžosi rizikingam žingsniui: išpėjo ją, o saugumiečiams pasakė, kad įkalbėjo ją pasiduoti, turinti ateiti susitikti su juo. Aišku, ji neatėjo. Šis melas laikinai padėjo, tačiau vėliau turguje ją vis tiek pagavo. Beje, ji vėl sėkmingai pabėgo. „Po mėnesio ją pagavo. Ir jie nuo manęs atstojo. Man tiesiog pasisekė. Gal, jei jos nebūtų pagavę, aš jau šiandien su jumis nekalbėčiau“⁵², – mąsto J. Bulota. Beje, J. Paleckio dėka ir su pažįstamo pasų skyriaus viršininko pagalba (padarė nelegaliai pasą), J. Bulotos sesuo išvengė naujos tremties...

Iš Jakutijos J. Bulotos ir K. Gerulaičio parvežtas Pranas Plieskis tuomet teturėjo keturiolika metų, tačiau 1950 m. buvo suimtas (būdamas aštuoniolikos metų) ir pagal tuometinius įstatymus už pabėgimą kalinamas Verchojanske, Jakutijoje, 1954 m. ištremtas į Tit Arus, Bulūno r., Jakutija⁵³.

Gediminas Povilas Urbšys parvežtas iš Jakutijos, kai jam buvo penkiolika metų. 1949 m. suimtas (būdamas aštuoniolikos metų), 1949 m. ištremtas į Tulūną, Irkutsko sritį (matyt, lagerio išvengė)⁵⁴.

Sigita Starkutė parvežta 1946 m. iš Altajaus būdama dvylikos metų, tačiau 1950 m., suėjus šešiolikai metų, per kalėjimus grąžinta į tą pačią tremties vietą – Troickojės r. Altajaus krašte⁵⁵.

Laimutė Žasinaitė parvežta 1946 m. iš Altajaus būdama šešiolikos metų, suimta 1949 m., kai jai buvo jau devyniolika metų. Pagal tuometinius įstatymus nuteista septyneriems metams, išvežta į Intos lagerį Komijoje⁵⁶.

Marijonas Mackevičius parvežtas iš Altajaus krašto penkiolikos metų, sugrįžo į tremtį Altajaus krašte dėl kliūčių Lietuvoje⁵⁷ (greičiausiai buvo našlaitis, nes paimtas iš vaikų namų...).

Taigi likimas minėtiems asmenims sudavė dar vieną žiaurų smūgį, nors kai kurie iš jų buvo parvežti būdami nepilnamečiai ir net įtraukti į sąrašus. Ar buvo daugiau vėl patekusių į tremtį, žinių nėra.

1946 m. spalio 23 d. antrosios ekspedcijos metu M. Ignatavičiaus parvežti Aldona Navickaitė (penkiolikos metų) ir jos brolis Vytautas (septyniolikos metų) buvo suimti 1949 m. vasario 5 d. Raseiniuose ir ten kalinti tris mėnesius, paleisti gegužės 4 d.⁵⁸

Suėmus juos ir dar kelias M. Ignatavičiaus nelegaliai parvežtas moteris, M. Ignatavičius buvo iškviestas į Švietimo skyrių, kur jo laukė milicijos leitenantas Jerėlinas iš Raseinių. M. Ignatavičius prisimena: „Teko jį gerai pagirdyti ir atiduoti abu kartus parvežtųjų vaikų sąrašus“⁵⁹. To pakako, kad jį paliktų ramybėje. Turbūt tie sąrašai patvirtino, kad A. ir V. Navickai buvo parvežti legaliai. Jie buvo paleisti. Tačiau ši istorija nemažai baimės sukėlė ir tiems vaikams, ir M. Ignatavičiui. Galėjo baigtis visaip. Ant rąkart trėmimo greičiausiai išvengė visi iš Komijos parvežti vaikai (šią prielaidą paneigiančių žinių nėra).

Grįžusieji vėl galėjo būti ištremti ir buvo ištremiami (juos persekiojo MGB). Tai priklausė nuo grįžimo aplinkybių (jei grįžo nelegaliai ar būdami pilnamečiai, nors nebūtinai) ir tebesitęsiančių trėmimų. Jei grįždavo neįrašyti į sąrašus, dokumentais apsirūpindavo nelegaliai. Klastodavo biografijas norėdami pasiekti aukštąjį mokslą.

IŠVADOS

1. 1941–1953 m. trėmimų neteisėtumą suvokė net kai kurie LSSR vadovai, jie ėmė rūpintis našlaičių grąžinimu. Tai lėmė pagalbos šauksmai iš Sibiro, artimųjų prašymai LSSR AT Prezidiumo pirmininkui J. Paleckiui, kuris pavedė vaikų grąžinimu rūpintis

Švietimo ministerijai. Gražintinų vaikų sąrašus patvirtino LSSR AT Prezidiumo pirmininkas J. Paleckis arba švietimo ministro pavaduotojas J. Šalkauskas.

2. Valdžia tremties vietovėse iškėlė gana griežtą vaikų išlaisvinimo sąlygą – leido išvežti tik nepilnamečius ir tik visiškai našlaičius. Šios sąlygos gelbėtojai nesilaikė, nes jų tikslas buvo surinkti ir parvežti kuo daugiau lietuvių vaikų. Todėl buvo klastojami dokumentai, keičiamos gimimo datos ir kitais net nelegaliais būdais bandoma par-

vežti vaikus. 1946 m. buvo suorganizuotos penkios gelbėjimo ekspedicijos (dvi į Komią, po vieną į Jakutiją, Altajų ir Uralo vietas), kurių metu sugrąžinta į Lietuvą apie 240 vaikų.

3. Ne visų likimai grįžus į Lietuvą susiklostė palankiai. Sugrįžimas iš tremties dar nereikšė, kad grįžusieji nebus apkaltinti pabėgimu ir išsiųsti atgal. Tai priklausė ir nuo grįžimo aplinkybių, ir nuo bendros Lietuvoje egzistuojančios neteisėtumo aplinkos, masinio teroro.

I priedas. Tremtinių vaikai, parvežti iš Komijos 1946 m. birželio 14 d. ir spalio 23 d. gelbėjimo ekspedicijų metu. Sąrašas sudarytas remiantis leidinio „Lietuvos gyventojų genocidas“ I tomu, gelbėtojo Marcelino Ignatavičiaus ir parvežtųjų atsiminimais (neišsamus, gali būti netikslus)

1. Abromaitytė Regina, g. 1930 m.
2. Abromaitis Fredas, g. 1934 m.
3. Aužbikavičius Stanislovas, g. 1933 m.
4. Aužbikavičiūtė-Urbštavičienė Laimutė Eleonora, g. 1939 m.
5. Barauskaitė Janina, g. 1927 m.
6. Barauskaitė Zofija, g. 1928 m.
7. Čekaitė Beatričė, g. 1938 m.
8. Dapkutė Audronė, g. 1933 m.
9. Dvareckas Antanas Drasutis, g. 1932 m.
10. Giedrimaitė Aldona, g. 1935 m.
11. Giedrimaitė Valerija, g. 1931 m.
12. Gudžiūnaitė Gražina, g. 1935 m.
13. Gudžiūnas Algis, g. 1934 m.
14. Januškaitė Dalytė, g. 1944 m.
15. Januškaitė Vida, g. 1938 m.
16. Jocaitė Ramunė, g. 1933 m.
17. Jonaitis Algirdas, g. 1936 m.
18. Jonaitis Kęstutis, g. 1935 m.
19. Jonaitis Romualdas, g. 1929 m.
20. Jonaitytė Živilė Salomėja, g. 1938 m.
21. Juškaitė Marijona Laimutė, g. 1934 m.
22. Juškevičius Zigmas, g. 1937 m.
23. Juškevičiūtė Aldutė, g. 1930 m.
24. Kairaitis Česlovas, g. 1936 m.
25. Kairaitytė-Venckūnienė Regina Vida, g. 1934 m.
26. Kasiliauskaitė Kristina, g. 1935 m.
27. Lasinskytė-Valaitienė Regina, g. 1938 m.
28. Lotužis Juozas, g. 1939 m.
29. Lotužytė Judita, g. 1937 m.
30. Lozoraitis Rimvydas, g. 1937 m.
31. Lozoraitytė Danutė, g. 1932 m.
32. Lozoraitytė-Bobičenko Irena, g. 1934 m.
33. Lukauskaitė Danutė, g. 1934 m.
34. Marcinkevičius Filiksas Romas, g. 1938 m.
35. Marcinkevičiūtė Eugenija, g. 1936 m.
36. Monstavičiūtė-Semaškienė Lidija, g. 1936 m.
37. Monstvilaitė Regina Almonė, g. 1936 m.
38. Monstvilaitė Salomėja Nijolė, g. 1934 m.
39. Navickaitė-Rokienė Aldona, g. 1931 m.
40. Navickas Vytautas Alfonsas, g. 1929 m.
41. Petravičius Kęstutis, g. 1936 m.
42. Petravičiūtė Birutė, g. 1934 m.
43. Poška Pranas, g. 1933 m.
44. Poška Vytautas, g. 1935 m.
45. Poškaitė-Katauskienė Vanda, g. 1931 m.
46. Sakelis Jonas, g. 1939 m.

47. Sakelytė-Žalimienė Laima, g. 1931 m.
48. Smilingytė-Misevičienė Margarita Irena, g. 1930 m.
49. Survila Justinas, g. 1932 m. (1935 m.)
50. Survilaitė Bronė, g. 1929 m. (1931 m.)
51. Totilaitė-Palaitienė Aldona, g. 1934 m.
52. Totilaitė-Pocienė Angelė, g. 1931 m.
53. Turskis Algimantas, g. 1932 m.
54. Turskis Bronislovas, g. 1942 m.
55. Turskytė-Andriuškienė Genovaitė, g. 1936 m.
56. Vaičiulis Antanas, g. 1928 m.
57. Šepikaitė-Mažutienė Morta, g. 1936 m.
58. Šetravičius Stasys, g. 1936 m.
59. Šetravičiūtė Berta, g. 1934 m.
60. Šimulynaitė Danutė, g. 1932 m.
61. Zandovaitė Alina, g. 1936 m.
62. Žasinaitė Justina, g. 1933 m.
63. Žasinas Algirdas, g. 1939 m.
64. Žasinas Vytautas, g. 1939 m.

2 priedas. Tremtinių vaikai, parvežti iš Altajaus 1946 m. rugsėjo 29 d. Sąrašas sudarytas remiantis leidinio „Lietuvos gyventojų genocidas“ I tome ir parvežtųjų atsiminimais (neišsamus, gali būti netikslus)

1. Aksomaitis Povilas, g. 1938 m.
2. Barysas Algimantas, g. 1939 m.
3. Bliudžiūtė Birutė Marija, g. 1930 m.
4. Bliudžiūtė-Kalavinskienė Teresė Laimutė, g. 1932 m.
5. Bortkūnaitė-Rekašienė Agnieszka Birutė, g. 1940 m.
6. Bortkūnas Gediminas, g. 1934 m.
7. Bortkūnas Julius, g. 1933 m.
8. Bortkūnas Jurgis, g. 1931 m.
9. Budrys Vladas
10. Budrytė Violeta
11. Danilevičiūtė Irena
12. Danilevičiūtė Janina
13. Danilevičiūtė Valerija
14. Daugirdienė Sofija
15. Gineitytė-Gerulskienė Jolanta, g. 1936 m.
16. Gurskis Valentinas, g. 1929 m.
17. Gurskytė-Juodvalkienė Laimutė, g. 1927 m.
18. Gurskytė-Ramanauskienė Zinaida, g. 1931 m.
19. Jakučionis Algimantas, g. 1940 m.
20. Janulis Rimantas, g. 1941 m.
21. Janulytė Milda, g. 1938 m.
22. Janulytė Nijolė, g. 1938 m.
23. Juknys Algimantas Pranas, g. 1933 m.
24. Juknys Rimgaudas, g. 1938 m.
25. Jurgelevičius Algirdas, g. 1932 m.
26. Jurgelevičius Gražvydas, g. 1934 m.
27. Jurkšaitė Bronislava, g. 1928 m.
28. Kasevičius Vytautas, g. 1934 m.
29. Katkevičiūtė-Kaupienė Laima, g. 1934 m.
30. Kelpša Marius
31. Kelpšaitė Kristina
32. Kinčinaitė Ina Ona, g. 1935 m.
33. Kinčinas Vidas Liudvikas, g. 1932 m.
34. Klemerauskaitė-Repečkienė Regina, g. 1941 m.
35. Konstavičiūtė Viktorija
36. Labutytė-Petkevičienė Regina, g. 1942 m.
37. Laucius Giedrius, g. 1938 m.
38. Lauciūtė-Urbonavičienė Jūratė, g. 1932 m.
39. Laužadis Almantas, g. 1935 m.
40. Laužadytė-Ambrasevičienė Nijolė Elena, g. 1933 m.
41. Laužadytė-Misevičienė Janina, g. 1936 m.
42. Liepa Algirdas
43. Liepytė Danutė
44. Mackevičius Marijonas Juozapas, g. 1931 m.

45. Mackevičiūtė Janina Marija, g. 1928 m.
46. Matukonis Algirdas, g. 1934 m.
47. Matukonis Vytautas, g. 1936 m.
48. Matukonytė Audronė, g. 1940 m.
49. Matukonytė Ina, g. 1941 m.
50. Mickaitė Laima
51. Navickaitė Birutė Salomėja, g. 1930 m.
52. Navickas Tadas Antanas, g. 1931 m.
53. Paliukaitis Vincas, g. 1936 m.
54. Paliukonytė-Plytnikienė Janina, g. 1932 m.
55. Pečiūra Juvencijus, g. 1934 m.
56. Pečiūraitė-Macienė Danguolė, g. 1930 m.
57. Piulytė-Kubickienė Stasė
58. Riūka Romualdas, g. 1936 m.
59. Sasnauskaitė Nijolė Janina, g. 1942 m.
60. Sasnauskas Rimantas, g. 1940 m.
61. Semionovas Grigorijus, g. 1931 m.
62. Senkevičius Jurgis, g. 1939 m.
63. Starkutė-Umbrašienė Sigita, g. 1934 m.
64. Stulgytė-Bartuškienė Gražina, g. 1931 m.
65. Šalčius Juozas, g. 1938 m.
66. Šalčiūtė Danutė, g. 1934 m.
67. Šalčiūtė Nijolė, g. 1933 m.
68. Tamošiūnaitė-Urbonienė Dainora, g. 1934 m.
69. Tumelytė-Petrauskienė Irena Jūratė, g. 1937 m.
70. Tumonis Petras, g. 1933 m.
71. Tumonis Vytautas, g. 1938 m.
72. Urbelytė-Bajorūnienė Dalia, g. 1932 m.
73. Vederaitė Aldutė
74. Veitaitė-Gedminienė Sofija, g. 1937 m.
75. Žasinaitė-Brazdeikienė Laimutė, g. 1930 m.
76. Žasinas Stasys, g. 1934 m.
77. Žukaitė-Strimaitienė Marija, g. 1939 m.
78. Žukas Algimantas Stasys, g. 1933 m.
79. Žukas Juozas, g. 1929 m.

Nuorodos

¹ D. Urbonienė-Tamošiūnaitė, „Lietuvių tremtis vaiko akimis“, *Sandrava*, 2001, Nr. 25, p. 6.

² *Juodųjų dienų sakmės*, V., 2001, 607 p.; *Leiskit į Tėvynę*, sud. K. Pukelis, K., 1989, 396 p.; *Amžino įšalo žemėje*, sud. A. Žemaitytė, V., 1989, 304 p.; V. Tarasonis, A. Bajoriūnas, D. Gediminskas, *Lietuvos tremtiniai Tadžikijoje*, V., 1992, 69 p.; „*Tautų tėvo*“ karalystėje, sud. A. Masaitis, K., 1991, 214 p.

³ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1953 m.*, V., 1996, 494 p.; to paties, *Vykdamas genocidą bei dėl rezistencijos persekiojimo padarytos žalos skaičiavimai ir išvados*, V., 1996, 112 p.; *Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1953 m.: Dokumentų rinkinys*, V., 1994, t. 1, 445 p.; E. Grunskis, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*, V., 1996, 304 p.

⁴ П. Полян, *Не по своей воле*, Москва, 2001, 326 с.; В. Н. Земсков, „Массовое освобождение спецпоселенцев и ссыльных (1954–1960 г.г.)“, *Социологические исследования*, 1991, № 1, с. 5–26; to paties, „Спецпоселенцы“, *ibid.*, 1990, № 11, с. 3–17.

⁵ J. Bulota, „Ledo vaikai“, *Gimtas kraštas*, 1998, Nr. 34, p. 7.

⁶ S. M. Deltuva, „Grėsminga kelionė“, *Dienovidis*, 1998, Nr. 16, p. 12.

⁷ R. Racėnas, *Komijų žemėje*, K., 1995, 158 p.

⁸ *Ibid.*, p. 37.

⁹ S. Gobio 2002 m. gruodžio 18 d. laiškas autorei.

¹⁰ Pokalbis su A. Austiene, 2003 m. vasario 22 d.

¹¹ Pokalbio su M. Ignatavičiumi įrašas, 2002 m. spalio 13 d. Autorės asmeninis archyvas.

¹² Pokalbio su V. Poškaite-Katauskiene įrašas, 2002 m. spalio 20 d.

¹³ Pokalbis su J. Bortkūnu, 2003 m. kovo 7 d.

¹⁴ Pokalbio su D. Garmute įrašas, 2003 m. vasario 17 d.

¹⁵ R. Racėnas, *op. cit.*, p. 38.

¹⁶ Pokalbio su M. Ignatavičiumi įrašas, 2002 m. spalio 13 d.

¹⁷ S. M. Deltuva, *op. cit.*, p. 12.

¹⁸ Pokalbio su J. Bulota įrašas, 2002 m. spalio 22 d.

¹⁹ Pokalbis su J. Bortkūnu, 2003 m. kovo 7 d.

²⁰ Pokalbio su M. Ignatavičiumi įrašas, 2002 m. spalio 13 d.

²¹ *Ibid.*

²² J. Bulota, *op. cit.*, p. 7.

²³ Pokalbio su J. Bulota įrašas, 2002 m. spalio 22 d.

²⁴ *Ibid.*

- ²⁵ Ibid.
- ²⁶ Ibid.
- ²⁷ S. M. Deltuva, op. cit., p. 12.
- ²⁸ Ibid.
- ²⁹ Pokalbio su D. Tamošiūnaite-Urboniene įrašas, 2002 m. spalio 2 d.
- ³⁰ Pokalbio su T. L. Bliudžiūte-Kalavinskiene įrašas, 2002 m. vasario 26 d.
- ³¹ Ibid.
- ³² Pokalbio su D. Tamošiūnaite-Urboniene įrašas, 2002 m. spalio 2 d.
- ³³ Pokalbis su J. Bortkūnu, 2003 m. kovo 7 d.
- ³⁴ Pokalbio su T. L. Bliudžiūte-Kalavinskiene įrašas, 2003 m. vasario 23 d.
- ³⁵ S. M. Deltuva, op. cit., p. 12.
- ³⁶ Ibid.
- ³⁷ L. Monstavičiūtės 2002 m. spalio 16 d. laiškas autorei.
- ³⁸ Pokalbio su V. Poškaite-Katauskiene įrašas, 2002 m. spalio 20 d.
- ³⁹ Pokalbio su M. Ignatavičiumi įrašas, 2002 m. spalio 13 d.
- ⁴⁰ Pokalbio su V. Poškaite-Katauskiene įrašas, 2002 m. spalio 20 d.
- ⁴¹ Pokalbio su M. Ignatavičiumi įrašas, 2002 m. spalio 13 d.
- ⁴² Ibid.
- ⁴³ Pokalbio su J. Bulota įrašas, 2002 m. spalio 22 d.
- ⁴⁴ Ibid.
- ⁴⁵ J. Bulota, op. cit., p. 7.
- ⁴⁶ Pokalbio su J. Bulota įrašas, 2002 m. spalio 22 d.
- ⁴⁷ R. Pūtvis, „Tremtiniai bado ir šalčio karalystėje“, *Juodųjų dienų sakmės*, p. 480.
- ⁴⁸ Pokalbio su D. Tamošiūnaite-Urboniene įrašas, 2002 m. spalio 2 d.
- ⁴⁹ Pokalbio su T. L. Bliudžiūte-Kalavinskiene įrašas, 2003 m. vasario 26 d.
- ⁵⁰ Pokalbio su D. Tamošiūnaite-Urboniene įrašas, 2002 m. spalio 2 d.
- ⁵¹ Pokalbio su T. L. Bliudžiūte-Kalavinskiene įrašas, 2003 m. vasario 26 d.
- ⁵² Pokalbio su J. Bulota įrašas, 2002 m. spalio 22 d.
- ⁵³ Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro archyvas, anketa Nr. 40787.
- ⁵⁴ Ibid., anketa Nr. 40788.
- ⁵⁵ Ibid., anketa Nr. 17506.
- ⁵⁶ Ibid., anketa Nr. 36377.
- ⁵⁷ Ibid., anketa Nr. 37691.
- ⁵⁸ Ibid., anketa Nr. 34120.
- ⁵⁹ Pokalbio su M. Ignatavičiumi įrašas, 2002 m. spalio 13 d.

Gauta 2003 07 08
Vilniaus universitetas,
Istorijos fakultetas,
Universiteto g. 3, Vilnius

Ramunė Briedienė

LITHUANIAN CHILDREN IN EXILE: EXPEDITIONS TO RESCUE CHILDREN

Summary

Illegitimacy of deportations of 1941 were understood even by some USSR leaders who initiated repatriation of orphans. The beginnings of rescue expeditions lies in the requests of relatives addressed to the Chairman of the Presidium of the USSR SS (Supreme Soviet) Justas Paleckis and some other influential persons. The lists of children to be repatriated were confirmed by the Chairman of the Presidium of the USSR SS Justas Paleckis or the Deputy Minister of Education Jonas Šalkauskas. There were also enlightened persons resolved to bring the children back: Marcelinas Ignatavičius, Petras Monstavičius, Jonas Bulota, Ona Jakubėnaitė, Zakarevičius and Kuznecova. They had to overcome different difficulties: problematic communication, unfavorable weather conditions, long formalities, determinant fights with exile authorities, many of whom did not regarded resolutions of the Presidium of the USSR SS. As a result of those obstructions, expeditions would last two or three months. Moreover, at any moment there was also a danger of the NKVD (MVD) roadblocks and examination of papers; some repatriations were organized

illegally as well. Formally, there was a permission to repatriate only minors and complete orphans. However, the expedition leaders did not respect this order, their aim was to bring back as many Lithuanian children as possible. Therefore, they would fudge cases, birth dates and use other illegal ways to bring the children back. Thanks to the rescuers' resourcefulness, persistence and readiness to risk, twice as many children as it had been recommended were brought back to Lithuania.

In 1946, five rescue expeditions were organized (two to Komia, one to Yakutia, Altaj, Ural regions each) during which about 240 children were returned to Lithuania. Nonetheless, not everybody's further fate after return to Lithuania shaped well. There were ones who did not have any place to shelter, they had adaptation difficulties and were subjected to constant persecutions by MGB. Those who returned could again be deported and some were. A lot depended on conditions of return (illegally or being majors and non orphans), on sgeneral illegitimate environment in Lithuania, and mass terror.

Sovietinis prokuroras apie represinių struktūrų veiklą ir pasipriešinimo judėjimą Lietuvoje pokario metais

Žemiau publikuojami du MVD kariuomenės Lietuvos pasienio apygardos karinio prokuroro, justicijos papulkininkio (nuo 1950 m. – pulkininko) S. Grimovičiaus parengti apžvalginiai pranešimai iš buvusio komunistų partijos CK archyvo, 1947–1949 m. rašyti LKP(b) CK, Antanui Sniečkui, ir vienas, matyt, skaitytas čekistų vadų pasitarime. Juose atsiskleidžia plati okupacinio režimo represinių struktūrų veiklos Lietuvoje panorama. Šie dokumentai istorikams žinomi seniai, tačiau visas jų tekstas skelbiamas pirmą kartą.

Trumpai apie pokariu veikusius karo tribunolus ir karinius prokurorus. „Valstybinius nusikaltėlius“, t. y. politinius kalinius, pokario okupuotoje Lietuvoje teisė vadinamieji specialieji teismai. Jie buvo trijų tipų – Ypatingasis pasitarimas (rusiškai OSO), karo tribunolai (KT) ir LSSR Aukščiausiasis Teismas. Ypatingasis pasitarimas Lietuvoje veikė nuo 1940 iki 1953 m., teisdavo žmones už akių, šiems teismo posėdyje nedalyvaujant. KT teisė dalyvaujant kaltinamiesiems, tačiau beveik visi teismo posėdžiai buvo uždari (išskyrus keliolika vadinamųjų atvirų teismų, kuriuose propagandos tikslais dažniausiai būdavo teisiami palūžę gyvi paimti partizanai). Lietuvoje 1944–1947 m. nuosprendžius yra skelbę 53 KT¹ (juos turėjo ne tik atskiros armijos, bet ir divizijos). Iki 1946 m. pabaigos

veikė Kauno ir Vilniaus įgulų bei geležinkelio karo tribunolai. Be to, per visą stalininį laikotarpį Lietuvoje veikė NKVD (MVD) Lietuvos SSR karo tribunolas. Visi tie KT 1944–1954 m. yra teisę apie du trečdalius visų „kontrevoliuciniais nusikaltimais“ kaltintų Lietuvos žmonių².

Prieš teisiant žmonės buvo suimami, tardomi, jiems sudaromos bylos. Šį darbą dirbo operatyvininkai ir operatyvininkai tardytojai. Kariniai prokurorai duodavo sankcijas suimti (iki 1947 m. tokias sankcijas apskrityse duodavo apskričių prokurorai, kurie buvo itin menko išsilavinimo – neretai baigę tik pradinės mokyklas, kur kas žemesnio lygio nei kariniai prokurorai), neva sek-davo tardymo eigą ir dalyvaudavo teisme. Taigi jų vaidmuo represuojant žmones buvo nemažas.

Lietuvoje sankcijas suimti duodavo ir vėliau bylos eigą sek-davo MVD Lietuvos pasienio apygardos kariuomenės karinės prokuratūros prokurorai. 1949 m. tą prokuratūrą sudarė šešios karinės prokuratūros – MVD Latvijos SSR karinė prokuratūra, tokia pat – Kaliningrado srityje bei keturios karinių dalinių prokuratūros (4-osios ir 5-osios šaulių divizijų, 14-osios geležinkelių apsaugos divizijos ir 48-osios konvojinės kariuomenės divizijos). Septintoji, matyt, buvo apygardos prokuratūra, kurios kariniu

prokuroru (tikriausiai vadovu) buvo S. Grimovičius. Visose išvardytose prokuratūrose dirbo 95 žmonės, tarp jų 68 karininkai, iš kurių 73 proc. buvo rusai, 12 proc. – žydai, po 4,5 proc. ukrainiečių ir baltarusių, 6 proc. – kitų tautybių. 97 proc. jų buvo komunistų partijos nariai³.

Anksčiau kaip 1947 m. rašytų S. Grimovičiaus raštų nepavyko aptikti. Pirmame žemiau pateikiamame dokumente jis aprašo 1945–1947 m. laikotarpį, tačiau ne visai aišku, ar tuo metu jis buvo Lietuvoje, ar faktus ir duomenis ėmė iš kitų operatyvininkų parengtų dokumentų. Tikrai galima teigti, jog jis kariniu prokuroru Lietuvoje dirbo 1947–1953 m. Apie jį nieko daugiau nežinoma (pagal pavardę galima spėti buvus ukrainiečių, baltarusių ar žydų kilmės).

Archyve yra likę kelios dešimtys Centro komitetui adresuotų didesnės ar mažesnės apimties S. Grimovičiaus raštų – apžvalgų, pranešimų, informacijų.

Kuo vertingi šie trys žemiau skelbiami nemažos apimties S. Grimovičiaus pranešimai? Pirma, prokuroras buvo šioks toks mąstytojas ir neblogas analitikas. Jo raštai gerojai skiriasi nuo kitų sovietinių pareigūnų raštų. Yra likę LSSR prokurorų Georgijaus Bacharovo ir D. Salino keli CK panašiomis temomis rašyti pranešimai, bet jie tipiškai sovietiniai, paremti keliomis dogmatiškomis „tiesomis“, analizuoti juose tik bandoma. Dar prastesnio lygio čekistinių vadų rašyti pranešimai, iš kurių niekaip negalima suprasti, kaip partizanai, pasak čekistų – visų „dirbančiųjų“ nekenčiami „banditai“, apskritai galėjo priešintis. Antra, prokuroras rašė idėjos draugams, tikėdamas, kad joks pašalinis asmuo jo raštų neskaitys (ir iš tikrųjų daugumą jų sovietiniais laikais skaitė tik A. Sniečkus ir keli jo artimiausi pagalbininkai), todėl mintis dėstė gana atvirai. Tikėjo, kad padėtį galima pataisyti.

Stalino laikotarpio represijas vykdžiusius partijos funkcionierius ir čekistus pagal jų

požiūrį į tai, kas ir kaip turi būti represuojama, galima sąlyginai skirstyti į dvi grupes ir dar vieną nedidelį pogrupį. Pirmai grupei daugiausia priskirtini čekistai, atvykę iš Rytų, kurie manė – tai ne kartą minėjo ir S. Grimovičius, – kad kiekvienas lietuvis, ypač kaimietis, yra banditas, todėl mažas skirtumas, į kurį šauti. Antrai grupei daugiausia priklausė komunistų partijos veikėjai, ypač lietuviai, kuriems reikėjo, jų supratimu, tvarkyti šalies ūkį, todėl jie stengėsi, kad su „buržuaziniais nacionalistais“ būtų kovojama be pasigailėjimo, aktyviai, bet baudžiami būtų tik tie, kurie, jų nuomone, kalti, o ne visi po ranka pasitaikę. Prie šios grupės priskirtinas ir A. Sniečkus. Jo nuolatiniai raginimai kuo greičiau palaužti pasipriešinimą, kurį daugiau ar mažiau aktyviai rėmė dauguma tautos, vertė atėjūnus čekistus naudoti brutaliausius metodus, šaudyti visus paeiliui. Pagaliau nedidelę kelių žmonių grupelę sudarė tie idėjiniai komunistai, kuriems dėl asmeninių savybių ar dėl dar Nepriklausomybės metais įgyto išsilavinimo tų idėjinų priešų, nors ir teisingai, jų nuomone, nubaustų, buvo gaila. Šiai grupei priskirtinas Justas Paleckis, o nuo 1953 m. – ir Mečislovas Gedvilas.

S. Grimovičius, būdamas represinio aparato pareigūnu ir, matyt, tikėdamas „socialistiniu teisėtumu“, savo galiomis ir raštais stipriai rėmė partinius veikėjus. Kovai su įvairiais pažeidimais jis bandė pasitelkti (beje, ne visada sėkmingai) ir MGB aparatą – ministerijos kadrų skyrių ir inspekciją. Jo raštai inicijavo, ko gero, ne vieną CK nutarimą, jo mintimis savo kalbose rėmėsi A. Sniečkus. Pažymėtinos prokuroro pastangos sumažinti represuotųjų skaičių – jis ragino atsižvelgti į suimtojo socialinę kilmę ir į tai, kad per vadinamąsias operatyvines kombinacijas žmonės į „antivalstybinę“ veiklą būdavo įtraukiami prieš savo norą, skatinami partizanais apsimitusių čekistų, o paskui už tai būdavo suimami. (Ypač iškalbingas jo

Švenčionių apskrities operatyvininkų veiklos aprašymas – su iškviestais į „pasimatymą“ partizanais neišdrįso susikauti, bet jiems su partizanais susisiekti padėjusius žmones visus suėmė.) S. Grimovičius bandė įteigti, kad dauguma valstiečių partizanus rėmė iš baimės (be abejo, buvo ir tokių), todėl į tai esą reikia atsižvelgti. Jis labai stengėsi, kad būtų sumažinti prokurorų nesankcionuoti suėmimai bei masiniai kankinimai tardant (kaip rodo LGGRTC vykdyta politinių kalinių apklausa, apie 80 proc. suimtųjų tardymo metu buvo įvairiai kankinami; gal vienas iš šio prokuroro „nuopelnų“ buvo tas, kad pradėta tardymų metu masiškai kankinti naudojant vadinamuosius „nešlapius“, t. y. be kraujo praliejimo, būdus – stovėjimą iki apalpimo pakeltomis rankomis, sėdėjimą ant kėdės su aštria briauna ties pakinkliais ir pan.; taip būdavo apeinamas draudimas kankinti; beje, partizanai ir jų artimi pagalbininkai ir toliau buvo kankinami visais įmanomais būdais, jų atžvilgiu šie draudimai negaliojo).

Dėl visų tų pastangų S. Grimovičių čekistai tikriausiai laikė savo darbų stabdytoju. Iš tikrųjų, kai iš čekistų būdavo reikalaujama neįmanomo – per vieną ar du mėnesius palaužti tautos pasipriešinimą, jų supratimu, tai buvo galima padaryti tik naudojant brutalią jėgą ir prievartą. Taigi S. Grimovičiaus pastangos bent kiek sutramdyti čekistų terorą dėl įvairių priežasčių turėjo ribotų padarinių (daug lėmė ir paties S. Grimovičiaus ribotumas), bet objektyviai veikė Lietuvos žmonių naudai, nes vienur kitur nežabotą terorą gal šiek tiek apmažino.

Kad čekistai privengė prokurorų, galima spręsti iš 1945 m. Ariogaloje tardyto ir be paliovos kankinto (mušė, tarp durų spaudė pirštus, galvą daužė pistoleto rankena ir t. t.) P. Beišio skundo, kuriame jis rašė, kad vienas iš tardytojų jam grasinęs: „Jei pasakysi prokurorui, kad aš tave mušiau, ar atsisakysi nuo to, kas parašyta, naktį tave nušausiu“⁴.

Kartu šis prokuroras buvo savo meto – paties juodžiausio iš komunizmo laikų – vaikas. Ko vertas vien toks jo samprotavimas (1 dokumentas): „Šiame sudėtingame, išimtinai sunkiame darbe ypatingomis Lietuvos sąlygomis galimos ir leistinos klaidos. Bet klaidos, kai jos daromos masiškai, yra šiurkščios ir sistemingos ir kai jos neištaišomos, tokios klaidos negali būti pripažįstamos klaidomis. Galima klysti vieną, du [kartus], bet ne iki sąmonės netekimo. Mes tokias klaidas laikome iškraipymais“. Taigi būdamas prokuroru, teisininku jis leido iš dalies „klysti“, tarsi nušovus žmogų arba jį pavertus invalidu būtų buvę galima neteisybę atitaisyti. Komunistai buvo tvirtai įsisąmoninę savo vadų išmintį: „Mišką kerta, skiedros lekia“. „Skiedromis“ buvo tapę šimtai tūkstančių Lietuvos žmonių. Be to, tiek pati sovietinė sistema, tiek prokuroro politinis angažuotumas ribojo jo veiklą. Galbūt jis iš kalėjimo ir ištraukė vieną kitą žmogų, tačiau vietoj tokio, ištraukto iš kalėjimo, būdavo paimamas kitas, „atsarginis“. Be to, kaip minėta, čekistai turėjo dešimtis ir net šimtus būdų nuslėpti nuo prokurorų savo „darbo“ rezultatus.

Komunistinis dogmatizmas, taip pat asmeninis ribotumas vertė prokurorą daryti nemažai gana abejotinų ar net klaidingų išvadų. Jis ypač stengėsi įrodyti, jog visos blogybės kilo iš buožių. Remdamasis ne itin svariais argumentais teigė, kad jaunimo po grindines organizacijas kūrė ir joms vadavo buožių vaikai. Dar mažiau įtikinamas jo bandymas įrodyti, jog partizanai, neidami pas buožes („juos saugodami“), o glausdamiesi pas vidutiniokus ir net varguolius, stengėsi šiuos sukompromituoti. Iš tikrųjų taip buvo elgiamasi visai kitais sumetimais – pas vargšus išties buvo saugiau, nes visa partinė ir čekistinė kariauna nuolat „lankydavo“ vadinamuosius buožes, kur beveik visada galėjo tikėtis būti pavaišinti – nesvarbu, kad ne iš meilės, o iš baimės. Be to, vadinamieji buo-

žės nesudarė nė 10 proc. kaimo gyventojų. Yra ir daugiau aiškiai pritemptų S. Grimovičiaus samprotavimų bei išvadų.

Tačiau galima manyti, kad jam rūpėjo žmonės, jis juos, ypač nekaltai nuskriaustus, tarsi ir užjautė. Tai rodo pirmame dokumente jo aprašytas baisus pasityčiojimas iš mokytojos Šimoliūnaitės, šiokia tokia užuojauta tiems per 1946–1947 m. 14 mėnesių suimtiems beveik 1500 žmonių, kuriuos čekistai, nesudarę bylų, turėjo paleisti ir kuriuos kankindami laikė suėmę ne vieną mėnesį ir net metus. Šiokia tokia užuojauta žmonėms prasprūsta ir dar vienoje kitoje vietoje. Bet kaip tikras represinių organų funkcionierius ir komunistas jis pirmiausia rūpinosi valstybės interesais. Ne vienoje vietoje, rašydamas apie neteisėtai, be įrodymų suimtus asmenis, iš kurių kankinant išplėštas prisipažinimas, jis teigė: „Kam reikalinga tokia tariama kova su banditais“, „Banditas lieka laisvėje, o nekaltas suimamas“. Anot prokuroro, taip elgiantis problema ne išsprendžiama, o tik dar giliau užslepia ir sovietų valdžiai dėl to blogiau. Apie tuos beveik pusantro tūkstančio nekaltai laikytų ir paleistų žmonių (jis rašė, kad dalis jų tikriausiai buvo kalti, bet tardytojai nesugebėjo jų kaltės įrodyti) prokuroras teigė: „Jūs įsivaizduojate, kokia agitatorių prieš mūsų organus ir Sovietų valdžią armija nuėjo per vienkiemius, kaimus, į liaudies mases nešdami skriaudą ir apmaudą prieš mūsų organus, nešdami melą ir šmeižtą apie Sovietų valdžią“. Taigi galima suprasti taip: budeliai čekistai – viena, o sovietų valdžia – kita, nes ką tie nuskriausti žmonės pasakys, tai bus tos valdžios apmelavimas ir apšmeižimas.

S. Grimovičiaus raštuose esama ir gana subtilių pastebėjimų. Ne vienoje vietoje jis rašė apie partizanų pastangas išsaugoti pasipriešinimo dvasią šalyje bandant legalizuotis, kuriant rezervinius būrius ir pagrindžio organizacijas mokyklose. Nors tuo metu – 1947–1948 m. – partizanai dar buvo gana

stiprūs ir veiksmingi (didžiausios jų bėdos prasidėjo 1949 m., pradėjus valstiečius masiškai varyti į kolūkius), tačiau prokuroras jau pastebi kai kurių eilinių partizanų ir viduriniojo lygmens vadų kovos dvasios nuopuolį, kuris ypač prasiveržė 1951–1953 m.

Tačiau subtiliausią pastebėjimą prokuroras aprašė trečiame dokumente. Pasak prokuroro, partizanų Kęstučio apygardos nurodymu Juozas Jurkšaitis Šilutės kelių eksploatavimo ruože per tris mėnesius „antisovietine dvasia“ apdorojo 45 žmones ir rengėsi įkurti stiprią pagrindinę organizaciją. Jis užverbavo visą kelių eksploatavimo ruožo vadovybę, beje, prokuroro teigimu, gerai dirbusią. Kaip vieną iš priežasčių, kodėl jam taip lengvai sekėsi, įvardija tokia – tie vyrai jautėsi esą kalti prieš partizanus. Jų kaltė esanti ta, kad dirbdami sąžiningai jie dirbo sovietinės valstybės naudai, ją stiprino. Kaip dar vieną sėkmingo verbavimo priežastį nurodo gąsdinimą – kas laukia tų, kurie dirba okupantų naudai, kai pasikeis valdžia. Partizanai šitaip iš tiesų gąsdino, tačiau moralinio pobūdžio sumetimai buvo svarbiausi. Jie, deja, Lietuvos žmones lydėjo per visą okupacijos laikotarpį, nes komunistai taip sugebėjo supainioti įvairius darbus, kad dažnas nežinodavo, ar dirba tautiečių, ar okupacinės valstybės labui.

Kaltės jausmas prieš partizanus, apie kurį rašė S. Grimovičius, slėgė ne vieną lietuvį. Anaipol ne visi galėjo dalyvauti ginkluotame pasipriešinime ar jį remiančioje pagrindžio veikloje. Vieni buvo per daug silpni ir neįsitraukė į antiokupacinę veiklą (tokie nebūtų pajėgę ištverti ir galiausiai tik būtų padidinę išdavikų skaičių), kitus ramdė įsipareigojimas šeimai, baimė dėl vaikų likimo. Treti savo bailumą, polinkį į konformizmą dangstė neva filosofiniais išvedžiojimais apie pasipriešinimo beprasmybę, būtinumą prisiitaikyti. Bet dauguma tiek vienu, tiek kitu jautė dvasinį diskomfortą ir sąžinės graužimą dėl to, kad tada, kai jie ramiai gyveno

(tiek, kiek jiems okupantai leido), augino vaikus, daugmaž sočiai valgė, kažkur greta kiti jų tautiečiai glaudėsi drėgnuose bunkeriuose, aptekę nešvarumais klaidžiojo po miškus, neretai misdami atsitiktiniu maistu, ir galiausiai atsidurdavo ant miestelio grindinio, prieš tai sribų apiplėšti ir nukankinti. Neliko partizanų, neliko ir užslėptų sąžinės priekaištų.

S. Grimovičiaus pranešimai paskatino atlikti tris nedidelius tyrimus, kurie žemiau spausdinami. Dvi temos – legalizacija bei partizanų, jų rėmėjų ir ryšininkų socialinė kilmė – daugiau ar mažiau nagrinėtos visų istorikų, rašiusių apie pokarį. Apie tai rašė Arvydas Anušauskas monografijoje „Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais“ (V., 1996), Nijolė Gaškaitė-Žemaitienė knygoje „Pasipriešinimo istorija. 1944–1953 metai“ (V., 1997) bei daugybėje straipsnių, publikuotų žurnale „Laisvės kovų archyvas“. Tame pat žurnale publikuotuose straipsniuose šia tema rašė Algis Kašėta ir kiti. Manau, kad šią temą galima papildyti vienu kitu nauju faktu. Trečia tema – „Lietuvos žmonių priešinosi okupacijai poveikis čekistams“ tarsi ir nenagrinėta, nors duomenų apie čekistų pokyčius yra nemažai paskelbta Liudo Truskos, A. Anušausko, Ingos Petravičiūtės knygoje „Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais“ (V., 1999) ir kai kuriuose pastarųjų dviejų autorių straipsniuose.

LEGALIZACIJA

Žinant, kaip sovietai karo metu ir pokariu elgėsi Lietuvoje, iš tikrųjų galima sutikti su rašytojo Jono Mikelinsko ne kartą išsakyta nuomone, jog okupantai rusai tarsi tyčia provokavo pasipriešinimą siekdami išnaikinti kuo daugiau lietuvių. Beprotiški trėmimai, po kurių likdavo dalis sugebėjusių nuo jų išsisukti, bet netekusių legalaus gyventojų sta-

tuso, masiški suėmimai už tikrą, o kartais ir tariamą priešinimąsi okupacijai, sodybų plėšimai, neretai ir deginimai jose užtikus partizanus ar net ir be jų, niekuo dėtų žmonių šaudymas dažnai girtame svaigulyje, moterų prievartavimas, nežmoniški kankinimai patekus į čekistų rankas, nepakeliami mokesčiai bei pyliavos ir dar daug kas net ir ne itin karingą žmogų versdavo kaip nors priešintis jau vien siekiant išsaugoti savo žmogišką orumą. Tų vienaip ar kitaip besipriešinančiųjų būtų buvę dar daugiau, jei vyrų nebūtų saiščiusi baimė dėl savo šeimų likimo. Suėmus šeimos ne tik netekdavo maitintojo, bet ir galėjo būti bet kada ištremtos. S. Grimovičius tą vyrų santūrumą trečiame dokumente taip apibūdino: „Nerasdami daug rėmėjų tarp pagyvenusių žmonių, kurie blaiviai vertina bolševikų partijos pergalę, gaujų vadai deda viltis į jaunimą naudodamiesi jų politiniu ir gyvenimišku nesubrendimu, religiniu fanatizmu ir romantiniais pomėgiais“. Iš tikrųjų pilni idealizmo jaunuoliai ne tik Lietuvos partizaniniame kare, bet ir visose kitose pasaulio revoliucijose ir pasipriešinimo judėjimuose būdavo pirmieji ir jų būdavo daugiausia. Atsakomybė už šeimą jauno žmogaus dar neslegia (nors rusai už sūnus baudė tėvus ir net brolius bei seseris).

Toje sovietų teroro valpurgijos naktįje, kuri tęsėsi beveik dešimt metų, sovietų pastangos partizanus legalizuoti atrodo nevisiškai logiškos. Dar vykstant karui 1945 m. vasario 10 d. vyriausybė ir partijos CK kreipėsi į žmones dėl legalizacijos⁵. Pirmą straipsnį apie legalizaciją 1945 m. gegužės 25 d. paskelbė NKVD liaudies komisaras Juozas Bartašiūnas, o 1946 m. vasario 15 d. ta tema jis paskelbė ir įsaką. Tais pat metais kovo 5 d. LSSR AT Prezidiumas, MT ir LKP(b) CK kreipėsi į įvairius nelegalus ragindami legalizuotis. Tie kreipimaisi įvairia forma buvo kartojami iki 1956 m.⁶

Čekistų teigimu, 1944 m. rugpjūčio–1957 m. liepos 25 d. legalizavosi 38 838 žmo-

nės, tarp jų 8350 partizanų (kiti buvo vengę tarnavimo RA ar iš jos dezertyravę)⁷. (Iš tikrųjų legalizavosi daugiau partizanų. Nenorėdami gražinti ginklų ir būti verčiami išduoti kovos draugus bei rėmėjus, jie, ypač 1945 m., legalizavosi apsimesdami vengusiais tarnavimo RA; neretai legalizuodavosi ir pritardami vadams, nes pozicinis karas nepasiteisino, o apie 25 tūkst. partizanų negalėjo sutalpinti Lietuvos miškai, dar svarbiau – tiek vyrų sunkiai bepajėgė išmaitinti valstiečiai, juolab kad partizanai šalies teritorijoje buvo pasiskirstę labai nevienodai. Ten, kur vadai draudė legalizuotis, N. Gaškaitės-Žemaitienės teigimu, buvo daugiau išdavysčių, nes ne kiekvienas net idealistas galėjo ištverti sunkų partizanų gyvenimą, pilną pavojų ir nepriteklių.)

Taigi atrodo – žiūrint į skaičius – viskas gerai, nes tiek žmonių išgelbėta nuo pražūties. Tačiau iš tikrųjų legalizavimosi procesas buvo labai painus ir jo padariniai toli gražu ne teigiami.

Komunistai nepripažino garbingo priešų pasidavimo, kai ateinama ir pasakoma: „Aš pavargau (nematau tikslo, persigalvojau ir t. t.) ir nustoju su jumis kovoti, noriu tik ramiai gyventi“. Pasidavęs kovotojas turėjo jiems liudyti savo atsidavimą išduodamas kovos draugus ir rėmėjus. Per patį legalizacijos įkarštį – 1945 m. – NKVD–NKGB vadovybė buvo išleidusi ne vieną direktyvą dėl legalizavusiųjų verbavimo agentais ir panaudojimo kovoje su pagrindžiu. Ypač iškalbios dvi direktyvos: vieną 1945 m. birželio 8 d. pasirašė du aukšti Sovietų Sąjungos represinių struktūrų pareigūnai – NKGB liaudies komisaro pavaduotojas, 2-ojo rango komisaras Bogdanas Kobulovas ir NKVD liaudies komisaro pavaduotojas gen. plk. Arkadijus Apolonovas, abu turėję lemiamą įtaką pokario kovoms; antrą direktyvą 1945 m. spalio 19 d. pasirašė SSRS NKVD–NKGB įgaliotinis Lietuvoje gen. lttn. Ivanas Tkačen-

ka ir LSSR NKVD liaudies komisaras J. Bartašiūnas⁸. Vis dėlto didelei daliai 1945 m. legalizavusiųjų pavyko išvengti išdavysčių, nes jų, legalizavusiųjų, tuo metu buvo tiek daug, kad operatyvininkai nesugebėdavo jų „apdoroti“, ir jei žmogus gyveno itin ramiai, tai galėjo išvengti ir represijų, nors iki gyvenimo pabaigos buvo įtrauktas į įtartinų ir sektinų žmonių sąrašą, priskirtas kartu su buožėmis ir partizanų šeimomis „nusikalstamiems elementams“. Tuo tarpu vėliau bandę legalizuotis asmenys beveik visi būdavo „apdorojami“ ir jiems paprastai likdavo trys keliai: arba bendradarbiauti su saugumu, arba vėl grįžti į mišką, arba būti teisiamiems. Todėl praradę sveikatą, nematydami tikslo toliau kovoti ar dėl kitų priežasčių pasiryžę iš kovos pasitraukti žmonės rinkdavosi kitą rizikingą kelią: jie legalizuodavosi patys – pasidarydavo fiktyvius dokumentus. Už kyšį tą darbą atlikdavo kai kurie pasų stalo viršininkai ar kiti tos įstaigos darbuotojai, neretai ir patys saugumiečiai tuos dokumentus platindavo, o vėliau juos gavusius asmenis suimdavo.

Trečiame dokumente S. Grimovičius rašė, jog vienas iš „gaujų“ pasipildymo šaltinių buvo legalizavusiųjų grįžimas į mišką. Jis išvardijo penkis prieš tai legalizavusius partizanus, kurie 1948 m. vėl išėjo į mišką ir buvo paimti į nelaisvę. Tokio jų poelgio priežastys neaiškinamos, bet visiškai tikėtina, jog pastangos užverbuoti vyrus vėl priverstė pasukti į mišką. Tame pat dokumente minima grupė 1948 m. pabaigoje suimtų legalizavusiųjų, kurie, pasak prokuroro, legalizavosi norėdami „išsaugoti jėgas ir ginklus ginkluotam sukilimui“. Be abejo, tokių taip pat buvo nemažai, nes retas net tikrai nutaręs legalizuotis partizanas pakeisdavo politinį nusistatymą. Tiesiog buvo pripažįstama, kad kovoti su daug kartų stipresniu priešu šiuo momentu netikslinga arba kad toje kovoje žmogus fiziškai ir dvasiškai yra bejėgis.

Legalizacijos klausimais nemažai rašė ne tik čekistai, bet ir LSSR partijos bei valstybės veikėjai. Štai kokį paaiškinimą 1947 m. rašė AT Prezidiumo pirmininkas J. Paleckis: „Galioja LSSR vyriausybės 1945 m. amnestija banditams“. Pasak jo, išėjusiems iš miškų partizanams bus atleistos kaltės, o likę miške žus, jų giminių lauks „amžina gėda, kaip priešiško liaudžiaus veiksmų bendrininkų“. Jis neužmiršo pridurti garsią komunistų išmintį: „Jei priešas nepasiduoda – jis sunaikinamas“. Anot jo, amnestija galioja, bet ji ne amžina⁹.

Legalizuotis būdavo įkalbinėjama įvairiais būdais ir labai išmoningai. Tam būdavo išnaudojamas ne tik kiekvienam žmogui būdingas savisaugos instinktas, bet ir atsakomybė už savo šeimą. Kaip ne kartą minėta, pokario metais šis jausmas dažnai būdavo lemiamas pasirenkant gyvenimo kelią. 1948 m. A. Sniečkus viename iš laiškų VKP(b) CK sekretoriui Andejui Ždanovui apie pastangas palaužti ginkluotą pasipriešinimą, išvardijęs įvairias priemones (trėmimus, aktyvo apginklavimą, įgulų pergrupavimą, čekistų specialiųjų grupių sudarymą partizanų štabams nustatyti ir kt.), minėjo ir bandymą demoralizuoti partizanus „kviečiant legalizuotis už grąžinimą šeimų iš tremties tų banditų, kurie įrodys lojalumą sovietų valdžiai“¹⁰. Matyt, tokių, kurie ryžosi tapti išdavikais, nebuvo daug; tarp daugybės perskaitytų dokumentų pasitaikė aptikti paminėta tik vieną atvejį, kai buvusio partizano šeima buvo grąžinta iš tremties už sutikimą būti „lojaliu sovietų valdžiai“.

Vis dėlto tokių, kurie už savo ar šeimos laisvę buvo sutikę tapti išdavikais, buvo ne vienas; tai rodo pirmame dokumente S. Gri-movičiaus minimi „iškraipymai“: „Mes daug suėmėme ir teismui perdavėme banditų rėmėjų remdamiesi legalizavusiųjų banditų parodymais“. Toliau jis rašė, kad „banditas“, ne kartą žudęs žmones, kaltina tuos, ku-

rie jo bijodami jį pamaitindavo, o čekistai tuos žmones suimdavo ir teisdavo. S. Gri-movičius čekistų apskritai žiaurų elgesį lyg ir norėjo sušvelninti, padaryti jį žmoniškesnį.

Taigi, kaip ir daug kas, ką komunistai darė, vadinamoji legalizacija nebuvo viena-reikšmė. Tariamasis humanizmas reiškė ne fizinį, bet dvasinį norėjusio legalizuotis žmogaus sunaikinimą. Išsigelbėti buvo galima tik kitus skandinant.

PARTIZANŲ, JŲ RĖMĖJŲ IR RYŠININKŲ SOCIALINĖ KILMĖ

Kaip žinome, viena pagrindinių marksizmo teorijų buvo vadinamoji klasių kovos teorija. Komunistai savo „klasinius priešus“ ne tik skelbė esančius už įstatymo ribų, bet ir negailestingai naikino.

Tačiau Lietuvoje šiuo atžvilgiu iškilo tam tikrų problemų. Didžiausia buvo ta, kad okupantams ir negausiems kolaborantams priešinosi anaipol ne vien vadinamieji klasiniai priešai – kapitalistai, dvarininkai, buožės, dvasininkai, – o visi Lietuvos gyventojų sluoksniai tolygiai. Dauguma – manyčiau, kad per 90 proc. – Lietuvos gyventojų naują Lietuvos okupaciją laikė ne darbo žmonių išvadavimu iš kapitalistų jungo, o Rusijos imperijos kolonijinės politikos tęsimu; tą politiką marksizmo teorijos dar labiau sukomplikavo.

Komunistai, šiuo atveju jų parankiniai čekistai, sudėlioję duomenis apie patekusių į jų rankas žmonių – nušautų ir suimtų – socialinę kilmę, gaudavo rezultata, kuris ne visai atitiko jų teorijas. Išeidavo, kad dauguma aktyviai, taip pat ir su ginklu besipriešinančiųjų buvo kilę anaipol ne iš klasinių priešų.

Kokie gi duomenys pateikti pačių čekistų? Iš 1951 m. rugpjūčio 1 d.–1953 m. sausio 1 d. žuvusių 1066 partizanų čekistai 252,

arba 24 proc., priskyrė buožėms, kiti – vidutiniškai (411 žmonių), varguoliai (19 žm.) arba nenustatyti (374 žm.)¹¹. Kitoje pažymoje apie MGB 1944 m. rugpjūtį–1953 m. sausio 1 d. suimtus žmones nurodyta, kad buožių ir dvarininkų iš 34 568 suimtųjų daugį daugiausia buvo 7307, t. y. apie 21 proc.¹²

Kiti archyvo dokumentuose aptikti čekistų duomenys apie suimtųjų socialinę kilmę yra tokie. Pažymoje apie 1949 m. sausio 1 d.–liepos 1 d. MGB suimtus 2013 žmonių (sudėjus žemiau pateiktus skaičius išeina 2329 žmonės) rašoma, jog iš jų 251 buvo buožės, 644 vidutiniškai, 160 varguolių, 31 kolūkietis, 156 darbininkai, 191 tarnautojas, 20 apylinkės pirmininkų ir sekretorių, 6 stribai, 58 inteligentai, 111 moksleivių, 55 „religinių kultų nariai“, 295 be aiškaus užsiėmimo, 351 – „kiti“¹³. 1949 m. pažymoje apie karo tribunolo antrajame ir trečiajame ketvirčiais teistus 738 žmones pateikti tokie duomenys: 714 jų buvo lietuviai, 50 darbininkų, 39 tarnautojai, 12 moksleivių, 96 samdiniai varguoliai, 377 vidutiniškai, 130 buožių ir 34 – „kiti“¹⁴. Taigi pirmuoju atveju buožės sudarė apie 12 proc. suimtųjų, antruoju atveju – apie 18 proc. Pats S. Grimovičius vienoje iš žemiau publikuojamų savo apžvalgų rašė, kad 1948 m. ketvirtajame ketvirtyje MVD Lietuvos pasienio apygardos kariniai prokurorai davė sankcijas suimti 923 žmones, iš kurių 223 žmonės, arba per 24 proc., buvo buožės.

Bet visi šie duomenys – 12, 18 ir 24 proc. – gali būti iš dalies suklastoti. LSSR MVD karo tribunolo pirmininkas S. Chaliavinas savo rašte VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui V. Ščerbakovui ir A. Sniečkui apie 1944–1946 m. (iki birželio mėn.) karo tribunolų teistus žmones rašė: „Iš lentelės matyti, kad 644 asmenys, arba 7,5 proc. visų nuteistųjų iš dvarininkų, buožių ir dvasininkų tarpo, sugebėjo savo pusėn patraukti 7624 žmones, arba 92,5 proc. iš dirbančiųjų

gyventojų – valstiečių, amatininkų, moksleivių ir inteligentų tarpo“¹⁵. Tikėtina, jog buvo klastojama norint „pagerinti“ tuos socialinius duomenis, nes jie kirtosi su marksizmo dogmomis. Klastodavo mechaniškai, įrašdami žmogų į norimą skiltį, bet klastoti leido ir gana laisvas A. Sniečkaus įtvirtintas „buožės“ sąvokos interpretavimas. Iš pradžių buože buvo laikomas 30 ir daugiau ha žemės turėjęs ūkininkas, vėliau buože galėjo tapti ir 15 ar net mažiau ha žemės turėjęs valstietis, jei tik naudojo vadinamąją samdomąją jėgą, kad ir piemenį, ar turėjo kokių nors žemės ūkio mechanizmų.

Kad duomenys galėjo būti klastojami, leidžia manyti kai kurie LSSR prokuroro D. Salino išvedžiojimai 1948 m. rašytuose raštuose laikinai einančiam LSSR MGB ministro pareigas Piotriui Kapralovui. Viename rašte prokuroras rašė, kad 1947 m. gegužę–1948 m. sausį pagal 58-10 straipsnį – antisovietinė agitacija – buvo nuteista 200 žmonių, iš jų 8 buvo darbininkai, 12 tarnautojų, 31 varguolis, 121 vidutiniškai ir 28, arba 14 proc., buožės. Toliau rašė: „Be abejo, tai yra neteisinga. Už antisovietinę agitaciją reikėtų smogti buožei, o ne varguoliui ir vidutiniokui“. Pasak jo, smogiant buožėms, „mums artimus sluoksnius“ reikia profilaktiškai apdoroti. Kitame rašte tam pačiam P. Kapralovui rašoma, kad 1947 m. lapkritį–1948 m. gegužę LSSR prokuratūra iš MGB gavo 2145 apskaitos bylas dėl ištrėmimų tvirtinimo. Tarp jų buvo 49,7 proc. buožių, 43,8 proc. vidutiniokų ir 6,5 proc. varguolių. Varguolių bylų netvirtino, o vidutiniokų skaičių, prokuratūros manymu, reikia sumažinti. Be to, prokuratūra dėl nevisiško aiškumo grąžino 9,1 proc. bylų¹⁶.

Taigi lengvesnių „nusikaltimų“ ir trėmimų atvejais sovietiniai prokurorai iš tikrųjų stengėsi ištaisyti už antisovietinį nusistatymą pagal sovietinius įstatymus baudžiamų žmonių socialinės kilmės duomenis.

Kaip patys komunistai aiškino sau ir kitiems tuos skaičius, pagal kuriuos nuo 80 iki 93 proc. su sovietų valdžia kovojusių asmenų buvo iš komunistams „artimos socialinės aplinkos“? Minėtas D. Salinas viename iš cituotų raštų į klausimą, iš kur kyla nepasitenkinimas sovietų valdžia, atsakė, jog taip atsitinka dėl neteisingų atskirų valdžios atstovų veiksmų arba dėl buožių kurstymo. Tiek CK, tiek čekistų dokumentuose dažniausiai teigiama, jog viena svarbiausių ilgai užsitęsusio pasipriešinimo priežasčių buvo prastas žmonių švietimas, prastai skleidžiama sovietinė propaganda ir agitacija.

S. Grimovičius, atsakydamas į klausimą, kodėl tiek daug įvairių socialinių sluoksnių žmonių dalyvavo pasipriešinime, gerokai blaškosi. Antrame dokumente, pripažindamas, kad partizanai „į rėmimo veiklą plačiai įtraukia visus gyventojų sluoksnius“, tai bando paaiškinti partizanų teroro baime. Tie įvairių sluoksnių žmonės, tarp jų ir varguoliai, teisme, anot jo, pareiškia, „kad jie nepritaria buožinių nacionalistinių gaujų idėjoms ir rėmė banditus bijodami jų susidorojimo“. Šis ir panašūs S. Grimovičiaus teiginiai rodo jo ribotumą, bandymą sau ir kitiems primityvokai paaiškinti, kaipgi Lietuvoje atrodė klasių kovos teorija. Iš tikrųjų partizaninio karo laikotarpiu, kai žmogaus gyvybė dažnai kabėjo ant plauko, mirties bausmės baimė buvo viena veiksmingiausių poveikio priemonių. Išdavikų laukė karo lauko teismas ir neretai mirties bausmė. Tačiau ne tai buvo svarbiausias stimulus, skatinęs į pasipriešinimo sąjūdį įsitraukti tūkstančius žmonių. Buvo ir kitų stimulų, kuriuos S. Grimovičius įvardija kaip gyventojų religinius ir nacionalinius (jo terminija – nacionalistinius) jausmus, jaunimo romantizmą, giminystės ryšius, atsišaukimus ir kt. O tai, kad kai kurie teisiamieji išsisukinėjo sakydami, jog bijo partizanų, buvo visiškai natūralu – su okupantų teisėjais atvirauti neti-

ko, nes už tai galėjo gauti papildomus kalėjimo metus, tuo tarpu išsisukinėdamas galėjo šį bei tą laimėti.

Trečiame dokumente S. Grimovičius, išvardijęs, kiek tarp suimtųjų yra „socialiai artimų sluoksnių“, pateikia ir tokią išvadą: „Šie asmenys [t. y. „socialiai artimų sluoksnių“. – J. S.] verbuojami priešiška veikla įvairiais metodais, pagrindinis veiksnys – politinis tam tikros dalies žmonių atsilikimas“. Taigi, pasak jo, problemos esmę sudaro ne okupanto tikslai ir veiksmai, o užimto krašto žmonių tamsumas. Beje, šis požiūris tarp komunistų buvo gana paplitęs. Tame pat dokumente pateikiamas dar vienas aiškinimas, kodėl tarp suimtųjų tiek daug tų „socialiai artimų“. Anot prokuroro, 1948 m. partizanų vadai nurodė „...ryšį palaikyti tik su varguoliais ir vidutiniais ūkiais, su buožėmis jokių reikalų neturėti, nors jie ir palaikytų gaują“. Ir paaiškina, kodėl taip padaryta – mat tuos ūkius rečiau lanko aktyvas ir čekistai (kitoje vietoje rašė, jog taip elgiama norint varguolius sukompromituoti). Kaip jau minėta, iš tikrųjų taip buvo – turtingesnius ūkius dažnai „lankė“ įvairiausio tipo raudonieji, tikėdamiesi būti gerai pavalgydinti ir pagirdyti. Tuo tarpu ne vienas partizanas yra skundęsis, kad ne visuomet turtingesnieji juos paremdavo. Nors iš tikrųjų daugumos turtingesniųjų likimas jau buvo nulemtas, dauguma jų vėliau buvo ištremti, jų turtas atimtas, tačiau žmonių egoizmas neretai būna toks stiprus, kad nesiskaitoma su sveiku protu ir laikomasi įprasto gyvenimo būdo, nors viskas ir rodytų, jog jis bus sunaikintas. Beje, kai kurie turtingesnieji manė ir dabar mano, kad partizaninis karas buvo svarbiausia jų ištrėmimo priežastimi. Tačiau per masiškiausius 1948 ir 1949 m. trėmimus iš Latvijos ir Estijos sąlyginai buvo ištremta daugiau žmonių negu iš Lietuvos, nors tose šalyse ginkluotas pasipriešinimas jau buvo beveik užgesęs dar 1946 m.

Komunistai naikino kitaip manančius, kitokių vertybinių orientacijų žmones, ir nebūtinai šie turėjo aktyviai priešintis.

Komunistai visą okupacijos laikotarpį teigė, jog pokario metais Lietuvoje vyko klasių kova. Devintajame dešimtmetyje, kai pradėjo daugėti duomenų apie pokario kovas, buvo nutarta teiginius pakoreguoti ir prabilta apie pilietinį karą. Tačiau visi duomenys, net ir suklastoti, rodo, jog visi mūsų šalies socialiniai sluoksniai vienodai aktyviai dalyvavo pasipriešinime. Socialiniai klausimai tame partizaniniame kare buvo net ne antraeiliai, o trečiaeiliai.

LIETUVOS ŽMONIŲ PRIEŠINIMOSI OKUPACIJAI POVEIKIS ČEKISTAMS

S. Grimovičius atskleidžia tikrovišką, šiurpų čekistų veiklos vaizdą. Čekistai, atstovaujantys valstybei su visomis jos institucijomis, privalėjo dirbti beveik be klaidų, ypač tokių kaip „neteisėti“ sušaudymai ir nužudymai. Beje, Lietuvos valstybei šalies viduje pokariu atstovavo tik partizanai ir tik jų nutarimai ir veiksmai buvo teisėti, o viskas, ką darė komunistai, buvo neteisėta. Tačiau okupantai buvo tokie nuožmūs, kad nuolat skubinami tiek partinių, tiek čekistinių vadų nesugebėdavo laikytis savo pačių įstatymų ir Lietuva buvo paversta absoliutaus teroro šalimi. Prokuroras pirmame dokumente išvardija tris priežastis, kodėl čekistai Lietuvoje taip daug pažeidė savų sovietinių įstatymų.

Pasak jo, „Pirma: organų ir kariuomenės kariai bei karininkai operatyvinę tarnybines veiklas vykdė smarkios klasių kovos su nacionalistinėmis gaujomis aplinkybėmis, kai jų akyse nuo banditų teroristų rankų žūva dešimtys ir šimtai sovietinių ir partinių darbuotojų, tarnybos draugų, varguolių naujaujų, jų šeimos narių, senelių ir vaikų.

Šiomis aplinkybėmis kai kurie kariai ir karininkai su išsekusiais nervais pameta sai-

ką ir protą, neteisingai įvertina kovos aplinkybes, kiekvieną vietos gyventoją laiko banditų rėmėju arba banditu ir todėl prieš kai kuriuos iš jų imasi įvairių neleistinų veiksmų.

Antra: kita socialistinio teisėtumo pažeidėjų karių ir karininkų dalis atstovauja moraliai pagedusiems žmonėms, karjeristams, dykinėtojams, kurie neteisėtais veiksmais prieš vietos gyventojus (suėmimais, sulaikymais, sušaudymais) bando paslėpti savo neveiklumą ir sudaryti kovos su nacionalistinėmis gaujomis iliuziją.

Trečia: pagaliau tarp sovietinio teisėtumo pažeidėjų yra asmenų, kurie stengiasi pasinaudoti pasmarkėjusios kovos sąlygomis savanaudiškais tikslais – praturtėti iš gyventojų per neteisėtas kratas, paimdami brangenybes, plėšdami ir prievartaudami“.

S. Grimovičius negalėjo sovokti, kad pati komunizmo teorija ir ypač praktika, absoliučiai nuvertinusi ne tik žmonių turtą, bet ir gyvybes, daug prisidėjo išugdant tuos beširdžius čekistus operatyvininkus, kurių nemaža dalis buvo tikri budeliai. Pagaliau vadovybės reikalavimai iš visų tardomųjų išplėsti prisipažinimus vertė čekistus imtis brutaliausių tardymo metodų.

Prokuroras tame pat dokumente rašė, kad vien per 1946 m. pirmąjį ketvirtį įvairių tipų čekistai (enkavėdistai, enkagėbistai, vidaus kariuomenė, sribai) „neteisėtais“ nužudė 55 žmones. Tikėtina, jog iš tikrųjų ypač 1944–1946 m. gal tik kas dešimtas „neteisėtas“ nužudymas išaiškėdavo, pasiekdavo prokurorus. Buvo dešimtys būdų nusikaltimą nusišalinti, ypač žinant, kad dažniausiai niekas per daug nė nesidomės. Iššaudyta šeima buvo sumetama į padegtą namą ir apdegę lavonai pateikiami kaip partizanų, nušautieji apiforminami kaip neva bandę bėgti, nukankinti tardant – kaip nusižudę ar mirę nuo širdies nepakankamumo ir t. t. S. Grimovičius irgi aprašo ne vieną atvejį, kai buvo bandyta nusišalinti nusikaltimą. Reikia turėti omenyje,

kad, kaip minėta, tiek kariniai prokurorai, tiek MGB kadrai skyrius ir inspekcija dažniausiai nė nemėgindavo aiškintis tikrosios žmogaus mirties priežasties. Tie maždaug 10 proc. sunkių čekistų nusikaltimų paaiškėdavo tada, kai netyčiomis būdavo užkliudomas kuris nors iš savų raudonųjų ir jo ar jo artimųjų skundai pasiekdavo aukštesnes valdžios įstaigas, ypač CK, arba tada, kai girtų čekistų įvykdytas nusikaltimas tarp žmonių turėdavo tokį rezonansą, kad norom nenorom tekdavo reaguoti.

Daugumos čekistų portretas, pieštas jų pačių bendražygio prokuroro, gana nemalonus, net baisus. Tačiau kai kurie čekistų dokumentai atskleidžia ir kitą čekistų buvimo Lietuvoje aspektą – jų pačių degradavimą, pasimetimą. Dauguma iš tų apie tūkstančio MVD–MGB valsčių poskyriuose dirbusių čekistų operatyvininkų nuolat girtavo. Iš Rusijos atsivežtas polinkis gerti Lietuvoje sustiprėjo, nes čia, ypač iki kaimo sukolūkinimo, žmonės gyveno pasiturimai, be to, partizanų puolimų baimė, sąžinės priekaištai bei aplinkinių priešiškus tą polinkį dar labiau sustiprino. Ne tik valsčių, bet ir apskričių skyrių nemažai čekistų buvo tapę tikrais ligoniais alkoholikais.

Buvimo Lietuvoje ir kartu savo degradavimo problemą čekistai bandė spręsti įvairiais būdais. Antai MVD Prienų aps. Šilavoto valsčiaus poskyrio viršininkas Bukaševs atsisakė atsiskaityti, kai jo darbą 1946 m. birželio 14 d. norėjo svarstyti partijos Prienų apskrities komitetas, ir pareiškė: „Aš geriau trejus metus atidirbsiu katorgoje, negu čia dirbsiu“. Buvo nutarta prašyti MVD partinę organizaciją pašalinti jį iš partijos ir patraukti baudžiamojon atsakomybėn¹⁷. Tikriausiai su juo taip ir pasielgta. Truputį kitaip elgėsi MVD Vilkaviškio aps. Pajevonio valsčiaus poskyrio viršininkas Fiodoras Neretinas. Kai 1946 m. rugsėjo 23 d. naktį į 24 d. partizanai puolė tą miestelį, jis pir-

miausia įlindo į rūšį, paskui metė turimą kulkosvaidį ir basas išbėgo iš miestelio. Partizanai be pasipriešinimo užėmė miestelį, sudegino vykdomojo komiteto pastatą, iš parduotuvės pasiėmė maisto produktų, nušovė vieną komjaunuolę. Kitą dieną Neretinas atvyko į miestelį, pasiėmė žmoną ir išvyko iš Lietuvos. Už tai buvo pašalintas iš partijos ir suimtas¹⁸.

Tačiau taip drastiškai pasielgė tik vienas kitas čekistas. Karininkai, visiškai priklausantys nuo vadovybės sprendimų – įsakymų, potvarkių, bandė kitais būdais ištrūkti iš Lietuvos. Štai ką 1948 m. pradžioje LKP(b) CK kadrai sekretoriui D. Šupikovui rašė LSSR MGB ministro pavaduotojas plk. Georgijus Basovas: „Dėl ypatingų darbo sąlygų Lietuvoje didelė dalis darbuotojų, norinčių išvykti iš respublikos, masiškai prašosi komandiruojami į kitas MGB valdybas dėl sveikatos, šeimyninių ir kt. priežasčių...“ Toliau tame pat rašte rašė, kad vien 1947 m. ketvirtajame ketvirtyje buvo pateikta 450 raportų perkelti ir komandiruoti kitur, iš jų 191 prašančiojo raportas patenkintas¹⁹. Taigi žinant, kad tuo metu – 1948 m. sausio 1 d. – Lietuvoje buvo 2317 operatyvininkų karininkų²⁰, išeitų, jog vien per vieną ketvirtį iš Lietuvos pageidavo išvykti apie 20 proc. operatyvininkų, o per metus – gerokai daugiau kaip pusė. Tačiau taip tikriausiai nebuvo, nes po kurio laiko pareiškimus-raportus, reik manyti, iš naujo pateikdavo tie, kurių prašymai nebuvo patenkinti. Vis dėlto galima daryti prielaidą, kad apie pusė mūsų šalyje buvusių čekistų dėl jau minėtų priežasčių – partizanų baimės, dvasinio diskomforto nuolat kankinant žmones, priešiško gyventojų nusiteikimo, dėl baimės galutinai tapti alkoholikais ir pan. – kiekvienais metais, ypač 1946–1948 m., bandydavo iš Lietuvos išvykti. Beje, kad alkoholizmas buvo ištis didelė čekistų bėda, galima spręsti iš tokių duomenų. 1948 m. čekistų vadovybė tyrė kompromi-

tuojančius duomenis apie 529 čekistus, po tyrimo iš darbo pašalino 58 operatyvininkus. 148 operatyvininkai svarstyti už pareigų neatlikimą, 87 – už girtuoklystę ir moralinį palaidumą, kiti – už kitus nusižengimus ir nusikaltimus²¹.

Be abejo, Lietuvoje čekistams buvo tiek nervingo darbo, kad jie vis labiau alinosi. Ko gero, ne vienas čekistas galėjo skųstis taip, kaip 1951 m. skundėsi Klaipėdos srities valdybos tardymo skyriaus viršininkas pplk. Valerijanas Aleksejevas (prieš tai buvęs Kauno ir Lazdijų AS viršininku), kuris susipykęs su ministerijos viršininkais rašė, jog dirbdamas prarado sveikatą, neturėjo nė vienos laisvos dienos, 1945–1948 m. neturėjo atostogų, nes, anot jo, „to reikėjo Tėvynei“²².

Kad čekistams gyvenimas Lietuvoje buvo ne toks jau lengvas, nors jie ir buvo beveik vienvaldžiai apskričių ir valsčių vadovai (valdžia reikėjo dalytis tik su partijos komitetais), tai patvirtina ir jų kadrų kaita, kurią

sukėlė įvairios priežastys, tarp jų ir noras bėgti iš Lietuvos. 1948 m. gruodžio 1 d. Lietuvoje buvo 2371 MGB operatyvininkas. Iš jų 596 dirbo centriniame aparate Vilniuje, 944 – apskričių ir miestų skyriuose, 831 – valsčių poskyriuose. Per 1948 m. pasikeitė 1080 operatyvininkų, iš jų 360 buvo paaukštinta, 246 perkelti dirbti kitur, 106 atleisti kaip nesusidoroję su darbu, 119 – kaip susikompromitavę, 56 – dėl ligų ir šeimyninių aplinkybių, 30 – dėl politinio nepasitikėjimo²³. Dar daugiau jų pasikeitė 1947 m. – net 1336, tai yra daugiau kaip pusė. Iš jų 84 buvo pašalinti kaip nesusidoroję su darbu, 150 suimti arba atleisti už vadinamojo socialistinio teisėtumo pažeidimus, 55 atleisti kaip susikompromitavę²⁴.

Taigi norom nenorom tenka prieiti prie tokios išvados: savotiškomis komunistinio režimo aukomis buvo ir nemaža dalis Lietuvoje dirbusių jo ištikimiausių tarnų – čekistų.

1 dokumentas. S. Grimovičiaus 1947 m. kovo 24 d. pranešimas apie nusikalstamus čekistų veiksmus gyventojų atžvilgiu ir sovietinių įstatymų pažeidimus Lietuvos SSR

[Vilnius]

1947 m. kovo 24 d.

Sovietinio teisėtumo pažeidimai Lietuvos SSR

Kovos su sovietinio teisėtumo pažeidimais klausimai Lietuvos Respublikoje šiuo metu tebėra opūs ir, ko gero, turi tokią pat pirmąją reikšmę kaip ir kova su nacionalistinėmis gaujomis.

Turėdamas galvoje, kad LSSR MGB organai priėmė naują ūkį – kariuomenę, valsčių poskyrius ir liaudies gynėjų būrius, laiku savo užduotimi trumpai informuoti apie tai, kas vyksta Lietuvos SSR mūsų organams ir kariuomenei pažeidžiant sovietinį teisėtumą, pranešti apie tą didžiulę žalą, kurią padarė socialistiniam teisėtumui Lietuvoje atsitiktinai į mūsų organus prasibrovę elementai.

1. Neteisėti sušaudymai, nužudymai, plėšimai, prievartavimai

Visus 1945 ir 1946 metus ir šių metų du mėnesius mes kas mėnesį ir ketvirtį konstatuojame masinius nusikalstamos savivalės atvejus ir šiurkščius piliečių teisių į jų asmens ir nuosavybės neliečiamumą pažeidimus, kuriuos daro mūsų organų atstovai. 1945 m. vien už didelių sovietinės teisės pažeidimus (neteisėti sušaudymai, nužudymai, prievarta ir plėšimas)

Karo Tribunolo teismui buvo perduoti 328 karininkai, seržantai, kareiviai ir organų bei kariuomenės darbuotojai.

Daugiausia sovietinį teisėtumą mūsų organų atstovai pažeidė 1946 m. I ketvirtyje, kai už šiuos pažeidimus teismui perduoti 137 karininkai, kareiviai ir darbuotojai.

Tik per šį vieną ketvirtį anksčiau minėtų nuteistųjų neleistina savivalė prieš vietos gyventojus Respublikoje pasiekė nematytų mastų:

neteisėtai sušaudyta ir nužudyta taikių gyventojų – 55 žmonės,
sumušta ir išprievartauta – 62 žmonės,
apiplėšta per 120 ūkių.

Prireikė specialaus Lietuvos KP(b) Centro Komiteto įsikišimo, prireikė Vidaus Reikalų ir Valstybės Saugumo ministrams imtis rimtų priemonių, kad vietose pakeistų požiūrį į tokio tipo socialistinio teisėtumo pažeidimą ir jį deramai įvertintų.

II ir III ketvirčiais mes pastebime gerokai sumažėjusius socialistinio teisėtumo pažeidimus, kuriuos daro mūsų organai, tačiau pastaraisiais mėnesiais vėl pastebimas didelis savivalės prieš vietos gyventojus protrūkis.

Neišsamiais duomenimis, š. m. sausį–vasarį neteisėtai sušaudyta ir nužudyta 16 žmonių, sumušta ir išprievartauta 13 žmonių, apiplėšta per 30 ūkių.

Nereikia įrodinėti, kokį didelį nuostolį padarė MVD ir MGB bei kariuomenės apranga aprengti nusikalstami elementai kovos su nacionalistinėmis gaujomis reikalui, ryšio tarp mūsų organų ir gyventojų kovos su klasiniu priešu sustiprinimo reikalui.

Štai keli šlykščios savivalės „paveikslėliai“:

Šakių apskrities liaudies gynėjai kovotojai Šliuževičius, Kasporevičius ir kiti vykdo MVD AS Viršininko specialią užduotį, mobilizuodami vežimus malkoms iš miško į AS atsivežti. Vietoj mobilizacijos vaikšto po butus, atiminėja maistą, naminukę, drabužius, brangius daiktus. Kitame kaimelio gale tą patį iš esmės plėšikišką operaciją vykdo 4-osios Š[aulių] D[ivizijos] kareiviai. Visa tai vyksta matant valstiečiams. Jie mato savivalę, jie mato, kaip liaudies gynėjai dalijasi „trofėjus“, geria naminukę, mato, kaip per kaimelį bėga atsilikęs kareivis, jo rankose indas su taukais, paskui jį bėga pusnuogis senukas valstietis ir meldžia pasigailėti vaikučių.

Arba štai kitas „paveikslėlis“:

4-osios ŠD 25-ojo p[ulko] kareiviai Kalašnikovas ir Muchamedzianovas girti klaidžioja po kaimą, grasina valstiečiams, neteisėtai sulaiko įtardami padedant gaujoms buvusią mokytoją Šimoliūnaite, žiauriai ją sumuša, vedžiojasi po kaimelį, stato prie sienos, inscenizuoja sušaudymą, vėl muša, paskui visų gyventojų akivaizdoje parverčia ant žemės ir paeiliui išprievartauja, taip pat iškreiptu būdu.

Jūs įsivaizduojate šios bejėgės, atidavusios savo sugebėjimus mūsų reikalui moters moralinius ir fizinius pergyvenimus.

Ji – fizinė invalidė. O ką apie mus mano vietiniai piliečiai, ar Jūs įsivaizduojate?

Ar galima ramiai kalbėti ir neapkęsti tokių nusikaltėlių, kurie tarp vietos gyventojų žlugdo tikėjimą socialistiniu teisėtumu?

Kai prieš rinkimus į Respublikos Aukščiausiąją Tarybą Ukmergės apskrities milicijos darbuotojas Smirnovas girtas važinėjo po vienkiemius ir neteisėtai šaudė į dešinę ir kairę į visus, kas tik pasitaikė jam po ranka, o paskui matant vietos gyventojams tyčiojosi iš nužudytųjų lavonų, vietiniai valstiečiai kalbėjo, kad Smirnovui nieko nebus, „jis rusas, jį perkels į kitą vietą“.

Norint sukurti tarp vietos gyventojų tikėjimą mūsų socialistiniu teisėtumu, buvo imtasi ypatingų priemonių, todėl Smirnovas bylos tyrimas buvo užbaigtas ir byla išnagrinėta per kelias dienas.

Smirnovas buvo teisiamas vietoje dalyvaujant gyventojams ir nuteistas sušaudyti. Nuosprendį patvirtino Karinė Kolegija ir [nuosprendis] įvykdytas.

Arba štai tokie nevaržomos savivalės pavyzdžiai:

Š. m. sausį MVD Šiaulių AS darbuotojas Romanovas su dviem liaudies gynėjais išvažiavo į kaimą, prisigėrė, pradėjo šaudyti ir kai pastebėjo, kad valstiečiai ėmė slėptis namuose, puolė į vieną namą, iš po lovos ištempė pasislėpusį senuką, sumušė jį ir liepė padegti namą. Namas buvo padegtas, o jame buvusių piliečių Romanovas iš degančio namo neišleido. Lai-
mei, niekas nesudegė.

Grįžęs į skyrių Romanovas pranešė, jog sunaikino „gaują“.

Tokie pavyzdžiai, deja, ne pavieniai.

Jūs žinote atvejį, kai pulkininkas Kuzminovas (Biržai) ir bataliono štabo viršininkas Sab-sajevas, patikėję provokaciniu MGB darbuotojo Smirnovas žmonos pranešimu apie tai, kad jos vyras neva „girtuokliauja su banditais“, surengė gaujos sunaikinimo „operaciją“.

Neišsiaiškinę kaip reikiant aplinkybių, iš esmės pasirodę bailiais, įvykdė tokią „operaciją“, kuri sunkia juoda dėmė gula ant mūsų organų.

Šios „operacijos“ metu buvo nužudyti savi žmonės – buto savininkas Vosylius ir MGB darbuotojas Smirnovas. Panika apėmė visus. Reikalas pakrypo taip, kad Kuzminovas įsakė padegti namą, iš jo išėjusius taikius piliečius laikė pusnuogius šaltyje, paskui suėmė.

Negana to, Kuzminovas nutarė „pasižymėti“ ir surašė aktą apie tai, kad sunaikinta gauja ir paimti ginklai.

Kam reikalinga tokia tariama kova su banditais?

— — — —

Dėl laiko trūkumo negaliu Jums nušviesti kitų klausimų apie mūsų organų atstovų įvykdytus sovietinių įstatymų pažeidimus – girtų siautėjimus, neteisėtas kratas, šiurkštų elgesį su gyventojais, skudurninkavimą, neteisėtus butų užėmimus ir kt.

Pažiūrėkite savo apskrityse, kas darosi priimant besiskundžiančiuosius, kas darosi KPZ, kiek neteisėtai suimtų, kiek skundų dėl neteisėtai atimtų vertybių bei daiktų, ir vaizdas jums bus aiškus.

Čia, centriniuose organuose, besiskundžiančiųjų priėmimas kaip reikiant neorganizuotas, o apskrityse apskritai jų nepriima. Susidaro gana keistas vaizdas. AS viršininkas, užuot pirmas sužinojęs apie neteisėtus veiksmus, kuriuos vykdo jo valdiniai, paprastai sužino paskutinis, tada, kai jį pasiekia skundai iš įvairių sovietinių organų, o jis turi atsirašinėti arba imtis priemonių prieš kaltuosius.

Šitai aš laikau nenormaliu dalyku. Gyventojai turi drąsiai, be baimės eiti pas AS viršininką ir skųstis jam dėl netvarkos. Būtina sudaryti tokį požiūrį į skundų priėmimus, kad visi gyventojai būtų užtikrinti, jog mūsų organai saugo dirbančiųjų interesus ir griežtai, ryžtingai baudžia sovietinių įstatymų pažeidėjus.

Aš, pavyzdžiui, pastaruoju metu gavau dešimtis skundų iš LSSR MGB, kuriuos kažkur surado ministro pavaduotojas drg. Leonovas priimdamas reikalus. Šie skundai apie penkis šešis mėnesius gulėjo skyriuje ir dėl jų jokių priemonių nebuvo imtasi.

Visiškai aišku, kad atsainus požiūris į piliečių skundus turi būti išgyvendintas.

2. Sovietinių įstatymų pažeidimai operatyviniame tardymo darbe

Organai ir kariuomenė nuveikė didžiulį darbą kovodami su nacionalistiniu pogrindžiu ir jo ginkluotų gaujų būriais.

Šiame sudėtingame, išimtinai sunkiame darbe ypatingomis Lietuvos sąlygomis galimos ir leistinos klaidos.

Bet klaidos, kai jos daromos masiškai, yra šiurkščios ir sistemingos ir kai jos neištaisomos, tokios klaidos negali būti pripažįstamos klaidomis. Galima klysti vieną, du [kartus], bet ne iki sąmonės netekimo. Mes tokias klaidas laikome iškraipymais.

Kaip galima taikstyti su buvusiais, kai kur ir dabar pasitaikančiais masiniais atvejais, kai nepaisant Valstybės Saugumo Ministro griežčiausių nurodymų pažeidinėjamas B[audžia-mojo] P[rocesinio] K[odekso] 100 str., t. y. suimtas ilgai laikomas be prokuroro sankcijos. Tokie pažeidimai, kai jie padaryti be jokios dingsties, yra vietinių darbuotojų savivalė.

Paimkime, pavyzdžiui, MGB Tauragės AS. Čia atsitiko taip, kad Valstybės saugumo Mi-nistras už šiuos BPK 100 straipsnio pažeidimus buvo priverstas iš darbo atleisti, suimti ir per-duoti teismui AS viršininką Ivanovą.

Ar iš šios Ivanovo pamokos pasimokė Tauragės AS darbuotojai? Ne, nepasimokė. Iki pastarojo meto neteisėtai suiminėjama. Spalį–sausį iš KPZ paleista 32 procentai sulaikytųjų (23 žmonės) nesudarius jiems bylų.

Tokių pažeidimų yra ir kitose apskrityse.

Kaip galima sutikti su tuo, kad vasario 1 d. kalėjimuose be prokuroro sankcijos ilgiau kaip du mėnesius laikyti 53 suimtieji, o š. m. kovo 1 d. – 206 žmonės.

Šie skaičiai kelia nerimą. Tai įtikinamai rodo kai kurių tardytojų bei skyrių Viršininkų ne-drausmingumą ir nepagarbą požiūrį į įstatymų vykdymą.

Tardymo vilkinimas giliai įsišaknijo ir įsitvirtino mūsų tardymo skyriuose ir poskyriuose.

Katastrofiškai didėja ilgiau kaip du mėnesius tiriamų bylų skaičius. Vasario 1 d. iš 2000 respublikoje esančių bylų 629, arba 31 proc., tiriamos per 2 mėnesius, o kovo 1 d. iš 2300 bylų mes [tokių] turime 954 bylas, arba 42 proc.

Tarp šių bylų, be abejo, yra ir grąžintų iš lagerių; iki šiol turi įtakos išpaikimas dėl anksčiau galiojusio 4 mėnesių tardymo laiko, bet svarbiausia tai, kad tarp šių bylų mes turime šimtus grąžintų papildomam tyrimui bylų dėl jų prastos tyrimų kokybės.

Prokurorai, teismai, karinės kolegijos 25 proc. visų baigtų bylų grąžina papildomam tyrimui. [...]*

Priežastis ta, kad tarp mūsų tardytojų įsišaknijo kenksminga tendencija kaltinamojo pri-sipažinimą laikyti įrodymų pagrindu.

Kai tardoma tik šia vienpuse kryptimi, ignoruojami objektyvių įrodymų rinkimo metodai, tokios bylos kaltinamajam atsisakius nuo savo parodymų – o tai vyksta masiškai – su šita „įrodymų karaliene“ bylos subyra ir tampa apgailėtinomis.

— — —

Didžiausias įstatymų pažeidimo veiksnys pastebimas suėmimų praktikoje. Vien 1946 m. buvo paleisti nutraukus bylas 803 suimtieji, be to, teismai išteisino 285 žmones.

Per 1947 m. du mėnesius nutraukta 314 žm[onių] bylos ir teisme išteisinta 60 žmonių.

* Praleista ilgoka citata iš A. Ždanovo kalbos. Red.

Taigi per šiuos 14 mėnesių 1462 kartus vėrėsi kalėjimų durys į laisvę išleisdamos nekaltus žmones, kurie mėnesius, o kartais ir metus be reikalo vargo kalėjimuose, lageriuose, išankstinio sulaikymo kameroje.

Tarp jų dėl mūsų darbo trūkumų, be abejo, yra nenustatytų priešų.

Tarp jų yra asmenų, kuriems smarkiai įkretė tardymo metu.

Tarp jų yra žmonių, kuriuos, ilgai sėdėjusius kalėjime arba lageryje, apdorojo priešiški asmenys antisovietine dvasia.

Jūs įsivaizduojate, kokia agitatorių prieš mūsų organus ir Sovietų valdžią armija nuėjo per vienkiemius, kaimus, į liaudies mases nešdami skriaudą ir apmaudą prieš mūsų organus, nešdami melą ir šmeižtą apie Sovietų valdžią.

Mes negalime taip masiškai paleidžiant suimtuosius žiūrėti į padėtį kaip į klaidas. Mūsų „klaidos“ per daug didelės. Šimtui suimtųjų mes 15 atvejų klystame. Tai rodo, kad kai kurie AS per daug abejingai žiūri į suėmimus.

Tai liudija, kad kai kurie AS viršininkai nori lengvai dirbti – sulaikė, ištardė, suėmė ir sau pažymėjo „paukščiuką“. Kai kurie iš jų čia dalyvauja.

Aš manau, kad AS viršininko darbą reikia vertinti ne pagal suimtųjų skaičių, o pagal su-triuškintų gaujų skaičių, be to, ne tokių, kaip buvo pas pulkininką Kuzminovą, pagal nuteistųjų ir paleistųjų skaičių. Tada visiškai atsispindės AS darbas.

Be abejo, atsainus požiūris į suėmimus atsirado ir dėl nepakankamo apskričių prokurorų pasirengimo, mūsų darbo specifikos neišmanymo bei nepakankamo reiklumo.

Sankcionuojant suėmimus pasitaikė tikrų kuriozų, kai apskričių prokurorai duodavo sutikimą suimti neskaitę medžiagos, tik pagal organų darbuotojų pranešimą, jog sulaikytasis turi slapyvardį; kartais apskričių prokurorai duodami sutikimą suimti kalbėdavo, kad jei duomenys nepasitvirtins, nutarimą galima sunaikinti ir t. t. Buvo tokių prokurorų, kurie duodavo sankcijas prieš save. Tai pikti juokai.

Dabar sankcijas suimti duoda kariniai prokurorai. Jų reiklumas didesnis. Užtenka paminėti, kad š. m. vasarį atsakyta 18 proc. sankcijų. Tai oficialūs atmetimai, neskaitant bylų, grąžintų papildyti, ir neoficialių atmetimų.

Kai kurie AS viršininkai „persitvarko“: atsisakius kariniam prokurorui, pakeičia kvalifikaciją ir eina pas apskrities prokurorą. Taip [elgiamasi] daugiausia su nepranešusiais. Parenkami „pramušantys vaikinai“ gauti sankciją „piktadariui“ suimti.

Gali būti, kad kariniai prokurorai persistengia. Ne, skundų neturiu. Tiesa, kai kurie prokurorai atlieka gerojo dėdės vaidmenį, pateikdami griežtesnių reikalavimų. Apie tokius karinius prokurorus aš galiu pasakyti, jog jie blogi patarėjai. Tvirtas, reiklus ir rimtas karinis prokuroras – geriausias ir patikimas apskrities skyriaus viršininko padėjėjas darbe. Jis laiku apsaugos jį nuo klaidų, duos reikiamą patarimą.

Galiausiai partija iš mūsų pareikalaus [ataskaitos] už įvykdytus iškraipymus.

O iškraipymai, kaip nustatyta praktikos, pastaruoju metu yra tokie.

Pirma: kai kurios bylos buvo nutrauktos todėl, kad jos buvo iškeltos esant asmeninėms sąskaitoms tarp liudytojų ir suimtųjų. Mes nekreipiam dėmesio į tai, kad kaimuose dėl įvairių priežasčių, taip pat ir dėl žemės padalijimo, kyla asmeninių sąskaitų. Viena iš pusių melagingai apskundžia. Taip dažniausiai esti iškilius reikalui apie nepranešimą ir rėmėjus.

Antra: mes daug suėmėme ir teismui perdavėme banditų rėmėjų remdamiesi legalizavusiųjų banditų parodymais.

Susidaro kvaila padėtis, kai teisme vietoj kaltintojo kalba aršus banditas, kuris ne kartą yra nužudęs ir plėšęs vietos gyventojus; tas buvęs banditas kaltina valstietį varguolį tuo, kad šis kadaise, bijodamas būti nužudytas, jį maitino ir girdė.

Trečia: mes suėmėme ir teismui atidavėme daug varguolių už banditų rėmimą neatsižvelgdami į tai, kad valstiečiai bijo banditų, bijo susidorojimo. O mums žinoma, jog šiuo metu banditai pas buožę neina ir tai daro sąmoningai tam, kad eidamas pas varguolį tokiu būdu jį sukompromituotų. Kartais suimamos ištisos šeimos.

Ketvirta: daug patraukta [atsakomybėn] už nepranešimą nekreipiant dėmesio į tuos savitumus. Prieita prie kuriozų, kai toks Kairaitis buvo suimtas ir nuteistas už tai, kad gyvendamas Vilniuje 1941 m. balandį žinojo apie antisovietinės „šaulių mirties bataliono“ organizacijos buvimą ir apie tai nepranešė, nors po sovietinės kariuomenės atėjimo praėjo daugiau kaip ketveri metai ir jis gyveno Klaipėdoje.

Visiškai aišku, kad mums būtina kuo skubiau ištaisyti susidariusią nenormalią padėtį dėl rėmėjų ir nepranešėjų suėmimo.

Štai keletas nerimto požiūrio į suėmimus pavyzdžių.

Š. m. vasarį MGB Švenčionių AS viršininkas drg. Malininas man pristatė sankcionuoti kelių banditų rėmėjų suėmimus. Tarp jų:

Jonas Vinciūnas už tai, kad jam tarsi buvo žinoma, jog banditų nužudytas aktyvistas Misiūnas turėjo revolverį. O kas to nežinojo? Bet kadangi jis žinojo, tai, pasak AS darbuotojų, galėjo pranešti banditams. Taip interpretuojant įrodymus reikėtų suimti ir MVD valsčiaus poskyrio viršininką, kuris irgi žinojo apie išduotą ginklą, bei kitus MVD ir MGB darbuotojus.

Arba kitas pavyzdys.

Prašo sankcijos suimti Oną Misiūnienę už banditų rėmimą. Kaltinimas remiasi tik vienu suimtos Bagdonienės parodymu. Iš bylos matyti, kad suimtosios vyras Bagdonas sanguliavo su Misiūniene, ir reikia manyti, jog tai yra tiesiog šmeižtas.

Kodėl gi taip lengvai žiūri į suėmimus ir nepatikrina įrodymų?

MGB Švenčionių AS darbuotojų „kriminalinių“ sugebėjimų šedevras – prieš dvi senutes, Oną ir Adelę Černiauskaites, iškelta byla. Visas kaltinimas buvo paremtas tuo, kad kažkada liudytojai jų namo lange matė žiebtuvėlio blyksnį ir matė brydę, kuri, liudytojų nuomone, buvo banditų brydė.

Šių senučių nelaimė ta, kad jų giminaitis yra gaujoje.

Aišku, kad tokie „kriminalistikos“ ir įrodymų pratimai nieko bendro neturi su moksline kriminalistika ir yra ne kas kita, o savivalė.

3. Neleistini tardymo metodai ir iškraipymai

Noriu atkreipti Jūsų dėmesį į tai, kad pastaruoju metu labai padaugėjo iš teismo posėdžio grąžinamų bylų dėl kaltinamųjų pareiškimų apie neleistinus tardymo metodus. Turiu galvoje mušimą, kankinimą ir panašiai.

Čia mes turime ir šmeižto atvejų, bet daugelis pasitvirtina. Kaltinamieji skundžiasi, kad sulaikant [juos] muša valsčių darbuotojai.

Šią nepakenčiamą padėtį reikia taisyti.

Mes turime iškraipymų vykdant įvairias kombinacijas. Tų iškraipymų esmė ta, kad vykdant kombinacijas įtraukiami vietos gyventojai, kai jie turi padėti „gaujai“, t. y. mūsų operatyvinėms grupėms.

Šiais atvejais mes turime suprasti valstiečio, kai pas jį atvyksta gauja, padėtį. Tačiau į tai neatsižvelgiama ir po įvykdytos kombinacijos asmenys, „padėję gaujai“, suimami ir atiduodami teismui.

Štai pavyzdys: Švenčionių apskrityje operacijas vykdė grupė mūsų darbuotojų, kurie, apsimetę banditais, turėjo susisiekti su tikra gauja. Į šį reikalą įtraukė gyventojus ir, kai gauja buvo išvesta iš miško [susitikti] su tariama gauja, mūsų darbuotojai išsigando ir nestojo į mūšį. O paskui suėmė 8 žmones už pagalbą „banditams“. Jie buvo perduoti teismui ir teisme dauguma išteisinti.

Trakų apskrityje tokia pat grupė surinkdavo jiems padedančiųjų rašytinius pasižadėjimus, o paskui tuos asmenis suimdavo.

Marijampolėje mūsų darbuotojas ilgai skelbėsi esąs klierikas ir pagrindžio dalyvis, tarp gyventojų rinko aukas banditams ir t. t. Teisme kaltinamieji pareiškė, kad jie žinojo, jog tas klierikas yra mūsų agentas.

Be abejonės, kombinacijos mums reikalingos kaip oras. Bet vykdant kombinacijas negalima provokuoti ir jei tai reikia daryti, negalima suimti prievarta į tą žaidimą įtrauktų žmonių.

Aukščiausiojo teismo Karinė kolegija grąžino papildomam tyrimui kai kurias bylas todėl, kad teismui pateikti įrodymai – įvairūs rašytiniai pasižadėjimai ir užrašai – atsidūrė tardymo organų rankose abejotinomis aplinkybėmis.

Būtina rimtai padirbėti norint išvengti iškraipymų šiame svarbiame ir mums būtiname darbe.

Išvados

Kodėl mūsų organų ir kariuomenės atstovai masiškai pažeidinėja socialistinį teisėtumą?

Pirma: organų ir kariuomenės kariai bei karininkai operatyvinę tarnybinę veiklą vykdo smarkios klasių kovos su nacionalistinėmis gaujomis aplinkybėmis, kai jų akyse nuo banditų teroristų rankų žūva dešimtys ir šimtai sovietinių ir partinių darbuotojų, tarnybos draugų, varguolių naujakurių, jų šeimos narių, senelių ir vaikų.

Šiomis aplinkybėmis kai kurie kariai ir karininkai su išsekusiais nervais pameta saiką ir protą, neteislingai įvertina kovos aplinkybes, kiekvieną vietos gyventoją laiko banditų rėmėju arba banditu ir todėl prieš kai kuriuos iš jų imasi įvairių neleistinų veiksmų.

Antra: kita socialistinio teisėtumo pažeidėjų karių ir karininkų dalis atstovauja moraliai pagedusiems žmonėms, karjeristams, dykinėtojams, kurie neteisėtais veiksmais prieš vietos gyventojus (suėmimais, sulaikymais, sušaudymais) bando paslėpti savo neveiklumą ir sudaryti kovos su nacionalistinėmis gaujomis iliuziją.

Trečia: pagaliau tarp sovietinio teisėtumo pažeidėjų yra asmenų, kurie stengiasi pasinaudoti pasmarkėjusios kovos sąlygomis savanaudiškais tikslais – praturtėti iš gyventojų per neteisėtas kratas, paimdami brangenybes, plėšdami ir prievartaudami.

Būtina turėti galvoje, kad girtuokliavimas yra pagrindinė nelaimė sėkmingai kovojant dėl socialistinio teisėtumo laikymosi. Didelė dalis atiduotų teismui už sovietinio teisėtumo pažeidimus nusikalto būdami girti.

Siūlymai: reikia suprasti kovos dėl socialistinio teisėtumo Lietuvos SSR stiprinimo reikšmę.

Būtina suprasti, kad pasmarkėjusios klasių kovos sąlygomis mažiausias teisėtumo pažeidimas mums labai kenkia kovojant su nacionalistinėmis gaujomis ir pila vandenį ant priešo malūnų.

Dar kartą [reikia] peržiūrėti kadrus, ypač žemutinius, daugiausia liaudies kovotojų, išvalyti nuo tų, kurie nesugeba stiprinti mūsų organų drausmės ir autoriteto, išvyti girtuoklius, dykinėtojus, savanaudžius.

Labai sustiprinti politinį auklėjamąjį darbą ir kovą su sovietinio teisėtumo pažeidėjais, biurokratais, asmenimis, kurie nerimtai žiūri į suėmimus, iškraipantčius operatyvinį tardomąjį darbą.

Sustiprinti ryšį su gyventojais. Rimtai organizuoti skundų priėmimą ir dalykiškai į juos reaguoti.

[19]47 III 24

Justicijos papulkininkis S. Grimovičius [parašas]

CK susirašinėjimas su MVD Lietuvos pasienio apygardos kariniu prokuroru bei tribunolo pažymos, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 10, b. 293, l. 11–23. Originalas, versta iš rusų kalbos.

2 dokumentas. S. Grimovičiaus 1948 m. lapkričio 11 d. raštas A. Sniečkui apie sunkumus ir trūkumus kovojant su partizanais ir jų rėmėjais

[Vilnius]

1948 m. lapkričio 11 d.

Asmeniškai

Visiškai slaptai Egz. Nr. 1

Lietuvos KP(b) Centro Komiteto sekretoriui draugui A. Sniečkui

Trumpas pranešimas apie kovos su buožių nacionalistų gaujomis trūkumus

Nors ir imtasi priemonių likviduojant kontrrevoliucinio nacionalistinio pogrindžio ir jo ginkluotų gaujų rėmėjų bazę, padėtis Lietuvos SSR ir toliau yra įtempta.

Sužvėrėjusių banditų teroristinė veikla sustiprėjo, o mūsų rezultatai likviduojant gaujas toli gražu nepatenkinami.

Todėl partiniai sovietiniai darbuotojai ir kaimo aktyvas daugelyje valsčių dirba bijodami banditų susidorojimo, kas, be abejo, darbą kaime daro sudėtingesnę ir trukdo sėkmingai vykdyti ūkines politines priemones.

Vykdydami buožinių nacionalistinių gaujų ir jų rėmėjų bylų priežiūrą, mes pastebėjome šiuos kovos su šiomis gaujomis trūkumus:

1. Rėmimas ir priešų taktika

Kovos su gaujomis sėkmė daug priklauso nuo to, kiek mes sugebėsime patraukti gyventojus aktyviai padėti MGB organams ir kariuomenei.

Reikia pažymėti, kad nacionalistinis pogrindis ir veikiančios gaujos į rėmimo veiklą plačiai įtraukia visus gyventojų sluoksnius.

Todėl jie turi platų ryšininkų, žvalgų, konspiracinių butų tinklą. Šiuo metu banditai stengiasi į rėmimo veiklą daugiausia įtraukti varguolius, naujakurius ir kolūkiečius, nukreipdami smūgį nuo buožių.

Banditų svarbiausias verbavimo būdas yra grasinimas nužudyti už pranešimą arba ryšį su mūsų organais. Tuo pat metu banditai išnaudoja gyventojų religinį fanatizmą, jaunimo ro-

mantizmą, giminytės ryšius, pažintis su merginomis, apdorojimą nacionalistine dvasia, atsišaukimų platinimą ir kt.

Mūsų organų būdai patraukiant gyventojus į savo pusę ir atitraukiant juos nuo banditų rėmimo per šiuos metus iš esmės nesikeitė; pirmauja prevencija.

Tačiau, kaip mums žinoma, už banditų rėmimą administracine ir teisine tvarka nubausti tūkstančiai Lietuvos SSR piliečių.

Vien per 1948 m. devynis mėnesius už banditų rėmimą suimta ir teismui perduota per 1200 žmonių.

Dauguma teisminėn atsakomybėn patrauktųjų, tarp jų varguoliai, jaunimas, merginos, senukai, tardymo metu ir teisme pareiškia, kad jie nepritaria buožinių nacionalistinių gaujų idėjoms ir rėmė banditus bijodami jų susidorojimo.

Už mažiausią pagalbą mūsų organams banditai sunaikina ištisas šeimas, sudegina pastatus, tyčiojasi iš lavonų, žudo vaikus ir senelius; [tai] ypač stipriai veikia valstiečius, gyvenančius atskiruose viensėdžiuose, ir patraukti į teismą [jie] atvirai prisipažįsta, kad labiau linkę [eiti] į kalėjimą už nepranešimą negu žūti visai šeimai nuo banditų rankų už ryšius su MGB organais.

— — — —

Yra iškraipymų kovojant su banditų rėmimu. Jų esmė ta, kad kai kurie MGB apskričių skyriai persistengia įvertindami banditų rėmimą.

Pavyzdžiui: 1948 m. vasario 11 d. Biržų aps. Zizonų k. Variakojo name buvo vakarėlis, kuriame dalyvavo apie 30 jaunuolių.

Naktį į namus įsiveržė ginkluoti banditai, grasindami ginklu išsivedė vakarėlio dalyvius Variakojį, Kairį, Balčiūną, Joną Kaminską, Vytautą Kaminską į lauką, liepė aplink namą apžiūrėti vietovę ir surasti jų sužeistą T[arybinės] A[rmijos] karį. Minėti asmenys pakluso, tačiau nieko neradę sugrįžo prie namo; tada banditai juos paleido.

1948 m. vasario 20 d. MGB Biržų AS minėtus asmenis suėmė įtardami juos banditų rėmimu, o po trijų mėnesių paleido nesant įkalčių.

Šio be pagrindo suėmimo kaltininkai, tarp jų ir prokuroras, nubausti.

Suimtas buvęs Varėnos mokyklos mokytojas, nac[ionalistinio] pagrindžio dalyvis Šarakauskas tardymo metu pranešė, kad jo aktyviu talkininku yra gimnazistas Stasys Vainelaitis.

Dėl to Vainelaitį MGB Varėnos AS suėmė. Nustatyta, kad Vainelaitis kilęs iš valstiečių varguolių. Jo tėvai turėjo 1,5 ha žemės. Būdamas šešiolikos metų jaunuolis, jis į gimnaziją turėjo eiti per mišką. Kartą jį sutiko banditai ir grasindami sunaikinti tėvo ūkį privertė perduoti mokytojui Šarakauskui paketą, kuriame buvo antisovietiniai atsišaukimai.

Bijodamas banditų keršto Vainelaitis vykdė jų užduotis. Formaliai jis nusikalto, tačiau perduoti jį teismui prokuratūra nerado pagrindo ir pasiūlė bylą nutraukti.

Panašių atvejų galima išvardyti daug.

— — — —

Teroras, kurį banditai naudoja prieš asmenis, mūsų organų pasitelktus demaskuoti priešiškiems asmenims (liudytojai, nukentėjusieji, informatoriai), įpareigoja MVD–MGB, prokuratūros ir teismo darbuotojus būti jų atžvilgiu maksimaliai atsargius ir jautrius.

Tuo tarpu pasitaiko beširdžio ir neteisingo elgesio su šiais žmonėmis atvejų, kurie sukelia sunkių padarinių.

Ukmergės apskrities vidutinis valstietis Petras Kulaitis, 53 metų, dar 1945 m. ėmė padėti MVD, vėliau MGB organams. Jis nebijojo banditų susidorojimo, nuolat informavo apie Survilos gaujos veiklą.

Nors banditai susidorojo su jo giminėmis – sunaikino brolių ir seserį, tačiau tai nepalaužė jo dvasios ir jis toliau dirbo mūsų naudai. Banditai, įtardami jį ryšiais su MGB organais, provokaciniais tikslais per jį banditų rėmėjui perdavė dvi avis.

Suprantama, apie tai Kulaitis pranešti negalėjo, nes banditai tuoj pat jį būtų sunaikinę.

Neatsižvelgdamas į tai, nekreipdamas dėmesio į Kulaičio nuopelnus, jį 1947 m. gegužės 29 d. suėmė MGB Ukmergės AS už nepranešimą ir rėmimą. Prokurorui nebuvo pranešta apie Kulaičio bendradarbiavimą su MGB organais.

Teisiamas grupinėje byloje kartu su gaujos dalyviais ir banditų rėmėjais Kulaitis teisme teisingai [elgėsi] nutylėdamas apie tai, jog jis pranešdavęs organams apie gaujos veiklą.

Kulaičiui pasiskundus, jo byla buvo atšaukta ir po to, kai teisme Kulaitis pasakė apie savo bendradarbiavimą, banditai sunaikino jo šeimą. Nuo banditų pasisekė pabėgti tik jo 1931 m. gimimo sūnui, tačiau jis 1948 m. gegužę buvo administracine tvarka ištremtas.

Po 1 metų ir 5 mėnesių Kulaitis buvo išlaisvintas.

Taip liūdnai baigėsi dvejus metus trukęs Kulaičio bendradarbiavimas su mūsų organais, todėl jis neteko šeimos ir sveikatos. Tardomi [viso to] kaltininkai.

1947 m. pavasarį MVD Vištyčio VP apylinkės įgaliotinis Grigalevičius per gaujos ryšininkę Aldoną Guzikaitę, kuri buvo gaujos vadeivos sesuo, sutiko dirbti gaujos naudai. Tuo pat metu ryšiui su gauja pritraukė milicininką Strungį.

Banditai Grigalevičiui ir Strungiui kėlė užduotį nustatyti su MVD ir MGB susidėjusius asmenis ir gauti ginklų bei šovinių.

Vėliau Strungys, nutraukęs ryšį su gauja, padėjo mūsų organams sunaikinti gaują. Priemonių apsaugoti Strungio šeimą nebuvo imtasi. Po kurio laiko banditai jo šeimą sunaikino.

Galima pateikti daug pavyzdžių, kaip nuo banditų rankos žuvo liudytojai, informatoriai ir kiti bendradarbiauti pasitelkti asmenys todėl, kad nebuvo pakankamai saugoma jų darbo mūsų naudai paslaptis.

— — — —

Pastaruoju metu pastebima, jog suimti nacionalistinių gaujų dalyviai stengiasi pateikti melagingus parodymus apie niekuo nekaltus žmones.

Kartais jiems pavyksta.

Dėl kai kurių MGB darbuotojų nerūpestingumo ir budrumo susilpnėjimo suimti banditai apšmeižė ne tik atskirus piliečius, bet ir dideles grupes.

Taip 1948 m. balandį MGB Šilutės AS, remdamasis nepatikslintais suimtųjų Jucio ir Sūdžiaus parodymais, sulaikė ir apiformino 34 žmonių, įtariamų priklausymu nacionalistiniam banditiniam pagrindžiui, suėmimą. Nė vienas iš sulaikytųjų kaltu neprisipažino.

Šiai operacijai vadovavęs Lietuvos SSR MGB 1-ojo skyriaus viršininkas Sovietų Sąjungos didvyris papulkininkis Vaupšasovas ir MGB Šilutės AS viršininkas kapitonas Mačėnas, užuot kritiškai įvertinę banditų parodymus ir juos patikrinę, norėdami išgauti prisipažinimus pradėjo sulaikytiesiems taikyti neleistinas tardymo priemones.

Tik įsikišus Karinei Prokuratūrai ir Lietuvos SSR MGB, pavyko nustatyti, kad Jucius ir Sūdžius melagingai liudijo prieš 30 sulaikytųjų. Šie asmenys po ilgo neteisėto laikymo, suėmus be prokuroro sankcijos, buvo paleisti.

— — — —

Taigi masiškas kaimų gyventojų pritraukimas kovai su gaujomis yra skubi MVD ir MGB bei partinių organizacijų užduotis. Tai garantuos kovos sėkmę.

Prevenčinės priemonės yra nepakankamos [siekiant] gyventojus atitraukti nuo banditų rėmimo. Gyventojai banditų teroro bijo labiau [už] mūsų teisinio poveikio priemones.

[Reikia] kritiškiau vertinti banditų parodymus.

Būtina parodyti kuo daugiau rūpesčio, jautrumo ir dėmesio asmenims, padėjusiems mums kovoti su banditais, saugoti jų šeimas, padėti, griežtai laikyti iškvietimo į tardymą ir teismą paslaptį.

2. Nemokšiški kariuomenės veiksmai

Lietuvoje kovinę veiklą prieš nacionalistines gaujas vykdo MGB Vidaus kariuomenės 4-osios Šaulių Divizijos kariai.

Divizija susideda iš 8 pulkų, todėl kariuomenę valdyti ir jai vadovauti labai sudėtinga.

Divizijos padaliniai išdėstyti valsčių centruose, todėl prarandamas manevringumas ir [gebėjimas] prižiūrėti kovinę veiklą.

Kariuomenėje tarnauja 1922–1925 m. gimę asmenys, kurių bendraamžiai seniai demobilizuoti iš Ginkluotųjų pajėgų. Demobilizacijos sulaikymas dalį kareivių veikia neigiamai ir jie nenori kovoti.

Kai kurie karininkai nėra drausmingumo pavyzdžiais, prastai išmano priešo taktiką, nepakankamai iniciatyvūs. Divizijoje nustatyta daug girtuokliavimo atvejų.

Visos šios aplinkybės menkina kariuomenės kovinės veiklos sėkmę; konstatuota daug kovinių veiksmų sužlugdymų ir nemokšiškų veiksmų, dėl kurių kariuomenė ir vietos gyventojai turėjo nereikalingų aukų.

1948 m. buvo konstatuota 13 kovinių operacijų sužlugdymų ir 108 atvejai nemokšiškų veiksmų.

Paminėsiu kai kuriuos iš jų.

1. 1948 m. liepos 5 d. gaujai sunaikinti buvo pasiūsta 32-ojo Š[aulių] P[ulko] 6 žmonių grupė, vadovaujama leitenanto Sergejevo, į Kuršėnų aps. Kruopių vlsč. Krišnelių (?) k.

MGB Kuršėnų AS operatyviniais duomenimis, 4 žmonių gauja, vadovaujama gaujos vadeivos Maskoliūno, turėjo atvykti pas vietos gyventoją pil. Langvenį.

Leitenantui Sergejevui buvo iškelta užduotis pil. Langvenio name įrengti pasalą ir gaują sunaikinti.

1948 m. liepos 6 d. 20 val. 7 žmonių gauja atvyko į Krišnelių kaimą ir įsikūrė už 100 m nuo pasalos vietos miško pakraštyje. Du banditai atėjo į pil. Langvenio namą, išsikvietė namo šeimininką ir jo giminaitį pil. Joną Kovprą ir nusivedė juos į mišką.

Gauja miške buvo apie 4 valandas ir girtuokliavo.

Pil. Langvenis penkis kartus užėjo į namą banditams naminukės, alaus bei užkandos ir kiekvieną kartą užsukdavo į pasalą ir pranešdavo Sergejevui apie banditų elgesį.

Sergejevas, beveik turėdamas lygų žmonių skaičių, apginklavimo pranašumą, nesiėmė jokių priemonių banditams sunaikinti. Jie nuėjo nenubausti ir su savimi nusivedė pil. Kovprą, prieš tai jį pasalai matant, sumušę.

Kovpra buvo slaptas MGB organų informatorius ir mušamas išsidavė. Po 7 dienų banditai nusivedė pil. Jono Kovpros tėvą – Stasį Kovprą; jų likimai iki šiol nežinomi.

Sergejevas patrauktas baudžiamojon atsakomybėn.

2. MGB Kuršėnų VP operatyviniais duomenimis, 1948 m. spalio 3 d. šalia Davgušė [Daugupio?] kaimo per Ventą turėjo persikelti 7 žmonių gauja.

Gaujos sunaikinti iškeliavo 9 žmonių grupė, vadovaujama 32-ojo ŠP 9-osios kuopos vado vyr. leitenanto Sviridenkos ir MGB Kuršėnų VP viršininko vyr. leitenanto Jefremovo.

Vyr. leitenantas Jefremovas užtikrino grupės narius, kad per perkėlą būtinai kelsis banditai ir kad taikių gyventojų ten nebus. [19]48 10 04 per Ventą kėlėsi vietos gyventojų penki jaunuoliai (tarp jų dvi merginos).

Nors vyr. leitenantas Sviridenka buvo įsakęs be jo nurodymo nešaudyti, kareiviai, orientuoti į tai, kad keliaus tik banditai, pradėjo šaudyti. Po apšaudymo buvo mirtinai sužeisti du žmonės ir vienas – lengvai.

3. 1948 m. rugsėjo pradžioje 34-ojo ŠP būrio vadas leitenantas Popenkovas su grupe karių ieškojo banditų. Viename viensėdyje įrengė naktinę pasalą. Tuo metu į kaimelį po žvejybos grįžo 3 vietos gyventojai.

Popenkovas, neišsiaiškinęs, kokie asmenys eina pro vienkiemį, palaikė juos banditais ir atidengė ugnį, kuri sužeidė du piliečius.

4. 1948 m. rugpjūčio 28 d. 273-iojo ŠP vadas pasiuntė žvalgybinę paiešką 25 žmonių grupę, vadovaujamą 9-osios kuopos būrio vado leitenanto Bolotino, į Gegsce (?) apylinkes, kur ši grupė turėjo blokuoti vieną iš vienkiemių ir sunaikinti ten besislepiančius du banditus. Kad ten yra banditų, buvo sprendžiama iš MGB Tauragės AS operatyvinių duomenų.

Bolotinas vienkiemį blokavo neišmanėliškai, kariai vienkiemio apsupimo vietas pasirinko patys. Dėl to banditai išėjo iš vienkiemio, nužudė eilinį Kokšarovą ir nusinešė jo automatą.

5. 1948 m. rugpjūčio 26 d. dėl 34-ojo ŠP 2-ojo bataliono, vadovaujamo kapitono Kovalenkos, ir MGB Lazdijų AS viršininko pavaduotojo nemokšiškų veiksmų buvo apšaudytas ir sudegintas vienkiemis, sužeisti 5 ir nužudyti du taikūs gyventojai, tarp jų vaikai nuo 4 iki 8 metų.

6. 1948 m. rugsėjo mėn. dėl nemokšiškų 273-iojo ŠP 3-iojo būrio karių elgesio žuvo Eržvilko VP viršininkas leitenantas Gudeika ir liaudies gynėjas Pocius.

Lietuvos KP(b) Centro Komitetas 1948 m. rugpjūčio 27 d. nutarimu nurodė MGB V[idaus] K[ariuomenės] 4-osios ŠD vadovybei, kad būtina imtis priemonių drausmei stiprinti.

Šią užduotį vykdo vadovybė. Valsčių ir apskričių partinėms organizacijoms reikėtų geriau susipažinti su operatyvinės kariuomenės buitimi ir veikla, šalinti tarp kariuomenės ir organų karininkų kylančią trintį, padėti auklėti kareivius, seržantus ir karininkus.

3. MGB organų darbo trūkumai ir iškraipymai

Daugelio MGB AS silpna darbo grandis yra operatyvinis darbas.

Šiame svarbiame darbe yra daug sunkumų, daugiausia paaiškinamų tuo, kad daugelis valsčių ir apskričių vadovaujančiųjų darbuotojų prastai moka vietinę kalbą, [turi] silpną ryšį su gyventojais ir naudojami vertėjų pagalba.

Kai kurie MGB darbuotojai operatyvinio darbo silpumą bando kompensuoti kitomis priemonėmis, iš kurių labiausiai paplitusios masinis sulaikymas (vadinamoji „filtracija“) ir fizinio poveikio taikymas tardant.

Visos šios priemonės turi padarinių.

Neteisėti piliečių sulaikymai ir jų tardymas norint išgauti kokių nors duomenų apie ryšį su banditais dažniausiai vykdomi po banditų puolimų. Tai ypač pastebima Alytaus, Varėnos, Kretingos ir kt. apskrityse.

Sulaikytieji keletą dienų be prokuroro sankcijos saugomi sargybinių, neretai mušami – tai ypač pastebima MGB Varėnos AS, – paskui nesant įrodymų paleidžiami.

Mušimas tardymo metu arba naudojimas kitų fizinio poveikio priemonių norint gauti reikiamus parodymus nepašalinti iki šiol ir kartais yra papiktinantys.

Pavyzdžiui: 1948 m. birželio 29 d. į Lazdijų aps. MGB Leipalingio valsčiaus poskyrį atvyko pilietis Alfonsas Bubnelis, 1931 m. gimimo, spirito gamyklos darbininkas, VLKJS narys, ir pranešė, kad tą dieną jam matant banditai nužudė jo draugą komjaunuolį Vytą Butkevičių.

Užuot apiforminęs šį pranešimą protokolu ir ėmęsis skubių priemonių tirti žmogžudystę, MGB valsčiaus poskyris Bubnelį sulaikė ir pasodino į rūšį.

10 dienų Bubnelis buvo valsčiaus poskyryje. Tardymo metu jį mušė MGB Lazdijų AS vyr. tardytojas Močalkinas, kuris reikalavo prisipažinti dalyvavus Butkevičiaus nužudyme.

1948 m. liepos 10 d. Bubnelis nusizudė išokęs į MGB VP kieme esantį šulinį.

Po Bubnelio savižudybės tardytojas Močalkinas surašė Bubnelio tardymo protokolą, datuodamas jį liepos 9 d. Šiame protokole Bubnelio vardu užrašė, kad jis yra teroristinės grupės dalyvis ir kad komjaunuolį Butkevičių nužudė jis dalyvaujant teroristinės grupės nariams Juozui Mickevičiui ir Jonui Gegužiui.

Nors Bubnelio apklausos protokolas yra aiškiai fiktyvus, MGB Lazdijų AS darbuotojai liepos 16 d. sulaikė Gegužį ir Mickevičių. Sumušti tardymo metu jie pasirašė parodymus apie priklausymą teroristinei grupei ir apie dalyvavimą nužudant Butkevičių ir kitus.

Vėliau Gegužis ir Mickevičius nuo šių parodymų atsisakė ir jų kaltę niekuo kitu nebuvo patvirtinta. 1948 m. spalio 29 d. jų byla buvo nutraukta. Šiuo metu šis pasipiktinimą keliantis savivalės atvejis mano pateikimu tiriamas Lietuvos SSR Valstybės saugumo Ministerijos.

Sulaikytieji tardymo metu buvo mušami MGB Tauragės AS. 1948 m. gegužę ten buvo sulaikyti Vytautas Liatukas, Leono, Bronė Bliudžiūtė ir Alfonsas Laucius, Jono. Tardant juos mušė oper. įgaliotinis vyr. leitenantas Rekunovas, todėl jie prisipažino turį ryšį su gaujos dalyviais.

Vėliau Liatukas, Bliudžiūtė ir Laucius nuo šių prisipažinimų atsisakė ir Bliudžiūtės bei Lauciaus bylos buvo nutrauktos.

Lietuvos SSR Valstybės saugumo Ministro įsakymu vyr. leitenantas Rekunovas ir apskrities skyriaus viršininko pavaduotojas majoras Popovas nubausti drausmine nuobauda.

Tačiau šiuo metu nustatyta, kad Rekunovas ir anksčiau mušė suimtuosius tardymo metu. Be to, 1948 m. spalio 17 d. vadovaudamas operatyvinei grupei pakišo ją gaujos smūgiui, todėl buvo nukauti 8 operatyvinės grupės žmonės bei trys sužeisti, prarastas kulkosvaidis, 10 šautuvų ir 2 automatai.

Vykdomas tyrimas siekiant patraukti Rekunovą baudžiamojon atsakomybėn.

Panašių atvejų daug.

Masinis piliečių sulaikymas, paskui jų paleidimas rodo kai kurių MGB AS darbo silpnumą ir tai, be abejo, įvertins nacionalistinis pagrindis.

Šių priemonių naudojimas rodo, kad MGB AS neturi gerų ryšių, dirba aklai, o sulaikydami ir paleisdami piliečius kenkia sovietinio teisėtumo stiprinimui.

Naudoti fizinio poveikio priemones tardymo metu ir ypač sulaikytųjų [atžvilgiu] daugeliu atvejų nebuvo jokios būtinybės.

Mušami buvo asmenys, įtarti banditų rėmimu.

Šių atvejų paplitimas rodo, kad kai kurie MGB AS darbuotojai vietoj rimto operatyvinio darbo stengiasi neteisingais metodais parodyti savo darbo regimybę.

Pavojus tas, kad mušdami gavę reikiamus parodymus, kaip kad Bubnelio atveju, MGB darbuotojai būna dezorientuoti. Banditas lieka laisvėje, o nekaltas suimamas.

Būtiną kategorišką Lietuvos SSR Valstybės saugumo Ministro nurodymas nutraukti neteisingą praktiką, trukdančią sėkmingam darbui. Būtina priversti operatyvinius darbuotojus dirbti geriau.

Apie kariškių ir MVD bei MGB darbuotojų [įvykdytus] sovietinio teisėtumo pažeidimo faktus aš pranešiau specialiu pranešimu Lietuvos KP(b) CK 1948 m. rugpjūčio ir spalio mėnesiais. Lietuvos KP(b) CK rugpjūčio 27 d. priėmė specialų nutarimą.

*MVD kariuomenės Lietuvos pasienio apygardos
Karo prokuroras justicijos papulkininkis*

S. Grimovičius [parašas]

*1948 m. lapkričio 11 d.
Nr. 005576*

Ant rašto antspaudai: „Turi būti gražintas į Lietuvos KP(b) CK Ypatingojo sektoriaus Pirmą Dalį“ ir „Visiškai slaptai. Lietuvos KP(b) CK Ypatingasis sektorius. 1948 m. lapkričio 12 d. Nr. 1627 ss“

MGB ataskaitos Centro komitetui, LYA, f. 1771, ap. 11, b. 283, l. 336–343. Originalas, versta iš rusų kalbos.

3 dokumentas. S. Grimovičiaus 1949 m. sausio 31 d. apžvalginis pranešimas apie partizanų kovos taktiką ir „sovietinio teisėtumo“ pažeidimus Lietuvos SSR suimant pasipriešinimo dalyvius

Vilnius

1949 m. sausio 31 d.

*Visiškai slaptai
Egz. Nr....*

Apžvalginis pranešimas apie specialaus teistumo bylas ir apie sovietinio teisėtumo pažeidimus Lietuvos SSR 1948 m. IV ketvirtyje

1. Bendri duomenys

1948 m. ketvirtajame ketvirtyje MVD Lietuvos apygardos kariuomenės kariniai prokurorai Lietuvos SSR MGB davė sankcijas specialaus teistumo bylose suimti 923 žmones.

Suimtieji pagal įvykdytų nusikaltimų pobūdį skirstomi taip:

Veikiančių nac[ionalistinių] gaujų dalyviai – 102 žmonės

Rezervistai – 117 žmonių

Ryšininkai – 150 žmonių

Antisovietinio pagrindžio organizacijų dalyviai – 108 žmonės

Banditų rėmėjai – 218 žmonių

Vokiečių rėmėjai – 40 žmonių

1941 m. baltieji sukilėliai – 162 žmonės

Kiti – 26 žmonės

Iš viso: 923 žmonės.

Dėmesio verti šie duomenys apie suimtuosius:

Tarp suimtųjų 67 jaunuoliai ir merginos iki 18 metų. Iš jų 8 gaujų dalyviai ir 3 rezervistai, 14 ryšininkų, 24 antisovietinių nacionalistinių organizacijų dalyviai, 18 rėmėjų.

Tarp suimtųjų 135 merginos ir moterys. Iš jų 16 gaujų dalyvių, 53 ryšininkės, 13 antisovietinių nacionalistinių organizacijų dalyvių, 49 banditų rėmėjos, 4 – kitos.

Tarp suimtųjų 223 buožės, 432 vidutiniokai, 127 varguoliai, 88 tarnautojai, tarp jų 16 mokytojų, 18 darbininkų, 35 – kitų.

Suimtieji pradėjo mums priešišką kontrrevoliucinę veiklą: iki 1941 m. – 10 žmonių, nuo 1941 iki 1945 m. – 272 žmonės, nuo 1946 m. – 121 žmogus, nuo 1947 m. – 177 žmonės, nuo 1948 m. – 343 žmonės.

2. Buožinių nacionalistinių gaujų papildymas ir verbavimo metodai

Gaujos papildomos asmenimis, išvengusiais trėmimo iš Lietuvos SSR, taip pat buožiniais ir priešiška Sovietų valdžiai nusiteikusiais elementais.

Suimtas buvęs veikiančios gaujos vadeiva Antanas Navickas, slapyvardžiu Vilkas, pasakė, jog banditų Kęstučio apygardos štabas nurodė į veikiančius būrius įtraukti išskirtinai patikrinus antisovietškai nusiteikusius arba prieš Sovietų valdžią nusikaltimus įvykdžiusius asmenis. Kartu [nurodyta] vykdyti propagandą ir agitaciją apdorojant gyventojus ir ypač jaunimą antisovietine dvasia; sudaryti rezervą ir paramos grupes (OS).

Kartu pažymėtina, kad tarp suimtų gaujų dalyvių, jų rezervo ir ryšininkų yra mums socialiai artimas tarpsluoksnis – varguoliai, samdiniai, darbininkai. Taigi: tarp suimtų banditų – 21 varguolis, 3 darbininkai, 1 tarnautojas, tarp rezervistų – 25 varguoliai, 5 tarnautojai, iš kurių 2 mokytojai, 2 darbininkai, tarp ryšininkų – 24 varguoliai, 11 tarnautojų, iš kurių 6 mokytojai.

Šie asmenys verbuojami priešiška veiklai įvairiais metodais, pagrindinis veiksnys – politinis tam tikros dalies žmonių atsilikimas.

Nacionalistinių gaujų dalyviai vykdo atkaklią agitaciją apie tai, kad tarp Sovietų Sąjungos ir JAV greitai kils karas, ir platina priešiškas žinias apie kolūkius.

Kai kurie gyventojai tuo tiki ir stoja į kovą su Sovietų valdžia.

Pavyzdžiui, Petras Raugalas, 1914 m. gimimo, pradinio išsilavinimo, valstietis varguolis, iki 1940 m. turėjęs 4,78 ha žemės, prie Sovietų valdžios gavo 5 ha žemės, turi arklių, karvę ir 2 kiaules, Biržų vlsč. Jagaudžių kaimo gyventojas, suimtas už aktyvų gaujos rėmimą, pasakė: „Iš pradžių banditams padėdavau jų bijodamas, vėliau jais patikėjau ir dabar tikiu, kad prie Sovietų valdžios visus valstiečius „suvarys“ į kolūkius, kaip Rusijoje. Kolūkiuose nėra laisvės, visą derlių atims valstybė, kolūkiečiui netgi neduoda arklio asmeniniams reikalam“.

Tuo tarpu apie nacionalistinių gaujų planus nežino; visą laiką dirba savo ūkyje, Sovietinėje Armijoje dėl sveikatos netarnavo.

Į užduotus jam klausimus Raugulis [Raugalas?] atsakė, kad „arti jų kaimo kolūkio nėra ir į jų kaimą niekas iš sovietinio partinio aktyvo neatvažiuodavo ir kolūkio organizavimo klausimais nekalbėjo“.

Tiki, kad karas tarp JAV iš vienos pusės ir SSRS iš kitos neišvengiamas ir tuo pat metu apgailestauja, kad jei į Lietuvą grįš buržuazinė santvarka, tai buožė iš jo atims 5 ha žemės, kaip atėmė 1941 m. Lietuvą okupavus vokiečiams.

Suimtas gaujos ryšininkas Antanas Šimėnas, 1931 m. gimimo, nepartinis, valstietis varguolis, tardomas pareiškė: „Aš sovietų valdžios nekenčiu ir nutariau visą gyvenimą skirti kovai su ja“.

Pradėjus aiškintis, kodėl jis, Šimėnas, nusiteikęs prieš Sovietų valdžią, išaiškėjo, kad jis ilgą laiką gyveno ir samdiniu dirbo pas kunigą ir buožę, kurie ilgai jį apdorojo antisovietine dvasia, [teigdami], kad jei Lietuva išsivaduos iš rusų, tai gyvenimas bus geras. Jis, Šimėnas, visiškai nieko nežino apie komjaunimą ir niekas su juo apie Sovietų valdžios užduotis nekalbėjo.

Suimtas rezervinės grupės dalyvis valstietis varguolis Kazys Alekna pasakė, kad jis „įstojo į gaują patikėjęs banditų vadeiva Lokiu, jog greitai bus karas ir Sovietų Sąjunga bus sutriuškinta, o buržuazinei santvarkai įsigalėjus Lietuvoje jam, Aleknai, už pagalbą banditams duos nuosavybėn didelį gabalą žemės ir gerą tarnybą“.

— — — —

Nacionalistinių gaujų vadeivos daug dėmesio skiria inteligentų verbavimui.

Dėl 1948 m. pabaigoje suimto Jurkšaičio nustatyta: Juozas Jurkšaitis, 1906 m. gimimo, iš tarnautojų šeimos, Vokietijos ir SSRS karo pradžioje buvo sukilėlių būryje ir dalyvavo suimant sovietinius piliečius. Išlaisvinus Lietuvą nuo vokiečių grobikų, bijodamas būti suimtas už buvusią veiklą, pradėjo slapstytis miške ir greitai susisiekt su grupe ginkluotų banditų.

1947 m. pabaigoje jis užmezgė ryšį su Kęstučio apygardos štabo dalyviais ir gavo užduotį Šilutės ir gretimose apskrityse sukurti antisovietinę organizaciją. 1948 m. vasarą jis išgalvota pavarde įsitaisė dirbti sandėlininku Šilutės kelių eksploatavimo ruože ir tris mėnesius antisovietine dvasia apdorojo iki 45 žmonių, parengęs juos verbuoti į antisovietinę organizaciją, taip pat sudarė jos štabą. Kaip verbavimo metodą jis naudojo draugiškų ryšių nustatymą su asmenimis iš inteligentų, kurie prieš Sovietų valdžią buvo susiteršę ankstesniu savo elgesiu. Susitikęs su jais Jurkšaitis antisovietinėmis temomis kalbėjo laisvai ir nebijodamas būti išduotas. Išsakydamas šmeižikiškus prasimanymus apie Sovietų vyriausybės politiką, siekė, kad pokalbio dalyvis pritartų jo antisovietinėms pažiūroms, tuo pat metu platino iš gaujos štabo gaunamus antisovietinius laikraščius ir atsišaukimus bei rinko pinigus jų leidybai.

Ta aplinkybė, kad Jurkšaitis antisovietinei organizacijai parinkdavo asmenis, apjuodintus ankstesnėje veikloje, netrukdė jam, užimančiam palyginti žemą tarnybinę padėtį, verbuoti asmenis, pasiekusius aukštesnę tarnybos pakopą. Tarp kitko, jis į antisovietinę veiklą įtraukė kelių eksploatavimo ruožo viršininką Staškauską, vyresnįjį inžinierių Stučinską, buhalterį Gedeminą. Verbavimo darbui taip pat netrukdė intelektualinis skirtumas tarp jo ir tų, kuriuos jis verbavo. Tarp užverbuotųjų buvo 4 mokytojai.

Jurkšaičio platinami antisovietiniai laikraščiai, kuriuose visada buvo pilna išgalvotų pranešimų apie greitą karą, palengvino jam [galimybę] įtraukti žmones į organizaciją. Kai kuriuose straipsniuose gyventojai buvo gąsdinami padariniais, kurie ateityje laukia žmonių, nedalyvaujančių kovoje su Sovietų valdžia.

Šis gąsdinimo metodas, ko gero, yra stipriausias stimulus įtraukiant į antisovietines organizacijas ir gaujas nepastovius žmones.

Tardant Jurkšaičio užverbuotus žmones išaiškėjo, kad jie visi su nedidelėmis išimtimis tarnavo Sovietinėse organizacijose ir įstaigose ir tarsi vykdė savo pareigas nepriekaištingai. Kita vertus, juos slėgė jų darbas Sovietų valdžios naudai, jie tarsi jautėsi kalti prieš nacionalistinę pogrindį. Jurkšaitis, pasinaudodamas šia aplinkybe, ir verbavo gąsdindamas galimu susidorojimu už veiklą Sovietų valdžios naudai.

— — — —

Gaujos taip pat pasipildo iš legalizavusiųjų banditų. Pavyzdžiui, suimtieji Žikas – buožė, mokytojas, Aniulis – varguolis valstietis, Jacis – varguolis valstietis, Dabrovolskas – iš darbi-

ninkų, Getulis – iš tarnautojų, anksčiau buvo gaujose. Po legalizacijos 1948 m. vėl įstojo į gaują.

Gaujos pasipildo taip pat asmenimis, įvykdžiusiais kokį nors nusikaltimą. Pavyzdžiui, Valeras Robanauskas 1948 m. įstojo į gaują bijodamas atsakomybės už pil. Berano nužudymą, kurį įvykdė per jų abiejų muštynes.

Juozas Deveinis perėjo į pogrindį, paskui įstojo į gaują bijodamas atsakomybės už darbo geležinkelyje metu įvykdytą tarnybinį nusikaltimą.

Būdingu įtraukimo į rėmimo veiklą pavyzdžiu gali būti toks faktas: 1948 m. balandį ginkluotos gaujos vadeiva slaptyvardžiu Tankistas užėjo į varguolio Vlado Žukausko namą ir pasiūlė jam važiuoti į Krasnojarsko kraštą, į Igarkos gyvenvietę pas jo ištremtą žmoną ir ją parvežti į Lietuvą.

Žukauskas susidomėjo tokia ekspedicija, sutiko ir iš bandito gavęs 6000 rb 1948 m. rugsėjį lėktuvu išskrido į Krasnojarską, paskui laivu spalio pradžioje atvyko į Igarką. Toliau, kaip pasakojo Žukauskas, jis susirado bandito žmoną ir jai perdavė vyro pavedimą. Tačiau bandito žmona pas vyrą grįžti atsisakė, remdamasi tuo, kad ji gyvena gerai, ramiai, dirba įmonėje, gauna atlyginimą, turi savo butą, vaikšto į kiną bei teatrą ir važiuoti atgal nenori. Žukauskas paliko jai 1500 rb, grįžo atgal ir nuo to laiko remia gaują.

— — — —

Nacionalistinis pogrindis toliau kuria rezervines grupes ir įvairias antisovietines organizacijas, o joms vadovauti skiria užkietėjusius banditus. Suimtas gaujos vadeiva Antanas Novickas pasakė, kad 1948 m. liepos pradžioje jis Kęstučio apygardos štabo nurodymu buvo paskirtas OS rajono viršininku. Į jo pareigas įėjo nac[ionalistinių] organizacijų sudarymas ir vadovavimas joms Šiaulių aps. Kurtuvėnų, Padubysio, Šiaulių ir Gruzdžių valsčiuose.

Aktyvią nacionalistinio pogrindžio veiklą įtraukiant gyventojus į ginkluotus būrius, rezervą ir rėmimo veiklą patvirtina tai, kad iš IV ketvirtyje suimtųjų 343 žmonės pradėjo priešišką veiklą prieš Sovietų valdžią tik 1948 m. Iš jų 28 žmonės [buvo] ginkluotų gaujų dalyviai, 44 – rezerve, 64 – ryšininkai, 49 – an[tisovietinių] grupių dalyviai, 158 – banditų rėmėjai.

— — — —

3. Priešo nuotaikos, metodai ir taktika

Iš duomenų, taip pat iš suimtųjų parodymų matyti, kad banditų nuotaika prasta; padidėjo moralinis pakrikimas – girtuoklystės, vietos gyventojų plėšimas, merginų ir moterų prievartavimas. Anksčiau banditai turėjo viltį ir planų tikėdamiesi greito karo tarp JAV ir SSRS, buvo vykdomi mokymai ir rengiamasi kovai su Sovietų valdžia, o šiuo metu – depresija.

Gaujos dalyvis Alfonsas Petrauskas davė parodymus: „Pastaruoju metu tarp ginkluotų gaujų dalyvių pradėjo smarkiai blogėti drausmė. Pasitaikė, kad kai kurie eiliniai banditai atsisakė vykdyti gaujų vadų užduotis“.

Gaujos dalyvis Beržinskas davė parodymus: „Gaujų moralinė būklė prasta. Eiliniai banditai prarado tikėjimą kovos sėkme. Gyventojai daugiausia palaiko banditus bijodami susidorojimo. Gaujos pasipildo mažai. Banditai nenusiginkluoja bijodami atsakomybės už įvykdytus nusikaltimus, be to, eiliniai banditai abejoja legalizacijos įstatymu. Gaujų vadeivos tai slepia“. 1948 m. gruodžio 25 d. suimtas banditas Vladas Mataitis, vadovavęs Karbonuso (?) banditų grupei, pasakė, kad banditai nenusiginkluoja tikėdamiesi greito karo tarp JAV ir SSRS ir dar todėl, kad „banditų vadai beveik kasdien agituoja gaujų dalyvius teigdami, jog Sovietų valdžios organai apgaudinėja banditus pareikšdami, kad atleidžia jiems nusikaltimus, jei le-

galizuosis. Gaujos vadeiva Bite pateikdavo legalizavusių suimtųjų pavyzdžius. Be to, patys banditai, praleidę gaujoje kelerius metus ir nužudę po keletą sovietinių partinių aktyvistų, taip pat tuo netiki. Aš ir kiti banditai tikėjome Bite, [teigiančiu], kad kiekvienas banditas bus nukankintas kalėjime. Todėl banditai nepadedą ginklų“.

Banditas Juozas Davaitis davė parodymus: „Aš nesilegalizavau todėl, kad gaujos vadeiva Grafas grasino gaujos dalyviams ne tikta už legalizaciją, bet net ir už kalbas apie ją“.

Šiuos grasinimus gaujų vadeivos praktiškai įvykdo taip: už bandito Garbskio legalizavimąsi jo visa šeima buvo sunaikinta. [...]*

Atkakliai slėpdami nuo eilinių dalyvių Lietuvos SSR vyriausybės kreipimosi dėl legalizacijos galiojimą, gaujų vadeivos kartu pasinaudoja šiuo kreipimusi kadrams išsaugoti. Pavyzdžiui, 1948 m. gruodį buvo suimti legalizavęsi banditai – buožė Petras Sukauskas, jo brolis buožė Jonas Sukauskas ir Antanas Purniškis. Pastarieji gaujos vado nurodymu legalizavosi norėdami išsaugoti jėgas ir ginklus ginkluotam sukilimui. Legalizuodamiesi neatidavė, o paslėpė 2 pistoletus, 2 vokiškus šautuvus ir rankinį kulkosvaidį. Tokių pat gaujos vado direktyvą gavo 10 kitų banditų.

Suimtas banditas rezervistas buožė Jonas Pautėnas pasakė: „Mūsų rezervinei grupei vadovavo banditas Juozas Konopka, kuris viename iš mūsų grupės susirinkimų pareiškė, kad jei rezervinė grupė bus sutriuškinta, tai jis legalizuosis, kad išsisaugotų, vėliau kilus kokiam nors kariniam įvykiui vėl išeis į gaują ir toliau kovos su Sovietų valdžia“.

Gyventojai, tarp jų ir banditų rėmėjai, vis labiau įsitikina, kad gaujų dalyviai juos apgauldinėja, ir pradeda [jiems] priešintis. Tuo įsitikina ir patys gaujų dalyviai; tai juos veikia demoralizuojamai.

Pavyzdžiui, Jonas Ožeraitis, būdamas gaujoje nuo 1945 m. ir būdamas gaujos vadeiva, įvykdė 7 nužudymus ir daug valstiečių apiplėšė. 1948 m. jis išėjo iš gaujos, įsigijo dokumentus kita pavarde ir įsitaisė Vilniaus vairuotojų mokykloje, kur ir buvo suimtas. Kaip aiškina Ožeraitis, jo išėjimą iš gaujos lėmė tokios aplinkybės. 1948 m. liepą jis kartu su kitais banditais naktį atėjo į Kauno aps. Piskutiškių (?) kaimą norėdami apiplėšti valstiečius. Priartėjęs prie valstiečio Nikitos Fedotovo namo lango ir elgdamasis pagal patikrintą plėšimo metodą, Ožeraitis pareikalavo atidaryti duris, kitu atveju grasino susidoroti. Fedotovas tyliai pasislėpė už lango su šautuvu. Kai Ožeraitis automatu išmušė langą ir į jį lindo, Fedotovas iššovė iš šautuvo ir sužeidė banditą į ranką bei veidą. Paskui banditai atsitraukė, apšaudė namą ir sužeidė Fedotovą.

Pasveikęs Ožeraitis, kaip jis aiškina, įsitikinęs tuo, kad gyventojai nepadedą, į gaują negrįžo ir jo vadovaujama gauja pakriko.

Būdinga tai, kad dauguma valstiečių, kovojančių su banditais, bijodami jų susidorojimo nuo Sovietų valdžios organų slepia savo aktyvią pagalbą MGB organams ir stengiasi šiuos girtinus poelgius laikyti didelėje paslapyje.

Anksčiau minėtas valstietis Fedotovas, sužeidęs gaujos vadeivą, padarė didelį darbą, tačiau apie tai valdžios organams nepranešė bijodamas banditų. Jo žmona labai nenoriai pasakojo šį epizodą.

Arba kitas faktas: 1948 m. spalį suimtas Justinas Gricius buvo įtariamas palaikęs ryšius su banditu Baliku. Tardomas jis tai atkakliai neigė ir tik neseniai pasakė, kad banditą Baliką

* Toliau – neaiškos prasmės sakiny, jog galima tariamai nusiginkluoti laukiant karo. Red.

jis nužudė 1948 m. spalio 3 d., nes jį slėgė ryšiai su juo ir jis žinojo, kad anksčiau ar vėliau turės už tai atsakyti. Nužudęs banditą, jis apsisaugojo nuo šio pavojaus, tačiau du mėnesius nekalbėjo apie šį nužudymą bijodamas būti paleistas ir patekti į banditų rankas. Bandito nužudymo faktas buvo patvirtintas.

— — — —

Kaip buvo pažymėta anksčiau, banditai pakeitė savo elgesį su buožėmis, bijodami sukompromituoti buožę lankydamiesi jo namuose.

Suimtas banditas P. Arlauskas pasakė: „Gaujoje esu nuo 1946 m. 1946 m. gaujos vadeivos nurodė remtis buože, turtingu vidutinioku ir raštingais žmonėmis ir per juos vykdyti agitaciją tarp gyventojų apie greitą valdžios pasikeitimą, prieš tuos, kurie Sovietų valdžiai aktyviai padeda vykdyti teroro aktus, kartu laikyti baimėje likusius gyventojus, įtraukiant [juos] į pagalbos teikimą.

1948 m. gaujų vadų nurodymai tokie: ryšį palaikyti tik su varguoliais ir vidutiniais ūkiais, su buožėmis jokių reikalų neturėti, nors jie ir palaikytų gaują“.

Suimtas banditas Mataitis pasakė, kad 1948 m. rudenį banditai savo susirinkime aptarinėjo klausimą, kur įrengti bunkerius, ir nutarė juos įrenginėti vidutinioko ir varguolio ūkiuose, nes juos mažiau lanko partinis sovietinis aktyvas ir MVD bei MGB darbuotojai.

Norėdami dezorientuoti MGB organus, gaujų vadai nurodė užslaptinti aktyvių rėmėjų butus bei slaptus butus dažnai lankydami greta gyvenančių valstiečių namus. Šitaip kompromituojami kaimynai ir tikimasi, jog jie tylės [ir nieko nesakys] apie aktyvaus gaujos rėmėjo ar ryšininko veiklą.

Tarp dalies eilinių banditų pastebimas nusiminimas, drausmės pairimas ir moralinis pakrikimas, o tarp organizacijos viršūnių vadų ir štabų vadovaujančių darbuotojų, žiauriai nenkenčiančių Sovietų valdžios, ir toliau pastebima aktyvi veikla.

Apygardų štabai parengia ir spausdina daug įvairių instrukcijų ir įsakymų, kurie platinami tarp Lietuvos gyventojų tam atvejui, jei kiltų karas; juose raginama naikinti mūsų partijos ir vyriausybės vadovus.

Gaujų vadai atlieka didelį darbą sudarydami rezervines grupes, antisovietines nacionalistines OS organizacijas; tą darbą dirba tarp jaunimo mokyklose, gimnazijose, universitetuose.

Dėl kai kurių gimnazijų, mokyklų, universitetų direktorių, taip pat kai kurių komjaunimo ir partinių organizacijų neapdairumo, nerūpestingumo ir bolševikinio budrumo sumažėjimo nac[ionalistiniam] pagrindžiui pastaruoju metu pavyko tarp besimokančių gyventojų įdiegti daug įvairių antisovietinių organizacijų.

4. Kova dėl jaunimo

Didžiuliai Lietuvos SSR politiniai, ūkiniai, kultūriniai laimėjimai smarkiai smogė nac[ionalistiniam] pagrindžiui. Nerasdami daug rėmėjų tarp pagyvenusių žmonių, kurie blaiviai vertina bolševikų partijos pergalę, gaujų vadai deda viltis į jaunimą naudodamiesi jų politiniu ir gyvenimišku nesubrendimu, religiniu fanatizmu ir romantiniais pomėgiais.

Dėl nepakankamo darbo su jaunimu apylinkėse banditams pasiseka į savo pusę patraukti tam tikrą jaunimo dalį, ypač nepilnamečius.

Verbavimo priešiška veikla metodai nesudėtingi.

1947 m. Ukmergės gimnazijoje buvo atskleista pagrindinė nacionalistinė organizacija ir suimta 12 dalyvių. Šis atvejis netapo pamoka gimnazijos direkcijai. Po to [įvykio] gimnazijo-

je jokio rimto politinio darbo nebuvo vykdoma, o 1948 m. liepą 6–7 klasių mokiniai Pusvaškis, 1933 m. [gimimo], ir Michalanglas, 1931 m. [gimimo], nurodžius banditams organizavo naują antisovietinę organizaciją, į ją įtraukė vis naujus gimnazistų sluoksnius ir perėjo prie teroristinės veiklos.

Užklausus gimnazijos direktorių, kodėl nebuvo vykdomas joks darbas, pastarasis atsakė: „Mes nežinojome, kad dėl to galima ir reikia vykdyti kokį nors darbą“.

Panaši organizacija gyvavo Kauno vals[tybiniame] universitete, vadinosi „aktyvaus Suvalkijos jaunimo grupė“. Suimtieji pareiškė, kad su jais komjaunimo organizacija jokio darbo nedarbo, o banditai nuolat į Universitetą siuntė antisovietinius laikraščius ir atsišaukimus.

Kaimo jaunimas yra stipriai veikiamas buržuazinių nacionalistų, jie susitikus vakarėliuose, bažnyčioje apdorojami antisovietine dvasia.

Tarp mokyklose veikusių antisovietinių organizacijų dalyvių dauguma yra buožių vaikai ir [jie] dėl savo priešiško nusiteikimo Sovietų valdžios atžvilgiu noriai stojo į tas organizacijas ir joms vadovavo. Pavyzdžiui, suimta pagrindinės organizacijos dalyvė buožės duktė Angelė Bagdanaitė, 1934 m. [gimimo], mokėsi mokytojų seminarijos pirmame kurse. Turėjo ryšį su banditu Kugiu. Vykdydama banditų užduotį susisiekt su pagrindžio organizacija, padėjo leisti antisovietinius atsišaukimus, rengėsi vykdyti teroro aktus.

Nustatyta, kad buržuaziniai nacionalistai, pasinaudodami sportinio darbo silpnumu, pritraukia prie savęs jaunimą organizuodami įvairius žaidimus.

1948 m. spalį už banditų stovyklos lankymą buvo sulaikytas iš varguolių kilęs Martukas. Jis neneigė, kad buvo lankęs banditų stovyklą, tačiau aiškina, kad į stovyklą ėjo žaisti tinklinio, be to, ėjo ne vienas, o su visu kaimo jaunimu.

Patikrinus ši aplinkybė pasitvirtino. Banditė Zoja Janculevičiūtė davė parodymus, jog gaujų vadai bando jaunimą įtraukti į įvairius banditų organizuotus žaidimus, verbuodami juos priešišškai veiklai.

5. Sovietinio teisėtumo pažeidimai

Lietuvos KP(b) CK 1948 m. rugpjūčio 27 d. nutarimas „Dėl tolesnės kovos su teisėtumo pažeidimais Respublikoje priemonių“, įpareigojantis įvesti griežčiausią tvarką ir sustiprinti drausmę tarp LSSR MGB darbuotojų, vykdomas nepatenkinamai.

Pasitaiko didelių sovietinio teisėtumo pažeidimų, be to, kai kurie MGB Apskričių skyrių Viršininkai šiuos atvejus bando nuslėpti nuo MGB vadovybės ir partinių organų, kaltininkų nebaudžia; taip jie nepadedą stiprinti drausmės, o ją silpnina, griaua MGB organų autoritetą ir nepadedą panaikinti įstatymo pažeidimų. Vien 1948 m. gruodžio mėn. nustatyti šie sovietinio teisėtumo pažeidimo atvejai, įvykdyti MGB darbuotojų.

1. MGB Kretingos aps. Kartenos ir Darbėnų valsčių poskyriuose iki pat pastarojo mėto šiurkščiai pažeidinėjamas VKP(b) CK ir SSRS LKT 1938 m. spalio 17 d. nutarimas. MGB Kretingos AS vadovybė (MGB AS vir[šininkas] majoras Vichrejevas) žinojo apie tuos sovietinių įstatymų iškraipymus, tačiau nesiėmė jokių priemonių ne tik nubausti kaltininkus, bet ir užkirsti kelią vykdomai netvarkai.

1948 m. gruodžio 4 d. MGB Kartenos VP išsikvietė, paskui be pagrindo sulaikė Vladą Balsevičių, Igno, 1927 m. gimimo, [kilusį] iš vidutinių valstiečių. Kitą dieną tardymo metu MGB VP Balsevičių mušė j. leitenantas Bilevičius ir liaudies gynėjas Trakis. Iš Trakio pasiaiškinimo aiškėja, kad jis Balsevičių mušė guminiu batu įsakius j. leitenantui Bilevičiui.

Tame pat MGB VP 1948 m. gruodžio 4 d. buvo mušamas sulaikytas Aksaveras Valatka, s. Magdelenos, 1926 m. gimimo, [kilęs] iš valstiečių varguolių. Mušamas jis pateikė išsigalvotus parodymus apie tariamą savo ryšį su nac[ionalistine] gauja, kurių vėliau atsisakė. Tardė Valatką vyr. leitenantas Zakrasnianas.

MGB Darbėnų VP nuolat be pagrindo sulaiko piliečius ir ilgai juos laiko prie MGB VP. Sulaikytieji laikomi nepritaikytose šiems tikslams daržinėse ir minta vien perduodamu maistu.

1948 m. lapkričio 3 d. MGB Darbėnų valsčiaus poskyrio darbuotojai be pagrindo sulaikė mokytoją Jadvygą Lisovskaitę, d. Alekso, ir neteisėtai suimtą laikė iki 1948 m. lapkričio 18 d. Sankcija suimti ją nebuvo duota. Turimais duomenimis, būdama suimta Lisovskaitė MGB Darbėnų VP buvo išprievartauta ir smarkiai sumušta. MGB AS darbuotojai bandė nuslėpti šį atvejį. Pagal mano pranešimą Valstybės saugumo Ministras į apskritį komandiravo spec. brigadą sov[ietinių] įstatymų pažeidimų faktams tirti.

2. MGB Klaipėdos aps. Endriejavo VP oper[atyvinis] įgaliotinis Karzovas 1948 m. spalio 21 d. neteisėtai suėmė varguolį valstietį Steponą Jankų, s. Petro, Marijoną Alsienę, d. Antano, ir Barborą Aukštikalnienę, d. Kazio.

Pažeisdamas įstatymą Karzovas juos suimtus laikė 6 paras ir mušė. Sankcija suimti nurodytus asmenis nesant pagrindo nebuvo duota.

3. Soc[ialistinių] teisėtumą kartais pažeidžia ir kai kurie MGB Kėdainių AS darbuotojai. 1948 m. lapkričio 15 d. MGB Ariogalos valsčiaus poskyrio oper[atyvinis] įgaliotinis j. leitenantas Kilbukovas iškvietė apklausti kaip liudytoją Joną Gaižauską, s. Alekso, 1893 m. gimimo, turintį tris valstybinius apdovanojimus.

Kilbukovas per apklausą Gaižauską mušė geležine liniuote per veidą už tai, kad šis tarsi neteisingai liudijo. Paskui Kilbukovas numovė Gaižauskui kelnes ir vėl mušė ta pačia metaline liniuote, o vėliau 3 dienas laikė jį suimtą.

Lapkričio 18 d. Gaižauskas, neišlaikęs Kilbukovo pasityčiojimų, iš suėmimo pabėgo ir atvyko į MGB Kėdainių AS, prašydamas nutraukti tolesnį tyčiojimąsi iš jo.

Šis šiurkštus sovietinio teisėtumo pažeidimo faktas, be nukentėjusio Gaižausko, patvirtintas teismo medicinos eksperto aktu ir paties j. leitenanto Kilbukovo (Kilbukovui numatyta 20 parų arešto).

4. Nepaisant MVD L[ietuvos] P[asienio] A[pygardos] K[arinės] P[rokuratūros] daugkartinių pranešimų Lietuvos SSR MGB, Varėnos AS (MGB AS viršininkas majoras Vukolovas) neteisėta praktika laikyti suimtus be prokuroro sankcijos kartoja.

1948 m. spalio 22 d. buvo sulaikytas Vaclovas Gecevičius, s. Severo, kuris be karinio prokuroro sankcijos buvo laikomas 11 dienų.

Tą pačią dieną MGB Trakų AS sulaikė Bronę Karpušytę, d. Onos, kuri buvo perduota MGB Varėnos AS; ten ji taip pat buvo laikoma be karinio prokuroro sankcijos iki 1948 m. lapkričio 1 d.

5. 1948 m. lapkričio mėn. MGB Klaipėdos AS liaudies gynėjų būrio vadas leitenantas Charinas girtas įsiveržė į mokytojos, valsčiaus tarybos deputatės Julijos Konstantinovnos Pakalnienės, 1903 m. gimimo, butą ir grasindamas ginklu ją išprievartavo. MGB valsčiaus poskyrio darbuotojai bandė „užgniaužti“ šį reikalą ir iš Pakalnienės paėmė raštelį, kad ji apie šį atvejį niekam nepraneš.

Aiškinamės.

Reikia pažymėti, kad priemonės, kurių LSSR MGB imasi prieš kaltininkus – drausminiai suėmimai arba atleidimas iš organų, yra nepakankamos.

6. Kiti klausimai

a) Po 1948 m. vasarą vykdyto banditų ir banditų rėmėjų šeimų iškėlimo iš Lietuvos dalis turėjusių būti iškeltų išvengė iškėlimo. Šiuo metu, konfiskavus jų turtą, šie žmonės neturi aiškaus užsiėmimo, gyvena legaliai ar pusiau legaliai. Ši žmonių kategorija traukia į gaujas.

Vietiniai organai nieko nedaro, kad legalizuotų šiuos žmones, ypač tremtinių vaikus, juos įdarbintų.

b) Tarp MGB Ukmergės AS darbuotojų įsigalėjo ne visai teisinga praktika „gyvų banditų neimti“. Operatyvinių darbuotojų nuomone, „nužudyta tiek tai banditų skamba geriau negu paimta į nelaisvę“.

MGB AS IV ketvirtyje suėmė 4 banditus, iš jų du sužeistus, kiti banditai buvo sunaikinti.

Mes įsivaizduojame, kaip sunku nustatyti oper[atyvinių] darbuotojų ir kariuomenės elgesio su banditais normas, bet šis klausimas turi didelę reikšmę siekiant sėkmingai kovoti su gaujomis.

Pirma, banditai žino, kad bus sunaikinti, ir kritiškiausiais momentais nepasiduoda, kartu didina mūsų aukas.

Antra, paimti į nelaisvę banditai galėtų mums padėti pagauti kitus gaujų dalyvius, ryšininkus ir aktyvius banditų rėmėjus. Pavyzdžiui, 1948 m. lapkritį MGB Ukmergės AS paėmė į nelaisvę banditą Bėrį ir jam parodžius buvo atidaryti 3 banditų bunkeriai, kuriuose sunaikinta 18 banditų.

Taigi reikia skatinti ne tik už bandito sunaikinimą, bet ir už bandito paėmimą į nelaisvę kaip „liežuvio“.

Išvados ir pasiūlymai

1. Nacionalistinio pagrindžio vadai bando sustiprinti susvyravusių moralinę ginkluotų gaujų būklę papildydami jas aršiais Sovietų valdžios priešais – buožėmis, taip pat patikrintais priešiška mūsų atžvilgiu nusiteikusiais žmonėmis.

Mūsų organų užduotis yra ryžtingai ir veikliai dirbti siekiant demoralizuoti gaujas. Tarp kitko, būtina aiškinti legalizavusiųjų banditų suėmimo priežastis ir kad Lietuvos SSR Vyriausybės kreipimasis tebegalioja. Būtina legalizuoti išvengusius iškėlimo asmenis.

2. Nacionalistinių gaujų vadams pavyko įkurti antisovietinius lizdus daugelyje mokyklų, gimnazijų, universitetų ir daug jaunimo įtraukti į aktyvų rėmimą, kartais ir į teroristinę veiklą.

Yra užduotis skubiai vykdyti priemones siekiant jaunimą atitraukti nuo buožių nacionalistų įtakos.

Būtina reikalą sutvarkyti taip, kad už neatidumą, nerūpestingumą, budrumo praradimą ir masinio politinio darbo susilpninimo atvejus, dėl kurių priešui pasisektų įkurti antisovietinius lizdus, asmeniškai būtų pareikalauta [atsakomybės] iš administracijos ir gimnazijų, universitetų, kursų partinių ir komjaunimo organizacijų vadovų bei Lietuvos KP(b) valsčių ir rajonų komitetų.

3. Nacionalistinio pagrindžio vadai daug dėmesio skiria merginų ir moterų įtraukimui į aktyvią rėmimo veiklą. Kartu įvairiais provokaciniais būdais į priešišką veiklą įtraukia inteligentus, mokytojus ir kolūkiečius.

Reikia rimtai dirbti tarp moterų, gyventojams skaityti pranešimus ir paskaitas, taip pat vietinėje spaudoje parodyti mūsų priešų klastingus metodus ir skatinti gyventojus, kad mūsų organams padėtų kovoti su nac[ionalistinėmis] gaujomis.

Justicijos papulkininkis S. Grimovičius [parašas]

Išs[pausdinta] 4 egz.

1 egz. LKP(b) CK

2-as LSSR MGB

3-ias SSRS V[yriausiajai] K[arinei] P[rokuratūrai]

4-as K[arinės] P[rokuratūros] bylai

Maš[ininkė] V. K.

1949 m. sausio 31 d.

Vilnius*

Visiškai slapta

Duomenys apie Lietuvos SSR 1948 m. IV ketvirtyje suimtuosius už kontrrevoliucinius nusikaltimus

	Vei- kiančių gaujų dalyviai	Rezer- vistai	Ryši- ninkai	Pogr. organi- zacijų dalyviai	Vokie- čių rė- mėjai	1941– 1943 m. baltieji banditai	Rė- mėjai	Šnipai diver- santai	Nepra- nešėjai	Kiti	Iš viso
Iš viso	102	117	150	108	40	162	218	5	3	18	923
Iš jų: pagal amžių											
iki 16 metų	1	–	3	3	–	–	–	–	–	–	7
iki 18 metų	7	3	11	21	–	–	18	–	–	–	60
per 50 metų	–	–	–	–	–	3	28	–	–	1	32
Moterų	15	1	53	13	–	–	49	–	–	4	135
VKP(b) narių	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
VLKJS narių	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	1
Buožių	37	24	30	14	5	48	61	2	–	2	223
Vidutiniokų	39	56	74	56	13	74	112	1	1	6	432
Varguolių	21	25	24	5	4	20	28	–	–	–	127
Kolūkiečių	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Tarnautojų	1	5	11	23	14	6	4	1	2	5	72
Mokytojų	–	2	6	3	1	1	3	–	–	–	16
Darbininkų	3	2	1	2	3	2	4	–	–	1	18
Kitų	1	3	4	5	–	11	6	1	–	4	35
Lietuvių	98	117	150	108	34	161	201	2	3	8	882
Suimtieji įvykdė nusikaltimų:											
iki 1941 m.	–	–	–	–	–	–	–	4	–	6	10
1941–1945 m.	34	14	9	5	40	162	7	1	–	–	272

* Pranešime daug pabraukimų. Tai tikriausiai daryta A. Sniečkaus. Red.

Lentelės tęsinys

	Vei- kiančių gaujų dalyviai	Rezer- vistai	Ryši- ninkai	Pogr. organi- zacijų dalyviai	Vokie- čių rė- mėjai	1941– 1943 m. baltieji banditai	Rė- mėjai	Šnipai diver- santai	Nepra- nešėjai	Kiti	Iš viso
1946 m.	16	32	29	20	–	–	24	–	–	–	121
1947 m.	24	27	48	34	–	–	41	–	3	–	177
1948 m.	28	44	64	49	–	–	146	–	–	12	343

Justicijos papulkininkis S. Grimovičius [parašas]

1949 m. sausio 31 d.

Vilnius

LKP(b) CK laiškai VKP(b) CK apie MGB organų stiprinimą, trėmimus; susirašinėjimas su MGB ir MVD; apskričių komitetų pranešimai apie trėmimus ir kt., LYA, f. 1771, ap. 52, b. 47, l. 161–176. Originalas, versta iš rusų kalbos.

Nuorodos

¹ S. Vaitiekus, *Tuskulėnai: egzekucijų aukos ir budeliai (1944–1947)*, V., 2002, l. 207–220.

² *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953 m.*, K., 1996, l. 22.

³ Pažymos, pranešimai ir kt. dokumentai LKP(b) CK iš karinio prokuroro bei kitų instancijų apie MGB darbuotojus, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 92, b. 26, l. 17–26.

⁴ N. Gaškaitė, „Lietuvos okupacija: suėmimai ir kalėjimai“, *Laisvės kovų archyvas*, 1995, Nr. 13, p. 196–197.

⁵ NKGB pranešimai įvairiai SSRS ir LSSR čekistinei ir partinei vadovybei, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 20, l. 103.

⁶ *Lietuvos partizanų kovos...*, p. 653–654; A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, V., 1996, p. 439 ir kt.

⁷ *Lietuvos partizanų kovos...*, p. 654.

⁸ Ibid., p. 475–477, 480–483.

⁹ LSSR AT Prezidiumo, LKP(b) CK direktyvos ir kt. dokumentai kovos su pagrindžiu klausimais, LYA, f. 1771, ap. 10, b. 237, l. 1–3.

¹⁰ LKP(b) CK informacijos, laiškai VKP(b) CK, ibid., ap. 11, b. 215, l. 16.

¹¹ *Lietuvos partizanų kovos...*, p. 600.

¹² Ibid., p. 204.

¹³ LSSR MGB ataskaitos ir pranešimai LKP(b) CK ir LSSR MT apie kovą su pagrindžiu, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 317, l. 237.

¹⁴ LKP(b) CK darbuotojų, LSSR teisingumo ministerijos, Aukščiausiojo Teismo, MVD kariuomenės, KT ir kitų organizacijų pranešimai, pažymos teisiniais klausimais, ibid., f. 1771, ap. 92, b. 27, l. 168–170.

¹⁵ *Lietuvos partizanų kovos ...*, p. 501.

¹⁶ LSSR prokuroro pažymos, pranešimai LKP(b) CK apie teisėtvarkos pažeidimus, LYA, f. 1771, ap. 11, b. 296, l. 14–15, 26–28.

¹⁷ LKP(b) Prienų apskrities komiteto ypatingoji byla, ibid., f. 739, ap. 739/10, b. 1, l. 25.

¹⁸ LKP(b) Vilkaviškio apskrities komiteto biuro posėdžių protokolai, ibid., f. 1555, ap. 1555, b. 5, l. 160.

¹⁹ LSSR MGB pažymos, pranešimai LKP(b) CK apie etatus, kadrus, ibid., f. 1771, ap. 11, b. 284, l. 14.

²⁰ L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais*, V., 1999, p. 124.

²¹ LKP(b) CK pažymos, pranešimai VKP(b) CK apie socialistinio teisėtumo pažeidimų likvidavimo priemones, direktyviniai nurodymai ir kt., LYA, f. 1771, ap. 52, b. 48, l. 272–275.

²² LSSR MGB įvairūs pranešimai LKP(b) CK, ibid., ap. 1771/108, b. 18, l. 163–167.

²³ LKP(b) CK pažymos, pranešimai VKP(b) CK apie socialistinės teisėtvarkos pažeidimų likvidavimo priemones, direktyviniai nurodymai ir kt., ibid., ap. 52, b. 48, l. 352.

²⁴ LKP(b) CK ataskaitos VKP(b) CK ir išvada dėl ataskaitos, ibid., ap. 11, b. 214, l. 182.

Šešėlių žaismas (Liudas Truska, „1944–1953 metai: ką davė Lietuvai partizaninis karas?“, *Akiračiai*, 2003, kovas)

Vargu ar ką nors dar gali nustebinti prof. Liudo Truskos bandymai „griauti altorius“, kartu ir istorinės sąmonės stereotipus. Tai būtų verta visokeriopos pagarbos, jei būtų daroma korektiškai tiek atrenkant faktus, tiek juos apibendrinant. Deja, rašinys „1944–1953 metai: ką davė Lietuvai partizaninis karas?“, mano manymu, neatitinka šių nuostatų. Norėčiau pareikšti kelias pastabas dėl gerbiamo profesoriaus teksto.

Pirmiausia nustebino tai, kad, kaip teigia profesorius, pokario istorijos baltųjų dėmių užpildymas virto apologija, o argumentas tam įrodyti – mokinių rašiniai.

Jau kelerius metus LGGRTC kartu su Krašto apsaugos ministerija bei Švietimo ir mokslo ministerija organizuoja konkursą „Lietuvos kovų už laisvę, kariuomenės bei netekčių istorija“, kurio pagrindinis tikslas – skatinti moksleivių domėjimąsi krašto istorija. Mūsų nuostabai, patys mokiniai atranda, kad istorija prasideda nuo jų pačių šeimų, nuo tėvų, senelių prisiminimų – ir tai svarbiausias dalykas, kuris, mūsų manymu, daro vertingą šį konkursą. Juk taip susidaro galimybė, kad tas jaunas žmogus domėsis toliau – tegul vienas iš dešimties – ir tai jau daug. Geriausi mokinių rašiniai išleisti dviem knygomis¹. Be jokios abejonės, jose daug jaunatviško maksimalizmo, egzaltacijos, tam tikro susižavėjimo aprašomais herojais. Tačiau tai vertinti kaip vieną iš požymių, kad partizanų sąjūdis „...tapo abso-
liučia vertybe, kuriai tik meldžiamasi ir stotimi paminklai, kurios negalima kritiškai analizuoti...“, mažų mažiausia negarbinga. Juk daugeliui tų rašinių autorių tai buvo atradimai, o atradimo jaudulys neturėtų būti

svetimas ar taip beviltiškai užmirštas istorikui. Kita vertus, įdėmiau paskaitę minėtas knygas, jose galime rasti rašinių ir apie Sąjūdį, ir apie tautinės kultūros puoselėtojus, kurių taip pasigenda profesorius². Taip pat galima rasti ir gana kritiškų minčių bei klausimų, į kuriuos ir daugelis istorikų dar neturi atsakymų, pvz., ar Lietuva – didvyrių žemė³, ką mums reiškia sausio 13-oji⁴, kas atsitiko Lietuvos žydams⁵ ir kt. Tai ir leidžia daryti prielaidą, kad atsakymų į tuos klausimus bus ieškoma ir nebereikės dejuoti dėl kritinės minties deficito.

Bet tai – ateityje, o šiandien išties gaila, kad profesorius nemato galimybės kritiškai analizuoti partizanų karo, aplink girdi tik maldas ir mato tik dygstančius paminklus (beje, finansine išraiška – tai katino ašaros, lyginant su paminklais kunigaikščiams Gediminui, Mindaugui; ką jau kalbėti apie Valdovų rūmų projektą, kuris juk irgi paminklas). O jau „primityvūs patriotai“ tik ir tūkosi, kaip sukliudyti kritiškai minčiai išvysti dienos šviesą ir nuskaidrinti tautos protus. Tad kokios gi tos kontroversijos, kurios taip sunkiai skinasi kelią į gyvenimą?

Pagrindinė straipsnio (ir kitų prof. L. Truskos rašinių apie pokarį) mintis – „blogiečiai“ katalikai (beje, čia būtų galima patarti remtis ne tik Liūtu Mockūnu, bet ir Kęstučio Girniaus recenzija)⁶, agitavę nesipriešinti jėga vokiečiams, išprovokavo partizanų karą (nors inteligentai intelektualai stengėsi to išvengti), iš kurio naudos tautai ir tėvynei – jokios. O štai asmeninių sąskaitų suvedinėjimo, beprasmio kraujo liejimo, civilių nekaltų gyventojų (ir vaikų) žudymo buvo tiek, kad apie nieką daugiau kalbėti ir neverta.

Pirmiausia, neteko girdėti, kad kas nors kategoriškai neigtų buvus nekaltų aukų – apie jas rašo savo prisiminimuose bene visi, tai mini buvę laisvės kovų dalyviai. Kita vertus, vargu ar kas nors, taip pat ir gerbiamas profesorius, galėtų pateikti bent vieną pavyzdį iš pasaulio istorijos, kai karas – ar klasikinis, ar tuo labiau partizanų pasipriešinimas – nenusinešė civilių, taip pat nekaltų žmonių gyvybių. Žinoma, apie tai reikia kalbėti, reikia žinoti statistiką, o mūsų partizanų karo atveju – įvertinti MGB metodus ir kiekvieną atvejį kiek įmanoma detaliau išsiaiškinti. Tada šalia emocingų citatų būtų galima pateikti tikslesnius skaičius ir apibendrinti aplinkybes bei priežastis. Toks tyrimas yra daromas, duomenys bus paskelbti, todėl galima teigti, kad paslapčių, šešėlių ir kitoikių priežasčių istorikams būti nekorektiškiems sumažės.

Ne viename tekste prof. L. Truska teigia, kad 1940 m. didžiausia Lietuvos gėda ir bėda buvo ta, jog nebuvo adekvačiai reaguota į okupaciją – nepasipriešinta. Su tuo sunku nesutikti. Pratešiant šią mintį galima tik pažymėti, kad okupacijos ir aneksijos faktas, šalia kitko, reiškė valstybės, kaip visuomenės raiškos formos, išnykimą ir ėmė galioti kiti dėsniai: asmuo, jo valia, jo nuostatos bei iš to išplaukiantys veiksmai. Kad ir kaip melodramatiškai tai skambėtų, nuo tada kiekvienas sau turėjo atsakyti į klausimus: kaip elgtis, priešintis ar prisitaikyti įvertinus pavojų, jei priešintis – kaip, kokiomis priemonėmis. Būtent tokie imperatyvai paskatino antinacinės rezistencijos organizacijų (Lietuvių fronto (LF), Lietuvos laisvės armijos (LLA), Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos (LLKS)) atsiradimą. Partiniai, pasaulėžiūriniai veiksniai lėmė tik vienų ar kitų žmonių priklausymą būtent tai organizacijai. Šios pagrindžio organizacijos veikė pagal tam tikrą tuomet susiklosčiusią okupacijos specifiką bei atitinkamą logiką. Profesorius teigia, kad antinacinės rezistencijos

vadovai, kvietę nenaudoti smurto nacių atžvilgiu, tačiau agitavę už ginkluotą kovą su sovietais, elgęsi mažiausiai nesąžiningai – ypač turint minty daugelio jų pasitraukimą į Vakarus.

Pirmiausia čia, matyt, reikėtų prisiminti, kad 1940–1941 m. sovietų okupacijos partitis, kuri lietuviams buvo skaudesnė, padėjo susimodeliuoti schemai, kurioje priešas Nr. 1 – Sovietų Sąjunga (ir tai nieko bendro neturi su didesne ar mažesne jėgų persvara). Nors „rudasis“ okupantas labai greitai pasirodė nesąs joks išgelbėtojas, buvo laikomasi laviravimo pozicijos. Patirtis rodė, jog sovietų atžvilgiu tokia taktika netinka, tuo labiau kad kalbos apie pokarinę Europos sutvarkymą remiantis tarptautinės teisės principais teikė vilčių atgauti galimybę turėti savo valstybę – tereikia tinkamai pareikšti tokį savo siekį.

Tokiomis aplinkybėmis jau nuo 1943 m. ypač aktyviai imta svarstyti pasipriešinimo sovietams galimybė bei taktikos problemos. Tai darė toli gražu ne vien Lietuvių frontas (ir kiti „nedorėliai“ katalikai), Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (VLIK'as) ar Lietuvos laisvės armija. Daug rimčiau ir detaliau ginkluoto pasipriešinimo būtinybę įrodinėjo Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos lyderiai (kurių „katalikais“ tikrai nepavadinsi) Ignas Jurkūnas-Šeinius, Algirdas Vokietaitis, Vytautas Gylys, J. Lingis ir Vladas Žilinskas *Pro memoria*, rašytoje 1944 m. gegužės 12 d. Stokholme⁷. 14 punktų dokumente iš esmės stengtasi įrodyti, kad nepasipriešinus Lietuvos laukia dar baisesnė okupacija ir dar didesnės netektys. Negana to, teigiama, jog „...aktingas lietuvių tautos pasipriešinimas turės laikyti Lietuvos klausimą tarptautinėje plotmėje ir tuo padės mums draugingoms valstybėms ateiti mūsų pagalbą“. Iš šio dokumento sunku pasakyti, ar buvo orientuojamasi į sukilimą, kaip trumpalaikį karinį veiksmą, ar į ilgesnį aktyvų priešinimąsi. Aišku viena, kad visos be išimties pagrindinės

organizacijos, grupės, nepaisant partinės ar pasaulėžiūrinės priklausomybės, rimtai svarstė pasipriešinimo būtinybę, kartu aktyvindamos visuomenės dalį. Tad profesoriaus šūksnis „o šventas naivume“, kalbant apie Raudonosios armijos sulaikymą savo jėgomis, gali būti pakeistas „o sanctus simplicitus“ – tik taikant ne tuometinių rezistentų moralizavimui, o tiems, kurie iki nuobodumo supaprastina problemą.

Tereikia įdėmiau paskaityti jau minėtų organizacijų, ypač LLA, pačios radikaliausios, ginkluotą pasipriešinimą vienareikšmiškai pasirinkusios antinacinės organizacijos, 1944 m. dokumentus ir atrasime vieną svarbų, esminį momentą – niekas neprojektavo ilgalaikio ginkluoto pasipriešinimo, viskas buvo nukreipta į sukilimo organizavimą⁸, kuris galėtų sustiprinti Lietuvos pozicijas Taikos konferencijoje. Tiesa, LLA vis dėlto pabrėžė pačios tautos vaidmenį išsivaduojant iš bet kokios vergijos savo jėgomis⁹. Tačiau tai veikia retorika nei realus padėties vertinimas.

Iš dalies galima sutikti su teksto autoriaus nuomone, paremta garbingomis citatomis, kad daugelis tų, kurie dalyvavo antinacinėje rezistencijoje, rašė atsišaukimus, pro memorijas bei kalbėjo apie pasipriešinimą, numojo ranka į idėjas ir pasielgė praktiškai – nelaukė, kol sovietai susodins į kalėjimus ir lagerius, išveš į Sibirą ar sušaudys, o pasitraukė iš Lietuvos. Sekant profesoriaus logika, tai turėjo būti vertintina kaip visai protingas veiksmas – juk priešintis beviltiškai, o griūti ant ambrazūros ne kiekvienas gali, ypač jei tai ne kariškiai, o mokslininkai, menininkai, mokytojai, valdininkai ir pan. Vargu ar čia korektiškas K. Kasparo sparnuotas posakis apie dezertyrus ir jų teismus – valstybės nebuvimas kiekvienam iškėlė asmeninio apsisprendimo klausimą. Garbingai ar ne kas nors pasirinko – visai kito, ne teisinio, lygmens klausimas.

Iš tiesų pasitraukusieji su savimi išsinešė savo diskusijas apie pasipriešinimą, jo

formas. Tačiau su kraštu tos, dabar jau teorinės diskusijos praktiškai neturėjo nieko bendro, nebent kai ryšius su partizanais reikėjo panaudoti kaip argumentą prieš politinius priešininkus. Todėl ne visai galima sutikti su cituojamu Daivos Dapkutės teiginiu, kad esą „liberaliosios“ krypties rezistentai – Vyriausiasis Lietuvos atstatymo komitetas (VLAK'as), Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio Užsienio delegatūra (BDPS UD), vėliau LRS pareiškė, jog „...partizaninis karas prieš okupantus Lietuvoje yra savižudybė, kurią reikia sustabdyti, o jėgas tausoti ateičiai“. Iki Baden Badeno pasitarimo, kol ryšius su kraštu kontroliavo Jonas Deksnys ir kiti, ryšių su kovojančiu kraštu argumentu nevengė pasinaudoti ne tik liberalai (tuomet kalbėję apie kovojančio krašto primatą, o ne kovos nutraukimą), tačiau ir diplomatai su Stasiu Lozoraičiu priešakyje. Beje, vargu ar argumentas būtų buvęs toks stiprus, jei krašte nebūtų priešinamasi ginklu. Kai ryšius „perėmė“ VLIK'as, liberalų tonas keitėsi, tačiau ne tiek, kad būtų galima juos vienareikšmiškai vertinti kaip jėgų taupymo šalininkus. Kaip tuomet paaiškinti jų ryšius su anglų ir švedų žvalgybomis rengiant ir permetant į Lietuvą, Latviją ir Estiją desantininkų grupes – be čia veikiančio pagrindžio vargu ar toks permetimas būtų vertinamas kaip perspektyvus. Žinoma, čia negalima pamiršti VLIK'o ryšių su amerikiečių žvalgyba, kurios instrukcijas parsivežė Juozas Lukša. Žodžiu, schema, pateikta straipsnyje, yra gerokai supaprastinta, o išeivijos organizacijų vaduojamoji veikla dar nėra tiek išnagrinėta, kad būtų galima daryti galutinius apibendrinimus, tuo labiau atsainiu tonu pasmerkti. Aišku viena, kad retorika labai dažnai skyrėsi nuo veiksmų, kuriuos diktavo daugelis aplinkybių.

Sekdami profesoriaus mintį atsiduriame aklavietėje, kai randame teiginį, jog partizaninis karas prasidėjo gaivališkai, jį sukurstė sukilėlių, nacių kolaborantų suėmimai, mo-

bilizacija į Raudonąją armiją (o iš to, kas straipsnyje pasakyta anksčiau, atrodė, kad ją išprovokavo „nenaudėliai“ katalikai – LF, VLIK'as, na dar LLA...). Išties galima sutikti, kad mobilizacija, veikiau jos nesėkmės, išprovokavo represijas, kurių metu labai suaktyvėjo pasipriešinimo veiksmai. Tačiau tai tik vienas aspektas.

Niekaip negalima sutikti ir su gaivališkos pasipriešinimo pradžios teorija, taip pat sunku sutikti su kito autoriaus, K. Kasparo, koncepcija apie nuo pirmos dienos organizuotą, struktūrizuotą pasipriešinimą, kai LLA iš antinacinio pasipriešinimo organizacijos tvarkingai transformavosi į pokario partizanų pasipriešinimą su visais jam būdingais elementais.

1944–1945 m. ir organizuotumo, ir gaivališkumo elementų būta – jų proporcijos įvairiose vietovėse labai įvairios¹⁰. Dėl vietos stokos ir taupant skaitytojų kantrybę čia tai nebus smulkiai analizuojama – tiesiog viskas vyko sudėtingiau, nei teigiama straipsnyje.

Jau chrestomatiniu pavyzdžiu tapo K. Girniaus išvardytos priežastys, kodėl žmonės ėjo į partizanus, rinkosi pavojingiausią variantą¹¹.

Neabejotina, kad, kaip teigia profesorius, viena iš priežasčių, skatinusių aktyvų pasipriešinimo veiksmą – „...lietuvių tikėjimas išvaduojamąja Vakarų misija“, kuri, pasak cituojamo Felikso Jucevičiaus, buvo „...didysis mūsų tautos mitas“, kainavęs per brangiai. Galima prieštarauti – ne mitas kainavo per brangiai, o laisvės siekis pareikalavo kraujo (laisvai cituojant T. Džefersoną).

Pagrindinis klausimas – kiek buvo pagrįstos Vakarų ir Rytų ginkluoto konflikto viltys, ar iš tiesų lietuviai kūrė tokį beviltišką mitą, o jei taip – tai kodėl. K. Girniaus manymu, tos viltys nebuvo tokios nepagrįstos, kaip kai kas teigia, bent pirmaisiais antrosios okupacijos metais¹². Šiai nuomonei pritaria Nijolė Gaškaite¹³.

Greito karo ir išsivadavimo viltis išties lėmė daug. Tačiau jau 1946–1947 m. įžvalgesni vadai (pvz., Kazimieraitis)¹⁴ suprato, kad tos viltys tirpsta, kaip pavasarinis sniegas. Visgi pagrindinėje spaudoje buvo pilna viltingų straipsnių apie greitą išsivadavimą – tokios išvados buvo daromos stebint menkiausią tarptautinių santykių pokytį. Sau palankios išvados, pastangos išgirsti „tarp eilučių“ buvo svarbios vien todėl, kad daugeliu atvejų (ypač paskutiniaisiais metais) tikėjimas palaikė eilinius partizanus, kurie kelio atgal iš esmės neturėjo, net jei ir būtų norėję.

Necituosiu ir nesiremsiu veikėjais, kurie nebūdami Lietuvoje svarstė, mokė, moraliavo, praktiškai skaičiavo, kas apsimoka ir kaip būtų geriau. Niekas geriau už pačius partizanus negali apibūdinti, ką reiškė geros žinios, tegu ir iliuzinės. Liongino Baliukevičiaus-Dzūko dienoraštyje 1948 m. birželio 30 d. randame tokį įrašą: „Pabaigėm spausdinti laikraštėlį. Gaila, kad negalėjom įdėti paskutiniųjų žinių apie Kominformo pasiūstą prakeikimą maršalui Tito. Šiomis dienomis malonu ir radijo klausytis, kaip tie velniai pradėjo tarp savęs pjautis. Nesinori tikėti, kad Tito atsispyrė Maskvai. Užvakar kažkoks austrų apžvalgininkas kalbėjo tema „Aš netikiu, kad bus karas“. Savo išvedžiojimus jis parėmė tuo, kad Rusija, girdi, bijanti karo ir dėl to vengianti per daug išsišokti. Be to, rusai yra toli pažengę bakteriloginių tyrinėjimų srityje, dėl to patys amerikiečiai esą smarkiai sunerimę. Atseit ir viena pusė bijo, ir kita. Nėra ką ir bekalbėti, ką turėtų jausti lietuviai, girdėdami tokias kalbas. Mane tokie dalykai kažkaip veikia labai abejingai. Aš esu įsitikinęs, kad turi būti konfliktas. Žinoma, apie šiuos metus aš negalvoju. Jei tai žinotų partizanai, mane eretiku apšauktų. Jie visi, kaip ir žmonės, dienomis skaičiuoja, kada karas kils“¹⁵. Žinoma, Dzūkas nebuvo joks išskirtinis atvejis tarp partizanų vadų, spaudos leidėjų tuo atžvilgiu, kad gana realiai vertino padėtį, ta-

čiau negalėjo kalbėti kitaip – juk atėmus viltį taip lengva sukelti kuo sunkiausius padarinius, vedančius į degradaciją – girtavimą, nedrausmingumą, beprasmes žudynes. 1949 m. vasario 2 d. Dzūkas rašo: „...Vyrams nušviečiau politinę padėtį. Man didžiausias vargas, kai aš turiu kam nors kalbėti apie politiką, juo labiau civiliams. Man atrodo, jog žmogus tarytum ir laukia, kad aš jam pasakysiu karo pradžios datą. Ką jiems gali pasakoti pagaliau? Apie konferencijas ar notas? Jie jų nesupranta. Politinę padėtį žmonės pratę vertinti pagal fantastiškus gandus. Sunku, pasiutusiai sunku pasakyti jiems ką nors raminančio. Jau daugiau kaip ketveri metai, kai juos mes guodžiam. Ne taip jau lengva kartoti tas pačias frazes. Štai ir aš, šiek tiek žinodamas padėtį, nerandu, ką žmogui pasakyti, o ką kalbėti apie eilinį partizaną...“¹⁶

Atsiprašau dėl tokių ilgų citatų, tačiau jose atskleidžiama vilties–tikėjimo–mito atsiradimo ir viso to reikalingumo esmė. Įsigilinus aiškėja, kad nepakanka kartoti, kaip pragaištinga buvo tikėti karu, ar primityviai kaltinti Ameriką neatėjus į pagalbą: mito atsiradimo priežastimi nebuvo jokie tiesioginiai pažadai – ateisim per Velykas ar Kalėdas. Beje, „Amerikos balsas“ lietuvių kalba pradėtas transliuoti tik 1951 m. vasario 16 d.¹⁷ Tad vargu ar galima teigti, kad mitas tapo kraujo liejimo priežastimi – vilties, dvasios palaikymas padėjo išvengti dar didesnių, greičiausiai nereikalingų aukų, be to, iš dalies padėjo išlaikyti rėmimo bazę (jei jau kalbama vien apie praktinį aspektą).

Įdomi tema – partizanų ir inteligentų santykis (prof. L. Truska brėžia būtent tokią takoskyrą) ir su tuo susijusi neginkluoto pogrindžio veikla, nuostatos bei partizanų požiūris į ją.

Kalbant apie inteligentiją, kuri, kaip teigia profesorius, pasisakė už neginkluotą pasipriešinimą (tik neaišku, kam priskirti mokytojus, poetus, studentus, dalyvavusius ginkluotame pasipriešime), reikėtų nepa-

miršti kelių aspektų. Pirmiausia, daugelis tų žmonių buvo aktyvūs nacių okupacijos laikotarpiu, priklausė pogrindžiui, dalyvavo leidžiant spaudą ir pan. Taigi jiems buvo suprantama ir žinoma rezistencinė tradicija, kai svarbiausias pogrindžio bruožas buvo savalaikė reakcija į okupanto veiksmus: mobilizacijos boikotas, protestai (pusiau legalūs) dėl vienos ar kitos srities suvaržymų ir pan. Išties pogrindinės organizacijos, daugiausia veikusios miestuose, naudojusios klasikinę konspiracijos formą – trejetukų principą, vienijo intelektualiąją visuomenės dalį. 1943–1944 m. svarstymuose ir diskusijose apie pasipriešinimo sovietams galimybes ir formas dalyvavo būtent šie žmonės. Vykstant svarstymams, padėtis keitėsi – net ir tie pogrindininkai, kurie liko Lietuvoje, 1944–1945 m. turėjo pripažinti ginkluotą pasipriešinimą kaip įvykusį faktą ir savo veiklą modeliuoti atitinkamai: nepritarti ir verčiau eiti į kalėjimą (kaip Povilas Šilas – VLIK'o atstovas), bandyti užmegzti ryšius ir rasti savo vietą besiformuojančioje pasipriešinimo scheme (Liudas Dambrauskas, Mindaugas Bloznelis ir kt.) ar kurti organizaciją – traukos centrą, kuris perimtų vadovavimą ginkluotoms struktūroms ir tuo pat metu vykdytų politinio atstovavimo funkciją išsilaisvinimo atveju (Jono Noreikos įkurta Lietuvos tautinė taryba (LTT), Lietuvos gynimo sąjunga, Lietuvos gynimo komitetas ir pan.). Įdomiausias yra pastarosios – dažniausiai turinčios mažų galimybių, tačiau didelių pretenzijų. Viena iš jų, profesoriaus minima greičiausiai dėl to, kad medžiagos paskelbta pakankamai ir dėl to sureikšminta, yra LTT, įkurta buvusio Štuthofio kalinio kpt. J. Noreikos, pogrindyje – Generolo Vėtros, kurią išties sudarė inteligentai. Savo teiginiams paremti iš konteksto ištraukiama citata apie tai, kad LTT tikslas buvo „...nutraukti partizanų kovą, taip pat terorą ir kaupiti jėgas sukilimui, kuris prasidėtų kilus Rytų–Vakarų karui“. Gal ir buvo toks imperatyvas, tačiau kaip, jei ne

retorika, galima ją vertinti, jei tam prieštarauja visi vėliau parengti organizacijos dokumentai, pvz., pirmoji direktyva, dėl konspiracijos pavadinta Nr. 5, skatina vengti aktyvių veiksmų rinkimų metu¹⁸.

Kita vertus, norėdami suprasti kad ir šios organizacijos veiklos bei nuostatų ypatybes, neišvengiamai turime nagrinėti kiek platesnį kontekstą. Grįžęs iš Štuthof, kpt. J. Noreika apsigyveno Vilniuje, pradėjo dirbti MA juriskonsultu ir ėmė ieškoti ryšių su pogrindžiu¹⁹. Tai buvo 1945 m. gruodis – tuo metu ginkluotas pogrindis jau veikė visoje Lietuvoje, kūrėsi Tauro ir Dainavos apygardos pietinėje Lietuvoje, Žemaičių legionas vakaruose ir t. t. – iš įvairių šaltinių susirinkus informaciją paaiškėjo, kad ryšius užmegzti jau buvo su kuo. 1946 m. sausio viduryje Onos Poškienės bute buvo įkurtas centras, pavadintas Lietuvos tautinė taryba, turėjęs **sujungti** visas veikiančias pogrindžio organizacijas, taip pat parengti Lietuvos valstybės atkūrimo struktūrą. LTT žinioje turėjo veikti ir Lietuvos ginkluotųjų pajėgų vyriausioji vadovybė (LGPVV), kuri vadovautų visoms Lietuvoje veikiančioms ginkluotoms grupuotėms²⁰. Kaip rodo parengti dokumentai, LTT iš tiesų ruošėsi sukilimui (kaip, beje, ir LLA likę vadai 1945 m. pavasarį) – ne tik siūlė taupyti jėgas, bet ir svarstė būsimos vyriausybės planus, netgi sudarinėjo personalinę sudėtį. Tai, kad į ją buvo įtraukti asmenys, nesantys Lietuvoje (o ir esantys nieko nežinojo apie tokį „pagerbimą“), galima vertinti kaip nieko bendro su realybe neturėjusias iliuzijas, kaip ir siekį subordinuoti bei suvaldyti sudėtingus ginkluoto pogrindžio formavimosi procesus. Siekis nutraukti partizanų kovą ir tuo pat metu rengtis sukilimui tuometinėmis aplinkybėmis – vienas kitam prieštaraujantys teiginiai, kurie galėjo kilti tik dėl paviršutiniško padėties vertinimo.

1946 m. kovo mėn. organizacija, veikusi vos tris mėnesius, buvo sutriuškinta, jos na-

riai suimti, nuteisti, kai kurie, tarp jų ir kpt. J. Noreika, mirties bausmė. Nors šios ir kitų panašių organizacijų greit nebeliko, MGB gana tiksliai įvertino ginkluoto ir neginkluoto (inteligentų) pogrindžio santykį – tiek vienų, tiek kitų judėjimą viena kitos link, siekiant spręsti politinio vadovo problemą. Taip atsirado legendinių centrų idėja – pasitelkiant tą patį jėgų taupymo, „legalizacijos“, perkėlimo į užsienį propogavimą (kažkaip stebuklingai čia sutapo inteligentų, liberalų, MGB požiūriai). Kodėl prof. L. Truskai nepanagrinėjus, ką pogrindžiui davė vien Juozo Markulio ir kitų tokios, regis, racionalios idėjos?

Svarstymai, reikia ar nereikia priešintis ginklui, 1945–1946 m. buvo gerokai pavėluoti; tuomet, be kita ko, reikėjo jau svarstyti, kokia gi mano pozicija? Vargu ar kas gali kaltinti tuos, kurie pasirinko indiferentišką poziciją ginkluotos rezistencijos atžvilgiu, ir tai pasakytina būtent apie inteligentus. Atsargus partizanų požiūris į juos formavosi ne todėl, o dėl daugeliu atvejų pasirinktos priešiškos veiklos (bet ne pozicijos). Pavyzdžių daugiau nei pakankamai: tas pats J. Markulis, daug ir gražiai kalbėjęs, bet tapęs daugelio mirčių priežastimi, poetai Kostas Kubilinskas ir Skinkys, mokytojai, išdavinėję, skleidę okupantų melą ir t. t. Bronius Krivickas, partizanas Vilnius, takoskyrą brėžia kitaip nei profesorius: „...Kaip visada lemiamaais gyvenimo momentais, taip ir baisiajame šių dienų bandyme kiekvienas atskiras žmogus pasirodo, kas jis iš tikrųjų yra. Šiuo laiku aiškiau kaip niekad sužvilga atskirų žmonių kilnumas ir dvasinė didybė. Tačiau šalia to geriau kaip niekad turi progos pasireikšti ir atskirų žmonių niekšybė bei dvasios žemumas. Paskutiniai reiškiniai, be abejo, meta šešėlį ir ant mūsų tautos šiuo herojiškuoju jos gyvenimo momentu. Bet reikia atminti tai, kad tam tikrą žemąją prigimtį pusę turi kiekviena tauta ir net kiekvienas atski-

ras žmogus. Tačiau ir anos tamsiosios dėmės negali užtemdyti to, kas yra iš tikrųjų šviesu ir didinga. Šie šešėliai greičiau tik paryškina ir suteikia dar didesnę vertę viskam, kas šioj sunkioj tautos kovoje sužvilgo tikrojo heroizmo šviesa²¹. Vargu ar kas užginčys jo teisę taip rašyti – su tam tikra patetika ir nevengiant skambių žodžių. Visa tai jam buvo tikra, kaip buvo tikra jo kūryba, Gėtės vertimai miške, ant kelmo sėdint, kaip jo pasirinkimas žūti („herojinė-mazochistinė“ samprata, pasak prof. L. Truskos).

Savo straipsnyje profesorius pamini rezervuotą Lietuvos Katalikų Bažnyčios hierarchų požiūrį į ginkluotą pasipriešinimą ir pateikia savąją žinomo antipartizaninio pareiškimo, beje, vienintelio tokio pobūdžio, kurį 1945 m. paskelbė Kauno arkivyskupijos valdytojas prelatas St. Jokūbauskis, interpretaciją. Arūnas Streikus 2002 m. išleistoje monografijoje „Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)“ teigia, kad „...bažnyčiai norint išlikti legaliai veikiančia struktūra, jos hierarchai negalėjo viešai pritarti partizanų kovai“²². Ne iš didelio humaniškumo St. Jokūbauskis paskelbė ganytojišką laišką (humaniška būtų buvę užstoti ir tremiamus vaikus – jei humaniškumas visa apimantis, o ne konjunktūra) po to, kai okupacinė valdžia paskelbė legalizaciją. LSSR LKT pirmininkas Mečislavas Gedvilas, bandydamas panaudoti Bažnyčios autoritetą, kalbėjosi su kiekvienos vyskupijos administratoriumi atskirai, tačiau tokį laišką paskelbė tik St. Jokūbauskis²³. Ar tai, anot prof. L. Truskos, turėtų reikšti, kad kiti hierarchai buvo mažesni humanistai, o gal ir visai ne humanistai? Dar daugiau – A. Streikus teigia, kad tasai laiškas buvo suredaguotas be St. Jokūbauskio žinios. Beje, tokį patį laišką pavyko prievarta išgauti Latvijoje. Jį pasirašė Rygos metropolitas arkivyskupas Antonijus Springovičius²⁴.

Žinoma, vykdydama savo misiją Lietuvos Katalikų Bažnyčia skelbė krikščionišką ar-

timo meilę, prašė vengti nereikalingų aukų ir pan. Kita vertus, kunigai teikė religinius patarnavimus partizanams, net išeidavo su jais į mišką, tapdavo jų kapelionais, žūdavo tuose pačiuose bunkeriuose, ėjo į lagerius (Steponas Rudžionis, Antanas Ylius, Zigmantas Neciunskas, Algimantas Mocius, Kazimieras Vasiliauskas ir daugelis kitų). Niekur neteko girdėti, kad Bažnyčios hierarchai būtų neigiamai įvertinę tokią savo pavaldinių veiklą, ekskomunikavę ar kitaip baudę tokius kunigus. Ar tai ne požymis, apibūdinantis hierarchų požiūrį?

Sutinku su profesoriaus teiginiu, kad beginklių civilių asmenų žūtys partizanų karo metu – patys skaudžiausi puslapiai, taip pat sutinku, kad apie tai reikia kalbėti, tačiau tai ir viskas, su kuo sutinku. Galėčiau taip pat pateikti keliolika puslapių pavyzdžių, rodančių, kaip šeimos buvo žudomos kerštaujant, kaip iš kitos vietovės atėjęs būrys sušaudydavo vietinių partizanų rėmėjų šeimą kažkam įskundus, pagaliau kaip MGB mėtydavo provokacinius laiškus ir pan. Tai darčiau, jei siekčiau suformuoti vienokį ar kitokį požiūrį. Taip pat pateikčiau skaičius, ištrauktus iš konteksto (kaip iš Arvydo Anušausko lyginamosios pasipriešinimo judėjimų Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje ir Ukrainoje analizės – juk ten skaičiai be konteksto iškreipia situaciją iš esmės). Keistas daiktas tie skaičiai – ypač profesoriaus pateiktas partizanų karo balanso papildymas. Gaila, kad čia nėra nurodyto šaltinio – juk pateikti itin svarbūs duomenys, kuriais pagrindžiamas teiginys, kad partizanai iš esmės kovojo su savo tauta. Sunku diskutuoti nežinant, kiek tai autoriaus nuomonė ar nuostata (to, deja, ir šiame straipsnyje nevengta), kiek skaičiamas „iš lubų“.

Šiaip ar taip, Lietuvos genocido aukų muziejuje yra 18 tūkst. anketų – jas kiekvienam 1944–1953 m. žuvusiajam, tiek sribui, tiek sovietiniam kariui, tiek civiliui, užpildė KGB specialiai sudarytos grupės darbuo-

tojai 1988–1989 m., kai to reikėjo propagandai parengti. LGGRTC Specialiųjų tyrimų skyrius antrus metus vykdė tyrimą, kurio tikslas – kiek įmanoma patikrinti kiekvieną tokį atvejį, ištirti visas aplinkybes. Tik atlikę šį darbą galėsime diskutuoti apie problemą įvairiais aspektais, o svarbiausia – kokybiškai.

Diskusijos kokybei tikrai nepadeda, švelniai tariant, pateikiama klaidinanti informacija – profesorius teigia, kad „...LGGRTC daugiausiai dėl dalyvavimo civilių gyventojų žudynėse ir išdavysčių okupantams nepripažino karių-savanorių statuso 1041, o laisvės kovų dalyvių – 1144 pretendentams“. Nežinau, kaip autorius skaitė LGGRTC interneto svetainėje pateiktus duomenis. Įdomu tai, jog skaičių aritmetinis sumavimas – artimas tiesai, tačiau ir vėl problemos darant išvadą. Kad ir kaip būtų, manau, jog būtina pateikti faktinę padėtį. Pasipriešinimo dalyvių (rezistentų) teisių komisijos, kuri, kaip žinia, sprendžia statuso suteikimo klausimus, rašte sakoma, kad iki 2003 m. sausio 15 d. įvykusiuose 110 komisijos posėdžių apsvaistyta 12 630 rezistentų pareiškimų. Teisinis statusas pripažintas 8910 rezistentų, iš jų 5078 – kario-savanorio statusas (didžioji dauguma – po mirties) ir 3832 – laisvės kovų dalyvio statusas. Teisinis statusas nepripažintas 2710 asmenų, iš jų:

1) nusikaltusiems žmoniškumui (bendradarbiavusiems su okupantais žudant civilius žmones, dalyvavusiems represijose prieš gyventojus) – 38 asmenys;

2) asmenims, kurių veikla neatitinka veikiančio įstatymo nuostatų – 328;

3) asmenims, kurie sulaužė priesaiką (registravosi pagal amnestiją, išdavė bendražygius) – 426;

4) asmenims, kurie bendradarbiavo su vokiečių ir sovietų okupacinėmis represinėmis struktūromis – 66;

5) dėl rezistencinės veiklos įrodymų stokos – 1852.

Iš šių skaičių aišku, kad daug pretendentų ieško, ko nepametę, ar tiesiog išmirę ar žuvę tie, kurie galėtų liudyti ir pan. Tačiau šie skaičiai labai tolimi nuo profesoriaus straipsnyje pateiktų interpretacijų ir išvadų. Nekomentuojant plačiau, ar korektiška taip iškraipyti faktus (tikslas pateisina priemones?), galima teigti, kad ir šioje srityje tyrimas vyksta – ir tai turbūt svarbiausia.

Įvardyti ir dar bus įvardyti asmenys, vykdę nusikaltimus, nesvarbu kieno vardu besivadinę. Kita vertus, reikia tikėtis, kad istorikai nežongliruos nepatikrintais ar nepasitvirtinusiis duomenimis, ypač kai tai liečia tokius sunkius kaltinimus, kokius prof. L. Truska aptariamame tekste meta Tauro apygardos vadui Antanui Baltūsiui-Žvejui, taip pat kpt. J. Noreikai-Generolui Vėtrai. Abu šie rezistentai yra kaltinami prisidėję prie žydų žudymo, nors duomenų taip teigti aiškiai nepakanka: Žvejas buvo batalione, saugojusiam Maidaneko koncentracijos stovyklą, Generolas Vėtra sukilimo metu buvo Plungėje²⁵ (autoriumi nesvarbu, kad archyve esančiuose dokumentuose įvardijami visai kiti asmenys, vykdę – vadovavę, organizavę, šaudę – egzekucijas, nesvarbu, kad net MGB J. Noreikos bylos kaltinamojoje išvadoje to nemini). Ir tokiais pavyzdžiais iliustruojamos priežastys, kodėl partizanai buvo žiaurūs – suprask, tokiems jau buvo nebesvarbu, kieno kraują lieti... Ir jau visai nesuprantama – juk tai tas pats kpt. J. Noreika, kuris, pasak profesoriaus, įkūręs LTT norėjo sustabdyti ginkluotą pasipriešinimą ir kraujo liejimą...

Kalbėdamas apie partizanų karo reikšmę, padarinius, profesorius teigia, kad iš esmės tai buvo „...mūsų tautos nelaimė, jog mistika, iliuzijos, emocijos, t. y. iracionalios pasakotos, ne kartą nugalėdavo blaivų protą. Gal todėl mes ir pralaimėdavome“. Gražiai pasakyta. Ką čia bepakeis argumentai apie tarptautinę teisę, tautų apsisprendimo teisę, būtinąsias ginties principus, pagaliau asmens poziciją savo krašto, savo vertybių atžvilgiu.

Na, nežinojo vakariečiai aštuntajame dešimtmetyje apie mūsų partizanų pasipriešinimą, neįtraukė žymiausi istorikai jo į savo studijas. Matyt, ne su tais bendradarbiavo, kurie galėjo informuoti. Tačiau juk mūsų pareiga, kad bent dabar sužinotų (kaip ir daugelį kitų dalykų apie mus, kaip ir mes sužinome daug naujo apie pasaulį, kuris gyvena be mūsų, ir apie mus pačius). O kai sužino, lieka apstulbę. Kai Lietuvoje lankėsi politologas Zbignevas Bžezinskis, jam buvo parodytas Genocido aukų muziejus ir papasakota apie Lietuvos partizanus. Ilgai stovėjęs prie žuvusiųjų nuotraukų pano, šis žmogus ištarė: „Tai turi pamatyti kiekvienas pareigūnas, atvykstantis į Lietuvą. Taip jūs išvengsite ilgų įrodinėjimų, kodėl turite būti NATO ir Europos Sąjungos nariais“ (cituota iš atminties). Ir tai ne vienintelis atvejis. Net

jei daugiau jokios partizanų karo prasmės nebesuranda Lietuvos istorikai, gal ją mums paaiškins kas nors iš šalies?..

Galime neabejoti, kad XXI a. rašomose XX a. pasipriešinimo istorijose mūsų partizanų karas, kaip ir kovos, vykusios Ukrainoje, Latvijoje, Estijoje, Lenkijoje, ras savo vietą. Nes pasaulyje, regis, dar nėra pamirštos tokios vertybės kaip pasiaukojimas, laisvės siekis, jei reikia, ir gyvybės kaina.

Pabaigai: kartais, ypač kalbant apie reikšmes ir prasmes, nuogi skaičiai ir faktai negelbsti. Juk ne viską, kas yra, galima pačiuipinėti. Čia jau reikalingas subtilesnis „aparatas“ įžvalgai, o jei jo nėra – nepadės nė keistai surikiuoti faktai. Gal tik B. Krivicką ar L. Baliukevičių reikėtų dažniau atsiversti...

Dalia Kuodytė

Nuorodos

¹ *Nelaisvės metų atspindžiai*, V., 2000, 654 p.; *Prakalbinta praeitis*, V., 2002, 398 p.

² Temų įvairovę rodo vien knygos „Prakalbinta praeitis“ turinys: probleminiai rašiniai skyriuje „Tai patvirtina faktai“; sk. „Nepabuvęs kareivėliu“ skirtas Lietuvos kariuomenei 1918–2001 m.; sk. „Lietuvos žydų lemtis“, „Laisvės kovos“, „Tremtis, lageriai“, „Tai įvyko sausį“.

³ T. Pelanis, „Ar Lietuva – didvyrių žemė?“, *Prakalbinta praeitis*, p. 8.

⁴ „Tai įvyko sausį“, *ibid.*, p. 366–381.

⁵ *Ibid.*

⁶ K. Girnius, „Pavargęs, bet ne herojus...“, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 1(15), p. 151–164.

⁷ „LLKS narių *pro memoria* apie pasipriešinimo būtinybę“, *Laisvės kovos 1944–1953*, Kaunas, 1996, p. 50–52.

⁸ Tai liudija LLA dokumentų rinkinys, paskelbtas knygoje *Laisvės kovos 1944–1953*, p. 53–57.

⁹ Straipsnis „„Laisvės karžygio“ paskirtis“ iš LLA laikraščio „Laisvės karžygys“, *Laisvės kovos...*, p. 66.

¹⁰ K. Kasparas, *Lietuvos karas*, Kaunas, 1999, 620 p.

¹¹ K. Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, Čikaga, 1987, p. 107–110.

¹² *Ibid.*, p. 111.

¹³ *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save*, sud. N. Gaškaitė-Žemaitienė, V., 1998, p. 29–30.

¹⁴ *Ibid.*, p. 29.

¹⁵ L. Baliukevičiaus-Dzūko *dienoraštis*, V., 2002, p. 27.

¹⁶ *Ibid.*, p. 80.

¹⁷ J. R. Bagušauskas, „Užsienio radijo laidos tautos kovoje dėl laisvės sovietinio režimo metais“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 2(10), p. 67.

¹⁸ V. Ašmenskas, *Generolas Vėtra*, V., 1997, p. 77–78, 80–84.

¹⁹ *Ibid.*, p. 53.

²⁰ *Ibid.*, p. 54.

²¹ Br. Krivickas, *Raštai*, parengė V. Gasiliūnas, V., 1999, p. 541.

²² A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*, V., 2002, p. 95.

²³ *Ibid.*, p. 96.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ Plungės bažnyčios klebonas P. Pukys duodamas parodymus mini, kad kuriant karo komendantūrą Plungėje keletą dienų čia buvo J. Noreika, vėliau vokiečių perkeltas į Šiaulių apskritį. Žr.: P. Pukio apklausos protokolas, 1945 m., Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K-1, ap. 58, b. 34861/3, l. 13.

Tarptautinė konferencija „Sugrąžinti vardai“ Nižnij Tagile

2003 m. balandžio 13–17 d. Rusijoje, Nižnij Tagilo mieste vyko tarptautinė konferencija, kurioje buvo apžvelgti ir įvertinti tarptautinio projekto „Sugrąžinti vardai“ pirmojo etapo darbai. Projektas skirtas bendros vieningos elektroninės duomenų bazės apie sovietines represijas patyrusius asmenis sukūrimui. Konferencijoje dalyvavo atstovai iš įvairių Rusijos regionų, taip pat iš Baltarusijos, Ukrainos, Lenkijos ir Lietuvos.

Sovietų Sąjungoje totalitarinio politinio režimo represijas patyrė dešimtys milijonų žmonių – įvairių tautybių ir socialinės padėties gyventojų. Ilgą laiką nebuvo žinomas tikslus politines represijas patyrusių žmonių skaičius, socialinė, nacionalinė sudėtis. Tik žlugus Sovietų Sąjungai atsirado galimybė susipažinti su buvusių sovietinių šalių archyvuose saugomais dokumentais apie represuotus asmenis, kaupti ir publikuoti šią informaciją atskirose „Atminimo“ knygose, represuotų asmenų vardynuose. Rusijoje, Kazachijoje, Baltarusijoje, Ukrainoje tai darė tiek pavieniai entuziastai, tiek įvairios organizacijos – visuomeninės („Memorialai“, „Politinių represijų aukų asociacijos“, „Politinių kalinių bendrijos“) ir valstybinės (Reabilitacijos komisijos, VRM Informaciniai centrai ir Valstybės saugumo tarnybų padaliniai), dažnai remdamosi savo individualia, atskira metodika, problemos supratimu ir joms keliamais uždaviniais. 2001 m. duomenimis, Rusijos Federacijoje „Atminimo“ knygos buvo išleistos 54 Federacijos subjek-

tuose (iš 89), Kazachijoje ir Ukrainoje programa vykdoma visos šalies mastu. Lietuvoje duomenys apie sovietines represijas patyrusius lietuvius renkami nuo 1989 m., jau išleistos trys tęstinio leidinio „Lietuvos gyventojų genocidas“ knygos.

2000 m. gegužės mėn. Nižnij Tagile įvyko mokslinė konferencija, kurioje dalyvavo visuomeninių ir valstybinių organizacijų, renkančių duomenis apie politines represijas buvusioje Sovietų Sąjungoje patyrusius žmones, atstovai iš Rusijos, Baltarusijos, Ukrainos ir Kazachijos; jos metu paskelbta apie tarptautinio projekto „Sugrąžinti vardai“ įkūrimą bei nužymėtos tolesnės veiklos gairės. Pagrindinis projekto tikslas – sujungti, suvienyti visas posovietinėje erdvėje esančias organizacijas ir pavienius asmenis, dirbančius sovietinių represijų tyrimo srityje, parengti ir įdiegti vienodą informacijos rinkimo bei apdorojimo metodiką, taip pat sukurti bendrą, atvirą, virtualioje erdvėje funkcionuojančią elektroninę duomenų bazę apie Sovietų Sąjungoje represuotus žmones, kuri būtų laisvai prieinama platiems visuomenės sluoksniams.

2003 m. balandžio 13–17 d. Nižnij Tagile vykusio konferencija tapo savotišku projekto pirmojo etapo trejų metų darbų įvertinimu, be to, buvo aptartos tolesnio bendradarbiavimo ir veiklos galimybės.

Konferencijoje buvo išklaustos projekto koordinatorių ir Rusijos regionų vadovų ataskaitos apie 2002–2003 m. nuveiktus darbus. „Sugrąžintų vardų“ programoje yra trys

Grupė tarptautinės konferencijos „Sugrąžinti vardai“ dalyvių. Nižnij Tagilas, 2003 m.

pagrindiniai vadovaujantys centrai: Koordinacinis (Nižnij Tagilas, vad. V. Kirilovas), atsakingas už programos įgyvendinimo ir veiklos organizavimą, Metodinis (Maskvos, vad. G. Kuzovkinas), rengiantis vieningą darbo su archyviniais šaltiniais metodiką, Techninis (Krasnojarskas, vad. V. Chvostenko), kuriantis bendrą duomenų įvedimo ir saugojimo kompiuterinę programą. Keturių Rusijos regionų (Šiaurės vakarų, Centro ir Pietų, Uralo, Sibiro ir Tolimųjų Rytų) koordinatoriai perskaitė ataskaitas apie regionuose nuveiktus darbus sudarant lokales represuotų asmenų elektroninių duomenų bazes, supažindino su darbo eigoje iškilusiais sunkumais. Pagrindiniai pranešimų akcentai – kad daugelyje regionų paspartėjo politinių represijų aukų „Atminimo“ knygų sudarymas ir publikavimas, sukaupta informacija greičiau konvertuojama į elektroninį pavidalą. Didžiausi sunkumai susiję su informacijos paieškos darbais archyvuose. Dauguma archyvų neturi efektyviam darbui reikalingos techninės bazės, dėl mažų patalpų bei riboto darbo laiko sulėtėja represuotų asmenų bylų ir kartotekų peržiūra, be to, dažnai pa-

sitaiko ir subjektyvių trukdymų, ypač dirbant buvusiuose KGB archyvuose.

Bendro pobūdžio informacinius pranešimus apie represuotų asmenų vardynų sudarymo darbus ir represijų istorijos tyrimus savo šalyse skaitė atstovai iš Baltarusijos, Lietuvos ir Ukrainos. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) darbuotojas Evaldas Gelumbauskas savo pranešime konferencijos dalyvius supažindino su LGGRTC įkūrimo ir veiklos istorija, pagrindinėmis vykdomų tyrimų kryptimis bei dabar atliekamu darbu sudarant sovietines represijas patyrusių Lietuvos gyventojų vardynus. Be to, konferencijos organizatoriams buvo padovanota keletas tęstinio leidinio „Lietuvos gyventojų genocidas“ I ir II tomų egzempliorių, perduota kita informacinė medžiaga.

Po konferencijos dalyvių prisistatymų bei ataskaitų prasidėjo praktinė mokomoji konferencijos dalis. Jos metu buvo pristatyta Techninio centro sukurta pirmoji eksperimentinė Bendra elektroninių duomenų bazė (toliau – BEDB), aptarti jos veikimo ir darbo principai, galimybės. Buvo suorganizuoti seminarai-archyviniai praktikumai,

skirti pademonstruoti ir išmėginti BEDB. Šiuose seminaruose buvo aiškinama darbų su keturių pagrindinių kategorijų (tremtinių, kalinių, patikrinimo-filtracijos lagerių, mobilizuotų privalomiesiems darbams) represuotų asmenų archyviniais, įskaitiniais dokumentais metodika, duomenų atrankos ir suvedimo į BEDB mechanizmas.

Programos Metodinio centro vadovas konferencijos dalyviams pateikė metodines rekomendacijas, skirtas palengvinti ir suvienodinti darbą su archyviniais dokumentais, pagal bendrą, unifikuotą metodiką atrenkant reikalingą informaciją apie įvairių kategorijų represuotus asmenis.

Baigiamajame posėdyje buvo teigiamai įvertinta konferencijos eiga, taip pat išrinkta ir patvirtinta tarptautinio projekto „Sugrąžinti vardai“ Koordinacinė taryba, kurioje kartu su Baltarusijos, Kazachijos, Ukrainos bei penkių Rusijos regionų atstovais pasiūlyta dalyvauti ir Lietuvos atstovams.

Apskritai vertinant konferenciją būtina paminėti jos aukštą organizacinį lygį. Buvo išvengta bet kokių nesklandumų, išlaikyta dinamiška ir tiksli darbotvarkė, sudarytos priimtinos darbo ir poilsio sąlygos. Konfe-

rencijoje dalyvavo kompetentingi specialistai, savo darbui atsidavę žmonės, bendravimas su kuriais suteikė daug teigiamų emocijų bei vertingos informacijos. Konferencijos metu keičiantis kontaktiniais duomenimis buvo užmegzti nauji ryšiai, aptarti preliminarūs galimo bendradarbiavimo projektai, pvz., galimybė elektroniniu pavidalu perimti atskiruose Rusijos regionuose surinktus duomenis apie ten gyvenusius represuotus lietuvius tremtinius, kalintus lageriuose, keistis informacija apie Lietuvoje ir Rusijoje pasirodantį leidinius sovietinių represijų tematika, rengti temines parodas, įvairius renginius ir kt. Tikėtina, kad abipusio geranoriškumo ir supratimo atmosferoje vykusios konferencijos metu sudarytos galimybės užmegzti ir palaikyti naudingus ryšius su kolegomis iš Rusijos, Ukrainos, Kazachijos bus prasmingai įgyvendintos.

Išsamesnę informaciją apie tarptautinį projektą „Sugrąžinti vardai“ galima rasti internete – Sankt Peterburgo (www.visz.nlr.ru), Nižnij Tagilo (www.ntsipi.ru/memory) ir Krasnojarsko (www.vi.krsk.ru) internetiniuose puslapiuose.

Evaldas Gelumauskas

Iškilmės Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio įkūrimo (1949 m. vasario mėn.) atminimui įamžinti Radviliškio rajono Minaičių kaime

2003 m. gegužės 24 d. Minaičių kaime įvyko iškilmingas minėjimas ir atidengta paminklinė kompozicija, skirta Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio įkūrimui. Minėjimas prasidėjo Šv. Mišiomis Grinkiškio Švč. M. Marijos apsilankymo bažnyčioje. Vėliau visi iškilmių dalyviai važiavo į Minaičių kaimą, kur 1949 m. vasario 10–20 d. įvyko visos Lietuvos partizanų apygardų atstovų suvažiavimas. Tai buvo plačiausio masto ir pats reikšmingiausias posėdis, kuriame atstovauta visų Lietuvos regionų partizanų junginiams. Jis įėjo į istoriją kaip visos Lietuvos partizanų vadų suvažiavimas. Pasitarimai ir posėdžiai vyko Prisikėlimo apygardos štabo

bunkeryje Minaičių kaime tarp Radviliškio ir Baisogalos. Bunkeris šešiams asmenims po Stasio Mikniaus klėtimi buvo įrengtas 1948 m. spalio mėn.

Posėdžiuose oficialiai dalyvavo aštuoni asmenys: l. e. BDPS prezidiumo pirmininko pareigas Jonas Žemaitis, l. e. BDPS Visuomeninės dalies viršininko pareigas Juozas Šibaila (kartu Algimanto, Vytauto ir Didžiosios Kovos apygardų įgaliotinis), BDPS prezidiumo sekretorius Petras Bartkus, l. e. Pietų Lietuvos srities vado pareigas Adolfas Ramanauskas, Tauro apygardos vadas Aleksandras Grybinas, Vakarų Lietuvos srities štabo viršininkas Vytautas Gužas, Prisi-

Paminklinė kompozicija Radviliškio rajono Minaičių kaime Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio įkūrimo atminimui įamžinti

kėlimo apygardos vadas Leonas Grigonis ir Prisikėlimo apygardos štabo viršininkas Bronius Liesys.

Sąjūdžio šūkiu pasirinkta lotyniška sentencija *Rede, quod debes* – „atiduok, ką privalai“. Ji buvo papildyta vienu žodžiu, išreiškiančiu laisvės kovos esmę: „Atiduok Tėvynei, ką privalai“.

Suvažiavimas paskelbė apie vieningos pasipriešinimo organizacijos – Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) įkūrimą, priėmė politinę deklaraciją, kurioje konstatuota, jog LLKS taryba yra aukščiausias tautos politinis organas, vadovaujantis politinei ir karinei tautos išlaisvinimo kovai, kad būtų atkurta nepriklausoma demokratinė respublika.

LLKS taryba prezidiumo pirmininku vieningai išrinko J. Žemaitį-Vytautą. Nuo šiol jis buvo atsakingas ne tik už Lietuvos išlaisvinimą, bet ir už daugiau kaip dviejų tūkstančių partizanų gyvybę. Savo pavaduotojais jis paskyrė A. Ramanauską, J. Šibailą ir L. Grigonį.

Per posėdžius buvo priimti ar aptarti partizanų veiklą reglamentuojančių dokumentų projektai, Baudžiamasis statutas, nutarta leisti LLKS vyriausiosios vadovybės spaudos organą „Prie rymančio Rūpintojėlio“ ir t. t.

Taigi beveik po penkerių kovos metų pavyko suburti bendrą pagrindžio centrą: „Ir taip šiandien jau viso krašto laisvės kovos sąjūdžio jėgos tik su nedidelėmis išimtimis yra suburtos į vieną organizaciją. Jai vadovauja visų organizacinių vienetų pastangomis sukurta Vyriausioji vadovybė, kaupianti visų organizacinių vienetų per ilgą kovos laiką įgytą patirtį. Tai yra didžiulis, seniai

Paminklinės kompozicijos fragmentas

trokštamas, per kraujo aukas ir vargą atsiektas laimėjimas“.

1999 m. sausio 12 d. Lietuvos Respublikos Seimas priėmė įstatymą „Dėl Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos“ ir paskelbė šią deklaraciją Lietuvos Respublikos teisės aktu.

Paminklinę kompoziciją pašventino monsinjoras Alfonsas Svarinskas. Kalbėjo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinė direktorė Dalia Kuodytė, Radviliškio rajono savivaldybės administracijos direktorius A. Stavginskas, sodybos šeimininkė Julijona Mikniūtė-Petrėtienė. Minėjime dainavo Radviliškio tremtinių choras „Versmė“, vyrų ansamblis „Vidurnakty nežuvę“, grojo Pakiršinio pučiamųjų instrumentų orkestras. Eiles skaitė Minaičių pagrindinės mokyklos moksleiviai.

Rūta Trimonienė

Obelių šilo mūšis

2003 m. liepos 13 d. Obeliuose įvyko Obelių šilo mūšio atminimo įamžinimo iškilmės, kurios prasidėjo Šv. Mišiomis Obelių bažnyčioje.

Po Mišių visi dalyviai nuvyko į Obelių šilą, ten Monsinjoras Alfonsas Svarinskas pašventino mūšio vietoje atstatytą partizanų bunkerį ir pastatytą atminimo ženklą.

Kas gi čia vyko prieš 58-erius metus?

Partizanas Balys Vaičėnas su Vyties kuopa apsistojo ir įsitvirtino Obelių šile. Saugumo daliniai tai žinojo, bet pulti nedrįso. Tik 1945 m. liepos 13 d. įgula, pasitelkusi į pagalbą žygio kariuomenę, apsupo mišką. Jame įvyko kautynės. Po kelių nesėkmingų puolimų sovietų kariuomenė, patyrusi nemažų nuostolių, buvo priversta pasitraukti. Po šio mūšio B. Vaičėnas dienoraštyje „Šis tas apie pragyventas dienas“ (1945 m.) rašė:

„1945 metų liepos 13 diena. Nė mažiausio vėjo. Karšti saulės spinduliai negailestingai degina, versdami ieškoti pavėsio. Obelių šilas [jis yra Rokiškio rajone, Obelių apylinkėje, maždaug 3 km į pietus, kitapus Obelių ežero. – Red.] tyli, rodos, susirūpinęs, kad kas nors nesužinotų jo paslapčių. [...]

„Lapių“ kalne mūsų stovykla, kurioje gyvena „Vyties“ kuopa ir neseniai atėjęs „Birutės“ būrys. Kalnelis gražus, jame pastatytos jaukios palapinės, stalai bei virtuvė. Aikštelėje įrengtas bunkeris, į kurį susirinkę virkdom armoniką ir dainuojam partizaniškas dainas. Aplink stovyklą – apkasai, bet jie dar nebaigti, nes, pagausėjus gynėjų, neužtenka visiems pozicijų.

Parengties skyrius gerai apsišarvavęs, kad galėtų kiekvienu atveju pradėti veikti. Likusieji gi deginasi saulėje, o vienas kitas net uogauti išėjęs. Vienintelė stovykloje mergaitė buria kortomis; prisistačiau ir aš, kad „pavaražytų“. Ji sutinka. Sako, labai greit turėsiąs kelionę, kuri būsianti nemaloni. Tos dienos vakare iš tikrųjų buvau numatęs kelionę, bet nemalonumų nesitikėjau.

Tik štai ateina pamiškės žvalgas Rokunda ir praneša, kad dvi mašinos su čekistais išvažiavusios nuo Obelių link Aleksandravėlės [bažnytkaimis Rokiškio rajone, apie 12 km į pietryčius nuo Obelių. – Red.], bet grįžusios jau Antazavės [bažnytkaimis Zarasų rajone, apie 22 km į pietryčius nuo Obelių. – Red.] vieškelio tuščios ir sustojusios anapus ežero [turimas galvoje Obelių ežeras. – Red.].

Nors dar nieko tikra, bet įsakau visiems pasirengti ir eiti prie apkasų, pasiskirstyti vietomis. Pavojaus nesitikėjom, bet mūsų toks susikraustymas išėjo į naudą: stovyklos sargybinis pranešė, esą kareiviai jau eina keliuku, esančiu nuo stovyklos už 200 metrų. Tuo pat laiku partizanas Tervydis prie šio keliuko uogavo. Pastebėjęs kareivius, jis metėsi link stovyklos, tačiau buvo pastebėtas. Kareiviai puolė jį vytis, šaukdami ir šaudydami.

Kai vejamasis pasiekė stovyklą, o vijikai priartėjo prie pirmųjų apkasų maždaug per 50 metrų, prabilo mūsų ginklai. Kadangi tai vyko miške, šaudymo pasekmes tiksliai nustatyti buvo neįmanoma. Greitai priešo pusėje pasigirdo sužeistųjų klyksmas ir komandos iš naujo mus pulti. Į mūsų būrio I skyrių, kuris pirmasis juos sutiko, atkreipė kulkosvaidžio ugnį, gi kiti [...] ėmė supti iš dešinės, tikėdamiesi surasti silpniau ginamą tarpą. Bet ir čia jie atsimušė į „Birutėnų“ kulkosvaidžių sustiprintą III skyrių, o pulti iš čia buvo dar blogiau, nes greta – sausomis šakomis užkritis bala.

Tuo pat metu milicijos dalinys skleidėsi į kairę pusę, kur juos atrėmė „Birutėnai“. [...]

Kartkartėmis slinkau aplink pozicijas apžiūrėdamas jas ir vieną antrą padrąsindamas. [...]

Apie pusantros valandos puolimai kartojo ir kaskart buvo atmušami. Mūsų minosvaidininkas J. [nežinomas. – Red.] paleido į darbą mažąjį minosvaidį, kuris, kaip vėliau gavom girdėti, labai paveikė puolusius skrebukus ir kareivius. Po to puolimai nebesikartojo. Tik aplinkui visais keliais girdimas sunkvežimių ūžimas liudijo, kad bolševikai priveža naujų jėgų puolimui sustiprinti.

Kyla klausimas, ką gi daryti toliau? Vakaras dar toli. Sunku bus jo sulaukti vien dėl to, kad pritrūksim amunicijos. Be to, prieš armijos dalinius išsilaikyti mažai saujelei žmonių taip pat sunku. Tad nusprendėme: kol dar nepristatė puolikams paramos, apleisti savo mielą stovyklą. [...]

Po dviejų valandų nuo kautynių pradžios apleidome stovyklą, prieš tai paleidę iš visų ginklų trumpas serijas. Dideliam mūsų nusistebėjimui, perėjome stovyklos rajoną nesutikdami jokio pasipriešinimo (pasirodo, mūsų užpuolikai buvo tiek paveikti, kad net išbėgiojo).

Greit perėjom į pievas ir įėjom į šilą, kur buvo Tarzano [nežinomas. – Red.] grupė. Čia mes susitikom iš stovyklos išėjusius uogauti tris savo partizanus. [...]

Dabar mums betrūko tik Budrik., Just. ir „Birutėno“ Petro [visi nežinomi. – Red.], tačiau surasti juos buvo neįmanoma. Ilgai gaišti nebuvo laiko, tad skubame keltis per upę į mišką [...], ten laukti vakaro, o vėliau trauktis į girią. Laimė, ir keliantis per upę mūsų niekas nepastebėjo, nors reikėjo pereiti geroką lygios pievos plotą.

Persikėlę apsistojome viduryje miško ir išstatėme pamiškėje, prie upės seklumos, sargybas. Pamiškės sargybiniai matė, kaip mašinos išvežiojo kareivius apsupimo lankui sudaryti, kaip jie skubiai kasė apkasus, dažnai dairydami į mišką. Upės sargyba pranešė, kad anapus upės grupė kareivių su šunimis krečia mišką. Sustiprinome paupį, bet į mūsų pusę jie nebeatsilankė.

Pagaliau vakaras ir galime tęsti žygį. [...] Kai išėjom iš apsupimo rato, pasijautėm kiek ramiau ir traukėm per krūmus bei pievas į girią. Beeidami vėl pradėjome vesti kartais linksmus ir juokingus pokalbius.

Voroje eina ir mūsų sanitarė mergaitė Bronė Pupeikytė. Nors žygis sunkus, bet ji tvirta, pasiryžusi ir neišvargusi. Giriu ją už gerą „išvaražijimą“, kuris nors ir nemalonus, bet visgi išsipildė.

Kai pasiekėme girią, saulutė jau buvo patekėjusi. Laisviau atsikvėpėme ir, radę patogią vietą, kritom į žolę, kad sumažintume nuovargį po tiek patirtų vargų. Jautėmės laimingi, kad išėjome iš kautynių visi gyvi ir kad sukrėtėm bolševikus. Mes laimėjom trumpą mūšį, bet dar nenugalėjome sunkios vergijos, mus žiauriai slegiančios. Bet mūsų veiduos – viltis, kad ir ją sugriausime“.

Pagerbti minėtame mūšyje dalyvavusių partizanų susirinko daug žmonių. Minėjimą pradėjo šio renginio iniciatorius, Obelių istorijos muziejaus vedėjas Andrius Dručkus. Jis papasakojo visą mūšio istoriją ir padėkojo visiems, kurie prisidėjo prie renginio.

Toliau kalbėjo LR Seimo narys Vytautas Saulis, Rokiškio rajono meras Egidijus Vilimas, Laisvės kovų dalyviai, valstybinių ir visuomeninių organizacijų atstovai ir kt. Jie

savo kalbose šiltai paminėjo žuvusiuosius už Lietuvos laisvę.

Visus sujaudino B. Vaičėno sesers Emilijos kalba; ji labai gražiai atsiliepė apie savo brolių, jo bendražygius Balį Pupeikį, brolius Andrių ir Vytautą Dručkus bei jų šeimas.

Prie išsakytų kalbų gražiai derėjo skambėjusios dainos partizanine tematika, kurias nuoširdžiai atliko Rokiškio rajono politinių kalinių ir tremtinių choras.

Viktorija Molienė

Sukarinta jaunimo stovykla Estijoje

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (LGGRTC), vykdydamas programą „Pokario istorija jaunimui“, jau kečius metus organizuoja pažintines vasaros stovyklas moksleiviams. Vykdydamas šią programą LGGRTC bendradarbiauja su Krašto apsaugos ministerija, Švietimo ir mokslo ministerija, Lietuvos šaulių sąjunga, Jaunimo integracijos galimybių centru, ateitininkais.

LGGRTC drauge su minėtomis organizacijomis kasmet skelbia „Lietuvos kovų už laisvę, kariuomenės ir netekčių istorijos“ rašinių bei viktorinos konkursą, kuriame dalyvauja 9–12 klasių moksleiviai iš visos Lietuvos. Šio konkurso nugalėtojai, taip pat svečiai iš užsienio ir vyksta į minėtas vasaros stovyklas.

Stovyklų programose gausu įvairių ekskursijų po atmintinas istorines vietas, susitikimų su buvusiais partizanais bei laisvės

kovų dalyvių pagalbininkais ir rėmėjais, vyksta naktiniai žygiai, statomi pačių moksleivių sukurti spektakliai, rengiamos diskusijos, viktorinos, partizanų archyvų ir jų ginklų paieškos ir t. t.

Lietuvoje jau buvo suorganizuotos penkios tokios stovyklos: 2000 m. Alantoje (stovykla skirta Vytauto partizanų apygardai), 2001 m. liepą – Merkinėje (Dainavos apygarda) ir rugpjūtį – Sakalinėje (Kęstučio apygarda), 2002 m. liepą – Anykščiuose (Algimanto apygarda) ir Varniuose (Žemaičių apygarda). Šiose stovyklose dalyvavo ne tik mūsų šalies moksleiviai, bet ir svečiai iš JAV ir Italijos.

Šiais metais taip pat buvo suorganizuotos dvi tokios stovyklos: Radviliškyje (Priskėlimo apygarda) birželio 21–29 d. ir Marijampolėje (Tauro apygarda) liepos 14–22 d.

Susitikimas su estų karo policijos instruktoriumi Andresu Ambrosu, tarnavusiu JAV „žaliųjų berečių“ pajėgose

Stovyklautojai pasirengę žygiui į Kautlą

LGGRTC darbuotojų vadovaujama jaunųjų šaulių ir skautų grupė birželio 14–21 d. buvo pakviesta į panašaus pobūdžio stovyklą, suorganizuotą „Kroonu klubi“ (Karūnos klubas) Estijoje.

„Kroonu klubi“ – tai sukarintas privatus klubas, įsteigtas Estijos centre, tarp Talino ir Tartu, Vainamoise („senasis dvaras“) vietovėje. Dabartinio klubo veiklos koordinatoriaus Peeterio Lauro prosenelis Johanas Kaunas šioje vietovėje gavo 41 ha žemės už dalyvavimą 1918 m. išsivadavimo kare. Visi J. Kauno sūnūs – buvę Estijos pokario partizanai. Nuosavybės teisės į žemę buvo atkurtos 1994 m., o P. Lauras klubą įsteigė 1999 m. Tais pačiais metais klube buvo suorganizuota pirmoji jaunimo stovykla, o šiemet – pirmoji tarptautinė, kurioje dalyvavo ir lietuvių moksleiviai.

Pasak klubo steigėjo, į klubą priimami visi Estijos valstybei lojalūs piliečiai. Pats klubas – sukarintas, į jį kviečiami dėstyti Estijoje dirbantys kariniai instruktoriai. Vie-

nas svarbiausių klube galiojančių principų – nepolitikuoti.

Pirmąją stovyklos dieną buvo surengtas 20 km žygis miškų takais į Kautlą, kur dabar pastatytas memorialas pokario metais sovietų sudegintam kaimui. Apie šią vietovę išsamiai papasakojo Kaitselidu (mūsų savanoriškos krašto apsaugos prototipas) regiono vadas Andresas Sikka. Vėliau P. Lauras mokė vaikus mėtyti į taikinius kovinius peilius, paskui įvyko peilių mėtymo varžybos.

Antrąją dieną jaunieji lietuvaičiai susipažino su Estijos kariuomenės leitenantu, estų karo policijos instruktoriumi, buvusiu JAV „žaliųjų berečių“ kariu Andresu Ambrosu, kuris treniravo mūsų vaikus leisti virvėmis nuo bokšto ir supažindino su Estijos kariuomenės ginkluote.

Kitą dieną vaikai išklusė dviejų paskaitų, kurias skaitė Suomijos kariuomenės instruktorius Juha Naukkarinenas (apie partizaninio karo principus bei taktiką mūsų dienomis) ir pirmojo Čėčėnijos karo daly-

vis, dabartinis Čėėėėėė atstovas Estijoje Imranas Ahajėvas. Vakare A. Ambroso vadovaujami lietuvė moksleiviai šaudė iš kovėėė gėėėė į taikėėė ir mokėėė įveikti vandens kliūtis.

Ketvirtoji stovyklos diena buvo skirta ekskursijai po muziejus ir į Estijos karėėė dalinė – Vahi pataljon, kur susipažėėė su Estijos karių mokymais. Karo istorijos muziejuje jo direktorius Johannesas Torsas papasakojo apie bene reikšėėėėėė Estijos istorijos faktą – 1941 m. „vasaros karą“ su sovietų okupantais.

Paskutinę stovyklos dieną įvyko ekskursija po Taliną, taip pat plaukiota kateriu „Prėėėė Stefani“ po Suomijos įlanką. Per uždarymą mūsų moksleiviams buvo įteikti atitėėėė stovyklos baigimo sertifikatai. Viso stovyklavimo metu nuolat buvo demonstruojami dokumentiniai filmai „SS istorija“, „Gestapo istorija“, suomių filmas „Šiuolaiėėė maskavimosi menas“, taip pat dokumentinė medžiaga iš Čėėėėėė karo, filmuota paėėėė čėėėėėė sukilėėėė, mokomieji filmai apie minas, artimą mūšį, snaiperius bei meninė juosta apie suomių Žiemos karą su rusais.

„Kroonu klubi“ veiklos koordinatorius ir pagrindinis stovyklos vadovas P. Lauras stovyklos uždarymo metu negailėėė kompli-

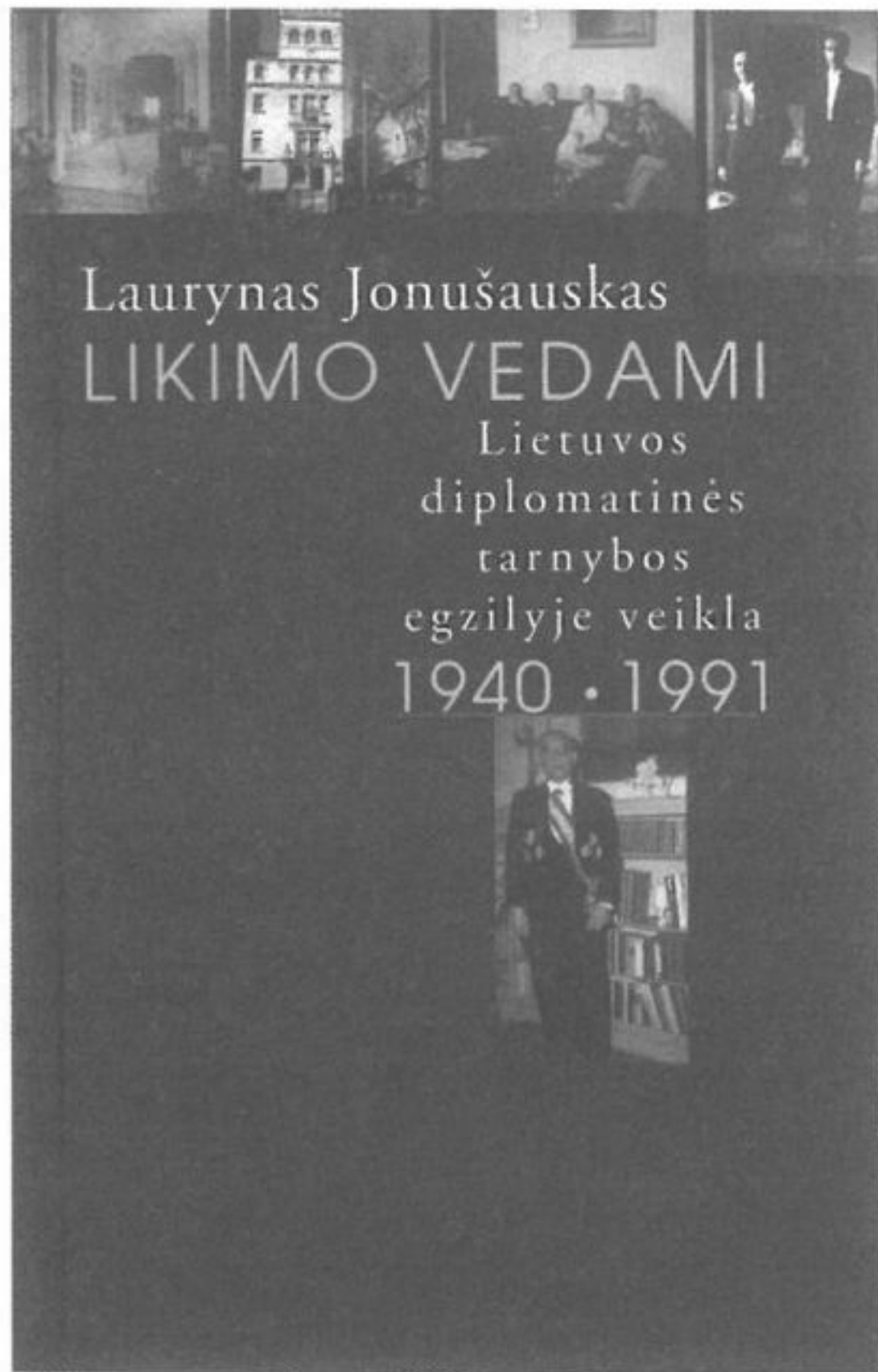
mentų Lietuvos delegacijai: „Nepamenu kitos tokios grupės, kuri būtų tokia savarankiška, tvarkinga ir sportiška, kaip jūsų grupė. Taigi sertifikatus jūs gavote pelnytai, – pabrėžė P. Lauras, sakėėėė kalbą per stovyklos uždarymą. – Daugelis čia vykusėėė dalykų jums nebuvo lengvi, tačiau jūs buvote šaunuoliai, džiaugėėėė, kad niekas neišsigando, neatsisakė dalyvauti nelengvose pratybose, kaip kad pasitaikėėėėėė anksėėėė...“

A. Sikka pabrėžė pažėėėėė svarbą: „Jei turėėėė krūvą pinigų, visada gali juos kas nors atimti. Tačiau mokslo ir žėėėėė negali atimti niekas, kaip niekas negali atimti to, kas yra jėsų širdyse, kad ir kokie kruvėėėė bei pikti kaimynai jus suptų. Todėl tai ir yra brangiausias turtas... Visas išorėėėėėėėė tėra horizontalios plėėėėė padarinys, tačiau yra ir vertikali plėėėėė, būėėėė tai, ką žmogus visą gyvenimą ugdo savyje, ir tai, kas yra duota Dievo“.

Lietuvos jaunimas buvo vieningos nuomonės, jog tai viena įspūdingiausių ir turėėėėėėėėė stovyklų jų gyvenime. Nenuostabu, kad visi sakė norį dalyvauti panašioje stovykloje, kurią kitais metais organizuos „Kroonu klubi“ ir LGGRTC Saaremos salose.

*Dalius Žygelis
Riėėėėėė Čėėėėėė*

Laurynas Jonušauskas, *Likimo vedami (Lietuvos diplomatinės tarnybos egzilyje veikla 1940–1991)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2003, 416 p.

Per visą Lietuvos okupacijos laikotarpį ir atkūrus nepriklausomybę dėl objektyvių priežasčių nebuvo atlikti moksliniai LDT veiklos 1940–1991 m. tyrimai. Šis darbas yra pirmas archyviniais dokumentais paremtas mokslinis tyrimas, kuriame nagrinėjama diplomatinė veikla minėtu laikotarpiu. Dauguma archyvinių dokumentų mokslinėje apyvartoje naudojami pirmą kartą.

Egzilyje veikusios ir oficialios institucijos statusą išlaikiusios LDT veiklos nagrinėjimas padėjo atskleisti egzilinės veiklos pobūdį netradiciškai susiklosčiusioje aplinkoje, kai jos nariai diplomatai patyrė dvejopą poveikį: ne tik

vidinių – tarnybos ir jų pačių asmeninio gyvenimo – pokyčių, tačiau ir stipriai juos paveikusių išorinių veiksnių.

Leidinį sudaro įvadas, devynios dalys, išvados ir priedai. Pirmoje dalyje aptariama LDT veikla pirmaisiais okupacijos metais, t. y. Lietuvos atstovybių naikinimas, diplomatų pasitarimai Romoje ir Berne, diplomatijos šefo paskyrimo klausimas, Tautinio komiteto ir „Kybartų aktų“ atsiradimas. Diplomatai veikla Antrojo pasaulinio karo metais, „Kybartų aktų“ panaudojimas ir egzilinės vyriausybės bei platesnės diplomatinės veiklos klausimas nagrinėjamas antroje dalyje. Trečia dalis apima esminius LDT veiklos bruožus penktojo dešimtmečio viduryje ir šeštajame dešimtmetyje. Apie LDT ir VLIK'o santykius kalbama ketvirtoje ir penktoje dalyse, kur aptariamos jų santykių užuomazgos, įvykę tarpusavio pasitarimai, Baden Badeno susitarimas, dalinis santykių būklės pagerėjimas, Vakarų žvalgybų interesai, atstovavimo Bonoje klausimas bei teisiniai aspektai ir tarpusavio santykių vertinimas išeivijos spaudoje. Šeštoje dalyje kalbama apie LDT finansavimo ir diplomatinio personalo atnaujinimo klausimus, septintoje – apie diplomatinio atstovavimo Prancūzijoje problematiką, aštuntoje – apie kilusią grėsmę Lietuvos pasiuntinybei prie Šventojo Sosto. Taigi šešta–aštunta dalys yra skirtos aptarti LDT silpnėjimo ir diplomatinės krizės apraiškas, išryškėjusioms jau šeštojo dešimtmečio pabaigoje. Paskutinėje – devintoje – dalyje aptariama Lietuvos egzilinės diplomatijos pabaiga ir egzilinių diplomatų įgaliojimų perdavimas atkurtos Lietuvos valstybės Užsienio reikalų ministerijai. Prieduose pateikiamas LDT tarnyboje dirbusių diplomatų sąrašas. Į jį buvo įtraukti visi autoriaus surasti diplomatai, kurie bent formaliai ėjo jiems pavestas pareigas po Lietuvos okupacijos 1940 m.

Knygos pabaigoje pirmą kartą yra skelbiami 1940–1941 m. įvykusių diplomatų pasitarimų protokolai. Nors diplomatų politinės veiklos priemonės ir nebuvo veiksmingos, tačiau pats susitikimų turinys, pasitarimų metu kelti klausimai ir svarstymai skaitytojui turėtų padėti geriau suvokti tuometinę padėtį.

MŪSŲ AUTORIAI

RAMUNĖ BRIEDIENĖ
istorijos mokslų bakalaurė

ARŪNAS BUBNYS
*humanitarinių mokslų daktaras,
Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojas*

RAMINTA KŠANYTĖ
Vilniaus universiteto magistrantė

MARGARITA MATULYTĖ
Lietuvos dailės muziejaus darbuotoja

JUOZAS STARKAUSKAS
LGGTRC programos koordinatorius

SIMONAS STRELCOVAS
Vytauto Didžiojo universiteto doktorantas

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
2003, 2(14)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorė *Rima Dulkanienė*
Tekstą rinko ir maketavo *Nijolė Juozapaitienė*

SL 2015. 2003 09 05. 11 sp. l. Užs. Nr. 333.
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, LT-2001, Vilnius
Spausdino UAB „Petro Ofsetas“, Žalgirio g. 90-201, LT-2600, Vilnius

Kaina sutartinė

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ autorių dėmesiui

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Straipsnio tekstas turi būti Word 95 formato, raidžių dydis – 12, tarpai tarp eilučių – 1,5, atstumai iš kraštų – po 2 cm.

Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17/1,
LT-2001 Vilnius
Lietuva

Adresas internete: www.genocid.lt

Elektroninio pašto adresas: arvydas@genocid.lt

Faksas: (370-5) 2791 033

Telefonai: (370-5) 2791 036, (370-5) 2791 038

ŠIAME LEIDINYJE:

Simonas Strelcovas

CHIUNE SUGIHARA IR
JANAS ZWARTENDIJKAS –
PASAULIO TAUTŲ
TEISUOLIAI.
ISTORINĖS PERIPETIJOS
TARP SOVIETINIŲ
STRUKTŪRŲ,
ŽYDŲ PABĖGĖLIŲ
IR JŲ GELBĖTOJŲ

Juozas Starkauskas

SOVIETINIS PROKURORAS
APIE REPRESINIŲ STRUKTŪRŲ
VEIKLĄ IR PASIPRIEŠINIMO
JUDĖJIMĄ LIETUVOJE
POKARIO METAIS

Ramunė Briedienė

LIETUVIŲ VAIKAI TREMTYJE:
VAIKŲ GELBĖJIMO
EKSPEDICIJOS

Margarita Matulytė

SOVIETINĖS FOTOGRAFIJOS
FUNKCIJOS IR SPECIFIKA
1940–1953 M.

Raminta Kšanytė

OKUPACINĖ KARIUOMENĖ
LIETUVOJE 1990–1991 M.:
PROBLEMOS IR SPRENDIMAI
